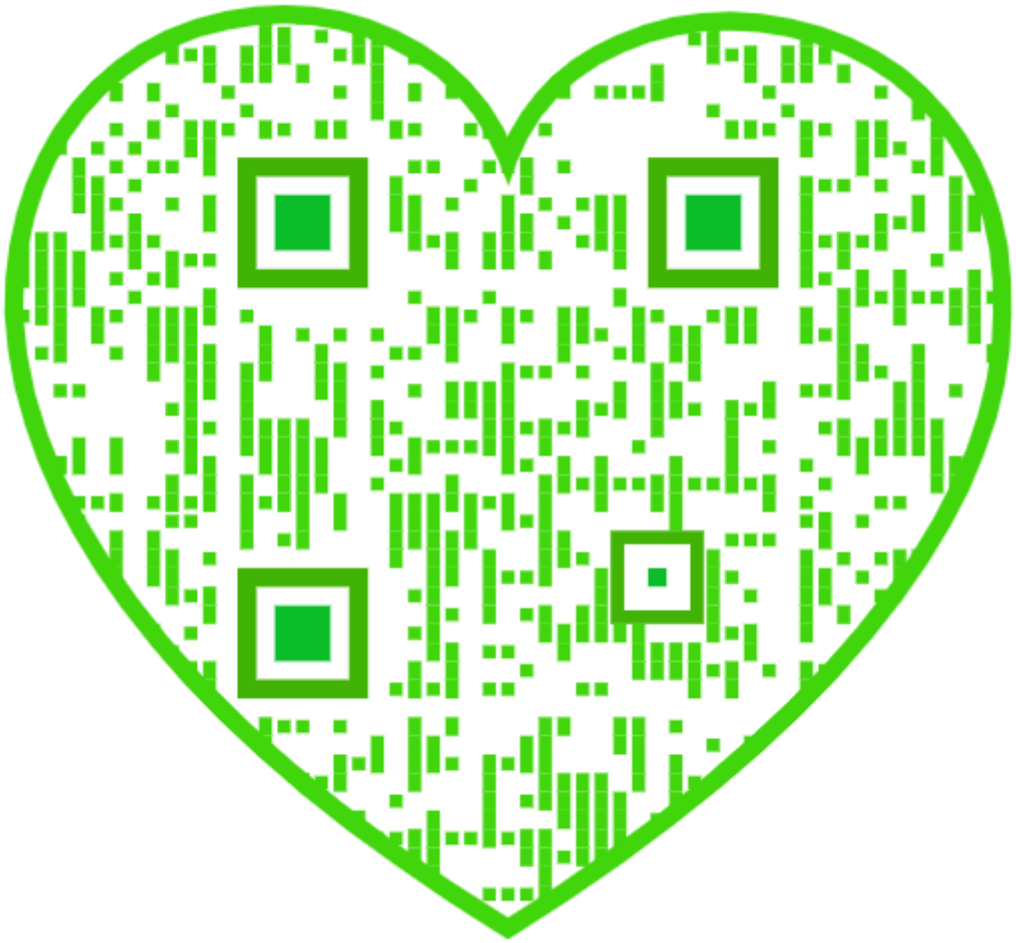
# De Gulden Passer. Jaargang 86

**bron**
*De Gulden Passer. Jaargang 86*. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2008

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.



# [De Gulden Passer 2008]

**Theodor Dunkelgrün**

## De Hebreeuwse handschriften van het Museum Plantin-Moretus*

*Opgedragen aan Hendrik D.L. Vervliet*

Een nieuwe catalogus van de kostbare handschriftenverzameling van het Museum Plantin-Moretus, waarin het onderzoek van een kleine eeuw zal worden verwerkt, is een desideratum. Als personages van Pirandello zijn aan de Vrijdagmarkt meer dan vijfhonderd manuscripten op zoek naar een inventarisator-paleograaf. Vooralsnog blijft men aangewezen op het baanbrekende werk dat Jan Denucé, de Antwerpse stadsarchivaris en oud-conservator van het museum, in opdracht van zijn voorganger Max Rooses vervaardigde.[1] De vingers van vier generaties bezoekers hebben met de jaren het inmiddels zeer broze doorschoten exemplaar in de leeszaal (BL A 11) versleten. Van heinde en verre heeft men het juist om zijn talrijke met de hand geschreven kanttekeningen, toevoegingen en verbeteringen, in het boek zelf aangebracht of op losse ingevoegde blaadjes, leren raadplegen met de zorg en de liefde die alleen onvolmaaktheid kan oproepen. Het is zelf een museumstuk geworden.

Wat hier volgt is net zo een toevoeging, zij het iets uitgebreider. Het is een voorlopige beschrijving van de nagenoeg onbekende *Hebraica* in de handschriftenverzameling van het Museum Plantin-Moretus. Het gaat hierbij om een middeleeuws *membrum disiectum*, een in het Latijn geschreven grammatica van het Hebreeuws uit de zestiende eeuw en een volledig kabbalistisch manuscript.[2] Het is niet onze bedoeling een technisch-paleografische beschrijving te bezorgen. We zien dit artikel enerzijds als een bescheiden aanvulling op het werk van Denucé, een kleine bijdrage aan de catalogus die nog komen gaat. Anderzijds willen we deze enkele stukken situeren tegen de historische achtergrond van de rol van de *Officina Plantiniana* in de vroeg-moderne Hebreeuwse typografie. Als zodanig is het een supplement bij de luisterrijke tentoonstelling en wetenschappelijke conferentie in Antwerpen over het Hebreeuwse boek in de Renaissance eerder dit jaar.

* Het is een groot genoegen om hier mijn dankbaarheid te betuigen aan de Belgian American Educational Foundation, en aan haar voorzitter, Dr. Emile Boulpaep, voor de onderzoeksbeurs die mij het voorrecht verleende om een jaar lang in Antwerpen te werken.

1 **J. Denucé,** *Museum Plantin-Moretus. Catalogue des Manuscrits - Catalogus der Handschriften*, **Antwerpen 1927.**

2 Kabbalah (kabbalistisch, adj.) is de overkoepelende term waarmee Joodse mystiek in het algemeen en Joodse esoterische tradities van alle historische tijdperken worden aangeduid. Zie G. Scholem, J. Garb en M. Idel, 'Kabbalah' in *Encyclopedia Judaica*, Detroit 2007$^2$, 11, 586-692.




Ill. 1 De Hebreeuwse bijbel met de targumim (Aramese parafrasen) en rabbijnse commentaren (1517-18), ook wel bekend als de eerste *Biblia Rabbinica* of *Miqra'ot Gedolot*, samengesteld onder redactionele leiding van Felice da Prato (Felix Pratensis). Deze titelpagina van het eerste deel van vier beschrijft bondig de inhoud van alle vier de delen, maar ontbreekt in het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus. Onderaan de titelpagina: 'met grote zorg gedrukt door Daniel van Bomberghen uit Antwerpen in Venetië'.
Bibliotheca Rosenthaliana, Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, ROF A 368.

## Antwerpen en de Hebreeuwse boekdrukkunst van de renaissance

De handschriften van het Plantijnse huis zijn vreemdgenoeg aan de aandacht van Hebreeuwse bibliografen ontsnapt. Zelfs het *Institute for Microfilmed Hebrew Manuscripts* (IMHM) aan de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem, dat is opgericht met als uitdrukkelijke doelstelling het verzamelen, inventariseren en op microfilm vastleggen van alle Hebreeuwse handschriften ter wereld, is aan het Museum Plantin-Moretus voorbij gegaan.[3] Dit verzuim mag eigenaardig heten (de catalogus van Denucé was immers voorhanden) en vereist in elk geval achterstallig onderhoud. Zoals de tentoonstelling *Hebraica Veritas* in het Museum Plantin-Moretus (16 mei - 17 augustus 2008), de daarbij horende prachtige catalogus van de hand van Albert van der Heide, en de internationale conferentie in *The Jewish Book in a Christian World* (25-27 juni 2008) ten overvloede uiteenzetten, zijn Antwerpen in het algemeen en de Plantijnse drukkerij in het bijzonder onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van het Hebreeuwse boek.[4]

Ten eerste is daar Daniel van Bomberghen (na 1483-1553), die rond 1516 te Venetië de belangrijkste Hebreeuwse drukpers van de zestiende eeuw oprichtte.[5] A. Offenberg, aan wie vorsers van Hebreeuwse incunabelen zoveel verschuldigd zijn, schat het volledige aantal Hebreeuwse wiegendrukken rond de honderdveertig.[6] De Bombergse pers alleen drukte er tussen 1517 en 1554 nagenoeg tweehonderd. Het succes van Bomberg lag echter niet louter in de kwantiteit van zijn drukken, maar nog veel meer in de hoge kwaliteit ervan, in de keuze van teksten en handschriften, in de kritische redactionele en smaakvolle typgrafische beslissingen. Menig *editio*

3 Allony en Kupfer hebben Antwerpen wel opgenomen in hun gezaghebbende catalogus, maar de enige Hebreeuwse handschriften die zij in de Scheldestad vonden waren die in de privaatbibliotheken van de families van Dov Beer Kahan and Jakob Mintzer (een handschrift elk). Zie N. Allony en E. Kupfer, *List of Microfilmed Hebrew manuscripts of the Institute for Hebrew Manuscripts*, *Jerusalem. Vol. II: Manuscripts from libraries in Belgium*, *Denmark*, *Holland*, *Spain and Switzerland* (Jerusalem 5724 = 1964). De overige Belgische collecties die daar worden genoemd zijn de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (zestien handschriften) en de particuliere verzameling van Chaim Spiegel (een handschrift), eveneens in Brussel. Daar zijn later nog twee achttiende-eeuwse handschriften van de Katholieke Universiteit Leuven aan toegevoegd, cf. B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jeruzalem 1994, 253. In totaal heeft het instituut nu c. 74.000 handschriften op microfilm vastgelegd. Ik heb het IMHM inmiddels van het bestaan van de handschriften in het Museum Plantin-Moretus verwittigd.

4 A. van der Heide, *Hebraica Veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists*, Antwerpen 2008. De conferentie werd mede-georganizeerd door het Universitair Centrum Sint Ignatius Antwerpen, het Instituut voor Joodse Studies (Universiteit Antwerpen), het Institute for Advanced Judaic Studies aan de University of Pennsylvania en het Museum Plantin-Moretus. Mijn dank gaat hier uit naar de deelnemers en organizatoren van deze prachtige en buitengewoon leerzame conferentie, met name Vivian Liska en David Ruderman.

5 Zie H.D.L. Vervliet, 'Bomberghen, Daniel van' in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, I (Brussel 1964), 219-21; A. Cioni, 'Bomberg, Daniel' in *Dizionario Biografico degli Italiani*, XI (Rome 1969), 382-87 en A.M. Haberman 'Bomberg, Daniel' in *Encyclopedia Judaica*, Detroit 2007$^2$, IV, 52. Meer onlangs en met een recentere bibliografie verscheen A. Rosenthal, 'Daniel Bomberg and his Talmud Editions' in G. Cozzi (ed.), *Gli Ebrei e Venezia secoli XIV-XVIII*, Milaan 1987, 375-416 en M.M. Gatch - B.E. Nielsen, 'The Wittenberg Copy of the Bomberg Talmud' in S. Füssel (ed.), *Gutenberg-Jahrbuch* 78 (Mainz 2003), 296-315.

6 A. Offenberg, *Catalogue of Books printed in the XVth century now in the British Library* (= BMC Part III, Hebraica), Houten 2004, xi.

*princeps* werd door Bomberg gedrukt, zoals de volledige Babylonische Talmoed, waarvan de hedendaagse standaard-paginering nog altijd teruggrijpt naar zijn editie. Daarbij komt dat de Bomberg-uitgaven, door het gewicht en gezag die eraan werden toegeschreven, een canon van Joodse literatuur in de renaissance bewerkstelligden. Zoals elke canon zou ook deze even bepalend blijken in wat het opnam (met name de

sefardische exegetische en grammaticale tradities)[7] als in wat het wegliet (met name kabbalistiek). Daniel Bomberg, de Antwerpenaar, bracht in Venetië twee Joodse werelden samen: het was met name door zijn drukken dat de Ashkenazische wereld eerst kennis maakte met de rijke, maar daar grotendeels onbekende, Iberische en Noord-Afrikaanse Joodse literatuur. Maar ook de weg waarlangs talrijke burgers van de christelijke Republiek der Letteren de rabbijnse geleerdheid leerden kennen liep door zijn Venetiaanse drukkershuis. '(Z)ijn begeestering voor publikaties in het Hebreeuws en de aanzienlijke geldmiddelen die hij aan zijn projecten besteedde, maakte de bloei van de Hebreeuwse niet-joodse eruditie in West-Europa mogelijk, in een eeuw waarin jodenvervolging, boekenverbranding, geestelijke en materiële plagerijen een dagelijkse ervaring waren.'[8]

Bomberg oogstte lof van jood en christen, bijvoorbeeld van zowel de kroniekschrijver Jozef Ha-Cohen als van de grote Zuid-Nederlandse orientalist en medewerker aan de Plantijnse polyglotbijbel Andreas Masius, die Bomberg de 'Aldus der Hebraica' noemde.[9] In talrijke steden - Cremona, Soncino, Mantua, Ferrara, Rome, Bologna, Guadalajara - had het gedrukte Hebreeuwse boek in de vijftiende eeuw haar eerste stappen gezet. Het was echter bovenal te danken aan de jongeman die de Scheldestad voor de Lagunestad verruilde - aan zijn handelsgeest, toenemende kennis van het Joodse erfgoed en samenwerking met Joodse geleerden - dat de Hebreeuwse typografie volwassen werd. De vervlochtenheid van het Zuid-Nederlandse ondernemerschap met de vroege Hebreeuwse boekdrukkunst mag onder meer blijken uit de trotse aanwezigheid van de naam Antwerpen op het titelblad van de *editio princeps* van de zogenaamde *Miqra'ot Gedolot*, de allereerste Biblia Rabbinica (Venetië 1515-17):

> האיציניוב אשריונאמ יגרבמוב לאינד יד לע וויעה בר מע ספדנ
> Met grote zorg gedrukt door Daniel van Bomberghen uit Antwerpen in Venetië

Ten tweede is daar natuurlijk Plantijn. Voor lezers van *De Gulden Passer* zijn de vele verbanden tussen Bomberg en Plantijn - van de overdracht van Hebreeuws typografisch materiaal van Venetië naar Antwerpen tot de zakelijke samenwerking tussen Plantijn en familieleden van Bomberg - te bekend om er hier meer dan enkele

7 Sefarad, oorspronkelijk de Bijbelse naam van Sardis (Obadja 20), werd vanaf de achtste eeuw de Hebreeuwse benaming van het Iberisch schiereiland, waar tijdens de hoge middeleeuwen Joods leven onder zowel islamitische als christelijke heerschappij een enorme bloei kende. Het regime der Almohaden (twaalfde eeuw), toenemende laat-middeleeuwse vervolgingen en uiteindelijk totale verbanning of gedwongen bekering (1492), hadden een uitgestrekte sefardische diaspora tot gevolg, naar het Ottomaanse Oosten, Noord-Afrika, het christelijke Westen en de Nieuwe Wereld. 'Sefardisch' in brede zin duidt op het judeo-Arabische en judeo-Spaanse cultuurgoed dat mede door een veelzijdige sociale, culturele en wetenschappelijke interactie met zowel moslims als christenen is ontstaan. Zie A.D. Corre e.a. 'Sephardim', in *Encyclopaedia Judaica*, 18, Detroit 2007$^2$, 292-305.

8 Zie Vervliet, 'Bomberghen', 219-20.

9 J. Perles, *Beiträge zur Geschichte der Hebräischen und Aramäischen Studien*, München 1884, 226.

woorden aan te wijden.[10] Zoals de queeste naar fortuin de Antwerpenaar Bomberg naar Venetië dreef, zo trok zij in 1548 Christophe Plantin, de zoon van Jean, een armoedige boekbinder uit een gehucht onder de rook van Tours naar de kosmopolitische wereldhaven aan de Schelde. Voor beiden was het drukken van *Hebraica* zowel een veelbelovende zakelijke investering als de uiting van waarachtig christelijk-humanisme. Van vroeg af aan had ook Plantijn, ongetwijfeld in navol-

10 Zie L. Voet, *The Golden Compasses: a History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 dln., Amsterdam etc. 1969-72, 44-55 en Van der Heide, *Hebraica Veritas*, 84-7.

ging van Bomberg, de ambitie om *Hebraica* te drukken voor zowel de Joodse als de christelijke markt, en leende hij van Cornelis van Bomberghen het daarvoor benodige typografische materiaal. Op hun beurt gingen Cornelis en Karel van Bomberghen in 1563 een vennootschap aan met Plantijn met de bedoeling voor *Hebraica* het Bomberg-impressum als 'merknaam' te behouden. De acte waarmee de stichting van de compagnie werd verzegeld stelde uidrukkelijk dat 'seront imprimez tous les livres, en toutes langues ecette lebrieu au nom dudit PLANTIN, mais les livres hebrieux simprimeront au nom des BOMBERGHES sans contrediction quelconque.'[11] Bovendien behoorden weliswaar alle matrijzen en ander typografisch materiaal Plantijn toe, 'mais les matrices debrieu retourneront audit De Bomberghe sans que la compagnie en ait part quelconque.' De oprichting van de vennootschap van Plantijn heeft dus zeer veel met Bomberg en de Hebreeuwse typografie te maken.

Volgens afspraak, en naar het model van Bomberg verkondigde het titelblad van de Hebreeuwse Bijbels van Plantijn in 1566 dan ook:

> ו□צי יגרבמוב רשה תוצמב וי□נלפ ורופוט□שירכ ידי לע וויעה בר סע ספדנ הרות
> ישמוח השמח אשריונא הללוהמה ריעה הפ ק□פל ו□כש תנשב
> De Pentateuch / met grote zorg gedrukt door Christophe / Plantin in opdracht van de Heer van Bomberghen / moge zijn Rots en Verlosser hem beschermen, in het jaar 326 van de verkorte jaartelling, alhier (in) de befaamde stad Antwerpen.[12]

## Zij lieten hun sporen na: Hebreeuwse handschriften in Antwerpen

Achter elk boek schuilt uiteindelijk een manuscript, vaak meer dan een.[13] Zo gaat er achter het verhaal van de Hebreeuwse typografie in de renaissance en het illustere Antwerpse hoofdstuk ervan een veel minder bekend verhaal schuil van de Hebreeuwse handschriften die aan de Bombergse en Plantijnse *Hebraica* ten grondslag lagen. Welke handschriften gebruikt werden voor de eerste (1517-8, onder leiding van Felix Pratensis) en tweede (1524-5, onder leiding van Jacob ben Chayim) *Biblia Rabbinica* van Bomberg is van groot belang voor de geschiedenis van de Hebreeuwse bijbeltekst en de masoretische traditie,[14] met name omdat vooral die tweede editie, door Jacob

11 De 'acte d'association' is naar het origineel in het Museum Plantin-Moretus uitgegeven door Alphonse Goovaerts en Henri van Bomberghen, *Généalogie de la famille van Bomberghen*, Brussel 1914, 139-43.

12 In 1566 gaf Plantijn Hebreeuwse bijbels uit in 40, 80 en 16mo. Zie L. Voet - J. Voet-Grisolle, *The Plantin Press* (*1555-1589: a Bibliography of the Works Printed and Published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 dln., Amsterdam 1980-3, pp. 323-9. Het colofon van deze uitgaven vermeldde bovendien, en eveneens volgens afspraak, dat de letters van Bomberg gebruikt waren. Het titelblad van de uitgave in octavo is gereproduceerd in Van der Heide, *Hebraica Veritas*, 122. In de 'verkorte' Joodse jaartelling wordt het duizendtal weggelaten. Het onverkorte Joodse jaar (*anno mundi*) is dus 5326, dat (gedeeltelijk) met 1566 overeenkomt.

13 Zie het hoofdstuk 'Manuscripts and Authors' in L. Voet, *The Golden Compasses*, II, 279-301.

14 De term masorah (masoretisch, adj.) duidt in brede zin op de overlevering van de Hebreeuwse bijbeltekst, en in engere zin op de redactionele technieken en het complexe tekstkritische

ben Chayim, tot in de negentiende eeuw als de *textus receptus* van de masoretische bijbeltekst zou gelden.[15] De tekst van de Hebreeuwse bijbels die Plantijn in 1566 ter perse legde is er bijvoorbeeld een herdruk van.[16]

apparaat dat is ontwikkeld om de tekst tegen corruptie te beschermen. Zie A. Dotan, 'Masorah' in *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007$^{2}$, 13, 603-656, en voor Ben Chayim p. 620-1 en 652.

15 Zie P.H. Kelley e.a., *The Masorah of the Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Grand Rapids - Cambridge, VK 1998, 24-25, en B.E. Schwarzbach, 'Les éditions de la Bible hébraïque au XVI$^{e}$ siècle et la création du texte massorétique' in B.E. Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne XV-XVIII$^{e}$ siècle*, Parijs 1999, 29-59.

16 Zie Voet, *Plantin Press*, p. 324.


ספר כתובים עם התרגום

Ill. 2 De titelpagina van het vierde deel van de eerste *Biblia Rabbinica* (Venetië: Daniel van Bomberghen 1517-18): 'Het boek der Geschriften met de targum (Aramese parafrase) en de commentaren, gedrukt met grote zorg in Venetië in het jaar 278 van de kleine telling, in het zestiende jaar van Doge Leonardo Loredano door Daniel van Bomberghen uit Vlaanderen (Flandria)'. Het jaar 278 is 'klein' omdat het duizendtal 5 wordt weggelaten. Het Joodse jaar 5278 (*Anno Mundi*) komt overeen met 1517-8. Dit titelblad, dat in het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus (illustratie 3) ontbreekt, bevat een interessante verwijzing naar de machtige Doge Loredano, Venetiaans machthebber van 1501-1521 (welbekend van zijn portret door Giovanni Bellini in de National Gallery te Londen). Een jaar voor deze uitgave werd onder Loredano's bewind het Joodse ghetto van Venetië opgericht. Fraai is ook de verwijzing naar de Vlaamse herkomst van Van Bomberghen. Bibliotheca Rosenthaliana, Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, 1872 A 4.

Met de komst van Benito Arias Montano naar Antwerpen om als persoonlijk afgezant van de Filips II toezicht te houden op de inhoud en uitgave van de Plantijnse polyglotbijbel, kwamen ook de Italiaanse en de Spaanse teksttradities op intensieve wijze samen.[17] Het vaststellen van de Hebreeuwse bijbeltekst van de Plantijnse polyglotbijbel bracht niet alleen tekstuitgaven uit Venetië en Spanje in het spel - bovenal de Bombergse *Biblia Rabbinica* van 1524-5 en de Hebreeuwse bijbeltekst in de Complutensische polyglotbijbel van 1517 - maar ook verschillende Hebreeuwse handschriften, die Andreas Masius uit Italië en Arias Montano uit Spanje had meegebracht. De belangrijkste hiervan waren manuscripten die ooit hadden toebehoord aan Alfonso da Zamora, de bekeerde rabbijn en hoogleraar Hebreeuws aan de universiteit van Alcalá de Henares, die zo'n centrale rol heeft gespeeld bij de Complutensische polyglot.[18]

Welke Hebreeuwse en Aramese handschriften precies in de jaren 1568-75 uit Spanje naar Antwerpen zijn gebracht is niet geheel duidelijk.[19] Van de belangrijkste

17 Zie M.V. Spottorno, 'The Textual Significance of Spanish Polyglot Bibles' in *Sefarad*, 62 (2002), 375-92, en C. Péligry, 'La Bible en Espagne au XVI$^{e}$ siècle: de la polyglotte d'Alcalá à celle d'Anvers' in *La Bible imprimée*, 306-22.

18 Zie F. Perez Castro, *El Manuscrito Apologético de Alfonso da Zamora*, Madrid 1950.

19 Het is wel bekend welke handschriften die nu in Spaanse bibliotheken worden bewaard van of via Alfsono da Zamora of Arias Montano zijn verworven. Of Arias Montano *alle* handschriften van Zamora mee naar Antwerpen heeft genomen is onzeker. Montano heeft bovendien ook na zijn terugkeer uit Antwerpen Hebreeuwse manuscripten aangekocht.

is het wel bekend, zoals het manuscript G-II-8 van de bibliotheek van El Escorial en het manuscript 116 Z-40 van de Universidad Complutense te Madrid.[20]

De collationering van en confrontatie tussen bijbelteksten in Italiaanse en Spaanse handschriften komen in de *Biblia Regia* in inleidingen en korte verhandelingen herhaaldelijk ter sprake. Zowel Arias Montano als Franciscus Raphelengius waren zich terdege bewust van de verschillen tussen zowel gedrukte als handschriftelijke versies van de Hebreeuwse bij-

20 Zie M.T. Ortega Monasterio, 'Manuscritos Bíblicos Hebreos en Bibliothecas Españolas' in *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, *sección Hebreo* 53, Granada 2004, 215-30 en met name over G-II-8 idem, 'Some cases in the Masorah of Spanish Manuscripts' in *Sefarad* 60 (2000), 295-303. Zie ook de fraai uitgegeven recente catalogus door F.J. del Barco del Barco, *Catálogo de Manuscritos Hebreos de Madrid*, 3 dln., Madrid 2003-6, en het inleidend essay van M.T. Ortega Monasterio aldaar 'Las Bibliotecas y sus Manuscritos Hebreos', pp. 17-55. G-II-8 is nr. 4 is de catalogus van Del Barco, 116 Z-40 is nr. 22.

belteksten en hun Aramese parafrasen (de *targoemim*), zoals duidelijk wordt uit de twee korte verhandelingen die zij beiden aan de *apparatus sacer* van de *Biblia Regia* toevoegden. Arias Montano heeft in de Hebreeuwse tekst in deel I-IV het masoretisch apparaat niet durven opnemen, nadat ook zijn voorkeur voor de vertaling van Sanctes Pagninus boven de Vulgaat was afgewezen, maar het onderwerp was te belangrijk om algeheel onbesproken te laten.[21] Ook voor de *targoem*-teksten waren er echter meerdere versies in druk en in handschrift.[22] Franciscus Raphelengius (Frans van Ravelinghen), Plantijns schoonzoon en toekomstige hoogleraar Hebreeuws aan de Leidse universiteit, kreeg naast zijn reeds omvangrijke werk als corrector, redacteur en bewerker van meerdere delen van de polyglotbijbel nu ook de aanzienlijke opdracht de Aramese teksten uit de edities van Bomberg en Alcalá, alsmede die uit een Italiaans en een Spaans handschrift te herzien. Nauwkeurig onderzoek naar de *targoem* van onder andere het boek Esther in de *Biblia Regia* heeft uitgewezen dat Arias Montano en Raphelengius door redactie en recensie van verscheidene edities en handschriften een nieuwe, 'kunstmatige' *targoem* hebben geproduceerd, terwijl zij juist poogden een oorspronkelijker tekst te reconstrueren.[23] Raphelengius schreef er een verhandeling over die in het *apparatus sacer* werd opgenomen.[24]

Door voortreffelijk onderzoek van Alastair Hamilton weten wij dat Raphelengius zelf ook Oosterse manuscripten verzamelde.[25] In de Leidse Universiteitsbibliotheek ontdekte Hamilton dat twaalf handschriften (negen Arabische, drie Hebreeuwse), waarschijnlijk door de achteloosheid van bibliothecaris Daniel Heinsius, bijna vier eeuwen lang ten onrechte beschouwd zijn als pronkstukken uit de bibliotheek van Josephus Justus Scaliger. Het legaat-Scaliger dateert echter uit 1609, terwijl de manuscripten van Raphelengius werden aangekocht bij de veiling van diens boekerij

21 Zie *Benedicti Ariae Montani Hispalensis De varia in Hebraicis libris lectione*, *ac de mazzoreth ratione atque usu in Biblia sacra Hebraice*, *Chaldaice*, *Graece & Latine...*, Antwerpen 1568-1573 (hierna *Biblia Regia*) VIII, meestal als veertiende onderdeel. Over dit traktaat zie E. Fernandez-Tejero, 'Benedicti Ariae Montani... de mazzoreth ratione atque usu' in E.J. Revell (ed.), *VIII International Congress of the International Organization for Masoretic Studies*, Chicago 1988, 65-70 en M.T. Ortega-Monasterio, 'Arias Montani List of *Qere - Ketiv - Yattir* Readings' in A. Dotan (ed.), *Proceedings of the Ninth Congress of the International Organization for Masoretic Studies 1989*, Atlanta, GA 1992, 71-84.

22 Zie L. Díez Merino, 'Targum Manuscripts and Critical Editions' in D. Beattie en M. McNamara, *The Aramaic Bible. Targums in their Historical Context*, Sheffield 1994, 51-91, met name 80-85.

23 R. Le Déaut en B. Grossfeld, 'The Origin and nature of the Esther Targum in the Antwerp Polyglot: exit Targum Esther III?' in *Textus* 16 (1991), 95-115 en M.H. Goshen-Gottstein, 'The "Third Targum" on Esther and Ms. Neofiti I' in *Biblica*, 56 (1975), 301-329. Over de *targoem*-tekst van het Hooglied in de Biblia Regia, zie A. Fontela, 'Examen del tratamiento dado al Targum del Cantar de los Cantares en al Biblia Políglota de Amberes' in *Sefarad*, 46 (1986), 49-55.

24 *Variae lectiones et Annotatiunculae*, *quibus Thargum*, *id est Chaldaica paraphrasis infinitis in locis illustratur et emendatur*, in *Biblia Regia*, VIII, meestal als dertiende onderdeel.

25 Voor de Hebreeuwse handschriften zie Alastair Hamilton, 'Franciscus Raphelengius: The Hebraist and his Manuscripts', in *De Gulden Passer*, 68 (1990), 105-17. Voor de Arabische handschriften zie A. Hamilton, '"Nam Tirones sumus": Franciscus Raphelengius' *Lexicon Arabico-Latinum* (Leiden 1613)', in M. de Schepper en F. de Nave (red.) *Studia in Memoriam Christophori Plantini* (*ca. 1520-1589*), Antwerpen 1989 (= *De Gulden Passer*, 66-7, (1988-89)), 557-89.

in 1626.[26] Van de zes Hebreeuwse handschriften die voorkomen in de door Bonaventura en Abraham Elzevier gedrukte veilingcatalogus van Raphelengius, heeft Hamilton er drie in Nederlandse bibliotheken kunnen vinden, alle in Leiden.[27] Zij hebben zeer uiteenlopende inhoud, van bijbelteksten tot lexica tot geneeskundige verhandelingen, en zijn alle drie van buitengewone betekenis en historische waarde.

26 Hamilton, 'Franciscus Raphelengius: The Hebraist and his Manuscripts', 111-2.

27 De Hebreeuwse manuscripten in de Leidse Universiteitsbibliotheek uit het bezit van Raphelengius zijn Scal. Hebr. 2 (Cod. Or. 4719), Scal. Hebr. 8 (Cod. Or. 4725), en Scal. Hebr. 16 (Cod. Or. 4733).

Moritz Steinschneider heeft hen in zijn klassieke catalogus reeds beschreven.[28] Het derde manuscript, bij Van der Heide in zijn aanvullingen op Steinschneider nog anoniem,[29] heeft Hamilton geïdentificeerd als 'basically a copy' van het *Enchiridion expositionis vocabulorum Haruch...* (Rome 1523) van Sanctes Pagninus, waaraan Raphelengius zijn eigen op- en aanmerkingen heeft toegevoegd. De voorliefde van zowel Arias Montano als Raphelengius voor het werk van de baanbrekende hebraist Pagninus is hierboven reeds genoemd.[30] Het mogelijke verband tussen dit handschrift en de bewerking van de *Thesaurus Hebraicae Linguae* van Sanctes Pagninus die Raphelengius voor het zesde deel van de *Biblia Regia* vervaardigde, verdient nader onderzoek.

Drie Hebreeuwse handschriften in de veilingcatalogus van Raphelengius bleven tot nog toe onvindbaar, maar zelfs de summiere catalogusbeschrijvingen laten iets van hun inhoud doorschijnen. Het zou gaan om een perkamenten *machzor*, een verzameling medische verhandelingen, en een manuscript dat Raphelengius wel bijzonder dierbaar moet zijn geweest. Dit laatste betreft een verzameling Hebreeuwse bijbelteksten met interlineaire vertaling, *liber exercitii iuvenilis in studiis Hebraicis Ben[edicti] Ariae Montani.* Als Hamilton gelijk heeft in zijn vermoeden dat het hier gaat om een geschenk van de grote Spaanse humanist aan zijn jonge Zuid-Nederlandse collega, dan is hier nog een getuigenis van de wederzijdse bewondering en innige vriendschap tussen de twee grote hebraisten van het huis Plantijn, en zou dit verdwenen oefenschrift kunnen gelden als beeld voor een doorgegeven fakkel der christelijke hebraistiek, van de oude Montano aan de jonge Raphelengius, en daarmee van het katholieke Spanje en de Spaanse Nederlanden, waar weldra de poorten voor kritische bijbelfilologie zouden sluiten, aan Leiden en de jonge Republiek, waar diezelfde bijbelstudie en de Europese kennis der Oosterse talen zouden bloeien als nooit tevoren.

De rijke verzamelingen Hebreeuwse manuscripten die ooit in Antwerpen verbleven zijn huns weegs gegaan, met Arias Montanus mee naar het Zuiden of met Raphelengius mee naar het Noorden.[31] Zij vormen als het ware een 'schaduwlijst'

28 M. Steinschneider, *Catalogus codicum hebraeorum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae*, Leiden 1858, 311-41 en 404 (Scal. 2), 349 (Scal. 8) en 378 (Scal. 16); zie ook idem, *Die Hebräischen übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, passim, waar Scal. 2 (Cod. Or. 4719) herhaaldelijk wordt beschreven.

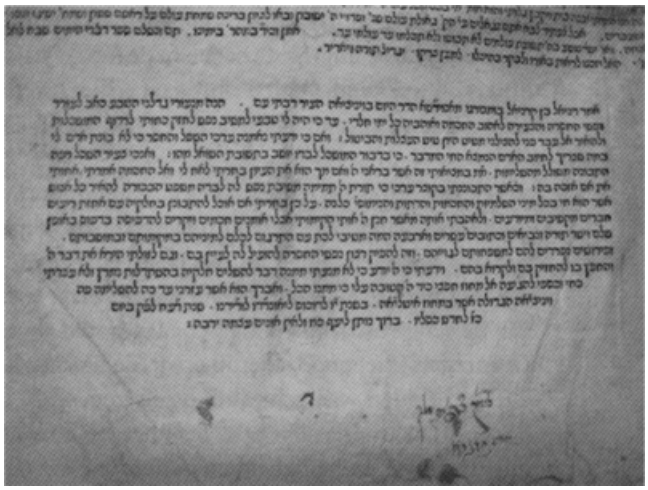
29 A. van der Heide, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library*, Leiden 1977, die de handschriften van Raphelengius nog steeds als deel van het Scaligerlegaat beschouwde.

30 Over Arias Montano en Pagninus, zie N. Fernández Marcos en E. Fernández Tejero, 'Pagnino, Servet y Arias Montano. Avatares de una traducción Latina de la Biblia Hebrea', in *Sefarad*, 63 (2003), 283-329. Over de baanbrekende Renaissance-Hebraist Sanctes Pagninus in het algemeen zie nu A. Vanderjagt, '*Ad Fontes!* The Early Humanist Concern for the *Hebraica Veritas*' in M. Saebø (red.), *Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation. Volume II: From The Renaissance to the Enlightenment*, Göttingen 2008, 185-9.

31 Volgens Hamilton kan van vier van de zes Hebreeuwse handschriften uit de bibliotheek van Raphelengius met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gezegd worden dat zij in Antwerpen reeds in zijn bezit waren. Ook twee Syrische handschriften, gebruikt voor onder meer de nieuwtestamentische teksten van de Plantijnse polyglotbijbel, zijn via het bezit van Raphelengius in de Leidse Universiteitsbibliotheek komen te rusten: Or. 1198 en Or. 1199. Het verhaal van hun herkomst leest als de geschiedenis van het renaissance-oriëntalisme: zij zijn ooit door Guillaume Postel in Constantinopel aangekocht, en via Daniel Bomberg de oudere in Venetië bij Daniel Bomberg de jongere in Keulen terecht gekomen, vanwaaruit ze naar Antwerpen zijn gezonden om door Plantijn c.s. gebruikt te worden bij de productie van

van Antwerpse Hebreeuwse handschriften en de sporen die zij nalieten spreken boekdelen. Een volledige lijst en studie van de bijbelmanuscripten die voor de *Biblia Regia* zijn gebruikt zou nog belangrijke lacunes kunnen vullen in de huidige kennis van de ontstaansgeschiedenis van het

de *Biblia Regia.* Zie J.J. Witkam, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*, II (Leiden 2007), 62-3, tevens digitaal gepubliceerd op de onschatbare website van Witkam, www.islamicmanuscripts.info.



Ill. 3 Colofon van de eerste *Biblia Rabbinica* (Venetië: Daniel van Bomberghen 1517-1518). ‘Daniel de zoon van Cornelis van Bomberghen uit Antwerpen, vandaag woonachtig in Venetië getuigt in het klassiek Hebreeuws van zijn vroomheid en van de ontstaansgeschiedenis van zijn Hebreeuwse bijbeluitgave’.
Antwerpen, MPM, B 81(3).

meesterwerk van de meesters van de Gulden Passer. In hun uiteenlopende inhoud bieden deze manuscripten ook een microkosmos van de vele domeinen van kennis, van theologie en filologie tot medische wetenschap, waaraan de studie door christenen van Hebreeuwse teksten in het vroeg-moderne Europa heeft bijgedragen.

Zoals laurierblad, gemberwortel en citroenschil niet worden opgediend met het gerecht waarin zij op onmiskenbare wijze aanwezig blijven, zo zijn al deze handschriften na de totstandkoming van gedrukte werken waaraan zij ten grondslag lagen, met hun eigenaren uit Antwerpen vertrokken. Drie manuscripten zijn er over, als restjes onder in de pan na een groots banket. Maar ook zij verdienen, en belonen, hun beschrijving.

## Hebraica in de handschriftenverzameling van het Museum Plantin-Moretus

Het handschrift M 2, Inv. 10-132 (Denucé, 218, nr. 344) bestaat uit zestien bladzijden perkament waarvan veertien in het Latijn en twee in gevocalizeerd Hebreeuws. De Hebreeuwse stukken zijn door Denucé grofweg gedateerd in de veertiende-vijftiende eeuw, maar abusievelijk beschreven als bijbelfragmenten. In feite gaat het om bladzijden uit een *machzor* voor de *yamim nora'im*, een gebedenboek voor de ‘ontzagwekkende dagen’, de twee hoogste feestdagen van het joodse jaar (*rosh ha-shanah*, het Joods Nieuwjaar, en *yom kippur*, de Grote Verzoendag). De bladzijden zijn door de tekst heen recht afgesneden en vervolgens gevouwen geweest op een wijze die sterk doet vermoeden dat zij ooit, zoals zovele *membra disiecta*, gediend hebben als bindvellen van een codex, wat ook de mening is van Denucé (‘provenant d'anc. rel. ou d'anc. feuillets de garde’). In tegenstelling tot de Latijnse folio's zijn deze dunne Hebreeuwse repen (meer zijn het niet) niet ‘ornées et colorées’, zoals Denucé ten onrechte vermeldde. Op de keerzijde van het eerste stuk (12v) zijn nog

duidelijk negen regels te lezen die elk aanvangen met - ‘נ חלס’ - ‘vergeef toch’, de beginwoorden van traditionele *selichot* (smeekbeden om de vergiffenis van zonden). Op de laatste bladzijde heeft een latere hand enkele cijfers genoteerd, waaronder twee keer ‘1590’. Wanneer en vanuit welke bron deze bladen werden opgenomen in de bibliotheek aan de Vrijdagmarkt is voor-

alsnog onbekend. De omstandigheden waaronder een middeleeuws Hebreeuws gebedenboek voor de belangrijkste dagen in de Joodse kalender zou zijn stukgesneden zijn mogelijk huiveringwekkend. De gedachte gaat echter tevens uit naar hem die deze verstrooide vellen als waardevol erkende, bewaarde en met soortgelijke Latijnse vellen bijeen bond.

M 341, Inv. 10-458 (Denucé, 122, nr. 159 [*olim* nr. 162]), is een handschrift in het Latijn met individuele Hebreeuwse woorden maar nauwelijks Hebreeuws. Strikt genomen mag het als zodanig dus niet gelden als een Hebreeuws handschrift. Denucé beschreef het correct als een 'grammaire hébraïque, 16me siècle', maar wist het niet de identificeren. De bovenhoek van de eerste bladzijde is afgescheurd, zodat slechts te lezen is: *Prolegom* [...] / *Hebraeam.* Deze regels (niet noodzakerlijkerwijs de titel van het werk als geheel, eerder van de inleiding alleen) luidden waarschijnlijk: *Prolegomena in linguam Hebraeam.*[32] De grammatica is beknopt maar ook uitvoerig, overzichtelijk maar zeer gevorderd. Ze voert, na een korte inleiding over de heiligheid en ouderdom van de Hebreeuwse taal, van de beginselen van het alfabet tot behandelingen van werkwoordsvormen met zwakke radicalen, en bevat zelfs een hoofdstuk over de *meteg* (masoretische tekens).

Weinig christenen hebben in de zestiende eeuw het Hebreeuws beheerst tot in de *masora*, dat complexe redactionele en tekstkritische systeem waarmee middeleeuwse Joodse schriftgeleerden poogden de Hebreeuwse bijbeltekst tegen corruptie te vrijwaren. Tegelijkertijd waren slechts zeer weinig Joden zo in het Latijn thuis, dat zij het Hebreeuws in de taal van het Europese humanisme konden beschrijven. Het vermoeden omtrent de auteur van dit grammaticale werk richt zich dus al gauw op die relatief kleine groep die het Hebreeuws en het Latijn beide beheersten, en die een volstrekt onontbeerlijke rol hebben gespeeld in de *sacra philologia* van de renaissance: bekeerde Joodse geleerden. Een bekend voorbeeld in de Lage Landen is Matthias Adrianus, door Erasmus aangetrokken als docent Hebreeuws bij de oprichting van het Leuvense *collegium trilingue* en daarmee de eerste docent Hebreeuws in de Nederlanden.[33] Het was in samenwerking met de bekeerling Felix Pratensis (Felice da Prato) dat Daniel Bomberg zijn Venetiaanse drukkerij oprichtte en zijn eerste grote werken ter perse legde, terwijl ook zijn tweede grote corrector en medewerker, Jacob ben Chayim, zich tot het Christendom zou bekeren.[34] De Hebreeuwse en Aramese bijbelteksten in de eerste grote polyglotbijbel, de *Complutense*, vervaardigd onder leiding van kardinaal Francisco Ximenes de Cisneros, Alcalá de Henares, 1517 waren het werk van drie bekeerlingen: Alfonso da Zamora, Alfonso de Alcalá en Pablo Coronel.

Een andere bekeerling wiens bijbelfilologisch werk van enorme invloed zou zijn was de als Italiaanse Jood geboren Immanuel Tremellius. Zijn uitgave van de Syrische bijbeltekst (1569) zou door Arias Montano en zijn medewerkers gebruikt worden voor de Syrische teksteditie in het vijfde deel van de Antwerpse polyglotbijbel. Tremellius had zijn diensten persoonlijk aan Plantijn aangeboden, maar de inmiddels

32 Deze bladzijde is in kleur gereproduceerd in Van der Heide, *Hebraica Veritas*, 97.

33 Over Adrianus zie meest recentelijk Vanderjagt, '*Ad Fontes!*', 182-3, met verwijzingen naar oudere literatuur.

34 Zie Schwarzbach, 'Les éditions de la Bible hébraïque au XVI$^{e}$ siècle et la creation du texte massorétique', 29-41 over Pratensis en 41-57 over Ben Chayim.

beroemde en beruchte Italiaan was na zijn katholieke doop protestant geworden, en had zijn bijbeleditie aan koningin Elizabeth opgedragen. Zijn medewerking aan de polyglotbijbel werd daarmee voor de

Spaanse koning onoorbaar en voor Plantijn onverstandig.[35] Het is tekenend dat het Antwerpse bezoek van Tremellius ter sprake komt in de beroemde brief aan Andreas Masius uit februari 1565 waarin Plantijn voor het eerst melding maakt van zijn voornemen om een polyglotbijbel te drukken.[36]

Nog een bekeerling met sterke banden met Plantijn was de voormalige rabbijn Johannes Isaac Levita.[37] Samen met zijn zoon Jacob (Stephanus) werd hij in 1546 in Marburg gedoopt door Johannes Draconites, de Duitse theoloog die zelf ook het plan voor een grote polyglotbijbel had opgevat en wiens dood in Wittenberg in 1566 het polyglot-project van Plantijn bevrijdde van een geduchte concurrent. In 1563-4 verbleef Johannes Isaac tussen aanstellingen voor Hebreeuws in Leuven en Keulen een jaar lang bij Plantijn en assisteerde hem bij zijn Hebreeuwse drukken. De Hebreeuwse grammatica van Isaac, waarvan twee drukken (1564 en 1570) bij Plantijn zouden verschijnen, was het eerste werk waarin Plantijn de letters van Bomberg gebruikte.[38]

Het handschrift 341 vertoont veel overeenkomsten met de gedrukte grammatica van Johannes Isaac, zoals de volgorde van behandelde lexicale, grammaticale en syntactische onderdelen van het Hebreeuws. Of hier sprake is van een handschrift van een onuitgegeven grammatica, dan wel een transcriptie van een gedrukte, gebaseerd op of uit het milieu van Johannes Isaac, is echter een vraag die vooralsnog onbeantwoord lijkt te moeten blijven. Het spoor schijnt hier dood te lopen.

Een aantekening aan de binnenkant van de boekband verraadt nochtans dat het eens het bezit was van Antwerpenaar Johannes Gruterus (Janus Gruter / de Gruytere).[39] Deze grote humanist en Zuid-Nederlandse vluchteling studeerde en werkte aan enkele van de belangrijkste humanistische centra van Noord-Europa (Cambridge, Leiden, Wittenberg en Heidelberg), en sloeg uitnodigingen voor leerstoelen van Kopenhagen tot Padua af. Hij werd reeds door zijn tijdgenoten geroemd als neo-Latijns dichter, criticus, oudheidkundige, jurist, bloemlezer, hoogleraar geschiedenis en bibliothecaris te Heidelberg, doch geenszins als hebraïcus. Over zijn liefde voor taal en

35 Onlangs verscheen K. Austin, *From Judaism to Calvinism: the life and Writings of Immanuel Tremellius*, Aldershot 2007, dat de contacten tussen Tremellius en Plantijn bespeekt op pp. 131-2, en R.J Wilkinson, 'Immanuel Tremellius' 1569 edition of the Syriac New Testament', in *Journal of Ecclesiastical History*, 58 (2007), 9-25. Zie nog altijd ook W. Becker, *Immanuel Tremellius: ein Proselyten-Leben in Zeitalter der Reformation*, Leipzig 1887 en 1891.

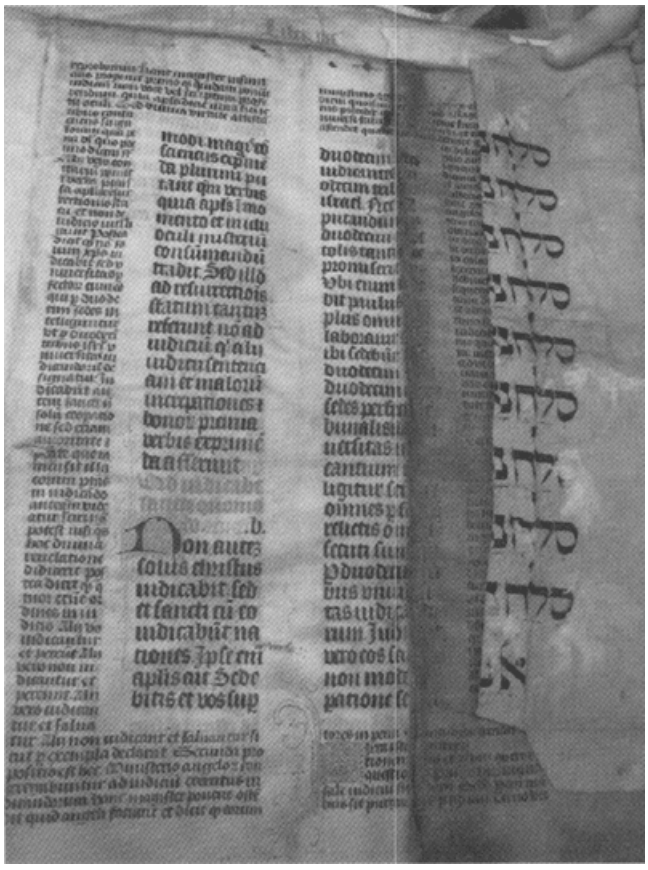
36 M. Rooses, *Correspondance de Christophe Plantin*, III (Antwerpen 1911), 1-4, nr. 333.

37 Over deze Johannes Isaac en zijn zoon Stephan, zie E. Carlebach, *Divided Souls. Converts from Judaism in Germany*, *1500-1750*, New Haven 2001, passim. Over zijn samenwerking met Plantijn zie L. Voet, *The Golden Compasses*, I, 367, en Idem, *The Plantin Press*, III, 1246-9. Men moet hem niet verwarren met de vroegzestiende eeuwse Joodse grammaticus Elias Levita, die in Venetië samenwerkte met Daniel Bomberg en bij wiens *Meturgeman* Johannes Isaac een inleiding zou schrijven.

38 Van der Heide, *Hebraica Veritas*, 123 en 211. Het exemplaar van de vijfde editie (1570) van deze grammatica uit de nalatenschap van Josephus Justus Scaliger, (Universiteitsbibliotheek Leiden, 873 C 13) biedt in zijn uitvoerige annotaties - sommige zeer kritisch - een veelzeggend beeld van de receptie van dit werk in de christelijke Republiek der Letteren.

39 Voor deze Janus Gruter (Antwerpen 1560-Heidelberg 1627), zie J. De Landtsheer, D. Sacré en C. Coppens (red.) *Justus Lipsius (1547-1606). Een Geleerde en zijn Europese Netwerk*, Leuven 2006, 404-15 met de recente bibliografie, en oudere literatuur in A. Gerlo en H. Vervliet, *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas*, Brussel 1972), 354 en M. de Schepper m.m.v. C. Heesakkers, *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas - supplément (1970-1985)*, Brussel 1988, 258.

bekwaamheid als filoloog bestaat geen enkele twijfel. Enkelen der grootste geleerden en filologen van zijn tijd, zoals Justus Lipsius, Josephus Justus Scaliger en Isaac Casaubonus (het 'triumviraat' van de Republiek der Letteren) behoorden tot zijn leermeesters en zijn vrienden. Zijn *album amicorum* suggereert wat zijn



Ill. 4 Een Hebreeuws *membrum disiectum* uit een gebedenboek voor het Joods Nieuwjaar en de Grote Verzoendag. Tegen de achtergrond geïllustreerde *membra disiecta* in het Latijn waarmee de Hebreeuwse zijn samengebonden.
Antwerpen, MPM, M2, inv. 10-132, Denucé, MPM Catalogus der Handschriften, nr. 344

correspondentie vanuit Heidelberg bewijst: deelname aan een illuster netwerk van humanisten verspreid over heel Europa, en met name uit zowel de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden.[40] Zijn taalkundige interesse strekte zich ook uit voorbij het Latijn en Grieks. Gruterus had in zijn *magnum opus*, de *Inscriptiones antiquae totius Orbis Romani* (Heidelberg 1602), een kolossale uitgave van antieke inscripties, reeds een interesse voor het Gotisch aan de dag gelegd.[41]

Aanwijzingen omtrent zijn interesse voor en bekendheid met het Hebreeuws of andere verwante Oosterse talen zijn schaars, maar wel te vinden. De acht Hebreeuwse inscripties in zijn *album amicorum*, onder andere van Raphelengius en Marnix van St. Aldegonde, getuigen van de geleerdheid van de schrijver, niet noodzakelijkerwijs van Gruterus zelf. Geen van de leraars in zijn jongensjaren in de grote gemeenschap

40 Voor een gedetailleerde beschrijving van het *album amicorum* van Janus Gruter, zie C. Heesakkers, 'Das Stammbuch des Janus Gruterus' in *Bibliothek und Wissenschaft*, 21 (1987), 68-113.

41 Zie T. van Hal, '*Moedertalen & taalmoeders*' *Methodologie*, *epistemologie en ideologie van het taalvergelijkend onderzoek in de renaissance*, *met bijzondere aandacht voor de bijdrage van de humanisten uit de Lage Landen*, Leuven 2008, 73. Dit grote werk van Gruterus moet echter beschouwd worden als een co-productie van Gruterus en Josephus Justus Scaliger, wiens bijdrage daaraan op zijn beurt veel verschuldigd was aan het eerdere werk van Martinus Smetius. Zie A. Grafton, 'J.J. Scaliger's Indices to J. Gruter's *Inscriptiones antiquae*: a note on Leiden University Library MS Scal. 11,' in *Lias*, 2 (1975), 109-113.

van Nederlandse ballingen te Norwich (1567-1577) noch zijn leermeesters in Cambridge (Gruterus was van juni 1577 tot c. april 1580 ingeschreven in Gonville and Caius College) doceerden Hebreeuws.[42] Gruterus heeft echter wel in zijn Leidse studententijd hetzelfde huis bewoond als de eerste

42 Zie L. Forster, *Janus Gruter's English Years. Studies in the continuity of Dutch literature in exile in Elizabethan England*, Leiden-Londen 1967, 40-45.

docent Hebreeuws, Hermannus Renecherus (Reinecher).[43] Deze staat echter niet zozeer bekend om het vertoon van zijn Hebreeuwse geleerdheid aan zijn studenten, als wel van zijn ontblote onderlichaam aan zijn hospita. Verder zijn er aanwijzingen uit de correspondentie, bijvoorbeeld een brief uit 1613 aan Gruterus van Isaac Casaubonus vanuit Londen, waarin de grote hugenootse humanist de Antwerpse balling belooft enkele Hebreeuwse inscripties op te sturen.[44] Bovendien was Gruterus in vriendschap verbonden met enkele van de grootste hebraisten en oriëntalisten van zijn tijd, zoals Franciscus Raphelengius en Thomas Erpenius. Zij correspondeerden, bezochten elkaar en getuigden van veel interesse in elkaars werk. Gerardus Johannes Vossius verhaalt in zijn *Oratio in obitum Thomae Erpenii* hoe Erpenius op een 'grand tour' door Europa een tijdlang Gruterus te Heidelberg heeft bezocht.[45] Het was daar in de *Bibliotheca Palatina*, waar Gruterus bibliothecaris was, dat Erpenius twee Arabische handschriften kopieerde die hem van groot nut zouden zijn.[46] In Gruterus' befaamde bibliotheek te Heidelberg berustte ook nog een exemplaar van de Koran, dat hem dierbaar schijnt te zijn geweest.[47] De Palatijnse bibliothecaris deelde de Arabische interesse van zijn Hollandse gast. Niemand in die dagen leerde Arabisch voordat hij eerst Hebreeuws kende. Ook bij Gruterus' hooggeleerde vrienden Raphelengius, Erpenius en Scaliger was de ontluikende arabistiek voortgevloeid uit de hebraistiek, en het ligt voor de hand dat ook zijn interesse in de Koran langs deze weg is gewekt. De duidelijkste aanwijzing is echter de uitvoerige Hebreeuwse grammatica die nu bekend is als het handschrift M 341 in het Museum Plantin-Moretus, al was Gruterus zelf niet de schrijver of kopiist van dit handschrift.[48]

De *eruditio trilinguis*, dat prachtige erasmiaanse en bijbelhumanistische ideaal waarop het Leuvense drietalencollege werd gesticht, wordt door moderne historici nogal eens bagatellizeerd als een utopie waaraan op enkelingen na zeer weinig humanisten daadwerkelijk inhoud gaven.[49] Het onderzoek naar de vroeg-moderne christelijke hebraistiek richt zich begrijpelijkerwijs op die geleerden wiens roem mede op hun baanbrekend werk in het Hebreeuws gegrond is. Een blinde vlek in de huidige historiografie van het zestiende-eeuwse humanisme en de hebraistiek wordt daardoor gevormd door die geleerden die wel degelijk voldoende bekendheid met het Hebreeuwse bezaten om teksten te lezen, maar die om welke reden dan ook, zich niet hoofdzakelijk daarop hebben gericht. Een goed voorbeeld is Josephus Justus Scaliger. Bij zijn leven al geroemd als de grootste geleerde van zijn tijd, is Scaliger

43 Zie H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, II (Leiden 1971), 136.

44 Th. J. van Almeloveen (ed.), *Isaaci Casauboni epistolae...*, Rotterdam 1709, 517, nr. 859.

45 Zie *Gerardi Joannis Vossii Opera in sex tomos divisa*, Amsterdam 1695-1701, IV (1699), 'Opuscula Varii Argumenti', 86. Gruterus is gestorven met een brief van Vossius in zijn hand, waarin hem zijn benoeming tot de leerstoel geschiedenis in Groningen werd bericht.

46 Zie A. Hamilton, *William Bedwell the Arabist 1563-1632*, Leiden 1985, 37-8.

47 Zie Forster, *Janus Gruter's English Years*, 142 n. 3.

48 Het schrift vertoont enige overeenkomsten, maar is zeker niet identiek aan dat van Gruterus. Een voorbeeld van zijn hand vindt men in C. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit: het album amicorum van Janus Dousa. Facsimile-uitgave van hs. Leiden UB, BPL 1406 met inleiding, transcriptie, vert. en toelichting*, Leiden 2000, f. 118r-9r.

49 Zie J.C.H. Lebram, 'Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 56/1 (1975), 317-57.

met name om zijn werk in de chronologie en de Griekse en Latijnse filologie bekend. Maar zoals Anthony Grafton in zijn (te verschijnen) openingslezing van de Antwerpse conferentie ‘The Jewish Book in a Christian world’ duidelijk maakte, was Scaligers kennis van de joodse literatuur van enorme omvang en overtrof zijn bekwaamheid in het

Hebreeuws die van al zijn Leidse collega's.[50] Een ander treffend voorbeeld is Scaligers meesterpupil, Hugo Grotius, niet bekend als hebraicus, maar in wiens werk kennis van en toegang tot Joodse bronnen een niet te versmaden rol heeft gespeeld.[51] Een derde tijdgenoot en kennis van Gruterus, de grote Graecus en Bruggeling Bonaventura Vulcanius, bezat een degelijke kennis van het Hebreeuws, zonder dat hij daar in zijn wetenschappelijke oeuvre manifest gebruik van heeft gemaakt.[52]

Het handschrift M 341 vult dus niet alleen een lacune in het wetenschappelijke profiel van Janus Gruterus, het is tevens een aanwijzing te meer dat ook onder die humanisten die niet om hun Hebreeuwse filologie bekend zijn, de kennis van het Hebreeuws wijder verspreid was dan meestal wordt aangenomen en dat de traditie van drietalige geleerdheid in de Nederlanden omvattender was dan doorgaans wordt aangenomen.

Tot zover de externe geschiedenis van het handschrift. Laten we nu terugkeren naar de inhoud. De eerste woorden van de inleiding van het handschrift luiden: 'Hanc linguam omnium antiquissimam esse...' (Dit is de oudste van alle talen...). In het vijfde deel van de Plantijnse polyglotbijbel gebruikt Guy le Fèvre de la Boderie dezelfde zinswending: 'Hanc sanctam Hebraeorum linguam omnium esse antiquissimam...', maar die formulering, alsook het idee erachter, zijn te algemeen om met zekerheid een direct verband te kunnen leggen tussen de hebraisten van de *Biblia Regia* en dit handschrift.[53]

Na vergelijking met vele tientallen Hebreeuwse grammatica's uit de zestiende eeuw is het volgens de auteur dezes nu mogelijk de Hebreeuwse grammatica van Gruterus met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te identificeren als een niet-identiek afschrift van de *Rudimenta Hebraicae Linguae* van Antoine Rodolphe Chevallier (1523-1572).[54] De inhoud en indeling der hoofdstukken en de formulering van hun titels vertoont nog veel meer overeenkomsten met deze dan met de grammatica van Johannes Isaac, hij is er zelfs vrijwel identiek aan, al is de volgorde ervan lichtjes afwijkend.

Chevallier, Normandiër van geboorte, had bij François Vatable aan het Collège de France gestudeerd en doceerde achtereenvolgens in Cambridge, Straatsburg,

50 Zie ook A. Grafton. 'Joseph Scaliger et l'histoire du judaïsme hellénistique' in: C. Grell - F. Laplanche (ed.), *La République des Letters et l'Histoire du Judaisme Antique XVI-XVIII siècles*, Parijs 1992, 51-63.

51 Zie E. Rabbie, 'Grotius and Judaism,' in H. Nellen - E. Rabbie (red.), *Hugo Grotius, theologian: essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes*, Leiden 1994, 99-120. Voor zijn kennis van post-bijbelse joodse literatuur heeft Grotius waarschijnlijk veel gebruik gemaakt van tweetalige edities. Zie H. Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam 2007, 512-3. Voor de rol van zijn lectuur van deze bronnen in zijn juridisch en exegetische werk doet dit echter niets af.

52 Zie T. Dunkelgrün, 'Bonaventura Vulcanius and Oriental scholarship', in H. Cazes (ed.), *Bonaventura Vulcanius: a humanist beyond borders*, Leiden [te verschijnen].

53 In zijn voorwoord tot de lezer bij zijn Latijnse vertaling van de Syrische tekst van het Nieuwe Testament: 'Ad sacrarum linguarum studiosum lectorem, Guidonis Fabritii Boderiani natione Galli, in Novi Testamenti Syriaci Latinam interpretationem, praefatio', *Biblia Regia*, v, [7].

54 Zie G. Lloyd Jones, 'Chevallier, Anthony Rudolph (1523-1572)', *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004, http://www.oxforddnb.com/view/article/5254. Men moet Chevalier niet verwarren met een andere grote hebraïst uit de zestiende eeuw, Pierre Chevallier.

Genève en weer Cambridge. In Cambridge was hij assistent bij de voornoemde Tremellius, woonde bij hem in en trouwde ook zijn stiefdochter. Later zou hij er zelf als koninklijk hoogleraar Hebreeuws (1569-1572) terugkeren. Tot zijn vele illustere studenten in Cambridge behoorde de Vlaming Johannes Drusius sr., toekomstig docent Hebreeuws in Oxford en hoogleraar in Leiden en Franeker. De *Rudimenta Hebraicae Linguae* van Chevallier, die veel meer dan louter rudi-

menten bevatte, bleek een zeer populaire grammatica die in de tweede helft van de zestiende eeuw talrijke herdrukken beleefde, vaak met een speciaal daarvoor geschreven Hebreeuws voorwoord van zijn schoonvader Immanuel Tremellius.[55] Ook Chevallier bereidde tegen het eind van zijn leven een grote polyglotbijbel voor en was volgens Jacques-Auguste de Thou tot en met het boek Josua gevorderd toen hij in 1572 overleed, zodat Plantijn meteen bevrijd was van zijn tweede grote concurrent.[56]

Gruterus studeerde, zoals reeds vermeld, in 1577-80 te Cambridge en al was Chevallier toen reeds overleden, zoon Immanuel Chevallier, naar grootvader Tremellius vernoemd, was als docent Hebreeuws aan het Corpus Christi College in zijn vaders en grootvaders voetsporen getreden. Peter Weijnootz, een andere Nederlandse ballingszoon uit Norwich, was een jaargenoot van Gruter in Cambridge en aan Corpus Christi College ingeschreven. Gruter heeft Weijnootz vrijwel zeker gekend, en zou via hem met gemak Immanuel Chevallier hebben kunnen ontmoet, als is dat voorlopig niet met zekerheid aan te wijzen.[57]

Ook van dit handschrift zijn de datum van opname in de Plantijnse bibliotheek, alsmede de omwegen waarlangs het naar Antwerpen kwam, vooralsnog onbekend. Gruterus' persoonlijke bibliotheek deelde het lot van de *Bibliotheca Palatina* bij de val van het protestantse Heidelberg in 1622 en werd deels als oorlogsbuit meegenomen naar München en Rome, deels verwoest. Zijn manuscripten werden naar het schijnt grotendeels gestolen door ene Suffridus Sixtinus, in wiens Amsterdamse bibliotheek J.F. Gronovius ze in 1635 nog heeft gezien.[58] Dit moet de handschriftenverzameling zijn die onderdeel zou worden van de bibliotheek van Joannes Six en als zodanig in 1706 werd geveild.[59] Tevergeefs doorzoekt men de veilingcatalogus naar een Hebreeuwse grammatica.

Zoals de nazaten van protestantse vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden nog te vinden zijn in alle hoeken van de protestantse wereld, zo berusten vandaag de scherven van Gruterus' illustere boekbezit in een diaspora van bibliotheken. Toen

55 Zie S. García-Jalón de la Lama - M. Veiga Díaz, *Repertorio de gramáticas hebreas impresas en Europa en el siglo XVI. Autores*, *obras y ediciones*, Helmantica 51, Salamanca 2000, 574-6 waar tussen 1560 en 1592 zes verschillende edities worden vermeld.

56 Zie M. Rooses, *Christophe Plantin Imprimeur Anversois*, Antwerpen 1896$^2$, 115.

57 Zie Austin, *From Judaism to Calvinism*, 55-6. Forsters bronnen zwijgen over enig contact met Chevalier. Gruterus' leermeester in Norwich, Matthias de Rycke, was de executeur van het testament van Joos de Ram, de stiefvader van Weijnootz. Zie Forster, *Janus Gruter's English Years*, 41. Gruterus' *album amicorum* bevat geen inscripties uit zijn tijd in Cambridge.

58 J.-U. Fechner, 'The Fate of Gruter's Books', opgenomen als Appendix V in Forster, *Janus Gruter's English Years*, 141-145. Zie ook Idem, 'Das Schicksal einer Heidelberger Professorenbibliothek: Jan Gruters Sammlung und ihr Verbleib', in *Heidelberger Jahrbücher*, 11 (1967), 98-117.

59 Aldus Heesakkers, 'Das Stammbuch des Janus Gruterus', 68-9. De veilingcatalogus wordt in een uniek exemplaar bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag: *CATALOGUS Instructissimae BIBLIOTHECAE Nobilissimi & Amplissimi domini do. Joannis Six, P.M. Qui Continet Omnis Generis Facultatum & Linguarum Exquisitissimos LIBROS [...] Ut & Aliquot Manuscripta Jani Gruteri & Aliorum Qui publica auctione distrahentur in aedibus defuncti, op de Heere-Gracht by den Amstel op dingsdag den 13 april 1706.* Een inventaris en summiere beschrijving van de handschriften van Gruter brvindt zich op pp. 107-12. Deze lijst bevat wel een middeleeuws manuscript met o.a. de Latijnse vertaling van Hebreeuwse namen en een Italiaanse *Vita Jesu* met Arabische kanttekeningen.

Gruterus drie jaar na de inname van Heidelberg en kort voor zijn dood nog eenmaal terugkeerde, riep het aanzicht van de vuilnisbelt van besmeurde losse bladen en onvolledige folianten waar eens zijn door heel de Republiek der Letteren geroemde bibliotheek stond, zulk een treurnis op, dat het ‘tranen uit een steen’ kon onttrekken.[60] Het zou hem getroost hebben te weten dat een klein handschrift, als een oude zalm tegen de stroming van de Schelde op, de weg terug heeft

60 Fechner, ‘The Fate of Gruter's Books’, 143.

gevonden naar zijn geboortestad. En zo blijft het handschrift M 341 een intrigerende voetnoot bij de geschiedenis van de vroeg-moderne hebraïstiek in Antwerpen.

Naast de Hebreeuwse *membra disiecta* en de grammatica uit het bezit van Janus Gruter, bewaart het Museum Plantin-Moretus ook een handschrift dat volledig in het Hebreeuws is geschreven. In strikte zin is dit dus het enige Hebreeuwse manuscript van de Plantijnse bibliotheek. Het heeft wel een nummer in de catalogus van Denucé (nr. 372), maar geen nieuw manuscript-plaatskenmerk. Het is als katern gebonden in een convoluut met een ander, gedrukt Hebreeuws werk en heeft het plaatskenmerk B 1853. Het Hebreeuws van rechts naar links lezend is het handschrift het tweede element in de convoluut. Het zou beschreven kunnen worden als B 1853 (2). Het manuscript bestaat uit 29 bladen aan beide kanten beschreven papier, in een Ashkenazisch handschrift. De maat van het papier is identiek aan dat van het gedrukte werk (190 × 146 mm), maar heeft een ander watermerk. Denucé beschreef het als 'Texte philosophique (?), 16me siècle'[61], met vraagteken, zonder titel, plaats, datum, auteur of kopiist. Het heeft inderdaad geen colofon waarin een auteur, een datum of een plaats vermeld staan.[62] *Sine loco*, *sine autore*, *sine dato.* Ook het spoor van dit handschrift lijkt dood te lopen.

Maar het manuscript heeft wel degelijk een titel, die Denucé niet noemde, wellicht omdat het cursieve Ashkenazische Hebreeuws niet gemakkelijk te lezen is. Enige vertrouwdheid met Hebreeuwse paleografie laat toch de volgende titel bovenaan 1r ontcijferen:

השודקה הנומתה רפסל תומר תומדקה
(haqdamot ramot le-sefer ha-temunah ha-qedoshah)

Deze titel zou in het Nederlands kunnen luiden: 'Verheven Inleidingen op het Boek *(sefer)* van het Heilige Beeld *(temunah)*'.[63] Het schijnt een verhandeling te zijn over de geheimen van de vormen van het Hebreeuwse alfabet, de letters waaruit de heilige naam is opgemaakt.

Er bestaat een anoniem middeleeuws kabbalistisch werk uit de dertiende eeuw met de titel *Sefer (Ha-)Temunah.* Het werd toegeschreven aan Nechunia ben Haqana en Rabbi Ismaël, een rabbi en een hoge priester uit het begin van de christelijke jaartelling, maar ontstond waarschijnlijk rond 1270 ofwel in een kring van Catalaanse Joodse mystici die bekend staat als de School van Gerona, ofwel onder Joodse mystici in het Byzantijnse Rijk. In deze *Sefer Temunah* wordt een leer van zeven kosmische cycli *(shmittot)* uiteengezet door middel van een commentaar op de vorm van de

61 Denucé, *Catalogus der handschriften*, 227.

62 Het is niet uitgesloten dat de naam van de kopiist van dit manuscript alsnog wordt ontsloten. De namen van kopiisten zijn in Hebreeuwse hanschriften soms op vernuftige en cryptische wijze verhuld. Zie M. Beit-Arié, 'How Scribes Disclosed their Names in Hebrew Manuscripts' in I.E. Zwiep (ed.), *Omnia in Eo: studies on Jewish books and libraries in honour of Adri Offenberg celebrating the 125th anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam*, Studia Rosenthaliana 38/9, Leuven 2006, 144-157.

63 Voor de transliteratie van het Hebreeuws is hier het gebruik van de *Encyclopedia Judaica* gevolgd.

letters van het Hebreeuwse alfabet en hun verhouding tot de heilige en onuitspreekbare naam van God.[64] Daar heel de Hebreeuwse

64 Zie E. Gottlieb, 'Temunah, The Book of' in *Encyclopaedia Judaica*, XIX (Detroit 2007[2]), 635-6 en M. Idel, 'Kanah and Peliyah, Books of' *ibid.*, 759; zie ook G. Scholem, 'La Signification de la Loi dans la Mystique Juive' dat in twee delen verscheen in *Diogène*, 14 (April 1956), 45-60 en *Diogène* 15 (July 1956), 76-114, name 102-114. Zie ook G. Scholem, *De Kabbalah van Sefer Temunah en Abraham Abulafia* (in het Hebreeuws) uitgegeven door J. Ben-Shlomo, Jeruzalem 1965, en N. Séd, 'Le *Sefer Ha-Temunah* et la Doctrine des Cycles Cosmiques', in *Revue des Études Juives*, 126 (1967), 399-415; zie ook de Engelse vertaling door A. Arkush van Scholems standaardwerk, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1987; het origineel verscheen in Berlijn in 1962 als *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, hoofdstuk 6.

Bijbel besloten ligt in de letters van het Hebreeuwse alfabet, vormen volgens deze leer die letters tezamen de vorm van Zijn gelaat. Het lezen van de Hebreeuwse bijbel, in deze mystieke zin, is het zien van Gods aangezicht.

De *Sefer Temunah* ontving uiteenlopende receptie in zowel Joodse als christelijke kringen. De invloed ervan op de beroemde *Zohar* scheen ooit buiten kijf, maar wordt nu voor onmogelijk gehouden. De precieze datering en herkomst ervan zijn nog altijd onzeker. Gerschom Scholem, de grondlegger van het moderne historische onderzoek naar de geschiedenis van de Kabbalah, was lang van mening dat het eerder geschreven was dan de *Zohar* en gesitueerd moest worden in Gerona rond 1250. Zijn studenten Moshe Idel en Efraim Gottlieb hebben hem aan het eind van zijn leven ervan kunnen overtuigen dat het juist later dan de *Zohar* gedateerd moet worden, en wel rond 1300, en wellicht een Byzantijnse oorsprong heeft.[65] De *Sefer Temunah* behoorde tevens tot de vroegste kabbalistische teksten waarvoor christelijke geleerden zich interesseerden en is daarmee een hoeksteen van de christelijke Kabbalah. De *Libellus de litteris Hebraicis* (1517) van Egidio da Viterbo is er een bewerking van.[66] Dit boek van Viterbo werd op zijn beurt hoog geprezen door de christelijke kabbalist Petrus Galatinus in zijn invloedrijke werk *De Arcanis Catholicae Veritatis*, Ortona a Mare 1518, waaraan het volgens F. Secret zijn bekendheid dankt.[67]

Er zijn grote inhoudelijke en stilistische overeenkomsten tussen het Antwerpse handschrift *haqdamot ramot le-sefer ha-temunah ha-qedoshah* en de *Sefer Temunah.* Beide zijn verhandelingen over de geheimen van de vormen van de letters van het Hebreeuwse alfabet en hun verhouding tot de onuitspreekbare naam van God en beide bevatten vergelijkbaar terminologie en kabbalistisch vocabulair. Hel handschrift verdient nader (externpaleografisch en intern-historisch) onderzoek, maar vooralsnog lijkt het zeer aannemelijk dat het Antwerpse manuscript een inleiding of commentaar is op de *Sefer Temunah.*

Zonder colofon of externe informatie blijven er nog altijd veel vragen onbeantwoord: of het Antwerpse handschrift een zestiende-eeuwse tekst is, danwel een zestiende-eeuwse kopie van een ouder origineel; of dat origineel dan ook van Ashkenazische oorsprong was of niet; de identiteit van de auteur en van de kopiist (ongeacht of die samenvallen), en natuurlijk wanneer en waarvandaan het handschrift naar Antwerpen kwam.

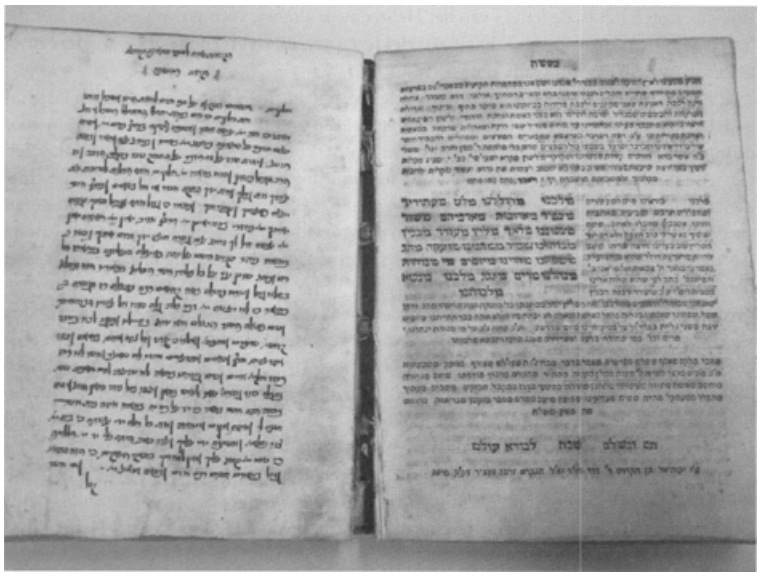
De *editio princeps* van de *Sefer Temunah* dateert vermoedelijk uit 1549 (er is geen enkel nog bestaand exemplaar) en werd gedrukt te Krakau, hetgeen een *terminus post quem* zou opleveren voor de bekendheid ervan in de Ashkenazische (Midden- en Oost-Europese) wereld waar men, gezien het cursieve handschrift, de herkomst van de kopiist van dit handschrift moet zoeken. Door handelsverkeer tussen

65 Zie de inleiding van R.J.Z. Werblowsky bij Scholem, *Origins of the Kabbalah*, xiv, en de bespreking daarvan door P. Schäfer in *Numen*, 36/1 (1989), 131-5.

66 Zie de becommentarieerde uitgave door F. Secret: Egidio da Viterbo, *Scechina e Libellus de Litteris Hebraicis*, Edizione Nazionale dei Classici del Pensiere Italiano, Serie II, dln. X en XI, Rome 1959. Viterbo bezat twee verschillende exemplaren van het *Sefer Temuna*, beiden ook met verschillende commentaren. Zie de boekenlijst van Viterbo, uitgegeven naar het handschrift Nr. 3074 van het fonds grec in de Bibliothèque nationale in Parijs: C. Astruc - J. Monfrin, 'Livres Latins et Hebreux du Cardinal Gilles de Viterbe' in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 23 (1961), 551.

67 Zie F. Secret, 'Pedro Ciruelo: Critique de la Kabbale et de son usage par les Chrétiens' in *Sefarad*, 19 (1959), 56, n. 2.

Midden-Europa en de Mediterrane wereld zou deze datum echter ook enkele decennia eerder kunnen vallen.



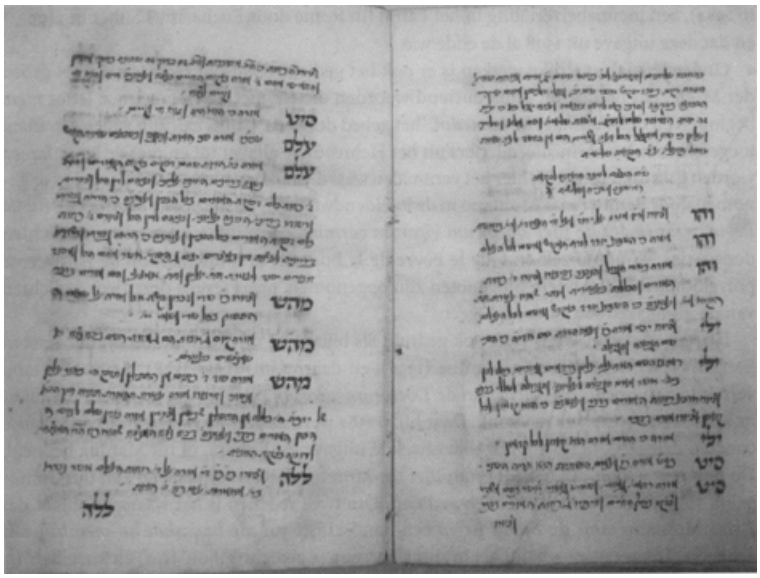
Ill. 5 Rechts de laatste bladzijde van de Baqashat Ha-Penini, als appendix toegevoegd aan de Bechinat ‘Olam van Jedaiah Ha-Penini ben Abraham Bedersi (Praag 1598); links de eerste bladzijde van het Hebreeuws manuscript ‘haqdamot ramot lesefer hatemunah haqedoshah’ waarmee het is samengebonden.
Antwerpen, MPM, B 1853. Denucé, Catalogus der Handschriften, nr. 372.

De aanwezigheid van kabbalistische teksten en belangstelling in de kring van Plantijn en de filologen die met hem samenwerkten aan de Antwerpse polyglotbijbel was al sinds het verschijnen ervan duidelijk voor wie er oog voor had, zoals de katholieke censoren. De achtergrondrol van Guillaume Postel, orientalist en christelijk kabbalist van de eerste rang, is onder meer uit zijn bewaarde correspondentie met Plantijn zelf bekend. Ook menig lemma in het Syrisch-Aramese lexicon van de student van Postel, Guy le Fèvre de la Boderie, in het zesde deel van de *Biblia Regia* wordt mede in het licht van kabbalistische teksten geillustreerd.[68] Sinds de uitvoerig geannoteerde brievenuitgave van Andreas Masius door Max Lossen heeft de rol van de christelijke Kabbalah in het polyglotproject meer perspectief.[69] Het verband tussen de Syrische en Aramese taalkunde en de christelijke Kabbalah, met name bij Masius en Boderianus, die beiden aan de Antwerpse polyglotbijbel meewerkten, heeft onlangs vernieuwde en uitgebreide wetenschappelijke aandacht gekregen.[70] Het verband tussen de *Sefer Temunah* en de *Biblia Regia* kan hierin liggen, dat de grondlegger van de Syrische filologie in de Renaissance, Teseo Ambrogio degli Albonesi, zijn werk mede naar de *Libellus de litteris hebraicis* van Egidio da Viterbo modelleerde, dat zoals reeds

68 ‘Dictionarium Syro-Chaldaicum, Guidone Fabricio Boderiano collectore et auctore’ in *Biblia Regia*, VI, meestal als vierde onderdeel.

69 M. Lossen (ed.), *Briefe von Andreas Masius und seinen Freunden*, *1538 bis 1573*, Leipzig 1886.

70 Zie R.J. Wilkinson, *Orientalism*, *Aramaic and Kabbalah in the Catholic reformation: the first printing of the Syriac New Testament*, Leiden 2007 en Idem, *The Kabbalistic scholars of the Antwerp Polyglot Bible*, Leiden 2007.



Ill. 6 Twee bladzijden uit het kabbalistische handschrift ‘haqdamot ramot le-sefer hatemunah haqedoshah’. Antwerpen, MPM, B 1853. Denucé, Catalogus der Handschriften, nr. 372.

opgemerkt op zijn beurt een bewerking van het *Sefer Temunah* was. Zowel Masius als Boderianus bezaten zelf talrijke kabbalistische manuscripten, maar er zijn geen aanwijzingen dat ook dit Antwerpse manuscript uit hun persoonlijke verzameling stamt.

Ten slotte enkele woorden over de gedrukte tekst waarmee het handschrift gebonden is, wat ook een interessante en tot nog toe volstrekt onbekende verwantschap met de Antwerpse polyglotbijbel oplevert. De beschrijving ervan bij Denucé komt exact overeen met een aantekening in potlood op het schutblad: ‘Bechinat Olam ou Habbadreshi (appreciation du monde), par Juda Happenini-Bedraschi. Porté a l'imprimerie par Salomon fils de Josué. Prague 1598.’[71] Het gaat inderdaad om de *Bechinat 'Olam*,[72] niet van ‘Juda Happenini-Bedraschi’, maar van de Provençaalse wijsgeer en dichter Jedaiah Ha-Penini (c. 1285-c. 1340) uit Béziers (in het Hebreeuws: *Bedersi*), zoon van Abraham Bedersi. Jedaiah was als dichter ook bekend onder zijn Provençaalse naam En Bonet Abram. Zijn *Bechinat 'Olam* was een zeer populair-filosofisch werk.[73] Dit blijkt niet alleen uit de vele bewaard gebleven manuscripten, maar ook uit het feit dat twee incunabel-edities ervan zijn gedrukt (in Mantua door Estellina Conat in 1574 en in Soncino door Josua Salomon ben Israel Nathan Soncino

71 Denucé, *Catalogus der Handschriften*, 227.

72 Inderdaad zoiets als ‘apprecation du monde’. De Franse vertaling door Philippe d'Aquin luidt *L'Examen du Monde*, Parijs 1629. Een Nederlandse vertaling door L. Borstel heet *Bespiegelingen over de wereld*, 's Gravenhage, 5615 = 1855.

73 Zie C. Sirat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*, Cambridge 1985, 273-7.

in 1584), een incunabelvertaling in het Latijn (in Rome door Eucharisius Silber in 1499),[74] en dat deze uitgave uit 1598 al de elfde was.

Onder Jedaiah's talrijke werken is er ook het gedicht *Baqashat Ha-Memin*, 'het gebed der M-en', dat bestaat uit bijna duizend woorden die elk met de Hebreeuwse letter *mem* beginnen en de *Baqashat Ha-Lamedin*, 'het gebed der L-en' (soms aan zijn vader Abraham toegeschreven), waarin alleen letters uit het Hebreeuwse alfabet tot en met de letter *lamed* worden gebruikt. Deze zijn hier het vermelden waard, omdat beide gedichten werden opgenomen door Benito Arias Montano in de inleidende teksten tot het eerste deel van de *Biblia Regia*, waar onder de titel *Doctorum virorum carmina encomiastica* niet alleen gedichten door Arias Montano zelf en Guy le Fèvre de la Boderie, of lofdichten op de Antwerpse polyglotbijbel door andere tijdgenoten zijn opgenomen, maar tevens deze twee gedichten van de middeleeuwse joodse wijsgeer.[75]

Dit 'gebed der M-en' is vaak ook gedrukt als bijlage bij de *Bechinat 'Olam*, het eerst in Ferrara (1551), vervolgens in Mantua (1556), en daarna in Praag (1598). Arias Montano vertelt in zijn openingsgedicht van de *Doctorum virorum carmina encomiastica* dat hij er in Rome een exemplaar van vond. Daar hij in 1562 werd aangewezen als lid van de Spaanse concilie-delegatie, heeft hij mogelijk ofwel de uitgave uit Ferrara, of uit Mantua bedoeld. De *Bechinat 'Olam* van het Museum Plantin-Moretus dateert uit 1598, en kan dus onmogelijk voor de *Biblia Regia* hebben gediend. Om twee redenen is het waarschijnlijker dat Arias Montano voor de *Biblia Regia* een handschrift van de *baqashat ha-memin* heeft gebruikt. Ten eerste noemt hij het in zijn Hebreeuwse gedicht 'giljon' (r. 2) en 'megillah' (r. 29), die duiden op een handschrift, geen gedrukt werk. Ten tweede is er onder de handschriften die Arias Montano de Bibliotheek van El Escorial naliet, een manuscript bewaard gebleven dat beide in de *Biblia Regia* opgenomen gedichten van Jedaiah Hapenini bevat.[76]

Een tweede aanduiding voor de populariteit van dit werk in de kring van de *Biblia Regia* komt van Andreas Masius. Als appendix bij zijn polyglot-uitgave van het boek Josua, werd een uitvoerige inventaris van zijn Hebreeuwse boeken toegevoegd, waaronder een מלועתניחב [Bechinat 'Olam] '*experimentum mundi: libellus à* ר□ היעדי [rabbi Jedaiah] *philosopho conscriptus quo docet res huius mundi caducas atque incertas esse. & proinde ad solas caelestes & diuinas nobis esse aspirandum. Adscripta est etiam explanatio non inerudita*', een beschrijving die niet te beknopt is om te verhullen dat Masius het werk ook daadwerkelijk heeft bestudeerd.[77] Masius

74 Zie A. Offenberg, 'Joannes Baptista Verae Crucis: a Fifteenth-Century translator and imitator of Jedaiah Hapenini ben Abraham Bedershi' in M. Davis (ed.), *Incunabula. Studies in Fifteenth-Century Printed Books presented to Lotte Hellinga*, London 1999, 215-30.

75 In de beschrijving van de 'carmina encomiastica' door Leon Voet worden deze gedichten niet geidentificeerd. Zie Voet, *Plantin Press*, I, 282.

76 G-IV-5: 9or-92v (de *Baqashat ha-Memin*) en 93r-94r (de *Baqashat Ha-Lamedin*). Ik ben de bibliothecaris van de Real Biblioteca del Monasterio San Lorenzo de El Escorial zeer erkentelijk voor het laten vervaardigen en versturen van een digitale reproductie van dit handschrift. Zie T. Dunkelgrün, *Benito Arias Montano*, *Yedaiah Hapenini and the Antwerp Polyglot Bible* [te verschijnen].

77 *IOSUAE IMPERATORIS HISTORIA...*, Antwerpen 1574, L. Voet, *Plantin Press*, 1269-70, nr. 1574. De laatste drie ongepagineerde bladzijden bevatten de boekenlijst *NOMINA AUCTORUM ET LIBRORUM Hebraicorum*, *quibus And. Masius in scribendis istis commentariis usus est.*

stierf echter in 1572, waardoor zijn exemplaar en het huidige Antwerpse niet dezelfde kunnen zijn.

De uitgave van de *Bechinat 'Olam*, Praag 1598, die nu nog in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus wordt bewaard met plaatskenmerk B 1853 is dus een editie van

een middeleeuws Joods-filosofisch werk dat in de humanistenkringen van het Plantijnse huis bekend en geliefd was. Het bevat bovendien de *baqashat ha-memin*, een Hebreeuws gedicht dat werd opgenomen in de inleidende bladzijden van de Antwerpse polyglotbijbel, al betreft het een uitgave die dertig jaar te jong is om ten tijde van de productie van de *Biblia Regia* te zijn gebruikt.

Tot slot blijft het onzeker of de twee delen van het convoluut B 1853 in Praag, in Antwerpen dan wel elders (bijvoorbeeld Frankfurt, waar Plantijn ook handelde met boekverkopers uit Praag) zijn samengebonden. De *Bibliotheca Rosenthaliana* aan de Universiteit van Amsterdam bewaart vier zeer zeldzame exemplaren van deze editie, die geen van allen met een vergelijkbare kabbalistische tekst zijn ingebonden.[78] Het manuscript is geschreven in een Ashkenazisch (Midden- of Oost-Europees) schrift, maar zou ook geschreven kunnen zijn door een Duitse of Poolse jood in Italië. Nader onderzoek, onder meer naar hun van elkaar afwijkende watermerken, zou meer duidelijkheid kunnen opleveren over het handschrift zelf, maar ook over de relaties tussen het Antwerpen van Plantijn en het Praag van keizer Rudolf II.

78 Zij hebben de plaats ken merken O 60 3274, RON A 3283(1), RON A 3465(1) (voormalig 1889 E 51) en RON A 1822 (1).

## Samenvatting

Een recent colloquium, 'The Jewish Book in a Christian World', en de tentoonstelling 'Hebraica Veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists' hebben nogmaals benadrukt hoe zeer de geschiedenis van de vroeg-moderne Hebreeuwse boekdrukkunst verbonden is met de Antwerpse meesterdrukkers Daniel Bomberg en Christoffel Plantijn. De *Officina Plantiniana*, zoals eerder het Venetiaanse drukkershuis van Bomberg, bood onderdak niet alleen aan enkele van de grootste hebraïsten van de zestiende eeuw, maar tevens aan talrijke belangrijke Hebreeuwse handschriften. Deze zijn nagenoeg alle met hun eigenaren uit Antwerpen verdwenen, maar hun tijdelijk oponthoud in het Plantijnse huis vertegenwoordigt nog altijd een belangrijke en veronachtzaamde achtergrond van de Hebreeuwse productie van Plantijn, met name de Hebreeuwse en Aramese teksten in de Antwerpse polyglotbijbel. Het Museum Plantin-Moretus bewaart vandaag nog altijd drie handschriftelijke *Hebraica*, waarvan de beschrijving door Jan Denucé summier en soms incorrect is. Het zijn een middeleeuws *membrum disiectum* uit een *machzor* voor de Joodse Hoge Feestdagen, een Latijnse grammatica van het Hebreeuws, ooit het bezit van Janus Gruterus, die veel gelijkenissen vertoont met de *Rudimenta Linguae Hebraicae* van Antoine Chevallier, en een kabbalistisch manuscript dat een commentaar schijnt te zijn op de *Sefer Temunah* (c. 1300). De auteurs en/of kopiisten van deze manuscripten zijn vooralsnog niet geïdentificeerd. Talrijke raakvlakken en verbanden tussen de laatste twee handschriften en geleerden uit de kring van Plantijn kunnen niettemin worden aangewezen. Ze belichten belangrijke aspecten van het zestiendeeeuwse christelijk Hebraisme in het algemeen, en de Hebreeuwse productie van Plantijn in het bijzonder.



## Summary

As a recent conference ('The Jewish Book in a Christian World') and exhibition ('Hebraica Veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists') once again made clear, the history of Hebrew typography in the early-modern world is closely associated with the Antwerp printers Daniel Bomberg and Christopher Plantin. Like Bomberg's printing house in Venice, the *Officina Plantiniana* in Antwerp welcomed not only some of the best Hebraists of the sixteenth century, it also housed numerous important Hebrew manuscripts. Nearly all of these have disappeared from Antwerp, but their temporary presence in Plantin's house still constitutes an important and neglected aspect of the history of latter's Hebrew production, especially the Hebrew and Aramaic texts in the Antwerp Polyglot Bible. Today the library of the Museum Plantin-Moretus still preserves three *Hebraica* in manuscript, of which the description by Jan Denucé is only cursory and incorrect on certain points. They are a medieval *membrum disiectum* from a *machzor* for the High Holy Days, a Latin grammar of Hebrew once owned by Janus Gruterus with great resemblence to the *Rudimenta Linguae Hebraicae* of Anthony Chevallier, and a Cabbalistic manuscript that seems to be a commentary on the *Sefer Temunah* (c. 1300). Though the authors and/or scribes of these manuscripts have yet to be identified, numerous connections between the latter two manuscripts and scholars associated with Christopher Plantin can

nevertheless be established. They shed light on interesting aspects of sixteenth-century Christian Hebraism in general and the Hebraic production of the Plantin Press in particular.

**Steven Gysens**

# ‘Gekocht op de openbare veiling op 7 oktober 1598’ Handschriften uit Ortelius' bibliotheek ‘teruggevonden’ in Brussel*

Onlangs publiceerden Bart Op de Beeck en Annie De Coster de eerste resultaten van hun onderzoek naar de bibliotheek van Abraham Ortelius.[1] In hun artikel gaven zij ook een voorlopige lijst met zo'n zeventig drukken die ooit aan de Antwerpse cartograaf toebehoorden en die thans in Belgische bibliotheken worden bewaard.[2] Aan de hand van deze teruggevonden drukken, aangevuld met gegevens uit Ortelius' correspondentie en ander contemporain bronnenmateriaal, schetsten beide boekhistorici ook hoe diens bibliotheek tot stand kwam en na diens dood verspreid geraakte.

De Koninklijke Bibliotheek van België bezit ongetwijfeld een van de belangrijkste verzamelingen van drukken die ooit aan Ortelius toebehoorden: 29 volumes, samen goed voor 39 titels. Minder bekend is dat deze instelling ook een aantal handschriften uit Ortelius' bibliotheek bewaart. In deze bijdrage willen we deze handschriften eerst kort presenteren, om daarna nader in te gaan op enkele onbekende gegevens die een nieuw licht werpen op de verspreiding van Ortelius' collectie.

## Handschriften en drukken uit Ortelius' bibliotheek: verschillen en overeenkomsten[3]

* Voor opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie dank ik dr. B. Op de Beeck (KB Brussel).

1 B. Op de Beeck - A. De Coster, ‘Books and Bindings from the Library of Abraham Ortelius (1527-1598) (with a provisional checklist)’, in A. De Coster - C. Sorgeloos (m.m.v. M. de Schepper) (eds.), *Bibliophiles et reliures. Mélanges offerts à Michel Wittock* (= *Studia Bibliothecae Wittockianae* 6), Brussel 2006, 374-409. Voor een biografische introductie, zie de notitie van J. Depuydt, in *Oxford Dictionory of National Biography*, 41 (Oxford e.a. 2004) 969-970.

2 Zie *art. cit.*, 391-409. Deze lijst kan inmiddels worden aangevuld met twee andere drukken uit Ortelius' collectie: J. Lipsius, *Poliorceticon*, Antwerpen: J. Moretus, 1596 (presentexemplaar; zie B. Liesen - C. Sorgeloos, *Le rayonnement des Moretus*, Brussel 2006, nr. 5) en M. Smetius, *Inscriptiones antiquae*, Leiden: F. Raphelingius, 1588 (zie J. De Landtsheer, D. Sacré en C. Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606)*, *een geleerde en zijn Europees netwerk. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven*, *18 oktober-20 december 2006* (= *Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 21), Leuven 2006, nr. 18b).

3 De hier gepresenteerde gegevens zijn gebaseerd op de collecties van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel voor zover die via de gedrukte catalogi en de steekkaartencatalogus in de Handschriftenafdeling zijn ontsloten. Buiten beschouwing blijven de collectie autografe brieven van of aan Ortelius die de KB Brussel bezit, in de eerste plaats hs. III. 936 met 25 brieven van of aan Ortelius; zie o.m. J. Depuydt, ‘De brede kring van vrienden en correspondenten rond Abraham Ortelius', in *Abraham Ortelius (1527-1598)*, *cartograaf en humanist*, Turnhout - Antwerpen - Brussel 1998, 117-140 (p. 118 met n. 7) en M. Verweij, ‘Lipsiana Bruxellensia. Nieuw ontdekte brieven en teruggevonden originelen van Justus Lipsius in de Koninklijke Bibliotheek van België’, *De Gulden Passer*, 82 (2004 [2005]), 95-101 (p. 99). Daarnaast is er ook nog een brief van Ortelius aan Justus Lipsius (KB Brussel, hs. III. 1483, nr. 38; zie Verweij, *Lipsiana Bruxellensia*, 99-100, afgebeeld bij J. De Landtsheer, ‘Abraham Ortelius en Justus Lipsius’, in *Abraham Ortelius (1527-1598)*,

De Brusselse handschriften (die in de bijlage bij dit artikel summier worden beschreven) kunnen hier misschien het best worden gepresenteerd door ze kort te vergelijken met de drukken uit Ortelius' bibliotheek die tot dusver in Belgische collecties zijn teruggevonden. Wat de inhoud van deze zes handschriften betreft, valt onmiddellijk op dat slechts één handschrift teksten van een klassieke Latijnse auteur bevat (Cicero - nr. 2), terwijl in de vijf

*cartograaf en humanist*, 141-151 (p. 148)) en een brief van Marcus Laurinus aan Ortelius (KB, hs. IV. 1283; zie o.m. http:// www.kbr.be/collections/manu/nouveautes/iv1283/iv1283_nl.html [geraadpleegd op 16.8.2008]).

overige handschriften werken van laat-antieke auteurs (Augustinus - nr. 5, Orosius - nr. 3, Sidonius Appolinaris - nr. 4) te vinden zijn, al dan niet in combinatie met middeleeuwse auteurs (Freculfus - nr. 3, Bernardus van Clairvaux en Anselmus van Canterbury - nr. 5, en een Luikse kroniek - nr. 1). Geen van de handschriften bevat teksten in het Grieks of, de oud-Engelse glossen in nr. 6 buiten beschouwing gelaten, in de volkstaal. Het aantal handschriften is natuurlijk te beperkt om definitieve conclusies te trekken, maar als we de inhoudelijke kenmerken van de manuscripten afzetten tegen die van de teruggevonden drukken, zijn er toch enkele overeenkomsten. Betreffen de helft van de drukken historische werken, dan gaat het bij twee handschriften om historische werken (nrs. 1 en 3), terwijl een derde handschrift een belangrijke bron voor de geschiedenis van het laat-antieke Gallië bevat (nr. 4). Chronologisch gezien vinden we bij de handschriften uitsluitend (Latijnse) teksten uit de oudheid of de middeleeuwen, daar waar voor de drukken de verhouding bij 40% moderne werken lag tegenover telkens 30% teksten uit de oudheid en uit de middeleeuwen. Dat het percentage moderne werken bij de drukken hoger ligt, spreekt min of meer voor zich. Toch zijn er niet alleen qua inhoud overeenkomsten tussen de drukken en de Brusselse handschriften, maar ook op materieel gebied.

Zo hebben vier van de zes handschriften een eigendomsmerk van Ortelius; drie daarvan (nrs. 2-4) dragen het eigendomsmerk *Abrah[ami] Ortelii* (met kleine varianten) dat ook in het merendeel van de teruggevonden drukken voorkomt. Bijzonder in dit verband is wel een vierde handschrift (nr. 1) dat de *Gesta* van de oudste bisschoppen van Tongeren/Maastricht/Luik bevat, en als eigendomsmerk *Abrahami Ortelii et amicorum* heeft. Deze onder bibliofielen niet onbekende *et amicorum*-formule kwam in de vijftiende eeuw in zwang in Italië en verspreidde zich van daaruit naar de rest van Europa.[4] Daar verschijnt ze onder meer op talrijke boekbanden uit de bibliotheek van de Franse bibliofiel Jean Grolier (1489/90-1565) en, wat de Nederlanden betreft, op banden van de Brugse humanist Marcus Laurinus jr. (1525-1581).[5] Toch treft men deze formule niet alleen op boekbanden aan, maar ook in colofons van handschriften[6] of op titelpagina's van drukken.[7] Het is voorlopig niet

4 Voor een verkenning van geschiedenis, verspreiding en mogelijke betekenis van dit motto, zie nu D. Nebbiai-Dalla Guarda, ‘Letture e circoli eruditi tra Quattro e Cinquecento: a proposito dell'ex-libris “et amicorum”’, in C. Tristano, M. Calleri en L. Magionami (eds.), *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell'età moderna. Atti del convegno internazionale*, *Arezzo (8-11 ottobre 2004)* (= *Studi e ricerche* 3), Spoleto 2006, 375-393 + III pl.

5 Over Laurinus' banden, zie o.m. M.P.J. Martens, P. Huvenne, M.W. Ainsworth (eds.), *Brugge en de Renaissance: van Memling tot Pourbus.* [II] *Notities*, Brugge 1998, 218-221 (L. Vandamme) en de biografische notitie van A. Dewitte in *Nationaal Biografisch Woordenboek* [van België], 7 (1977), 495-496.

6 Zie bv. N. Holzberg, *Willibald Pirckheimer: Griechischer Humanismus in Deutschland* (= *Humanistische Bibliothek.* I: *Abhandlungen* 41), München 1981, 392, n. 36 en Nebbiai-Dalla Guarda, *Letture e circoli eruditi*, 378, die een handschrift signaleert waarin eveneens de formule ‘M. Laurini et amicorum’ voorkomt: Niort, Bibliothèque Méditathèque, hs. nr. 91 (9070) (a. 1524) (zie *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France - Départements*, 31, Parijs 1898, 631)

7 Voor enkele verdere voorbeelden, zie o.m. V.F. Stern, ‘*The Bibliotheca* of Gabriel Harvey’, *Renaissance Quarterly*, 25 (1972), 1-62 (19-50) of Ead., *Gabriel Harvey. His Life*, *Marginalia and Library*, Oxford 1979, 199-241; C. Sorgeloos, ‘“Renerus Argenteau me possidet”: quelques livres de Renaud d'Argenteau, étudiant à Louvain (1538-1542)’, *Bulletin de la*

duidelijk waarom Ortelius alleen in dit ene handschrift de formule *et amicorum* heeft aangebracht. Misschien komt daarin klaarheid wanneer verder onderzoek nog andere handschriften of drukken met dit bijzondere eigendomsmerk aan het licht brengt. Om nog even bij de boekbanden stil te staan: het valt op dat drie van de zes handschriften (nrs. 1, 4-5) hun wellicht nog oorspronkelijke, eenvoudige perkamenten band hebben behouden, terwijl een vierde handschrift nog tot eind negentiende eeuw een perkamenten band had (nr. 2). Eén handschrift werd later herbonden (nr. 3) en twee handschriften hebben meer bepaald in de twintigste eeuw een nieuwe band gekregen (nrs. 2 en 6). Anders dan bij de drukken, heeft dus geen enkel Brussels handschrift thans een vroegmoderne luxeband.

Binnen deze groep van zes handschriften zijn er twee (nrs. 5 en 6) die - in hun huidige toestand althans - geen eigendomsmerk van Ortelius hebben, maar wel latere (zeventiendeeeuwse?) aantekeningen bevatten waarin de cartograaf als de eigenaar wordt genoemd.[8] Toevallig of niet gaat het om twee manuscripten die, blijkens diezelfde aantekeningen, van de 'Engelse beeldenstormers' onder Hendrik VIII zouden zijn gered: nr. 6, dat uit de bibliotheek van de in 1538 opgeheven abdij van Abingdon komt,[9] en nr. 5, waarvan de vroegere herkomst onbekend is[10]. Hoe en wanneer deze beide handschriften in het bezit van Ortelius zijn gekomen, is niet duidelijk. Vele Engelse katholieke intellectuelen hadden op hun vlucht naar het vasteland hun drukken en handschriften meegenomen,[11] wat een mogelijke verklaring voor het probleem kan bieden.[12] Van de overige Brusselse handschriften is in dit stadium trouwens evenmin bekend hoe en wanneer Ortelius ze heeft verworven.

Wal ten slotte de verdere geschiedenis van de Brusselse handschriften betreft, wordt de lijst van latere eigenaren van drukken en handschriften uit Ortelius'

*Société des Bibliophiles liégeois*, 25 (2005), 25-42 (p. 32, 67, 70, 79), en dom T. Delforge, '"... et amicorum"', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 43 (1972), 249-250 (enkele voorbeelden uit de bibliotheek van de abdij van Maredsous).

8 De tekst van deze notities vindt men in de bijlage (p. 37 e.v.).

9 Vgl. *Medieval libraries of Great Britain. A list of surviving books edited by* N.R. Ker, *Second Edition* (= *Royal Historical Society. Guides and handbooks* 3), Londen 1964, nr. 2.

10 Niet als dusdanig vermeld bij Ker, *Medieval libraries*, noch in *Medieval libraries of Great Britain [...]. Supplement to the second edition edited by* A.G. Watson (= *Royal Historical Society. Guides and Handbooks* 15), Londen 1987.

11 Een bekend voorbeeld is John Clement († 1572) van wiens handschriftenverzameling er door de Spaanse Furie (1572) en nadien de Engelse Furie te Mechelen (1580) uiteindelijk slechts één handschrift overbleef (KB Brussel, hs. 11337-11341); zie bv. P. Petitmengin - J.P. Carley, 'Malmesbury - Sélestat - Malines. Les tribulations d'un manuscrit de Tertullien au milieu du xvi$^{e}$ siècle', *Annuaire des Amis de la Bibliothèque Humaniste de Sélestat*, 2003, 63-74 (ook beschikbaar op: http://www.semantic.fr/bibhum/annuaires/annu03/ malmesbury.html [geraadpleegd op 16.8.2008]). Ook het Museum Plantin-Moretus bezit een vijftiental handschriften uit twee Oxfordse Colleges (All Souls en Balliol), die via Engelse vluchtelingen op het vasteland zouden zijn terechtgekomen, al ontbreken daarover precieze gegevens. Zeker is wel dat de meeste van deze handschriften een eigendomsmerk van Balthasar I Moretus (1574-1641) dragen. Over deze handschriften, zie o.m. Ker, *Medieval libraries* (via index s.v. *Antwerp*, *Museum Plantin-Moretus*) en, voor een gedetailleerde beschrijving (doch zonder nadere details over hun geschiedenis in de zestiende en zeventiende eeuw), R.A.B. Mynors, *Catalogue of the manuscripts of Balliol College Oxford*, Oxford 1963, I, 375-376 en A.G. Watson, *A descriptive catalogue of the Medieval manuscripts of All Souls College Oxford*, Oxford 1997, 268-289.

12 Cf. C.A. Ladd, 'The "Rubens" Manuscript and Archbishop AElfric's Vocabulary', *Review of English Studies*, N.S. 11 (1960), 353-364 (p. 358).

bibliotheek uitgebreid met twee nieuwe namen (over wie dadelijk meer): de humanist Johannes Livineius (nrs. 2-4) en de Antwerpse jezuïet-humanist Andreas Schottus (nr. 5).[13] Daarnaast zien we dat een van de handschriften is terechtgekomen bij Johannes Gevartius (nr. 1), die ook al eigenaar bleek van twee gedrukte werken uit de collectie van de Antwerpse cartograaf.[14] Opvallend is verder

13 Voor een druk die Schottus kocht, zie verder, p. 36.

14 Zie Op de Beeck - De Coster, 'Books and Bindings', 400 nr. 35 (eveneens met het eigendomsmerk *modo J. Gevartii*), 407 nr. 63, en 376 (een thans verdwenen convoluut met o.a. een presentexemplaar van Ortelius' en Vivianus' *Itinerarium* [Antwerpen: C. Plantijn, 1584]). Voorts bezit de UB Amsterdam o.a. een druk uit Ortelius' bibliotheek die later bij Johannes' zoon, Casperius Gevartius (1593-1666), terecht kwam (*Bibliotheca sive antiquitates urbis Constantinopolitanae*, Straatsburg: Nicolaus Wyriot, 1578); zie de virtuele Ortelius-tentoonstelling onder http://cf.uba.uva.nl/ nl/collecties/kaarten/ortelius/cat5.html.

dat vijf van de zes handschriften die nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel worden bewaard, bij de (Antwerpse) jezuïeten terecht kwamen, hetzij rechtstreeks (nrs. 5-6), hetzij via Livineius (nrs. 2-4). Dergelijke verhouding hoeft echter niet te verbazen, omdat vele handschriften uit de diverse jezuïetenbibliotheken na de opheffing van de orde in 1773 in de Oostenrijkse Nederlanden werden bijeengebracht in de voorloper van de huidige Koninklijke Bibliotheek van België.[15] Zo vinden we bijvoorbeeld in twee inventarissen die in het kader van de inbeslagname van de jezuïetenbibliotheken werden opgesteld, bij de handschriftenverzameling van de Bollandisten (die destijds nog te Antwerpen waren gevestigd) een aantal items waarin hier besproken handschriften uit Ortelius' bibliotheek te herkennen zijn, namelijk in een onder leiding van G.-J. Gérard (1734-1814) opgestelde inventaris[16] en in een tweede, daarmee grotendeels gelijklopende, anonieme inventaris.[17] In deze beide lijsten worden weliswaar geen provenances gegeven, maar van de handschriften waarvan de beschrijving lijkt overeen te stemmen, hebben er zeker twee ook nog hun oude bibliotheeknummer bewaard. Daarom lijken ze toch te kunnen worden geïdentificeerd als de handschriften die thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel worden bewaard.[18] Na deze korte bespreking van de belangrijkste kenmerken van

15 Eind september 2008 promoveerde B. Op de Beeck op een proefschrift over de liquidatie van de jezuïetenbibliotheken in de Zuidelijke Nederlanden (1773-1828). In afwachting van de handelseditie hiervan, zie over dit thema o.a. J. Descamps - H. Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave). Eerste aflevering*, Brussel 1998, p. XI-XII en B. Op de Beeck, 'Boeken uit de bibliotheken van de Engelse jezuïetencolleges te Brugge, bewaard in de verzameling "Ville de Bruxelles"', in P. Delsaerdt - K. De Vliegher-De Wilde [(eds.)], *Boekgeschiedenis in Vlaanderen. Nieuwe instrumenten en benaderingen (Handelingen van het Contactforum* '*Boekgeschiedenis in Vlaanderen: Nieuwe instrumenten en benaderingen*' *28 november 2003 [...]*, *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Schone Kunsten*), Brussel 2004, 79-89.

16 Nijmegen, Archief Nederlandse Jezuïetenprovincie, Afdeling Historische Archieven, B 1 [waarvan wij een kopie raadpleegden in de KB Brussel (facsimile nr. 108)] f. 98r (nr. 100) *D. Andelmi occidentalium Saxonum Episcopi de laudibus virginitatis libri duo - in 4$^{o}$ mss;* f. 98r (nr. 101) *Andelmi de metris*, *aenigmata*, *de Virginibus mss sur velin in grand 8$^{o}$*; f. 118v (nr. 221) *Sydonii Epistolae mss sur velin in folio*; f. 118v (nr. 279) *Pauli Orosii et freculfi historia mss. in fol.$^{o}$ en velin*, en f. 122v (nr. 310) *Variorum sanctorum Patrum*, *Varia opuscula mss sur velin in folio.* Over Gérard en zijn inventarisatie van de jezuïetenbibliotheken, zie, in afwachting van de handelseditie van Op de Beecks proefschrift, J. Machiels, *Van religieuze naar openbare bibliotheek* (= *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve Dienst*, *Dossiers* 2de reeks 20), Brussel 2000, 12-32.

17 KB Brussel, hs. 21583-88, f. 153r □ 9 *D. Andelmi occidentalium Saxonum Episcopi de laudibus virginitatis libri duo - in 4$^{o}$*; f. 153r □ 10 *Andelmus de metris*, *aenigmata*, *de virginibus mss sur velin in grand 8$^{o}$*; f. 161v □ 120 b *Sydonii Epistolae mss. in f.$^{o}$ sur velin*; f. 166v □ 169 *Pauli Orosii et Freculfi historiae mss. in f.$^{o}$ velin*, en f. 170r □ 200 *Variorum sanctorum Patrum*, *Varia opuscula mss sur velin in folio.*

18 Het eerste en duidelijkste geval is het huidige hs. KB Brussel, hs. 8386-8396 dat nog het oude nummer □ 200 draagt en waarvan de inhoud overeenstemt met de weliswaar vage beschrijving *Variorum sanctorum Patrum*, *Varia opuscula mss sur velin in folio* in de inventaris in KB Brussel hs. 21583-88 (f. 170r). Voorts draagt het huidige hs. 10020-10021 van de KB Brussel een oud nummer □ 122, maar beantwoordt de inhoud ervan wel aan die van het hs. □ 120 b (*Sydonii Epistolae mss sur in fol. sur velin*) in diezelfde inventaris van KB Brussel, hs. 21583-88 (f. 161v). Het hs. □ 120 b komt in die inventaris na de hss. □ 120

deze Brusselse handschriften, moet hier nader worden ingegaan op een punt dat Op de Beeck en De Coster bij hun studie nog niet volledig konden uitklaren: de verspreiding van Ortelius' collectie.

## Hoe en wanneer geraakte Ortelius' bibliotheek verspreid?

In de correspondentie van de Brabantse humanist Justus Lipsius (1547-1606) is voor het beantwoorden van deze vraag alvast een eerste aanwijzing te vinden. Een van diens correspondenten, de jezuïet Gilles Schoondonck (1556-1617), een pater uit het Antwerpse col-

en □ 120 a, en is dus, wanneer gewoon wordt doorgeteld, inderdaad nummer 122. Ten slotte bevat ook KB Brussel, hs. 4164-4166 (een zeventiende-eeuwse kopie van het Aldhelmus-handschrift) het oude bibliotheeknummer □ 9 en gaat het hier dus om het handschrift dat onder hetzelfde nummer en met dezelfde beschrijving (*D. Andelmi occidentalium Saxonum Episcopi de laudibus virginitatis libri duo - in 4$^{o}$*) wordt vermeld in de inventaris KB Brussel, hs. 21583-88 (f. 153r). Tegelijk betekent dit dat achter het nummer □ 10 (*Andelmus de metris*, *aenigmata*, *de virginibus mss sur velin in grand 8$^{o}$*) in diezelfde inventaris (f. 153r) welhaast zeker het elfde-eeuwse Aldhelmus-handschrift, KB Brussel, hs. 1650 moet schuilgaan. Wellicht ging het oude bibliotheeknummer bij bv. het herbinden verloren.

lege, beschrijft in een brief van 13 januari 1599 hoe Lipsius' vroegere studiegenoot Johannes Livineius (1546/47-1599)[19] diezelfde dag is overleden. Hij laat zich daarbij ontvallen dat diens, wat Griekse literatuur betreft, welvoorziene bibliotheek hopelijk niet hetzelfde lot zal ondergaan als Ortelius' collectie, die hij had zien uiteenrukken.[20] Deze terloopse opmerking levert meteen ook, zoals Op de Beeck en De Coster terecht opmerkten, medio januari 1599 als *terminus ante quem* op. Bovendien vonden beide boekhistorici minstens twee drukken terug die al in Ortelius' sterfjaar een nieuwe eigenaar hadden gevonden.[21] Dit zou er dus kunnen op wijzen dat minstens een deel van Ortelius' bibliotheek al in 1598 werd verspreid, misschien wel geveild.

De reconstructie van Livineius' bibliotheek biedt echter nog een tweede, preciezer aanknopingspunt. Deze wat vergeten humanist was zeker geen onbekende van Ortelius. Zo leverde hij al op 1 juni 1575 een bijdrage aan diens *album amicorum*[22] of maakte hij tijdens zijn studieverblijf te Rome (ca. 1579-1582) voor de Antwerpse cartograaf in de Vaticaanse bibliotheek een kopie van een handschrift van de *Geografie* van Ptolemaeus, een kopie die echter verloren ging onderweg naar de Nederlanden.[23] Zeker nadat hij in het voorjaar 1588 zijn oom Laevinus Torrentius (1525-1595) vanuit Luik naar Antwerpen was gevolgd, moet hij daar contacten hebben gehad met de bekende cartograaf, al zijn daarvan nauwelijks aanwijzingen bewaard.[24]

Livineius' bibliotheek geraakte niet verspreid, anders dan de jezuïet Schoondonck had gevreesd, maar ze kwam nog tijdens het jaar van zijn overlijden (1599) bij de Antwerpse jezuïeten terecht. Daar zou zijn druk- en handschriftencollectie bewaard blijven tot de

19 Over Livineius (met verdere bibliografie), zie o.m. de notitie van S. Gysens, in *Nationaal Biografisch Woordenboek* [van België], 16 (2002), 539-548 en S. Gysens - J. De Landtsheer, '*Autor quem tantopere quaerebam...* Johannes Livineius as a student of Athenaeus' *Deipnosophistae*', *De Gulden Passer*, 83 (2005), 89-106 en L. Battezzato, 'Renaissance Philology: Johannes Livineius (1546-1599) and the Birth of the *Apparatus Criticus*', in C. Ligota - J.-L. Quantin (eds.), *History of Scholarship. A Selection of Papers from the Seminar on the History of Scholarship Held Annually at the Warburg Institute* (= *Oxford-Warburg Studies*), Oxford 2006, 75-111 (p. 75-90).

20 Zie P. Burman (ed.), *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum [...]*, Leiden: S. Luchtmans, 1724-1727, 2, 40-41 (ILE 99 0113): 'Una occidet, metuo, Bibliotheca eius Graeca (electa si qua, alia) Ortelianae fato, quam quàm vidi distrahi.'

21 Zie Op de Beeck - De Coster, *Books and Bindings*, 378 en 405-407 (nr. 59 [P. Ubaldino, *Descrittione del regno di Scotia*, [Londen: J. Wolfe], 1588, gekocht door Franciscus Billiod] en nr. 62 [G. Valerius Flaccus, *Argonautica*, Antwerpen: C. Plantin, 1566, zonder kopersnaam]).

22 Zie J. Puraye m.m.v. M. Delcourt e.a. (eds.), *Abraham Ortelius*, *Album Amicorum. Édition facsimile avec notes et traduction* (= *De Gulden Passer*, 45 (1967) nrs. 1-4 en 46 (1968), nrs. 1-3), f$^{o}$ 48v.

23 Over deze kopie, zie J.H. Hessels (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, *Tomus Primus: Abrahami Ortelii (Geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae. Cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628) ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava*, Cambridge 1887, nrs. 101, 112 en 220.

24 Zie Gysens - De Landtsheer, '*Autor quem tantopere quaerebam*', 91 (Ortelius als mogelijk tussenpersoon voor contacten met de Beierse humanist Marcus Welserus (1558-1614)).

opheffing van de jezuïetenorde. Aangezien een groot deel van de manuscripten uit de jezuietencolleges, zoals gezegd, werden bijeengebracht in wat nu de Koninklijke Bibliotheek van België is, vinden we dus de meeste handschriften uit Livineius' verzameling ook daar terug.[25] Zij bevatten niet alleen de eigendomsmerken van Livineius en van de Antwerpse jezuïeten (meer bepaald het college en nadien het professenhuis[26]), maar vaak ook een eigendomsmerk van de vorige eigenaar of een notitie waarin Livineius vermeldt hoe hij in het bezit van een handschrift was gekomen.

Bij deze nu in Brussel bewaarde handschriften vinden we, zoals eerdere onderzoekers trouwens al hadden opgemerkt,[27] ook drie handschriften uit Ortelius'

25 Zie H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres bibliothèques publiques de Belgique*, Gent-Parijs 1885, nr. 71; P. Thomas, *Catalogue des manuscrits de classiques latins de la Bibliothèque Royale de Bruxelles* (= *Université de Gand. Recueil de Travaux publiés par la Faculté de Philosophie et de lettres* 18), Gent 1896, nrs. 153, 170, 288; J. Van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I-II, Brussel 1901-1902, nrs. 87, 923, 938, 946, 973, 1191, 1193, 1197-1198, 1348, 1513. Bovendien zijn ook een aantal drukken uit Livineius' bibliotheek bewaard, vaak met annotaties. Het lijstje met de tot dusver teruggevonden drukken (zie o.m. Gysens - De Landtsheer, '*Autor quem tantopere quaerebam*', 94-96) kan inmiddels nog verder worden aangevuld met enkele nieuwe vondsten. Zo bezit de Leidse Universiteitsbibliotheek een door Livineius geannoteerd exemplaar van Johannes Bernartius' editie van de *Opera omnia* van Statius (Antwerpen: Officina Plantiniana (Weduwe en Jan Moretus), 1595); zie H.-J. van Dam, 'The coming of the *Silvae* to the Netherlands', in F. Delarue e.a. (eds.), *Epicedion. Hommage à P. Papinius Statius 96-1996* (= *Publications de La Licorne* 38), Poitiers [1996], 315-325 (p. 319-320). Voorts was op de recente tentoonstelling over grote Belgische bibiliofielen een presentexemplaar te zien van A. Schottus' *De viris illustribus urbis Romae liber* (Dowaai: J. Bogardus, 1577) (zie M. de Schepper, A. Kelders, J. Pauwels [eds.], *In de ban van boeken. Grote verzamelaars uit de 19de eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België*, Brussel 2008, nr. 86 [J. Pauwels]). Daarnaast bezit de KB Brussel (VB 7528 A) een convoluut met Dionysius Alexandrinus, *De situ orbis* (Parijs: R. Estienne, 1547) en P. Vettori's editie van de *Tragediën* van Aeschylus ([Parijs:] R. Estienne, 1557), terwijl de KB Den Haag een exemplaar bezit (230 J 17) van Gregorius Nazianzenus, *Orationes lectissimae XVI* (Venetië: Erven A. Manuzio en A. Torresano, 1516), met op de titelpagina de opmerking *Recensui ad And[reae] Scoti exemplar ex vetusto cod[ice] emendatu[m] LXXXV. Jo. Liuineius.* Ook kwam op de veiling van boeken uit de abdij van Tongerlo (te Antwerpen op 29 augustus 1825), volgens een geannoteerd exemplaar van de veilingcatalogus (KB Brussel, VI 87.085 A 258 RP), een convoluut(?) met Romeinse historici onder de hamer dat annotaties van Livineius bevatte (kavel 1514: T. Livii Rom. Historiae. vel. - Florus, Paterculus et alii in 1 vol. - Valerius Maximus et Justin. vel. [toegevoegd met inkt: *c[um] notis Livineii*]). (Deze beide laatste geannoteerde exemplaren en deze aantekening in de veilingcatalogus werden mij gesignaleerd door B. Op de Beeck (KB Brussel)). Tot slot werd recent ook een convoluut met drie door Livineius geannoteerde drukken aangeboden door het Nederlandse Antiquariaat Forum ('t Goy-Houten): *Satyren* van Juvenalis en Persius (Antwerpen: C. Plantijn, 1565) en twee edities van het *Satyricon* van Petronius (Lyon: J. Tornaesius, 1575 en Antwerpen: C. Plantijn, 1565) (mededeling M. de Schepper (KB Brussel); zie o.m. http://www.forum-hes.nl/forum/docs/newyork2007. pdf (nr. 48) [geraadpleegd op 16.8.2008]).

26 In Antwerpen hadden de jezuïeten, naast het College, sinds 1616 ook een *Domus Professa* (Professenhuis) dat o.m. als studiecentrum fungeerde; zie bv. H. Callewier, *Inventaris van het archief van de Nederduitse Provincie der Jezuïeten (Provincia Belgica*, *vervolgens Provincia Flandro-Belgica) en van het archief van het Professenhuis te Antwerpen (1388) 1564-1773* (= *Rijksarchief te Antwerpen. Inventarissen* 59), Brussel 2006, 445-446.

27 Zo had de Oxfordse paleograaf N.R. Ker (1908-1982) reeds in 1960, op basis van een van Livineius' notities (in ons hs. nr. 4), gesignaleerd dat Ortelius' bibliotheek op 7 oktober 1598

collectie. Daarin maakte Livineius de aantekening dat hij deze handschriften op 7 oktober 1598 *auctione publica* had gekocht, zonder evenwel een locatie aan te geven. Het Latijn kent geen lidwoorden, zodat de woorden *auctione publica*, in theorie althans, ook als ‘op *een* openbare veiling’ kunnen worden begrepen. Leest men het eigendomsmerk van Ortelius echter samen met de aantekening van Livineius (en dat is wellicht toch de bedoeling geweest[28]) dan lijkt de

was geveild; zie Ker *apud* Ladd, ‘The “Rubens” Manuscript’, 358, n. 2 (Ladd vulde zelf ook onze nrs. 2 en 3 aan). Ook B. van Selm had, onafhankelijk van Ker en Ladd, gezien dat deze aantekeningen in de handschriften van Livineius konden worden gebruikt om de datum van de veiling van Ortelius' bibliotheek te bepalen; zie zijn ‘*Een menigte treffelijke Boecken*’. *Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, 16, n. 55 (waar hij onze hss. nr. 3 en 4 noemt, en voorts ook hs. nr. 5).

28 Vgl. bv. het door de jezuïeten aangebrachte eigendomsmerk in nr. 2 dat als een geheel kan worden gelezen met de eigendomsmerken van de vorige bezitters.

meest waarschijnlijke interpretatie van deze aantekeningen toch dat Livineius de handschriften op de veiling van Ortelius' bibliotheek heeft gekocht. Dit zou tevens de bevestiging zijn dat de boek- en handschriftenverzarmeling van de Antwerpse geograaf vrijwel meteen, amper enkele maanden na zijn overlijden op 28 juni 1598, verspreid geraakte.[29] Dat Ortelius' bibliotheek inderdaad werd geveild, blijkt trouwens ook uit een aantekening in handschrift nr. 5 dat de jezuïet Schottus op de veiling van de collectie heeft gekocht (zie de volledige tekst hiervan in nummer vijf van de bijlage).

Deze informatie maakt het mogelijk om gerichter te zoeken naar verdere getuigenissen of aanwijzingen voor deze veiling. In dat verband hebben we, bij wijze van eerste steekproef, de correspondentie doorgenomen van twee tijdgenoten en vrienden van Ortelius. In de eerste plaats die van de drukker met wie hij nauw samenwerkte, Johannes I Moretus (1543-1610).[30] In diens Latijnse correspondentie komen in brieven uit de zomer 1598 wel de ziekte en het overlijden van Ortelius kort ter sprake,[31] maar niet de veiling van diens bibliotheek. Hetzelfde geldt voor de correspondentie van Ortelius' goede vriend Lipsius: daar vinden we voor 1598[32] alleen een brief van 4 maart waarin Lipsius zijn vriend probeert te bemoedigen en de hoop uitspreekt dat deze opnieuw zal aansterken nu de lente in aantocht is.[33] Ortelius' overlijden of de veiling van zijn bibliotheek komt in de briefwisseling van dat jaar niet ter sprake. Toch biedt de correspondentie van nog een andere tijdgenoot onverhoopt de definitieve bevestiging dat Ortelius' bibliotheek wel degelijk begin oktober 1598 werd geveild.

Recent werd namelijk een brief gepubliceerd uit de contacten tussen Andreas Schottus en David Hoeschel (1556-1617).[34] In die brief van 15 oktober 1598 verontschuldigt de Antwerpse jezuïet zich bij de Duitse humanist voor zijn late

29 Of dit snel is, valt moeilijk uit te maken, omdat het (archief)onderzoek naar boekenveilingen in de Zuidelijke Nederlanden (met name in Antwerpen) in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw nog steeds een vrijwel onontgonnen terrein is; zie van Selm, '*Een menigte treffelijke Boecken*', 14-16 (met enkele voorbeelden). Voor Leuven is nu wel enig vergelijkingsmateriaal uit deze periode beschikbaar; zie P. Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit, 16de-18de eeuw* (= *Symbolae Facultatis litterarum Lovaniensis. Series* A 27), Leuven 2001, 150-156 en 548-551.

30 Zie in dit verband o.m. D. Imhof, *De wereld in kaart: Abraham Ortelius* (*1527-1598*) *en de eerste atlas* (= *Publicaties van het museum Plantin-Moretus en het Stedelijk prentenkabinet* 38), Antwerpen 1998 (*passim*).

31 Zie Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch. 12, p. 31, 32, 33-34, 35; vgl. verder ook p. 43, 76 en 77 (brieven aan M. Welserus, waarin enkele praktische details worden geregeld i.v.m. de *Tabula Peutingeriana*, waarvan Ortelius het drukproces had begeleid).

32 Over de relaties tussen Ortelius en Lipsius, zie De Landtsheer, 'Abraham Ortelius en Justus Lipsius', 141-151 en De Landtsheer, Sacré en Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606)*, nr. 43. Lipsius stuurde Ortelius ook presentexemplaren van een aantal van zijn nieuwe uitgaven; zie De Landtsheer, 'Abraham Ortelius en Justus Lipsius', 145 en hoger, noot 2.

33 In afwachting van het verschijnen van het deel met de correspondentie uit 1598 in de reeks *Iusti Lipsi Epistolae* (ILE), raadpleegden we J. Lipsius, *Opera omnia, postremum ab ipso aucta et recensita [...] Tomus secundus*, Antwerpen: B. Moretus, 1637, en Burman (ed.), *Sylloges epistolarum*, vols. I-II. De brief aan Ortelius is te vinden in Lipsius, *Opera omnia*, 2,493 (ILE 98 03 04 O; cf. De Landtsheer, 'Abraham Ortelius en Justus Lipsius', 150).

34 G. Carlucci, 'Un inedito di André Schott e la mancata edizione Carafa della *Biblioteca* di Fozio', *Quaderni di storia*, 32 (2006), (nr. 64), 141-164.

antwoord. De reden daarvoor was, naast een bezoek aan Lipsius in Leuven, ‘de veiling van de bibliotheek van de geleerde Ortelius en diens preciosa: schilderijen, munten en exotische objecten van overzee’. Hij voegt daaraan nog toe: ‘Ook ik was daarvan getuige. Was de bibliotheek maar in de handen van één erfgenaam terechtgekomen, dan waren zovele werken van antieke en moderne historici en geografen niet verspreid geraakt!’[35] Schottus geeft weliswaar niet aan waar of

35 Carlucci, ‘Un inedito di André Schott’, 142: ‘Lovanium profectus eram, ut Lipsium viderem, mi Hoescheli; quo factum est cur serius respondeam; et accessit auctio bibliothecae eruditi viri Ortelii; et κειμηλ□ων ipsius, ut picturarum, numismatum et exoticarum mercium trans mare allatarum. Nos quoque spectatores. Mallem unius heredis bibliotheca fuisset, non dispersi tot historici, tot Geographi, veteres, recentiores. Habes distractionis causam legitimam, ut tu quidem, qua es humanitate, interpretabere.’ Over Ortelius' *Musaeum*, zie o.m. N. Büttner, ‘De verzamelaar Abraham Ortelius’, in *Abraham Ortelius* (1527-1598), *cartograaf en humanist*, 168-180.

wanneer de veiling precies plaatsvond, maar hij lijkt het toch duidelijk te hebben over een recente gebeurtenis, die indruk op hem heeft gemaakt. De datering van de brief zelf (15 oktober 1598) sluit echter nauw aan bij die welke we in de aantekeningen in de door Livineius gekochte handschriften aantroffen (7 oktober 1598), en bevestigt dus ook dat het in die aantekeningen wel degelijk om de veiling van Ortelius' bibliotheek gaat. Schottus' verzuchting dat de collectie hopeloos verspreid is geraakt, vindt trouwens een zwakke echo in die van zijn ordegenoot Schoondonck enkele maanden nadien, dat Livineius' bibliotheek toch maar niet hetzelfde lot hoefde te ondergaan als die van de Antwerpse cartograaf.[36] Voorts vermeldt Schottus aan het eind van diezelfde brief nog dat hij in het bezit is van een werk over voeding van de Byzantijnse geleerde Simeon Seth (elfde eeuw), afkomstig uit de bibliotheek van Ortelius.[37] Wellicht heeft hij deze druk, net als handschrift nr. 5, gekocht op de veiling van Ortelius' bibliotheek.[38]

## Tot slot...

In dit artikel werd verder materiaal gepresenteerd waaruit blijkt dat Ortelius' bibliotheek werd geveild en zo verspreid geraakte. Dankzij aantekeningen van Johannes Livineius in drie van Ortelius' handschriften die, samen met nog drie andere handschriften ooit in het bezit van de Antwerpse cartograaf waren en nu in de KB Brussel berusten, kennen we zelfs de datum van de veiling: 7 oktober 1598. Op die dag ging, blijkens een recent gepubliceerde brief van de jezuïet Andreas Schottus, zelf een koper op die veiling, niet alleen Ortelius' bibliotheek, maar zelfs zijn hele *Museum* onder de hamer. Het lijkt overigens niet onwaarschijnlijk dat de veiling meer dan één dag in beslag nam. Het enige punt dat nog niet is uitgeklaard, is de locatie van de veiling. Aangezien Ortelius in Antwerpen woonde en op de veiling van diens *Museum* ook een aantal Antwerpse humanisten (Livineius, Schottus, Gevartius) boeken en handschriften uit de bibliotheek van de cartograaf hebben

36 Aangezien de Antwerpse jezuïeten Livineius' bibliotheek van zijn erfgenamen kochten, kan men zich, mede in het licht van Schottus' en Schoondoncks verzuchtingen, toch afvragen of de Antwerpse jezuïeten met Ortelius' bibliotheek misschien niet een vergelijkbaar scenario voor ogen hebben gehad.

37 Carlucci, 'Un inedito di André Schott', 146-148: 'Est apud me e bibliotheca Ortelii, Simeonis Sethi libellus rarus de Alimentis, Basileae emendatus per Dominicum Monthesaurum Veronensem medicum, anno 1561, estque versio Lilii Gyraldi cuius inter opera omnia non reperitur; [...]'. Het betreft hier, zoals de uitgever van deze brief (in nn. 22-23) aangeeft, *Simeonis Sethi [...] Syntagma per elementorum ordinem*, *de alimentorum facultate ad Michaelem Ducam imperatorem a* Lilio Gregorio Giraldo Ferrariense *olim latinitate donatum: nunc vero per* Dominicum Monthesaurum Verronensem *correctum et pene reformatum* (Basel: Perna, 1561; = *VD* 16 nr. s 6490).

38 Uit het hier gepresenteerde materiaal is gebleken dat Schottus een van de kopers op de veiling is geweest. Daarom rijst de vraag of de druk die volgens Op de Beeck en De Coster ('Books and Bindings', 379; 397 nr. 19) door Schottus aan Ortelius zou zijn geschonken, misschien niet een tweede boek is dat de Antwerpse jezuïet op deze veiling heeft gekocht. Schottus lijkt immers een enkele keer ook *Andreas Schottus* (nominatief i.p.v. genitief) als eigendomsmerk te hebben gebruikt; zie bv. R. Pennink, *Catalogus der niet-Nederlandse drukken*: *1500-1540 aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage*, [Den Haag] 1955, 22 nr. 215 (Basilius van Caesarea, *Moralia*, Lyon: S. Gryphius, 1540).

gekocht, lijkt het min of meer voorde hand te liggen dat de veiling in Antwerpen plaatsvond, al moet

dit nog door andere bronnen worden bevestigd. Het onderzoek naar inhoud en geschiedenis van Ortelius' bibliotheek is dus zeker niet afgerond: er moet niet alleen naar drukken uit diens collectie worden gespeurd, maar ook, zo is hier gebleken, naar handschriften. Hopelijk brengt verder onderzoek nog ander contemporain bronnenmateriaal aan het licht, zodat we over meer en preciezere gegevens over deze veiling beschikken, zoals namen van andere kopers en, wie weet, misschien zelfs nog een veilingcatalogus.

## Bijlage:
## Handschriften uit Ortelius' bibliotheek, nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel[39]

### 1. *Gesta pontificum Tungrensium et Traiectensium*[40]; pauselijke bullen (1522-1533) en brieven van keizer Karel v (1530)

KB Brussel, hs. 6007-6008 - 16de eeuw

88 ff. - perkamenten band, sporen sluitveters

Eigendomsmerken: (f. 1r) Abr. Ortelii / modo J. Gevartii - [binnenplat voor en achter: ex-libris J.-B. Verdussen (1698-1773)[41] 'Pietas homini tutissima virtus' (*Appendix Vergiliana*, *Aetna*, 634)][42]

Op het voorste schutblad (verso) leest men verder, in een andere hand: 'Chronicon hoc [...] olim fuit in Bibliotheca nostri Abrahami Ortelii, ejusque Auctor creditur

39 De aandacht gaat hier in de eerste plaats naar de eigendomsmerken, als bron voor de reconstructie van de geschiedenis van Ortelius' bibliotheek. Dit summiere overzicht is dan ook niet bedoeld als een codicologische of inhoudelijke beschrijving. Bij de provenances worden de verschillende handen met een schuine streep van elkaar gescheiden.

40 De tekst van deze Gesta (f. 1r-57r) kon nog niet nader worden geïdentificeerd (zie ook voetnoot 43). Zo is dit handschrift bijvoorbeeld nog niet opgenomen in de Belgisch-Nederlandse database met verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden, *Narrative sources* (beschikbaar via http://www.narrative-sources.be/). Een snelle eerste steekproef leerde alvast dat de tekst van de *Gesta* in dit handschrift blijkbaar dezelfde is als die in een ander handschrift in de KB Brussel, hs. 18.123-18.124, f. 2ra-86ra (15de eeuw) (cf. Van den Gheyn - Bacha, *Catalogue des Manuscrits*, ix, Brussel 1909, 312-313, nr. 6545, evenwel zonder de inhoudstafel van hs. 6007-6008, f. 57r), en dat de kern ervan (f. 14v-42r in hs. 6007-6008, of 28 folia op een totaal van 57) wordt gevormd door een (verder nog te identificeren) *Vita* en reeks *Miracula* van Sint-Servatius.

41 Vgl. B. Linning, *Bibliothèques et Ex-libris d'amateurs belges aux XVII^e^, XVIII^e^ et XIX^e^ siècles*, Paris 1906, 35-37 en L. Le Clercq, 'Les catalogues des Verdussen, imprimeurs-libraires et bibliophiles', *De Gulden Passer*, 10 (1932), 137-258 (p-240-241).

42 Een ander handschrift uit Gevartius' bibliotheek dat via Verdussen (en Van Hulthem) in de KB Brussel terecht kwam, is een vijftiende-eeuwse handschrift van *Die Brabantsche yeesten* van Jan van Boendale (KB Brussel, hs. 17012-17013); zie o.m. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Catalogus van de tentoonstelling te Brussel*, *Koninklijke bibliotheek Albert I, 24 oktober-24 december 1970 bewerkt door* J. Deschamps (= *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 24 - deel II), Brussel 1970, nr. 33 (p. 108-110, met details over de geschiedenis van het handschrift). Voor een druk uit Ortelius' bibliotheek die via Verdussen in de KB Brussel terecht kwam, zie Op de Beeck - De Coster, 'Books and Bindings', 400, nr. 34.

Joannes Meerhout Corsendoncanus,[43] in cujus fine leguntur varia Pontificum et aliorum Diplomatum mss. [...] Simile exemplar est in Bibliotheca Corsendoncana teste Antonio Sanderio in Bib. Mss. tom. 2 f. 53[44],.[45]

43 De Korsendonkse kanunnik J. de Meerhout († 1472) is weliswaar de auteur van een *Gesta pontificum Leodiensium* (zie M. Laureys, 'Johannes de Meerhout and his annotations to the odes and epodes of Horace', in W. Verbeke e.a. [eds.], *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars prio: Devotio Windeshemensis* [= *Mediaevalia Lovaniensia. Series 1: Studia* 20], Leuven 1992, 383-413 [p. 387]), maar het in dit werk bewaarde handschrift zou, ondanks de latere toeschrijving, niet van hem zijn; zie in die zin J. Van den Gheyn (in: *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, 1 (1903), 382-383 (met n. 1) [recensie van het klassieke werk van S. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age: étude critique* (= *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie Royale des Sciences*, *des lettres et des beaux-arts de Belgique* 61), Brussel 1902-1903 waar dit handschrift niet behandeld wordt].

44 *Bibliothecae Belgicae manuscripta pars secunda. Collegit et usui publico donavit* A. Sanderus, Rijsel: Tussanus le Clercq, 1644, 57.

45 In de *Notices des livres m[anuscrits] achetés à la vente de feu Mr Verdussen*, een overzicht van de op de veiling-Verdussen voor de toen jonge Koninklijke Bibliotheek verworven handschriften, vindt men een vrij gelijklopende beschrijving van dit handschrift (KB Brussel, hs. 21583-88, f. 122V, in cursief geven we hier de toevoegingen van een tweede hand): 'P 227 n$^{o}$ 79 Chronicon Episcoporum Trajectens[ium] *ab anno 101 ad 696.* N.B. C'est l'ouvrage d'un anonyme qui décrit la vie et les miracles des anciens Eveques de Tongres et de Maestricht jusqu'à St. Lambert. On trouve un assez bon nombre de Diplomes à la fin du m[anuscrit]. *On presume que l'auteur est Joan. Meerhout de Corsendonc. Voir Sanderus Bibl. Ms. T. II p. 57 (provenant de la bibliotheque de Corsendonc)*'. Ook in de door Cornelius Franciscus (de) Nelis (1736-1798) opgestelde *Notice de manuscrits sur l'histoire des Pays-Bas qui existent dans les différentes Bibliothèques de l'Europe* die is bewaard in KB Brussel, hs. 17725-17749, vindt men dezelfde beschrijving, doch zonder de toevoegingen van de tweede hand (zie p. 454, als een van de handschriften vermeld in de *Notice des Livres m[anuscrits] achetés à la vente de feu Mr Verdussen Echevin d'Anvers*, *membre de l'Acad[émie] Impériale et Royale le 15 Juillet 1776 et jours suivants*).

*Lit.*: J. Van den Gheyn - E. Bacha, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, IX *Histoire de Belgique (histoire particulière) [...]*, Brussel 1909, 313, nr. 6546.

## 2. Cicero, *De oratore*

KB Brussel, hs. 10000 - 15de eeuw - Italië

198 ff. - moderne, blindbestempelde lederen band (20e eeuw)[46]

Eigendomsmerken: (schutblad) Abrahami Ortelii et amicorum / Redemi in auctione publica VII Octobr[is] M.D.XCVIII. Johannes Livineius / & ab huius haeredibus emit Coll[egium] Soc[ietatis] IESV Antuerp[iae] 1599 / D[omus] P[rofessa] [*deze laatste hand schrapte* Coll[egium]]; (f. 1r) Coll[egium] Societ[a]tis IESV Antuerp[iae] / D[omus] P[rofessa] [*deze laatste hand schrapte* Coll[egium]].

Op f. 198V subscriptio: 'τ□λος Hieronimus de Sanctogenesio pro [*einde eerste regel en eerste helft tweede regel (met de naam van de eigenaar?) uitgekrabd*] gratis scripsit etc.' Ook het wapenschild op de titelpagina (f. 1r) is uitgekrabd, en ten dele vervangen. Om het wapenschild staan de initialen D. en G.

*Lit.*: Thomas, *Catalogue*, 49, nr. 153.

## 3. Orosius, *Adversus Paganos*; Freculfus van Lisieux, *Historiae*

KB Brussel, hs. 9531-9532 - 12de eeuw - Zuidelijke Nederlanden

147 ff. - moderne lederen band (eind 18de / begin 19de eeuw)

Eigendomsmerken: (f. 1r) Collegij Societ[a]tis IESV Antuerpiae 1599, D[omus] P[rofessa] / S[ocietatis] I[esu] A[ntuerpiae] / Abrahami Ortelii/ Redemi in auctione publica M.D.XCVIII[47] VII Octobr[is] Iohannes Livineius

Aantekeningen in een zestiende-eeuwse (?) hand bij de tekst van Orosius (f. 26r, 33v, 34r, 44v, 47v, 59v, 71r en 73v)

*Lit.*: Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 288, nr. 1348[48]; M.I. Allen (ed.), *Freculphus Lexoviensis*, *Opera omnia* [I] *Prolegomena - Indices* (= *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 169), Turnhout 2002, 130*-131*.

46 In de catalogus van Thomas (1896) is nog sprake van een perkamenten band. In het geannoteerde exemplaar van deze catalogus in de leeszaal van de handschriftenafdeling van de KB Brussel is 'reliure en parchemin' geschrapt en vervangen door 'reliure maroquin brun'.

47 In de catalogusnotitie van Van den Gheyn staat er, zoals van Selm al opmerkte ('*Een menigte treffelijke Boecken*', 16, n. 55) verkeerdelijk MDXCVII. Wellicht gaat het hier om een drukfout onder invloed van de volgende VII *Octobr[is]*.

48 Een overzicht van de Orosius-handschriften in de KB Brussel vindt men o.a. ook bij L. Boje Mortensen, 'The Diffusion of Roman Histories in the Middle Ages. A List of Orosius, Eutropius, Paulus Diaconus, and Landolfus Sagax Manuscripts', *Filologia Mediolatina*, 6-7 (1999-2000), 101-200 (121-122) en op de Orosius-site van het Departement Klassieke Studies van de Universiteit van Bergen (Noorwegen): http://www.hf.uib. no/i/klassisk/orosius.html (nrs. 15-20) [geraadpleegd op 16.8.2008]. Daarentegen ontbreekt dit hs. 9531-9532 bij J.M.

## 4. Sidonius Apollinaris, *Epistolae*; Ausonius, *Versus de xii Caesaribus*

KB Brussel, hs. 10020-10021 - 13de/14de eeuw - herkomst onbekend

Bately - D.J.A. Ross, 'A check list of manuscripts of Orosius *Historiarum adversum paganos libri septem*', *Scriptorium*, 15 (1961), 329-334 (p. 330 vermeldt voor de KB Brussel enkel de zgn. *schedae* van Stavelot [7de eeuw] in hs. 19.609 en hs. II.7478).

92 ff. - perkamenten band, met sluitveters

Eigendomsmerken: (f. Br) Abrah. Ortelii/Redemi in auctione publica VII. Octobr[is] M.D.XCVIII. Johannes Livineius/ Emit Coll[egium] Societ[atis] Iesu Antuerpiae 1599 D[omus] P[rofessa] - (f. 1r) Collegii Societ[a]tis IESV Antuerpiae 1599

*Lit.*: Thomas, *Catalogue*, 54, nr. 170: Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 202 nr. 1191; C. Luetjohann (ed.), *Gai Solii Apollinaris Sidonii Epistulae et carmina. [...]* (= *Monumenta Germaniae historica. Scriptores 1: Auctores antiquissimi* 8), Berlijn 1887, XIII.

## 5. Augustinus, *Sermones*; Bernardus van Clairvaux, *Sermones*; Anselmus van Canterbury, *Cur Deus homo* e.a.

KB Brussel, hs. 8386-8396 - 12de/13de eeuw - herkomst onbekend

221 ff. - perkamenten band, met sporen van sluitveters

Eigendomsmerken: (f. 2r) Liber hic membranaceus ex Angliae calamitate, vastatis ab Iconoclastis Ecclesiis sub Henrico VIII Rege, in Belgium venum allatus e Bibliotheca Abrahami Ortelii redemptus est in auctione publica ab And. Schotto Antverpiano, Soc. I[es]u[49]/ (f. 7r) Collegij Societ[a]tis IESV Antuerpiae 1598 / D[omus] P[rofessa]

Een laat zestiende-/begin zeventiende-eeuwse hand heeft een inhoudstafel met verwijzingen naar vroegmoderne edities aangebracht op f. 1v; zie ook f. 168r en 216r.

*Lit.*: Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 143-145, nr. 1111; C.A. Ladd, 'The "Rubens Manuscript and Archbishop AEfric's Vocabulary', *Review of English Studies*, N.S. 11 (1960), 353-364 (p. 358); M. Sabbe, M. Lamberigts en F. Gistelinck (eds.), *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090-1990* (= *Documenta libraria* 11), Leuven 1990, 499-500 (R. Wielockx); M.T. Wieser, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*, Bd. VIII *Belgien*, *Luxemburg und Niederlande: Verzeichnis nach Bibliotheken* (*nach Vorarbeiten von* B. Giorgi) (= *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* 685/ *Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der lateinischen Kirchenväter* 18), Wenen 2000,107.

## 6. Aldhelmus van Malmesbury, *Prosa de Virginitate*

KB hs. 1650 - eerste helft 11de eeuw - Canterbury/ Abingdon

58 ff. - moderne, blindbestempelde lederen band (20e eeuw)[50] (vgl. nr. 2)

49 Wie deze notitie heeft aangebracht, is niet bekend. Deze hand komt in ieder geval niet overeen met een aan Schottus toegeschreven notitie in hs. nr. 6 (zie verder).

50 Volgens de juni 1940 gedateerde inleiding bij de facsimile-uitgave is dit handschrift 'now being rebound', ter vervanging van de (te strak gebonden) negentiende-eeuwse band; zie *Aldhelm's De Laudibus Virginitatis with Latin and Old English Glosses. Manuscript 1650*

Eigendomsmerken: (f. 3r) Collegii Soc[ietatis] Iesu Antuerp[iae] / D[omus] P[rofessa]

Dit handschrift draagt (in zijn huidige staat) weliswaar geen eigendomsmerk van Ortelius, maar dat hij ooit de eigenaar van dit handschrift moet zijn geweest, kan via een omweg worden aangetoond.[51] In een zeventiende-eeuwse kopie van dit handschrift, die in de KB Brussel wordt bewaard (hs. 4164-4166)[52], bevindt zich namelijk een notitie die de herkomst van dit handschrift aangeeft. Deze sluit nauw aan bij een gelijkaardige notitie in hs. 1650,[53] zonder daarvan evenwel een letterlijke kopie te zijn. De relatie tussen beide wordt snel duidelijk als ze naast elkaar worden gelegd:

*of the Royal Library in Brussels. With an Introduction Chapter by* G. van Langenhove (= *Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra serie: facsimiles* 2), Brugge 1941, 7; vgl. ook het dankwoord, p. [5].

51 Een goede presentatie van de bewogen geschiedenis van dit handschrift vanaf de zestiende eeuw blijft: R. Derolez, 'De Oudengelse Aldhelmglossen in hs. 1650 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel', *Handelingen [van de] Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 9 (1955), 37-50 (p. 38-39)

52 Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 409-410 nr. 1519.

53 Deze notitie is ook gereproduceerd aan het begin van facsimile-editie door Van Langenhove (pl. [2]).

KB Brussel, hs. 1650, f. 1r
[...] hoc exempla[r]
[...] quod ex Anglia allatum, flammisque iconomachorum ereptum conicio. Voces habet perantiquas plerasque et poeticas, ut eius aetatis captus erat. Certe glossarium vetus hinc illustrari queat, nisi quod Anglosaxonum lingua quaedam interpretatur, quaedam etiam Latine Sanctorum vitas eleganter plerasque concinnavit ut vel hoc vel argumenti nomine, commendandus esse videatur. [...]

KB Brussel, hs. 4164-4166, f. 6v
[...] usus sum exemplari manuscripto quod olim Abrahami Ortelii, nunc Collegii [..] Societatis Jesu Antwerpi[ensis] quod ex Anglia allatum, flammisque Iconomachorum ereptum conijicio ex vocibus quibusdam Anglicanis seu Anglosaxonicas, quae subinde interpretationis loco adhibentur. vocibus utitur perantiquis plerisque et poeticis, ut eius aetatis captus erat. Certe Glossarium vetus hinc illustrari queat Sanctorum vitas eleganter plerasque concinnavit ut vel hoc vel argumenti nomine commendandus esse videatur.[55]

Andreas Schottus[54]

De vergelijking van beide notities laat de afhankelijkheid van hs. 4164-4166 ten opzichte van hs. 1650 zien en, belangrijker voor ons onderzoek, geeft ook aan dat dit handschrift ooit aan Ortelius toebehoorde. De toevoeging in hs. 4164-4166 over Ortelius' eigenaarschap wordt verder nog bevestigd door een aantekening op f. 73r van dat handschrift dat de tekst *ad exemplar vetustissimum Abr[ahami] Ortelii* werd gecollationeerd. Bovendien merkt de Engelse historicus John Bale (1495-1563) in zijn notitie over Aldhelmus, die ook op f. 2r van hs. 1650 is gekopieerd, in verband met de *De virginitate* op: 'Vidi calamo exaratum apud Abrahamum Ortelium, et ibi vitas sanctorum patrum qui continenter vixerunt.'[56] Bale verbleef tweemaal als balling

55 Volgens Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 409, n. 5 lijken deze aantekeningen voorin KB Brussel, hs. 4164-4166 van de hand van de bekende hagiograaf Heribertus Rosweyde, s.j. (1569-1629) te zijn. Dit zou nog nader moeten worden onderzocht. Van Rosweyde (of minstens aan hem toegeschreven) zijn aantekeningen bij de *Annales ecclesiastici* van kardinaal Caesar Baronius bewaard in KB Brussel, hs. 8549 (cf. J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique,* V. *Histoire, hagiographie,* Brussel 1905, nr. 3122). De hand van de index met *Auctores citati* in dat hanschrift (f. 108r-129r) komt overeen met die van de indices in KB Brussel, hs. 4164-4166, f. 73r-83r.

54 De hand van deze notitie komt duidelijk niet overeen met die in autografe brieven van Schottus, zoals bv. KB Brussel, hs. II.3012, f. 27r-v (aan Oliverius Vredius, 1 februari 1625); KB Brussel, hs. II.5071, f. 10r-11v (aan Pierre Pithou, 23 september 1578); KB Brussel, hs. 59881, f. 22r-27r (enkele kleinere briefjes aan Casperius Gevartius, zonder datum), of de illustratie in Carlucci, 'Un inedito di André Schott', 164. Evenmin komt deze hand overeen met de notitie in hs. nr. 5 (f. 2r) waarin Schottus als de koper van dat handschrift wordt genoemd.

56 Nl. in diens *Illustrium maioris Britanniae scriptorum summarium,* Ipswich; J. Ouerton [= Wesel: D. van der Straten], 1548 [VD *16* nr. B 224] (*non vidimus*); zie de preciseringen bij Ladd, 'The "Rubens" Manuscript', 357, n. 4. De notitie met de bewuste passage is ook gereproduceerd in de facsimile-editie van Van Langenhove, pl. [3]). In zijn latere *Scriptorum illustrium maioris Brytanniae [...] catalogus [...],* Basel: J. Oporinus, 1557-1559 [reprint: Westmead (Farnborough) 1971] wijdt Bale ook een notitie aan Aldhelmus (p. 83-84), maar daar komt Ortelius' handschrift niet meer ter sprake. In Bales lang onuitgegeven *Index Britanniae scriptorum* komt geen notitie over Aldhelmus voor; vgl. R.L. Poole e.a. (ed.),

op het continent: een eerste maal in Duitsland (ca. 1540-1548) en een tweede maal toen hij via de Nederlanden en Frankfurt naar Basel trok (ca. 1554-1559).[57] Wellicht zag hij dus bij zijn doorreis in de Nederlanden dit handschrift bij Ortelius. Tegelijk leveren deze data een, zij het indirecte, *terminus ante quem* voor de komst van dit handschrift, of in ieder geval dit deel ervan, naar de Nederlanden. Codicologisch onderzoek wees immers uit dat het Brusselse handschrift waarschijnlijk ooit deel uitmaakte van een groter geheel van 246 folia, waarvan de drie overige delen zijn: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, hs. 16.2 (Denucé, 47) (en de daaruit door Franciscus Junius (1591-1677) in de zeventiende eeuw verwijderde 24 folio's die thans het handschrift Londen, British Library, Addit. 32246 vormen), en Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, hs. 16.8 (Denucé, 190) (het zgn. 'Rubens-manuscript').[58] Alleen is niet duidelijk waar en wanneer het oorspronkelijke, grotere handschrift werd opgebroken, noch hoe en wanneer het naar het vasteland

*John Bale, Index Britanniae scriptorum: John Bale's index of British and other writers,* Cambridge 1990$^2$ (= 1902).

57 Over Bale zie o.a. de biografische notitie van J.M. King, in *Oxford Dictionary of National Biography,* 3 (Oxford e.a. 2004) 482-486.

58 Voor een uitvoerige codicologische beschrijving van deze twee (drie) overige delen van het oorspronkelijke handschrift, zie vooral N.R. Ker, *Catalogue of manuscripts containing Anglo-Saxon,* Oxford 1990$^2$, nrs. 2-3 (1-3). Zie over dit handschrift daarnaast ook S. Gwara m.m.v. R. Ehwald (eds.), *Aldhelmi Malmesbiriensis Prosa de virginitate cum glosa latina atque anglosaxonica* [vol. I] *Prolegomena - Indices* (= *Corpus christianorum. Series latina* 124), Turnhout 2001, 96*-98* en L. Smith m.m.v. T. Christchev e.a., *Codices Boetbiani. A Conspectus of Manuscripts of the Works of Boethius.* $^{ii}$*. Austria, Belgium, Denmark, Luxemburg, The Netherlands, Sweden, Switzerland* (= *Warburg Institute Surveys and Texts* 27), Londen-Turijn 2001, 108-109 (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, hs. 16.8).

kwam.[59] In de beide Antwerpse handschriften bleken, bij een eerste, vluchtige onderzoek, alvast geen sporen te vinden zijn die met Ortelius in verband kunnen worden gebracht.[60]

*Lit. (selectie)*: Van den Gheyn, *Catalogue*, II, 410 nr. 1520; *Aldhelm's De Laudibus Virginitatis with Latin and Old English Glosses. Manuscript 1650 of the Royal Library in Brussels. With an Introduction Chapter by* G. van Langenhove (= *Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra serie: facsimiles*, 2), Brugge 1941; L. Goossens, *The old English glosses of ms. Brussels, Royal Library, 1650 (Aldhelm's De laudibus virginitatis) edited with an introduction, notes and indexes* (= *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen*, *Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, jaargang 36, nr. 74), Brussel 1974; N.R. Ker, *Catalogue of manuscripts containing Anglo-Saxon*, Oxford 19902, nr. 8 (p. 6-7); S. Gwara m.m.v. R. Ehwald (eds.), *Aldhelmi Malmesbiriensis Prosa de virginitate cum glosa latina atque anglosaxonica* [I] *Prolegomena - Indices* (= *Corpus christianorum. Series latina* 124), Turnhout 2001, 94*-101* en 197*-234*.

59 Het deel dat nu hs. 16.8 van het Museum Plantin-Moretus is, zou als basis zijn gebruikt voor de Boethius-editie die Theodoricus Pulmannus in 1562 bij Plantijn liet verschijnen. In dat geval betekent dit ook dat minstens dit deel van het handschrift zich in 1561 in Antwerpen bevond; zie Ladd, 'The "Rubens" Manuscript', 356-357; L. Voet [m.m.v. J. Voet-Grisolle], *The Plantin Press. A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden,* Amsterdam 1980-1983, I, nr. 737. Indien het oorspronkelijke, grotere handschrift nog niet was opgebroken, dan kan het zelfs nog iets vroeger op het Continent zijn geweest; zie hoger p. 40.

60 Het enige, wellicht zestiende-eeuwse spoor is de vermelding *Boetius De consolatione,* onderaan f. 1r in Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, hs. 16.8.

## Samenvatting

Recent publiceerden B. Op de Beeck en A. De Coster de eerste resultaten van hun onderzoek naar de bibliotheek van Abraham Ortelius. Daarbij schetsten zij ook de geschiedenis van deze humanistenbibliotheek. Een punt dat ze nog niet volledig konden uitklaren, is hoe en wanneer Ortelius' verzameling verspreid geraakte. Enkele manuscripten uit Ortelius' bibliotheek die thans in de KB Brussel worden bewaard, geven hierop het antwoord: in een aantekening geeft Johannes Livineius aan dat hij deze handschriften kocht op de veiling van Ortelius' bibliotheek op 7 oktober 1598 (dus vrij snel na diens overlijden). Dit wordt trouwens bevestigd in een recent gepubliceerde, bijna gelijktijdige brief van de Antwerpse jezuïet Andreas Schottus, die overigens zelf een koper op die veiling was. In een bijlage worden de betrokken handschriften (zes in totaal) beknopt beschreven.



## Abstract

In a recent article B. Op de Beeck and A. De Coster published the first results of their research into the library of the Antwerp cartographer Abraham Ortelius. They also outlined the history of this library. They were not able, however, to eslablish precisely when and how Ortelius's library was dispersed. A few manuscripts, now in the Belgian Royal Library, help to answer these questions: in a note Johannes Livineius mentions he bought these manuscripts during the auction of Ortelius's library on 7th October 1598 (shortly after the death of the cartographer). This is confirmed by a near contemporary, recently published letter of the Antwerp Jesuit, Andreas Schottus, who also bought some books and manuscripts at this auction. The Appendix gives a summary description of the manuscripts in question (six in all).



## Résumé

Récemment, B. Op de Beeck et A. De Coster ont publié les premiers résultats de leurs recherches sur la bibliothèque d'Abraham Ortelius. Dans cette étude, ils ont aussi donné un aperçu de l'histoire de la bibliothèque du cartographe anversois. Un point qui restait encore à préciser, était de savoir quand et comment la bibliothèque d'Ortelius fut dispersée. Quelques manuscrits, conservés aujourd'hui à la Bibliothèque Royale de Belgique, nous fournissent la réponse: Johannes Livineius y nota qu'il acheta ces manuscrits à la vente aux enchères de la bibliothèque d'Ortelius, vente qui eut lieu le 7 octobre 1598 (donc très vite après la mort du cartographe). Cette information est, par ailleurs, confirmée par une lettre contemporaine (publiée récemment) de la main du jésuite anversois, le Père André Schott, qui avait luimême acheté quelques livres et manuscrits à cette vente. Dans l'annexe on trouvera une description sommaire des manuscrits en question (six au total).

# Timothy de Paepe
# Opera op de Antwerpse drukpers
# Een commercieel interessante onderneming tussen 1682 en 1714[1]

> *Anvers, la premiere & la plus grande ville du Brabant, & à qui on pourroit donner des titres encore superbes, surpasse toutes les autres villes que j'aye vûës, à l'exception de Naples, Rome, Venise; non-seulement par la magnificence de les bâtimens, par la pompe de ses Eglises, & par la largeur de ses rues spacieuses, mais aussi par les manieres de ses habitans, dont les plus polis tâchent à se conformer à nos manières françoises, & par les habits & par la langue qu'ils font gloire de posseder en perfection.*[2]

Met die woorden opent Jean-François Regnard in 1681 zijn beschrijving van een Antwerpen waar de burgerij zich aan de Franse zeden en gewoonten spiegelt. Vlaanderen en Brabant mochten dan al het slagveld vormen van de expansiepolitiek van Lodewijk XIV, het weerhield de Antwerpenaars er in ieder geval niet van om mee te gaan in de Franse smaak. Niet alleen de manieren waren Frans: de Franse mode zou in de laatste decennia van de zeventiende eeuw ook het Antwerpse muziekleven bereiken. In het najaar van 1682 kreeg de Antwerpse burgerij, in een bescheiden theater aan de Grote Markt, voor het eerst operaopvoeringen te zien en te horen. *Bellérophon* en *Proserpine*, twee *tragédies lyriques* van Jean-Baptiste Lully (1632-1687), waren de eerste opera's die er werden opgevoerd.[3] De composities van Frankrijks geliefde hofcomponist Lully zouden meer dan twintig jaar lang de kern van het repertoire vormen.

Initiatiefnemers van de Antwerpse opera waren de aalmoezeniers: zij waren verantwoordelijk voor de armenzorg en hoopten via de opera extra inkomsten te verwerven. De aalmoezeniers voerden in 1682 partituren aan en rekruteerden zangers en muzikanten uit het lokale gilde van de speellieden, en de opera werd een succes.

Eveneens in 1682 verschenen er onder een drukkersmerk met de vorm van een armillarium ‘livrets’ of libretti, boekjes in duodecimoformaat met de teksten van de opera's van Lully.[4] Drukker, uitgever en plaats van herkomst zijn onvermeld, maar de boekjes volgen ‘la copie imprimée à Paris’.

1 Graag wil ik mijn hartelijke dank uitdrukken aan Michael D'Andrea (Lawrenceville, New jersey) om zijn collectie libretti voor me open te stellen, in het bijzonder een unieke Van Dunwaltrecueil uit 1685, en aan Carl B. Schmidt om mijn vragen te beantwoorden.

2 J.-F. Regnard, *Les OEuvres. Tome I*, Parijs 1742, 9.

3 Voor een overzicht van de eerste jaren van de Antwerpse opera zie T. De Paepe, ‘“Des operas avecq plus d'esclat” De eerste commerciële schouwburg van Antwerpen en de introductie van opera’ in *De Zeventiende Eeuw*, 24 (2008) 1, 25-37.

4 In dit artikel zal in relatie tot de libretti steeds worden verwezen naar de componist en niet naar de librettist: de componist was immers vaak de doorslaggevende factor om een werk op te voeren en te drukken. Librettisten, zoals Lully's vaste librettist Philippe Quinault, kregen vaak eigen literaire edities met een vormgeving die heel anders was dan die van een libretto. Bovendien kon eenzelfde libretto door verschillende componisten worden getoonzet, en ook dan was het de muziek die het verschil uitmaakte.

De eerste Antwerpse operaopvoeringen en een reeks anoniem uitgegeven Lully-libretti uit 1682 zijn twee feiten die onderling niets met elkaar gemeen lijken te hebben. Wanneer we echter net iets dieper graven en verschillende vragen op de libretti loslaten, ontstaat er een duidelijker verhaal. Wie was verantwoordelijk voor dit drukwerk? Zat er een commercieel plan achter of kwamen ze toevallig aanwaaien? Wat was hun functie in relatie tot de Antwerpse opera-instelling en vallen er misschien parallellen te trekken tussen de evolutie van de opera en het verschijnen van de libretti? Het antwoord op al die vragen leert ons meer over de praktijk van drie generaties boekdrukkers en -verkopers en hun verbondenheid met de Antwerpse opera. Bovendien helpt de drukgeschiedenis zo om een stukje muziekgeschiedenis te verhelderen.

## De libretti

Centraal in dit artikel staat een reeks operalibretti die tussen 1682 en 1714 verschenen en die allemaal terug te brengen zijn tot drie Antwerpse boekverkopers. In het totaal gaat het om minstens 56 boekjes in duodecimoformaat, waarvan de meeste ongeveer 60 tot 80 pagina's tellen. Het merendeel van de werken betreft opera's van Jean-Baptiste Lully, later worden andere populaire Franse componisten zoals Colasse, Delalande en Destouches aan de lijst toegevoegd. Steeds wordt de oorspronkelijke tekst van de opera compleet weergegeven; muziek ontbreekt. Het gaat duidelijk om relatief goedkoop drukwerk: de boekjes zijn, afgezien van een enkele fleuron, niet versierd. De meeste libretti zijn vroeg of laat bijeengebracht in een verzameling, een zogenaamde *recueil factice*, voorafgegaan door een nieuw titelblad en een inhoudstafel.[5]

Musicoloog Carl B. Schmidt was de eerste om een deel van de libretti, waaronder de Antwerpse, systematisch te bekijken in enkele artikelen[6] en in het standaardwerk *The livrets of Jean-Baptiste Lully's Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné* uit 1995.[7] Schmidt onderzocht de boekjes vanuit literair en drukhistorisch standpunt met de bedoeling conclusies te kunnen trekken over zowel de verspreiding als de langdurige populariteit van Jean-Baptiste Lully's werken. Traditioneel concentreert het meeste onderzoek zich op de muziek van Lully, gedeeltelijk uitgegeven in

5 Een *recueil factice* is wat de Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) omschrijft als een 'container'-constructie, waarbij deze bestaat 'uit een titelpagina, eventueel gevolgd door een voorwerk, waarachter andere publicaties zijn gebonden. Die publicaties zijn doorgaans eerder verschenen, als [sic] is dat niet noodzakelijk. Achteraan kan een register, een inhoudstafel enzovoort volgen die de hele verzameling ontsluit. [...]. Bij een container draagt de speciaal vervaardigde titelpagina doorgaans een algemene, vage titel, waardoor de samenstelling van het geheel tamelijk vrij blijft.' De verschillende onderdelen hebben een aparte titelpagina met een eigen impressum, een aparte signering en een aparte paginering. Zie J. Depuydt en G. Proot, *Handleiding STCV*, Antwerpen 2001, 22.

6 C.B. Schmidt, 'The Geographical spread of Lully's operas during the late seventeenth and early eighteenth centuries: new evidence from the livrets' in *Jean-Baptiste Lully. Actes du colloque*, Laaber 1990, 183-211 en C.B. Schmidt, 'Livrets for Lully's Ballets and Mascarades. Notes toward a Publishing History and Chronology (1654-1671)' in *Jean-Baptiste Lully. Actes du colloque*, Laaber 1990, 331-348.

7 C.B. Schmidt, *The livrets of Jean-Baptiste Lully's Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné*, New York 1995.

luxueuze edities van de Parijse drukkersfamilie Ballard, of op de literaire aspecten van en invloeden op de teksten van librettist Philippe Quinault


THESÉE
TRAGEDIE
EN MVSIQVE
ORNÉE
d'Entrées de Ballet, de Machines, & de Changements de Theatre.
Repreſentée devant Sa Majeſtée à Fontaine-bleau, le jour de Janvier 1678.
Suivant la Copie imprimée;
A PARIS,
M. D. C. LXXXII.

Ill. 1 Titelblad van *Thésée* (1682), met armillariumdrukkersmerk
(Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Stedelijk Prentenkabinet (8 27))


DE WEL-BEDACHTE
ENDE VERMAECKELYCKE
KLUCHTE
VANDE
BROECK-DRAGHENDE
VROUWE
OFTE
SIMPELEN GIEL
Verthoont in Muſiecke door de Lief-hebbers van het Antwerps Opera inden Jaere 1683.
Men vintſe te koop t'Antwerpen, by HENDRICK VAN DUNWALT Boeck-verkooper op de Melck-marckt in de dry Monicken. 1683.

Ill. 2 Titelblad van de *Wel-bedachte ende vermaeckelycke kluchte vande broeck-draghende vrouwe* (c. 1683) (Universiteitsbibliotheek Gent (BL.007939))

(1635-1688). Zoals Schmidt aantoont biedt een drukhistorische focus een nieuwe blik. Carl B. Schmidt beperkt zijn onderzoek tot Lully, en bovendien brengt zijn *catalogue raisonné* enkel de *tragédies lyriques* in kaart. Toch loont het de moeite om ook andere genres en componisten in ogenschouw te nemen.

## 1682: opera in Antwerpen en de eerste libretti

Zoals eerder aangegeven verschenen in 1682 een aantal libretti met een armillariumdrukkersmerk [ill. 1]. Carl B. Schmidt schrijft het drukkersmerk toe aan een anonieme Amsterdamse drukker/uitgever. Voor die toeschrijving baseert hij zich op het gebruik van vergelijkbare armillariumdrukkersmerken door Amsterdamse drukkers, in het bijzonder de Elzeviers.[8] Tussen 1682 en 1684 zouden onder dit drukkersmerk minstens twaalf werkjes verschijnen [tabel 1] die samen een goed overzicht bieden van Jean-Baptiste Lully's belangrijkste, tot op dat ogenblik gecomponeerde werken.

8 C.B. Schmidt, *The livrets of Jean-Baptiste Lully's Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné*, New York 1995, 559.

**Tab. 1 Overzicht van de tussen 1682 en 1684 onder een armillarium uitgegeven libretti**

| | | |
|---|---|---|
| 1682 | *Alceste* | Quinault/Lully |
| | *Atys* | Quinault/Lully |
| | *Bellérophon* | Th. Corneille, Fontenelle/Lully |
| | *Cadmus et Hermione* | Quinault/Lully |
| | *Isis* | Quinault/Lully |
| | *Proserpine* | Quinault/Lully |
| | *Persée* | Quinault/Lully |
| | *Psyché* | Th. Corneille, Fontenelle, Quinault/Lully |
| | *Thésée* | Quinault/Lully |
| | *Le triomphe de l'Amour* | Quinault, Benserade/Lully |
| 1683 | *Phaéton* | Quinault/Lully |
| 1684 | *Amadis* | Quinault/Lully |

De uitgever/drukker van de libretti bleef dus anoniem, maar reeds in 1683 doken de eerste uitgaven opnieuw op, dit keer gebundeld achter een nieuw titelblad en een frontispies van de hand van Gaspar Bouttats. Het titelblad draagt de tekst ‘Le parnas françois [...] tome second’ en leert ons dat de ‘copie imprimée à Paris’ werd gevolgd en dat de werkjes te koop waren ‘à Anvers, chez Henry van Dunwalt libraire, au Marché au Lait au Trois Moines’. De werkjes werden exclusief door Henry of Hendrick van Dunwalt gebundeld, wat meteen hun verbondenheid met Antwerpen aangeeft. Het bundelen was een idee van Van Dunwalt, maar zat hij ook achter de individuele libretti? Was hij slechts de verkoper, of ook de drukker? We kunnen met zekerheid stellen dat ze niet in Frankrijk werden gedrukt, daar domineerden op dat ogenblik de familie Ballard en René Baudry de markt.[9] Was het Amsterdam dan, zoals Carl B. Schmidt aangeeft op basis van het drukkersmerk? Het armillariumdrukkersmerk dook inderdaad vooral in Nederland op, maar ook, onder meer, in Brussel.[10] Schmidt is echter niet vertrouwd met ander Antwerps drukwerk. Zo verscheen hetzelfde armillarium ook op het titelblad van de weinig Parijse *Wel-bedachte ende vermaeckelycke kluchte vande broeck-draghende vrouwe ofte Simpelen Giel verthoont in musiecke door de lief-hebbers van het Antwerps opera inden jaere 1683* uitgegeven door Hendrick Van Dunwalt [ill. 2].

9 Voor een beknopt overzicht van de drukkers van de *tragédies lyriques* van Lully zie C.B. Schmidt, *The livrets of Jean-Baptiste Lully's Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné*, New York 1995, 570-586.

10 E. Rahir, *Les Elzevier & Divers Typographes Hollandes du XVIIe siècle*, Nieuwkoop 1965, 454 en 462.

Hendrick van Dunwalt is een figuur die relatief weinig sporen heeft nagelaten. Frans Olthoff maakt bovendien een onderscheid tussen een Hendrick I die in 1667-1668 als volle meester (boekverkoper) in het Sint-Lucasgilde werd opgenomen, en een Hendrick II van Dunwalt die in datzelfde jaar (als leerjongen) leerde letterzetten bij Godtgaf Verhulst.[11] De onderlinge relatie tussen beide figuren is niet duidelijk. Meer nog, we moeten ons afvragen of er eigenlijk wel twee verschillende personen onder dezelfde naam bestonden die allebei op hetzelfde ogenblik actief waren in hetzelfde vak. Met uitzondering van de aantekeningen in de registers van het Sint-Lucasgilde komt uit de archieven slechts één Hendrick van Dunwalt naar voren. Deze Hendrick werd op 14 oktober 1655 in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk gedoopt als kind van Artus (Arnoldus) van Dunwalt, balans- en muntgewich-

11 Voor het onderscheid tussen Hendrick I en II zie F. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen* 1891, 28. De precieze gegevens zijn terug te vinden in de liggeren van het Sint-Lucasgilde, uitgegeven door Ph.F. Rombouts en Th. Van Lerius als *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, Antwerpen 1872.

tenmaker van beroep, en Joanna van de Velde.[12] Rond zijn twaalfde ging Hendrick in de leer bij Verhulst. De vermelding van een Hendrick van Dunwalt die in datzelfde jaar meester-boekverkoper werd, kan niets anders zijn dan een (al dan niet bewuste) fout: pas rond zijn vierentwintigste, in 1679-1680, werd Hendrick als volle meester in het gilde opgenomen.[13] Op 17 mei 1681 huwde Hendrick met Maria Magdalena Jouret, telg uit een drukkersfamilie; de vaders van bruid en bruidegom, Artus van Dunwalt en Nicolaus Jouret traden op als getuigen.[14]

De liggeren en de boekhouding van het Sint-Lucasgilde vermelden Hendrick van Dunwalt steeds als boekverkoper, en ook op de meeste titelbladen waar we zijn naam terugvinden noemt hij zichzelf boekverkoper en geen drukker. Kort na het behalen van het meesterschap verwierf Hendrick van Dunwalt echter ook een drukkersoctrooi, op 16 december 1681 om precies te zijn.[15] Bovendien kreeg hij voor een aantal werken expliciet de toestemming om ze *zelf* te drukken en te verkopen, zoals Jacob Moons' *Sedelycken vreughden-bergh* uit 1682[16] of de *Veritez chrétiennes* van Henry Balde uit 1683.[17]

Naast het drukkersmerk, dat dus zowel op de libretti als op de *Kluchte vande broeckdraghende vrouwe* terug te vinden is, zijn er ook heel wat andere aanwijzingen die duidelijk maken dat de libretti niet van elders bij Van Dunwalt arriveerden, maar dat hij er de drukker van was. Een sierornament uit *Thésée* (1682, p. 78) duikt bijvoorbeeld ook op in de duidelijk door Van Dunwalt gedrukte *Veritez chrétiennes* (1683, titelpagina), en tevens herneemt Hendrick enkele sierinitialen uit *Persée* (1682, p. 4 en p. 23) in *Les oeuvres* (1688, fol. *7r en fol. A1r). Een sierinitiaal ‘A’ uit *Thésée* (1682, p. 14) had hij dan weer eerder gebruikt in *'t Hemels lusthofken*, een geestelijk liedboek uit 1681 en een van Van Dunwalts eerste drukken.

Dat de libretti net in het jaar 1682 in Antwerpen opdoken, mag niet verwonderlijk heten. In 1673 ging in de Parijse Bel-Air kaatsbaan *Cadmus et Hermione*, in première, Jean-Baptiste Lully's eerste *tragédie lyrique.* In de jaren die volgden zou hij ongeveer één *tragédie* per jaar creêren, tot aan zijn dood in 1687.[18] De opera's kenden een

12 Felixarchief Antwerpen, *Dopen O.L.V. Noord 1663-1687*, 80. Het beroep van Artus van Dunwalt wordt onder meer vermeld in een verzoekschrift uit 1656 (Felixarchief Antwerpen PK 754 *Rekwestboek 1656*, fol. 174v-175r). Hendricks overgrootvader Dierick was omstreeks 1570 uit Keulen vertrokken om zich in Antwerpen te vestigen. Over Artus en Dierick van Dunwalt zie Wittop Koning, Dirk Arnold en G.M.M. Houben, *2000 jaar gewichten in de Nederlanden*, Lochem 1980, 80 en 186. De connectie met Hendrick wordt daar echter niet gemaakt.

13 Hogeschool Antwerpen Archief Sint Lucasgilde 202 Rekeningenboek 1660-1736 vermeldt op fol. 103r (1679-1680) ‘Hendrick van Dunwal’ als volle meester ‘boeckvercooper’.

14 Felixarchief Antwerpen *Huwelijken O.L.V. Zuid 1679-1730*, fol. 16r.

15 Stadsarchief Brussel Privilegeregisters Raad van Brabant 3677, fol. 74r.

16 Jacob Moons, *Sedelycken Vreughden-Bergh verthoonende door sinne beelden den Leersaemen Handel van de onredelycke Dieren aen de verkeerde, en Beest-aerdighe Wereldt*, Antwerpen 1682.

17 Henry Balde, *Veritez Chrétiennes qui enseignent à bien vivre et à bien mourir*, Antwerpen 1683.

18 De complete *tragédies-lyriques* zijn: *Cadmus et Hermione* (1673), *Alceste* (1674), *Thésée* (1675), *Atys* (1676), *Isis* (1677), *Psyché* (1678), *Bellérophon* (1679), *Proserpine* (1680), *Persée* (1682), *Phaëton* (1683), *Amadis* (1684), *Roland* (1685), *Armide* (1686) en *Achille et Polyxène* (1687). *Acis et Galatée* (1686) is een *pastorale héroïque.* Daarnaast schreef Lully ook nog werken in andere genres waarvan er enkele in Antwerpen verschenen, zoals *Le Triomphe de l'Amour* en *Le temple de la Paix.*

onmiddellijk succes en zouden het Franse muziekleven bepalen tot ver in de achttiende eeuw. Ook buiten Frankrijk verschenen de werken snel op de planken, opgevoerd door rondreizende Franse troepen of door lokale gezelschappen. In 1677 was *Isis* de eerste Lully-opera in Amsterdam[19] en Brus-

19 Rudolf Rasch, '25 november 1677. Lully's opera Isis wordt opgevoerd in de Schouwburg. De moeizame introductie van de opera in de republiek' in Louis Grijp (red,), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, Amsterdam 2001, 311.

sel volgde in 1682 met *Thésée*,[20] al duurde het in beide steden dan nog enkele jaren voor Lully's werken met regelmaat werden opgevoerd. Het Antwerpse publiek kreeg vanaf het najaar van 1682 in het aalmoezenierstheater op regelmatige basis Lully-opera's te horen, vrij vroeg in de verspreidingsgeschiedenis van Lully's muziek. Waar de opera-uitvoeringen van Lully populair zijn, daar is ook een markt voor de libretti van diezelfde opera's, zo moeten verschillende drukkers en uitgevers hebben geredeneerd. In Parijs volgden de librettopublicaties de voorstellingen op de voet en ook in Amsterdam doken er vanaf de eerste voorstellingen die daar werden gegeven libretti op. Net als in Antwerpen: op hetzelfde ogenblik dat daar de eerste operaopvoeringen plaats vonden, kwam Hendrick van Dunwalt immers met eigen uitgaven van Lully's libretti.

Nog voor de eerste opera's in Antwerpen werden opgevoerd, dook Van Dunwalts naam bovendien al op bij de aalmoezeniers. Enkele losse nota's, zo goed als zeker in het handschrift van Hendrick van Dunwalt zelf, tonen aan dat hij voor de prijs van tien gulden 'het opra van Proserpine int musieck' leverde.[21] Opvallend genoeg blijkt uit alles dat het om de partituur ging en niet om libretti.[22] In tegenstelling tot wat Willy Dehennin suggereert,[23] leverde Van Dunwalt niet de handgeschreven partituur die zich nu in het Antwerpse stadsarchief bevindt:[24] die is van de hand van een musicus, waarschijnlijk een fagottist. Als boekverkoper moet Van Dunwalt echter wel de nodige contacten hebben gehad om aan een gedrukt exemplaar of een handgeschreven kopie van de door Christophe Ballard gedrukte partituur te geraken. Voor ze zich tot Van Dunwalt richtten, hadden de aalmoezeniers al de partituur van *Bellérophon* aangekocht via een zekere 'Franciscus Fucho'.[25] Of Fucho een tussenpersoon was, en al dan niet in naam van Hendrick van Dunwalt sprak, of dat hij een handelaar op doorreis was, is niet duidelijk.

Van Dunwalt had via de aalmoezeniers in ieder geval voorkennis en kon perfect inspelen op de vraag die zou ontstaan. De eerste opvoeringen kenden bovendien een groot succes: als boekverkoper heeft Van Dunwalt het commerciële potentieel van opera ongetwijfeld snel opgemerkt. Dat hij zo vlug mogelijk op de Antwerpse operatrend wilde inspelen, blijkt ook uit het drukwerk zelf. Libretti van het type dat Van Dunwalt uitbracht, vormden geen luxeproduct maar waren zeer eenvoudige, haastig gedrukte boekjes. Voor een gravure was geen plaats en het overige typografische siermateriaal kwam uit zijn voorraad. Enkel een armillariumdrukkersmerk diende te worden gemaakt. Het valt op door de bijzondere

20 C.B. Schmidt, 'The Geographical spread of Lully's operas during the late seventeenth and early eighteenth centuries: new evidence from the livrets' in Jérôme de la Gorce & Herbert Schneider (red.), *Jean-Baptiste Lully. Actes du colloque*, Laaber 1990, 204.

21 Oud Archief OCMW Antwerpen Kamer der Huisarmen 112 (losse nota).

22 In een andere nota wordt gesproken over 'den boeck van proserpine': als de aalmoezeniers het in deze context in hun boekhouding over een 'boeck' hebben, gaat het steeds om één exemplaar, waarschijnlijk de partituur dus.

23 W. Dehennin, 'Bronnen voor de Geschiedenis van het Muziekleven te Antwerpen' in *Revue belge de musicologie - Belgisch tijdschrift voor muziekwetenschap* 8 (1954) 1, 28.

24 Felixarchief Antwerpen MP 1-4, uitgeleend aan het Museum Vleeshuis/Klank van de Stad (Antwerpen) voor de permanente expositie.

25 Oud Archief OCMW Antwerpen Kamer der Huisarmen 112 (losse nota).

grofheid: '[le] titre est orne d'une sphère des plus grossières.'[26] Met dat drukkersmerk sloot Van Dunwalt zich aan bij Amsterdam, of Brussel, waar een armillariumdrukkersmerk ook regelmatig werd gebruikt, overigens niet zelden in combinatie met onbestaande drukkers en gefingeerde adressen.[27]

26 E. Rahir, *Les Elzevier & Divers Typographes Hollandes du XVIIe siècle*, Nieuwkoop 1965, 313. Een vergelijking met de andere armillaria in Rahirs overzicht bevestigt die indruk.

27 E. Rahir, *Les Elzevier & Divers Typographes Hollandes du XVIIe siècle*, Nieuwkoop 1965. Rahir vermeldt verschillende uitgaven van Brusselse drukkers met valse namen en adressen (zie onder andere p. 442 en 454).

## Van Dunwalts bronnen

Voor zover bekend had Hendrick van Dunwalt geen duidelijke relaties met Frankrijk, de bakermat van de Lully-libretti. De vraag naar de bronteksten die Van Dunwalt voor zijn drukken gebruikt, levert dan ook een interessant antwoord op. Libretti werden vanaf *Cadmus et Hermione* in 1673 tot aan het begin van de jaren 1680 bijna uitsluitend in Parijs uitgegeven en dan nog in het bijzonder door de familie Ballard, die het monopolie op Lully's werken bezat, of door René Baudry.[28] Een belangrijk aantal van de vroegste drukken hingen samen met of volgden kort op de eerste uitvoeringen van de desbetreffende opera aan het hof en daarna in Parijs,[29] en vormden op die manier een weerslag van die uitvoeringen via de lijst met rollen en de namen van acteurs die de rollen hadden gespeeld. Bij latere drukken, uitgegeven bij de gewone loop van een opera, ontbraken die lijsten vaak.

Het is opvallend dat de teksten die gedrukt werden voor opvoeringen in Parijs, al gauw hun weg naar het buitenland vonden: na Parijs doken de libretti immers het snelst, met name vanaf circa 1677-1680, op in de Noordelijke Nederlanden, en in het bijzonder in Amsterdam. En dat ondanks het vooralsnog ontbreken van een Lully-traditie in Nederland: afgezien van enkele alleenstaande opvoeringen zouden Lully's opera's er pas vanaf circa 1687 vaste voet aan de grond krijgen.[30]

De basisteksten voor zijn uitgaven kon Hendrick van Dunwalt bijgevolg in twee steden gaan zoeken: Parijs of Amsterdam. Van Dunwalt deed dat laatste. Een vergelijking van de drukken van verschillende uitgevers maakt snel duidelijk dat Van Dunwalt en de Amsterdamse drukker Abraham Wolfgang (1658-1695) hetzelfde bronnenmateriaal hanteerden.

Van Dunwalt had contacten met Nederland en moet er zelfs een redelijk netwerk hebben gehad. De vergelijking van initialen en ornamenten leert bijvoorbeeld dat onder meer Cornelis Wils' *Den grooten en onoverwinnelycken Don Quichot*, Balthasar Wils' *Gheluck door ongheluck* en Herman Franciscus van den Brandts *Beleg en ontzet van Weenen* en *De hellevaert van den grooten vizier* - vier toneelstukken opgevoerd in Antwerpen maar met Amsterdamse uitgevers of boekverkopers op het titelblad - werden gedrukt met het typografische materiaal van Hendrick Van Dunwalt. In al die gevallen blijft zijn naam als mogelijke drukker echter onvermeld.[31] Volgens de

28 Over de drukkersfamilie Ballard, waaronder Christophe Ballard, zie het lemma ‘Ballard’ in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Oxford 2001.

29 De opera's van Lully kenden overigens vaak twee premières: een première aan het hof, voor de koning, en vervolgens een in Parijs. Voor een overzicht van de premières zie Philippe Beaussant *Lully ou le musicien du soleil*, Parijs 1992, 832-841.

30 Rudolf Rasch, ‘25 november 1677. Lully's opera Isis wordt opgevoerd in de Schouwburg. De moeizame introductie van de opera in de republiek’ in Louis Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, Amsterdam 2001, 314.

31 *Den grooten en onoverwinnelycken Don Quichot* en *Gheluck door ongheluck*, beide ‘t'Amsterdam, voor Michiel de Groot’, 1682. In werkelijkheid ging het om de weduwe van Michiel de Groot, Michiel De Groot zelf was overleden in oktober 1680. Zie M.M. Kleerkooper en W.P. Van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw: biographische en geschiedkundige aanteekeningen*, I, 's-Gravenhage 1914, 239. *Beleg en ontzet van Weenen en De helle-vaert van den grooten vizier*, beide ‘T'Amsterdam by Albert Magnus [...] 1684. Men vintze te koop 't Antwerpen by Hendrick van Dunwalt.’

*Naamrol van alle [...] tooneelspeelen*[32] verscheen ook *Mindate* van het kunstgenootschap Acta Viros Probant in 1682 bij Van

32 *Naamrol van alle de bekende, zo oude, als hedendaagsche, Nederduitsche, gedrukte, Tooneelspeelen*, Amsterdam 1720, 65. *Mindate* verscheen in 1682.

Dunwalt, een druk die niet bewaard is gebleven, naast een (wél overgeleverde) editie bij Albert Magnus. En Guilliam Ogiers *Seven Hooftsonden* verscheen zowel in Antwerpen bij Van Dunwalt als in een inhoudelijk, maar niet vormelijk, identieke Amsterdamse editie bij de weduwe van Michiel de Groot. Er was dus een duidelijk, zij het complex, verkeer tussen Noord en Zuid, al lijkt dat verkeer in het geval van de libretti in de eerste plaats van Wolfgang naar Van Dunwalt te hebben plaats gevonden. Wolfgang had immers zijn eerste Lully-libretto al in 1677 uitgegeven, gevolgd door enkele andere in 1680. Wat de precieze aard was van de professionele relatie die Hendrick van Dunwalt met Amsterdam had, valt niet te achterhalen, maar hij had wel familie in die stad. Hendricks oom, de muntgewichtenmaker Geeraerdt van Dunwalt, was immers uit Antwerpen vertrokken om in 1666 poorter van Amsterdam te worden.[33]

Hendrick van Dunwalt nam de volledige tekst van de titelpagina's, de voorwoorden, de acteurslijsten en de eigenlijke teksten, inclusief de prologen, ongewijzigd over van de libretti van Abraham Wolfgang. Van Dunwalt paste enkel het drukkersmerk en het weinige typografische materiaal aan. De gravures die Wolfgang gebruikte nam hij echter niet over, een eenvoudige manier om de kosten te drukken. Wolfgang had zijn teksten op zijn beurt dan weer ongewijzigd overgenomen uit Franse bronnen, uitgaven van Ballard of Baudry, inclusief de data van de premières en de namen van de acteurs bij die premières. Het gevolg is dat in de Amsterdamse en Antwerpse libretti heel wat informatie terug te vinden is die irrelevant is voor een lokaal lezers- of schouwburgpubliek. Het strikt volgen van de oorspronkelijke Franse edities betekende dat de drukker zelf weinig aanpassingen diende te doen, hij nam immers gewoon over wat hij zag, wat ongetwijfeld een besparing in tijd en inspanning betekende. De toevoeging van het opschrift ‘suivant la copie imprimée à Paris’ gaf de libretti uit de Lage Landen ook een Parijs voorkomen, wat resulteerde in een schijn van legitimiteit en authenticiteit, een kwaliteitslabel dat de verkoop ongetwijfeld ten goede kwam.

Het contact tussen Wolfgang en Van Dunwalt moet vlot zijn verlopen: Wolfgang drukte in 1682 immers een zestal werken die Van Dunwalt onmiddellijk overnam, inclusief *Bellérophon*, de eerste Antwerpse opera, én *Persée*, een opera die pas enkele maanden eerder, in april 1682, in Parijs in première was gegaan. En wanneer Wolfgang voor *Thésée* in 1687 een andere brontekst gebruikte dan bij de druk van 1682, dan volgde Van Dunwalt onmiddellijk.[34]

## De Recueils

Hoewel Hendrick van Dunwalt in de keuze van zijn bronteksten nauwgezet volgde wat Wolfgang drukte, nam hij ook zelf initiatief. In 1683 verscheen immers, zoals eerder reeds vermeld, zijn eerste *recueil* of verzamelband. Abraham Wolfgang mag dan de eerste drukker zijn die buiten Frankrijk systematisch libretti uitgaf, het is Van

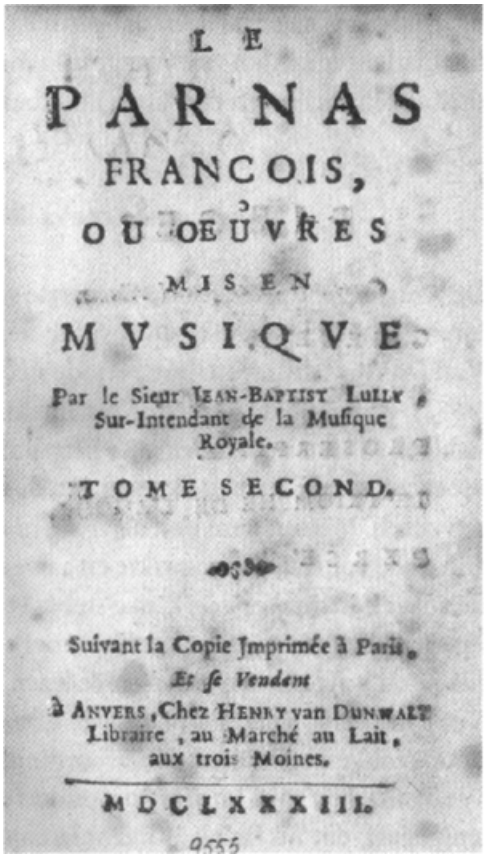
33 Wittop Koning, Dirk Arnold en G.M.M. Houben, *2000 jaar gewichten in de Nederlanden*, Lochem 1980, 170 en 186.

34 Het geeft echter geen antwoord waarom Wolfgang en Van Dunwalt plots een andere editie als basis kiezen. Waarom gebruikten ze niet gewoon de door henzelf gedrukte eerdere tekst als basis?

Dunwalt die als eerste de libretti stelselmatig ging bundelen in verzamelbanden, zelfs vóór Ballard dat deed. Van




Ill. 3 en 4 Frontispies en titelblad van *Le parnas françois* (1683)
(Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Stedelijk Prentenkabinet (8 27))


LE
PARNAS
FRANCOIS,
OU OEUVRES
MISES EN
MVSIQVE
Par le Sieur IEAN-BAPTIST LULLY,
Sur-Intendant de la Musique
Royale.
TOME SECOND.
Suivant la Copie Imprimée à Paris,
*Et se Vendent*
à ANVERS, Chez HENRY van DUNWALT
Libraire, au Marché au Lait,
aux trois Moines.
M D C L X X X I I I.
9555

Dunwalt voorzag de verzameling, getiteld *Le parnas français*, van een nieuwe, overkoepelende titelpagina. Tevens liet hij Gaspar Bouttats (1648-1696) een nieuw frontispies ontwerpen met als thema de Parnassusberg, zodat de verzameling mooier oogde dan de goedkoop gedrukte individuele boekjes [ill. 3 en 4]. Het zou overigens niet de enige keer zijn dat Van Dunwalt en Bouttats samenwerkten: van het frontispies van Guilliam Ogiers toneelwerken, over de emblemen in de *Sedelycken vreughden-bergh* (1682) tot de prachtige illustraties in *Korte*, *beknopte*, *en nette beschryvinghe van het koninck-ryck Morea* (1688)[35]: steeds is Gaspar Bouttats de geprefereerde graveur. Het titelblad leert ons nog dat de *recueil* die bij 'Henry van Dunwalt' te koop werd aangeboden het tweede deel ('tome second') in een reeks is. Die aanwijzing is misleidend: voor zover kan worden nagegaan is er nooit een eerste (noch een derde) deel geweest, slechts een tweede deel waar alle mogelijke titels achter schuil konden gaan. De samenstelling van de *recueil* is immers weinig helder: zo vermeldt de inhoudstafel al naargelang het geraadpleegde exemplaar *Atys*, *Psyché*, *Alceste*, *Cadmus et Hermione* en *Isis*[36] of *Thésée*, *Bellérophon*, *Proserpine*, *Le triomphe de l'Amour* en *Persée.*[37] Bijna steeds gaat het om werken die voor het eerst gedrukt werden in 1682, met

35 Vincenzo Coronelli, *Korte, beknopte, en nette beschryvinghe van het koninck-ryck Morea*, Antwerpen 1688.

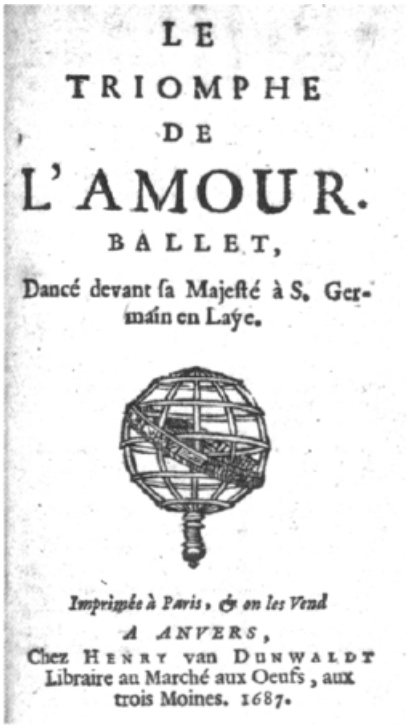
36 Exemplaren Trinity College OLS B-6-642 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, BC 39.830. Carl B. Schmidt duidt deze exemplaren aan als RF 2.

37 Exemplaar Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/ Stedelijk Prentenkabinet 8 27 en B-Lc (Terry C47). Deze 'container'-constructie wordt door Schmidt aangeduid als RF 2a. MPM 8 27 werd niet door hem bekeken.

uitzondering van *Phaéton*, dat uit 1683 dateert. Sommige bundels werden, ondanks een titelblad uit 1683, dan weer aangevuld met drukken uit latere jaren, waaruit blijkt dat zowel titelbladen als libretti een lange houdbaarheidsdatum bezaten.

## Een tweede reeks libretti: 1684-1689

De Antwerpse opera leek na het eerste seizoen, 1682-1683, zijn momentum te hebben verloren. In het seizoen 1683-1684 vernemen we dan ook niets over mogelijke opera-activiteit. Van Dunwalt drukte in deze periode slechts twee nieuwe libretti, *Phaéton* (1683) en *Amadis* (1684), en beschikte verder ongetwijfeld nog over voldoende voorraad om aan de vraag te voldoen. Vanaf november 1684 herpakte de opera zich. Het ging zelfs zo goed dat de aalmoezeniers concurrentie kregen van de rederijkers, die een vergelijkbaar repertoire gingen opvoeren. Meteen nam ook de vraag naar libretti toe, zo sterk zelfs dat Van Dunwalt door zijn oude voorraad heen raakte en aan een nieuwe editie begon. De bronnen bleven dezelfde, maar het drukkersmerk, nog steeds een armillarium, en de titelpagina's werden opgefrist. Zo werd het oude, grove drukkersmerk vervangen door een nieuw en mooier exemplaar [ill. 5] en krijgen we niet langer te lezen dat de werkjes ‘la copie imprimée à Paris’ volgen. Voor het eerst week Van Dunwalt af van de


LE
TRIOMPHE
DE
L'AMOUR.
BALLET,
Dancé devant ſa Majeſté à S. Germain en Laye.
*Imprimée à Paris, & on les Vend*
*A ANVERS,*
Chez HENRY van DUNWALDT
Libraire au Marché aux Oeufs, aux trois Moines. 1687.

Ill. 5 Titelblad van *Le Triomphe de l'Amour* (1687), met het nieuwe drukkersmerk (verzameling Michael D'Andrea, Lawrenceville, New Jersey)

door Wolfgang gehanteerde bewoording. Ook Wolfgang had zijn impressum ondertussen aangepast, dat nu las als ‘suivant la copie de Paris, à Amsterdam chez Abraham Wolfgang’. Van Dunwalt schreef echter ondubbelzinnig dat *zijn* werkjes daadwerkelijk in Parijs werden gedrukt en dat ze in Antwerpen bij hem te koop

waren.[38] Dat de werkjes zogezegd uit Parijs werden geïmporteerd, is, net als de oude aanduiding 'suivant la copie imprimée à Paris', een verkoopsargument: Van Dunwalt wierp zich op die manier op als exclusieve importeur van authentieke drukken uit Parijs. De Franse hoofdstad had echter nog steeds weinig te maken met het drukwerk: typografische versieringen die hier en daar in de nieuwe libretti opduiken, zijn ook in andere drukken uit het fonds van Van Dunwalt aanwezig, zoals in *Les oeuvres* van Teresa van Avila (1688), waarvoor Van Dunwalt een Antwerpse approbatie kreeg, of de muzikale klucht *Het aenghenaem divertissement vande twee honden aen een been, [...] musicalijck gherepresenteert [...] op het Antwerps schouborgh* (ca. 1685).

38 'Imprimé à Paris, & on les vend à Anvers, chez Henry van Dunwaldt, libraire au Marché des Oeufs, aux Trois Moines.'

**Tab. 2 Overzicht van de door Hendrick van Dunwalt uitgegeven libretti 1684-1689, herkenbaar aan het herwerkte drukkersmerk**

| | | |
|---|---|---|
| 1684 | *Amadis* | Quinault/Lully |
| 1685 | *Bellérophon* | Th. Corneille, Fontenelle/Lully |
| | *Cadmus et Hermione* | Quinault/Lully |
| | *Persée* | Quinault/Lully |
| | *Proserpine* | Quinault/Lully |
| | *Roland* | Quinault/Lully |
| | *Le temple de la Paix* | Quinault/Lully |
| | *Les festes de l'Amour et de Bacchus* | Molière, Périgny, Quinault/Lully |
| 1686 | *Armide* | Quinault/Lully |
| 1687 | *Cadmus et Hermione* | Quinault/Lully |
| | *Alceste* | Quinault/Lully |
| | *Thésée* | Quianult/Lully |
| | *Atys* | Quinault/Lully |
| | *Isis* | Quinault/Lully |
| | *Psyché* | Th. Corneille, Fontenelle, Quinault/Lully |
| | *Phaéton* | Quinault/Lully |
| | *Amadis* | Quinault/Lully |
| | *Acis et Galathée* | Campistron/Lully |
| | *Le triomphe de l'Amour* | Quinault, Benserade/Lully |
| | Bellérophon | Th. Corneille, Fontenelle/Lully |
| 1688 | *Proserpine* | Quinault/Lully |
| | Persée | Quinault /Lully |
| | *Achille et Polixène* | Campistron/Lully, Colasse |
| | *Ballet de la Jeunesse* | Dancourt/Delalande |
| | *Les festes de l'Amour et de Bacchus* | Molière, Périgny, Quinault/Lully |
| 1689 | *Isis* | Quinault/Lully |
| | *Le temple de la Paix* | Quinault/Lully |

| | |
|---|---|
| *Zéphire et Flore* | Du Boulay/Jean-Louis Lully, Louis Lully |

In 1685 volgden er meteen ook nieuwe verzamelbanden. Deze banden kregen de titel *Recueil des opera*: Van Dunwalt het de titel *Parnas francois* vallen, en nam de titel over die Wolfgang in 1684 voor zijn eerste verzamelbanden had gebruikt.[39] Ditmaal verschenen er wel een *Tome premier* en een *Tome second*, net als bij Wolfgang een jaar eerder. Een derde deel is er bij Van Dunwalt nooit gekomen, bij Wolfgang, in 1687, wel. Van Dunwalts nieuwe banden bevatten in eerste instantie nog een mengeling van materiaal uit de periode 1682-1685, maar bij een heruitgave in 1688 bestaan de *recueils* uitsluitend uit nieuwe drukken uit de periode 1685-1687: libretti die ondertussen uitverkocht waren geraakt, werden dan vervangen door nieuwere drukken. De overkoepelende titelbladen van de verzamelbanden vermelden dat de banden, net zoals de individuele libretti, gedrukt zijn in Parijs. Het drukkersmerk op die titelbladen, geen armillarium maar een abstract ornament, duikt echter ook nu weer op bij een lokale druk, het ongedateerde (maar op basis van het drukkersmerk waarschijnlijk rond 1685 te klasseren) toneelwerkje *Het aenghenaem divertissement vande twee honden aen een been* dat eveneens bij Van Dunwalt van de pers kwam. De

39 De volledige titel op het titelblad van Van Dunwalt luidt: ‘Recueil des Opera’ des Balets, & des plus belles Pieces en Musique, qui ont ete representees depuis dix huit ou vingt ans jusques a present devant Sa Majeste Tres-Chretienne. Divisées en trois parties.’

*recueils* van 1688 zijn samen met een paar libretti die in 1689 verschenen de laatste Lullydrukken waar Van Dunwalt nog bij betrokken was: Hendrick van Dunwalt overleed omstreeks de maand december 1688.[40]

## Gebruik

De door Hendrick van Dunwalt uitgegeven libretti, en zeker de *recueils*, hadden ongetwijfeld een literaire functie. Het gaat immers steeds om de integrale, onvertaalde teksten, vaak overgenomen van de eerste Franse opvoeringen. In de Nederlanden, inclusief Antwerpen, werden de opera's zelden integraal opgevoerd. Zo lagen onder meer de prologen nogal gevoelig: deze lofzangen op Lodewijk XIV waren weinig op hun plaats in streken die met hem in oorlog waren. De Franse mode was niettemin sterker, waardoor de vraag naar Franse opera's en hun teksten snel toenam, desnoods met inbegrip van de proloog.

De vraag of de werkjes naast een literaire ook een praktische functie hadden, met name het gebruik tijdens de operavoorstellingen, is moeilijker te beantwoorden. Heel wat theaters verkochten libretti die een voorstelling begeleidden. Die libretti hielpen het publiek om de gebeurtenissen op het podium te volgen, en bevatten vaak, maar lang niet altijd, gegevens over de uitvoerders en de opvoeringsdatum. In de Antwerpse libretti ontbreken die gegevens.[41] Dat *Bellérophon* en *Proserpine*, de eerste werken die in Antwerpen werden opgevoerd, ook bij de eerste lading drukwerk van Van Dunwralt zaten, betekent geen sluitend bewijs. Toch plaatsen de titelbladen de werkjes steeds in een operacontext; bij *zuiver* literaire edities, zoals het verzameld werk van Philippe Quinault, ontbreekt een expliciete verwijzing naar de operacompositie. Redenen waarom Van Dunwalt de libretti niet op maat van een voorstelling zou maken, zijn bovendien niet moeilijk te bedenken. Door de volledige teksten ongewijzigd te drukken konden de boekjes verschillende voorstellingen door diverse gezelschappen (en desnoods in verschillende schouwburgen) meegaan, zelfs jarenlang, tot de voorraad uitgeput was. Het publiek dat in de Antwerpse schouwburg kon plaatsnemen, was relatief klein: ongeveer tweehonderd toeschouwers, te klein dus om per voorstelling het werk voor een nieuw titelblad te verantwoorden. Tegelijkertijd dienden de werkjes zo de eerder genoemde literaire functie en konden ze zelfs uitgevoerd worden naar andere steden, in het Zuiden maar ook in het Noorden, waar ze inderdaad opdoken in contemporaine verzamelbundels van Amsterdamse boekverkopers zoals Abraham Wolfgang en Henri Schelle.[42]

40 Ph.F. Rombouts en Th. Van Lerius, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, Antwerpen 1872, 536.

41 Slechts één exemplaar (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen C 41312 [C2-548 h]) bevat gegevens over een opvoering: ‘gespeelt 1696 te antwerpen’, een handgeschreven nota van een bezoeker. In een ander exemplaar (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen C 52983 [C2-550 h]), het enige libretto gedrukt door Jean-François Lucas (1717), zijn de namen van de oorspronkelijke Franse uitvoerenden doorgehaald. Haalde de gebruiker van het libretto de namen door omdat ze niet overeenkwamen met die van de zangers en zangeressen die hij of zij in Antwerpen zag optreden?

42 Zo bevatten sommige maar niet alle exemplaren van de door Abraham Wolfgang in 1684, 1688 en 1690 uitgegeven *Recueils* één of meerdere libretti van Hendrick van Dunwalt. Voor de inhoud van de verschillende *recueils* zie C.B. Schmidt, *The livrets of Jean-Baptiste Lully's*

Zoals eerder in dit artikel al werd gesteld, kunnen we er dus minstens van uitgaan dat Van Dunwalt zoveel mogelijk parallel aan de opera trachtte te werken om zijn kansen op commercieel succes te verhogen. Ook een scenario van nauwere samenwerking is echter mogelijk. Het is een scenario waarbij Van Dunwalt op vraag van de aalmoezeniers libretti drukte voor gebruik in de opera. Het drukken moest snel gaan en de kosten moesten laag worden gehouden, wat meteen een mogelijke verklaring is voor de eenvoudige vormgeving, het ruwe eerste drukkersmerk, het ontbreken van een gravure en het bijna verbatim overnemen van Wolfgangs tekst. Van Dunwalts naam hoefde ook niet op de titelpagina te staan: de boekjes waren voor onmiddellijk gebruik bestemd en er was bovendien maar één Antwerpse drukker die met de aalmoezeniers samenwerkte. Wanneer er na een tijd minder opvoeringen werden gegeven en Van Dunwalt met een voorraad libretti achterbleef, begon hij ze te bundelen. De werkjes verwierven vanaf dan steeds meer een literaire functie en waren minder nauw met de opera verbonden zodat Van Dunwalt er nu wel belang bij had om zijn naam als boekverkoper op de overkoepelende titelpagina te vermelden. Parallel met het hernieuwde succes van de Antwerpse opera vanaf november 1684 en tevens met het oog op een literaire functie besteedde hij vanaf 1684-1685 ook iets meer zorg aan de titelpagina's en bleef hij tegelijkertijd ook *recueils* uitbrengen.

## Bartholomeus Foppens

Van Dunwalts overlijden in 1688 betekende geenszins het einde van wat een, naar we mogen aannemen, relatief winstgevende zaak moet zijn geweest, namelijk het uitgeven van libretti. Helma De Smedt toonde in een artikel over de drukkersfamilie Grangé aan dat Van Dunwalts weduwe, Maria Magdalena Jouret, de zaak op hetzelfde adres voortzette, eerst alleen, maar niet veel later bijgestaan door Bartholomeus Foppens, met wie ze ook zou trouwen.[43] Foppens was in 1688-1689 als volle meester (boekverkoper) in het Sint-Lucasgilde opgenomen. Hoewel hij zich in de eerste plaats profileerde als boekverkoper, blijkt uit de archieven van het Sint-Lucasgilde dat Foppens ook drukker was, en dat hij op verschillende momenten leerlingen boekdrukkers, boekverkopers en letterzetters onder zijn hoede had.[44] Op 12 april 1689 verwierf hij zijn drukkersoctrooi.[45]

Foppens was een ware erfgenaam van Van Dunwalt: hij hernam heel wat van diens drukwerk, zoals de werken van Teresa van Avila, de *Kluchte van de broeck-draghende vrouw*[46] en de *Belachelycke kluchte vanden onstantvastighen minnaer.* De libretti die

*Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné*, New York 1995, 486-487 (RF 3 & RF 4) en 495 (RF 17 & RF 18).

43 Helma De Smedt, '"Le Gros Libraire" Joannes Petrus Josephus Grangé. Beknopte geschiedenis van de Antwerpse drukkerij en boekhandel Grangé (18de en 19de eeuw)' in J. Andriesen, A. Keersmaeckers en P. Lenders (red.), *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven 1986, 180.

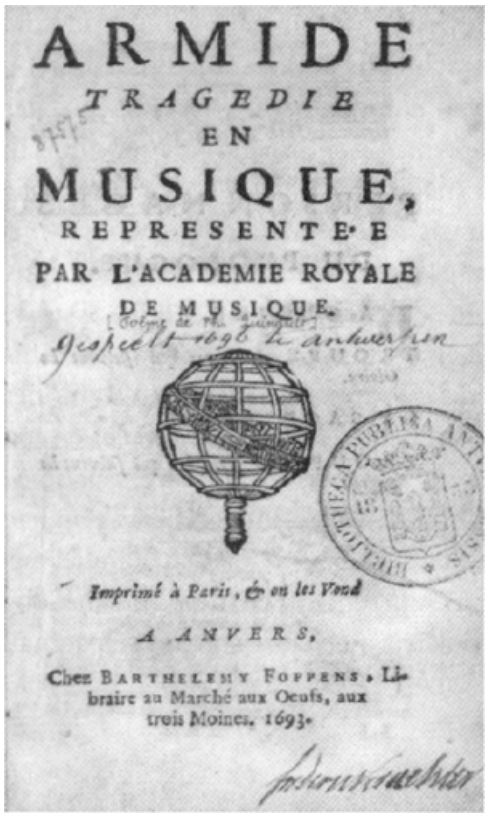
44 Ph.F. Rombouts en Th. Van Lerius, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, Antwerpen 1872.

45 Stadsarchief Brussel, Privilegeregisters Raad van Brabant 3677, fol. 105r.

46 Zoals we eerder zagen gebruikte Van Dunwalt voor zijn druk van dit toneelstuk in 1683 hetzelfde armillariumdrukkersmerk als op de libretti van 1682. Bij de herdruk gebruikt

hij herdrukte zijn qua vorm nauwelijks te onderscheiden van de werkjes van Van Dunwalt, afgezien van de vermelding ‘on les vends a Anvers chez Henry van Dunwaldt’ die ‘on les vends a Anvers chez Barthélémy Foppens’ werd [ill. 6]. Het armillariumdukkersmerk werd

Foppens het armillariumdrukkersmerk dat Van Dunwalt was gaan gebruiken voor de libretti vanaf 1684-1685.


ARMIDE
TRAGEDIE
EN
MUSIQUE,
REPRESENTE'E
PAR L'ACADEMIE ROYALE
DE MUSIQUE.
Imprimé à Paris, & on les Vend
A ANVERS,
Chez BARTHELEMY FOPPENS, Libraire au Marché aux Oeufs, aux trois Moines. 1693.

III. 6 Titelblad van *Armide* (1693) (Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (c 41312 [c2-548h]))

eveneens gecontinueerd, Foppens vulde zelfs oude *recueils* aan met eigen drukken, zodat er bundels ontstonden met een titelblad uit 1688 maar met libretti gedrukt in 1693.[47]

Inmiddels was ook de mode veranderd: Jean-Baptiste Lully was in 1687 overleden, en hoewel zijn muziek nog altijd zeer hoog stond aangeschreven, dongen nu ook steeds meer andere componisten mee naar de gunst van de toeschouwers. Foppens volgde uiteraard op de voet wat er in de opera op de planken kwam en drukte libretti die door Delalande, Campra en Desmarest op muziek waren gezet. Amsterdam was, net als voor Van Dunwalt, ook voor Foppens de bron van zijn teksten: de libretti die Foppens uitgaf, waren vaak datzelfde jaar of een jaar eerder reeds in die stad gedrukt. Ook de weduwe van de Antwerpse drukker Marcelis Parys probeerde in 1695 een graantje mee te pikken van de populariteit van de operalibretti en drukte Lully's *Bellérophon*, maar zij hield het bij die ene uitgave.

In januari 1697 overleed Bartholomeus Foppens. Het laatste libretto dat door hem werd voorbereid en misschien zelfs gedrukt, is *Cadmus et Hermione*, Lully's vroegste *tragédie lyrique.* Na Foppens' overlijden nam zijn weduwe, net als na de dood van haar eerste man, de zaak opnieuw over: het octrooi van Bartholomeus Foppens werd op 2 januari 1698 op de naam van zijn weduwe bevestigd.[48] In de tien jaren die ze nog actief bleef, ging haar aandacht echter vooral uit naar ander drukwerk. Onder

47 Zo bevat een bundel uit de verzameling van Michael D'Andrea (Lawrenceville, New Jersey) een titelblad en inhoudstafel uit 1688. Deze inhoudstafel vermeldt het libretto van *Roland*, maar de aanwezige druk van deze opera dateert uit 1693.

48 Stadsarchief Brussel, Privilegeregisters Raad van Brabant 3677, fol. 105v.

haar leiding verscheen slechts één libretto: Lully's *Armide* (1707). Toen ze in 1706 of 1707 overleed, was echter al aan de opvolging gedacht: haar kinderen zouden onder de aanduiding 'les heritiers d'Henry Dunnewalt & de Barthelemy Foppens' de zaken voorlopig waarnemen en minstens één libretto uitgeven: *Le Carnaval et la Folie.*[49]

**Tab. 3 Overzicht van de door Bartholomeus Foppens uitgegeven libretti; *Armide* (1707) werd uitgegeven door de weduwe Foppens, *Le Carnaval et la Folie* (1711) door de erfgenamen van Hendrick van Dunwalt en Bartholomeus Foppens**

| | | |
|---|---|---|
| 1689 | *Thétis et Pélée* | Fontenelle/Colasse |
| 1690 | *Le Palais de Flore* | Beauchamp/Delalande |
| | *Orphée* | Du Boullay/Louis Lully |
| 1691 | *Enée et Lavinie* | Fontenelle/Colasse |
| 1693 | *Armide* | Quinault/Lully |
| | *Roland* | Quinault/Lully |
| 1696 | *Phaéton* | Quinault/Lully |
| 1697 | *Cadmus et Hermione* | Quinault/Lully |
| 1707 | *Armide* | Quinault/Lully |
| 1711 | *Le Carnaval et la Folie* | De la Motte/Destouches |

49 Het octrooi van de weduwe Van Dunwalt/Foppens werd bevestigd voor 'haere kinderen' op 15 november 1707 (Stadsarchief Brussel, Privilegeregisters Raad van Brabant 3677, fol. 106v).

## Petrus Grangé

De derde Antwerpse drukker die, na Hendrick van Dunwalt en Bartholomeus Foppens, het commerciële potentieel van operalibretti inzag, was Petrus Grangé (overleden in 1725). Grangé's toegang tot dat drukwerk kwam via familiebanden. Grangé, een Brusselaar van geboorte, had zich rond 1700 in Antwerpen gevestigd en was er in 1707 gehuwd met Maria Magdalena van Dunwalt, dochter van Maria Magdalena Jouret en Hendrick van Dunwalt.[50] In 1706 was Grangé meester geworden maar pas op 6 november 1711 verwierf hij zijn drukkersoctrooi.[51] Het tijdsverschil tussen het meesterschap en het octrooi werd opgevangen door het octrooi dat de 'erfgenamen' van de weduwe Van Dunwalt/Foppens bezaten.

Petrus Grangé toonde opnieuw belangstelling voor het drukken van operalibretti. Die hernieuwde interesse had ongetwijfeld veel te maken met de ingebruikname van de Tapissiersschouwburg in datzelfde jaar. In 1709 hadden de aalmoezeniers hun schouwburg aan de Grote Markt verlaten en waren ze begonnen aan de bouw van een grote, moderne schouwburg in het Tapissierspand, een oude tapijtenhal. Deze schouwburg opende in 1711.

Tussen 1711 en 1714 zouden er bij Petrus



III. 7 Drukkersmerk van Bartholomeus Foppens op het titelblad van Atys, uitgegeven door Petrus Grangé (1712) (Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (C 52985 [C2-550 H]))

Grangé minstens zes libretti verschijnen, steeds onder eenzelfde drukkersmerk. Carl B. Schmidt omschrijft dat drukkersmerk als 'a decorative letter "A" surrounded by an oval frame intertwined with foliage.'[52] Hoewel de vorm inderdaad een A suggereert en eventueel naar Antwerpen zou kunnen verwijzen, leert het uit elkaar halen van de verschillende elementen van deze A dat het in de eerste plaats gaat om een B en een F, gespiegeld en in elkaar verstrengeld [ill. 7]. De B en de F staan voor Bartholomeus Foppens. Ze vormden een van diens drukkersmerken en waren een

50 Helma De Smedt, '"Le Gros Libraire" Joannes Petrus Josephus Grangé. Beknopte geschiedenis van de Antwerpse drukkerij en boekhandel Grangé (18de en 19de eeuw)' in J. Andriesen, A. Keersmaeckers en P. Lenders (red.), *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven 1986, 179-180.

51 Stadsarchief Brussel Privilegeregisters Raad van Brabant 3677, fol. 105r.

52 C.B. Schmidt, *The livrets of Jean-Baptiste Lully's Tragédies Lyriques. A catalogue raisonné*, New York 1995, 560.

restant uit een eerder tijdperk, waarmee nog maar eens duidelijk wordt dat er tussen Van Dunwalt, Foppens en Grangé geen breuk is.

Grangé continueerde wat zijn voorgangers begonnen waren, maar voegde wel een aspect toe dat minstens een deel van de door hem uitgegeven libretti onmiskenbaar Antwerps maakt. Grangé liet Petrus Balthasar Bouttats (1681-1756) immers een gravure maken van




III. 8 Gravure en titelblad *Tancrède* (1712) (Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (C 179121 [C2-562 I]))

de toneelboog van het nieuwe theater, meteen een zeldzame visuele getuige van het interieur van het theater zoals het er uitzag voor de brand van 1746 [ill. 8]. Het is een eerder uitzonderlijke stap die de libretti een lokaal karakter geeft en het versterkt de idee dat de libretti op het lokale theaterpubliek gericht waren. Niet in alle exemplaren van de libretti duikt de gravure echter op, zodat ook export tot de mogelijkheden bleef horen.[53] In 1714 verscheen dan het laatste libretto van Grangé (*Issé* van Destouches). Het is niet duidelijk waarom Grangé het drukken van libretti net dan opgaf. Een mogelijke verklaring ligt in het feit dat de aalmoezeniers die in hun theater aan de Grote Markt vaak met vaste, lokale gezelschappen werkten, voor hun nieuwe Tapissierschouwburg vooral rondreizende gezelschappen lieten optreden. Dat bood voor een drukker als Grangé minder duidelijkheid over de opera's die zouden worden opgevoerd. Die gezelschappen lieten vooral affiches en argumenten (programmaboekjes van een viertal bladzijden) drukken, maar geen libretti. Bovendien werd ook de verscheidenheid aan opera's steeds groter: domineerde Lully aan het einde van de zeventiende eeuw de scène, dan veranderde die situatie vanaf 1700. Het voorlopig laatste Antwerpse libretto, *Médée et Jason* van Joseph-Francois Salomon, werd in 1717 niet door Grangé gedrukt, maar door Jean-François Lucas. Ook Lucas lijkt zich tot deze ene uitgave beperkt te hebben.

## Tab. 4 Overzicht van de door Petrus Grangé uitgegeven libretti

| | | |
|---|---|---|
| 1711 | *Iphigénie en Tauride* | Danchet/Desmarest & Campra |
| | *Médus* | De la Grange/Bouvard |
| | *Omphale* | De la Motte/Destouches |
| 1712 | *Tancrède* | Dancet/Campra |
| | *Atys* | Quinault/Lully |
| 1714 | *Issé* | De la Motte/Destouches |

53 Al zullen commerciële redenen en met name het prijsverschil tussen een exemplaar mét en een exemplaar zonder een gravure uiteraard ook hebben meegespeeld.

## Besluit

In december 1656 diende een lange lijst Antwerpse handelaars een verzoekschrift in bij het stadsbestuur om te verhinderen dat de benedenverdieping van het Spanjepand aan de Grote Markt als toneelzaal zou worden ingericht.[54] De handelaars vreesden dat een toneelzaal nefast zou zijn voor de hele buurt aan de noordzijde van het plein en de achterliggende straten. In 1656 gaf het stadsbestuur hen gelijk, maar in 1661 richtten de aalmoezeniers er niettemin hun schouwburg op. Het is ironisch dat Artus van Dunwalt, vader van Hendrick, één van de eerste ondertekenaars was van dat verzoekschrift. Het theatertje in het Spanjepand zou vijfentwintig jaar later immers uitgroeien tot de eerste Antwerpse opera, een instelling waarmee Hendrick en zijn opvolgers nauw verbonden zouden geraken. Pas in 1714 kwam er een einde aan een activiteit die dan tweeëndertig jaar had geduurd: het uitgeven van operalibretti.

Hendrick van Dunwalt, Bartholomeus Foppens en Petrus Grangé achtten het drukken en uitgeven van libretti commercieel interessant genoeg om minstens dertig verschillende titels uit te brengen, waarvan er heel wat een tweede en soms zelfs een derde druk zouden krijgen, en in het geval van *Cadmus et Hermione* ook nog een vierde.

Als we Jean-François Regnard mogen geloven, dan zochten Antwerpen en haar inwoners duidelijk aansluiting bij een grotere, hoofdzakelijk Franse mode én muziektraditie. Dat gebeurde zowel door de introductie van Franse opera in 1682 en de opening van een ‘grand Théâtre’ in 1711 - waar gedurende de hele achttiende eeuw Frans repertoire centraal zou staan - als door het uitgeven van libretti. Dat op een lokaal publiek werd gemikt, blijkt onder meer uit de contacten die Van Dunwalt in 1682 had met de Antwerpse aalmoezeniers en uit de gravure van het Tapissierspand die Petrus Grangé liet maken. Van Dunwalt, Foppens en Grangé beschouwden het drukken van libretti als een familiezaak. Hun directe contacten met Amsterdam en met de directie van de aalmoezeniersopera betekenden bovendien dat ze binnen Antwerpen geen vermeldenswaardige concurrentie te vrezen hadden. Maar ook een bovenlokaal publiek, in Amsterdam en Den Haag bijvoorbeeld, kon worden bediend via de export. Wanneer Grangé in 1714 zijn laatste libretto drukte, was Antwerpen, na Parijs en Amsterdam, meer dan dertig jaar lang één van de belangrijkste steden geweest voor het drukken van Franse libretti, en in het bijzonder die van Jean-Baptiste Lully.

54 Felixarchief Antwerpen, PK 754 *Rekwestboek 1656*, fol. 174v-175r.

## Samenvatting

Tussen 1682 en 1714 werden er in Antwerpen bijna zestig (maar waarschijnlijk meer) operalibretti uitgegeven: kleine, eenvoudige boekjes met de teksten van de opera's van Lully, Delalande, Destouches en anderen. Hoewel de eerste boekjes zonder heldere drukgegevens verschenen, vonden ze allemaal hun oorsprong bij de Antwerpse boekverkoper en drukker Hendrick van Dunwalt en diens opvolgers Bartholomeus Foppens en Petrus Grangé. Antwerpen was daarmee, samen met Parijs en Amsterdam, een van de eerste steden waar deze libretti zo systematisch werden gedrukt. Door de boekjes in hun lokale context te plaatsen, wordt bovendien de samenhang met de opkomende Antwerpse aalmoezeniersopera duidelijk.



## Summary

Between 1682 and 1714 almost sixty (but probably more) opera libretti were printed in Antwerp: small, unadorned books with the lyrics of operas by, among others, Lully, Delalande and Destouches.

Although the first libretti appeared without clear information on the printer, they can all be traced to the Antwerp bookseller and printer Hendrick van Dunwalt and his successors Bartholomeus Foppens and Petrus Grangé. Antwerp is therefore one of the first cities, together with Paris and Amsterdam, to print these opera libretti so systematically. By placing these little books in their local context, their relation with the emerging almoners' opera becomes obvious.



## Compte-rendu

Entre 1682 et 1714, presque soixante livrets d'opéra (ou même plus) furent imprimés à Anvers: il s'agit de petits carnets simples avec les textes des opéras de Lully, Delalande, Destouches et autres. Bien que les premiers carnets parurent sans nom d'imprimeur, ils peuvent tous être rattachés à l'imprimeur-libraire anversois Hendrick van Dunwalt et ses successeurs Bartholomeus Foppens et Petrus Grangé. Avec Paris et Amsterdam, Anvers est la première ville où ces livrets furent imprimés systématiquement. En plaçant les carnets dans leur contexte local, il est possible de démontrer leurs liens avec l'opéra des aumôniers anversois.

# Theo Clemens
# De Antwerpse suffragiën (1703-1739)
# Het wegen van een gedrukte bron (vervolg)



## Ter overbrugging: aanvullingen en correcties op deel 1

Het eerste deel van de bijdrage over de Antwerpse suffragiën is afgesloten in de veronderstelling dat de bestudering van het boekje over de instelling en regels van de aartsbroederschap van de christelijke lering voltooid was. In het tweede deel zouden de maandbriefjes zelf aan de beurt komen.[1] Die veronderstelling is niet veranderd, maar voordat de schijnwerpers gericht worden op de maandbriefjes, moet eerst een pas op de plaats worden gemaakt om enkele aanvullingen en correcties op de onderzoeksgrondslag te geven. Dit gebeurt omwille van de volledigheid en, meer nog, omwille van de relevantie ervan voor wat volgt.

In de eerste plaats is het fundament verstevigd door nieuw materiaal. Zo zijn er twee exemplaren opgedoken van de oudste uitgave van de *Instellinge en regels.* Een ervan onderscheidt zich, omdat het niet (meer) in een convoluut zit maar op zichzelf is ingebonden.[2] Het andere exemplaar is gecombineerd met de eerste serie maandbriefjes en is alleen al om die reden van bijzonder belang als bron.[3]

Tot het nieuwe materiaal behoren verder vier complete series. Een ervan (particulier bezit) wordt vooraf gegaan door uitgavetype 4[4] van het broederschapsboekje en is door de eigenaar welwillend ter beschikking gesteld en ook feitelijk gebruikt bij het onderzoek voor de tweede aflevering. Twee andere (Koninklijke Bibliotheek te Brussel en Trappistenabdij te Tegelen en) hebben type 6 als 'voorgevel'[5]. De vierde serie (Stadsarchief Mechelen) hoort thuis onder type 7.[6] Van het laatstgenoemde type zijn bovendien in Brussel en Tegelen twee losse exemplaren van deel 1 te voorschijn gekomen.[7] Er is tevens een onlangs verworven los deel 7 aan de lijst toegevoegd, dat

1 Dit artikel is een vervolg van T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 105-140. Voor aanvullende informatie over de exemplaren in de UB van Nijmegen ben ik veel dank verschuldigd aan mw. drs. D. Stoffelen.

2 BrusKB III 93.444. De band lijkt overigens niet oorspronkelijk en gaatjes laten zien dat de huidige binddraad een voorganger gehad moet hebben. Wellicht is dit boekje dus toch afkomstig uit een verzamelband.

3 Aankoop d.d. 28 jan. 2008 via veilinghuis Beijers in Utrecht. In het vervolg zal ernaar verwezen worden als R'daalCLEMENS BM 1703 (ex. Cleydael).

4 De reeks is afkomstig van de heer Xavier Holthof uit Antwerpen. In het vervolg zal ernaar verwezen worden als AntwHOLTHOF.

5 BrusKB VB 1832A; L. Stappers, *Catalogus van kerk- en devotieboeken*, *1500-1900 uit de bibliotheek van de trappistenabdij O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Tegelen*, Steyl 1999, nr. 355.

6 Diederik Lanoye heeft mij attent gemaakt op deze reeks in het Stadsarchief van Mechelen, die inmiddels in de STCV verwerkt is.

7 BrusKB 7A47236; L. Stappers, *Catalogus van kerk- en devotieboeken*, *1500-1900 uit de bibliotheek van de trappistenabdij O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Tegelen*, Steyl 1999, nr. 354.

zich bij gebrek aan een directe band met een broederschapsboekje niet laat indelen bij een van de onderscheiden uitgavetypen.[8]

8 R'daalCLEMENS (1728-1731).

In de tweede plaats is er aanvullende informatie over reeds geregistreerde exemplaren. Deze laat het toe twee series uit de Antwerpse Stadsbibliotheek (nu Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience) in te delen bij uitgavetype 7[9] en de twee series in de Stadsbibliotheek van Kortrijk nauwkeuriger te beschrijven, in het bijzonder op het punt van hun afwijkende omvang.[10] Het eerste deeltje in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam wordt voorafgegaan door een broederschapsboekje van het type 3 en bevat de druk van de voor dit type gebruikelijke *Godtvruchtige regels* zoals die ook is aangetroffen in het exemplaar uit Heeswijk.[11] Het in Leeuwarden gesignaleerde eerste deel hoort volgens ontvangen inlichtingen thuis onder uitgavetype 7.[12] De complete serie uit de Zeeuwse Bibliotheek opent met uitgavetype 4.[13]

In de derde plaats is een exemplaar gevonden van het broederschapsboekje uit het dekenaat Geel van het bisdom 's-Hertogenbosch. Bibliografisch was het bestaan ervan ten tijde van het schrijven van aflevering 1 wel bekend, maar naar het bijbehorende boekje was toen vergeefs gezocht. Intussen is er, bij het doornemen van de vierdelige reeks *Inventarissen van Kerkelijke Archieven in het Rijksarchief Antwerpen*, een exemplaar van gevonden onder stukken betreffende de Sint-Andrieskerk te Balen.[14]

Om deze veranderingen in één overzicht bij elkaar te hebben zal een verbeterde versie van bijlage 2 van de eerste aflevering geplaatst worden aan het slot van de derde aflevering die in het volgende nummer van *De Gulden Passer* zal verschijnen. Daarin zijn tevens de gegevens verwerkt over uitgaven uit de negentiende eeuw, die nog besproken moeten worden.

## De relatie tussen de broederschapsboekjes en de maandbriefjes

Na de behandeling van de broederschapsboekjes zou de meest eenvoudige voortzetting van de weging van de maandbriefjes zijn geweest dat bij elke onderscheiden uitgave van de *Instellinge en regels* een aparte druk van de maandbriefjes zou hebben behoord. Dat is echter, bij voorbaat al, niet erg waarschijnlijk. Druktechnisch gezien is het broederschapsboekje - de naam zegt al - het resultaat van boekdruk. De bladzijden ervan komen op hun plaats door een of meer bedrukte vellen op de juiste manier te vouwen en ze worden na het vouwen katerngewijs ingebonden. De maandbriefjes

9 Het betreft AntwEHC F 15.641 1e en 2e exemplaar.
10 KortrijkSB GV 2508-2512 (uitgavetype 4) betreft alleen deel 1 t/m 6; KortrijkSB GV 3128-3140 (uitgavetype 7) omvat boven de gewone serie dubbelen voor de delen 6 t/m 9.
11 AdamuVA OTM OK 62-3556; inlichting van Adriaan Plak, conservator kerkelijke collecties. Zie voor het onderscheiden van de drukken noot 62 van aflevering 1.
12 Inlichting van Jacob van Sluis, vakreferent van de oude drukken, theologie en filosofie van Tresoar.
13 Inlichting van Marinus Bierens, assistent conservator bij de Zeeuwse Bibliotheek.
14 Zie T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 131 en 138; Antwerpen: Rijksarchief, *Kerkelijke Archieven*, III, Sint-Andrieskerk te Balen, inv. nr. 23: *Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringhe op-gerecht in alle de parochiale kercken van het district van Geel onder het bisdom van s'Hertoghen-bosch.* t'Antwerpen, by de Weduwe van Petrus Jacobs, / woonende inde corte Nieu-straet/ inden witten Leeuw, 1709, 30 p., A12-B4.

daarentegen, en zeker de oudste ervan, zijn gemaakt op de manier die gebruikelijk was bij de productie van suffragia met heiligenprentjes.[15] Vellen met maandbriefjes werden niet gevouwen maar versneden en vroegen

15 T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 116-118. Zie voor hele vellen van dit type drukwerk A. Thijs, 'Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia' in *Liber amicorum Leon Voet* (Antwerpen 1985 = *De Gulden Passer*, 61-63 (1983-1985), 581; E.M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, 192-193.

dus om een andere ordening van het zetsel. In het verlengde hiervan zijn beide producten van de drukpers ook uitgavetechnisch van elkaar te onderscheiden. Een broederschapsboekje werd in één keer gedrukt, zo nodig bij herhaling, en kon dan als een zelfstandige en volledige eenheid worden verspreid. Nemen we echter de maandbriefjes ter hand, dan zien we dat ze per jaar of een deel daarvan werden gedrukt, per maand werden verspreid en pas na verloop van tijd tot een serie werden samengevoegd door ze briefje voor briefje in te naaien of samen te binden. Met andere woorden, de publicatie van de maandbriefjes had zeker in het begin een serieel karakter en dat er later ook boekdruk van de maandbriefjes heeft plaatsgehad, doet hier niets aan af.[16] Kortom, door de verschillende manier van drukken en uitgeven is de relatie tussen het broederschapsboekje en de maandbriefjes onzeker.

Die onzekerheid verplicht tot een apart onderzoek van de drukgeschiedenis van de maandbriefjes. Bij dat onderzoek stuiten we vrijwel onmiddellijk op het gegeven dat de Antwerpse suffragia geen titelblad of colofon hebben. Daardoor ontbreken de gangbare bibliografische beschrijvingspunten als drukaanduiding, uitgaveplaats, uitgever en jaar van uitgave. Bovendien kan door de afwezigheid van katernsignaturen, behalve in de jongere uitgaven van de eerste serie maandbriefjes, niet gewerkt worden met vingerafdrukken.[17] Eventuele drukverschillen moeten dus aan de hand van andere punten van vergelijking vastgesteld worden en ze moeten, hoe dan ook, eenvoudig in het gebruik zijn. De omvang van het te vergelijken materiaal is immers gigantisch: er zijn inmiddels meer dan 30 volledige reeksen met 437 maandbriefjes gelokaliseerd en als de onvolledige reeksen en de los bewaarde deeltjes worden samengeteld, dan zijn er ook nog eens 185 losse series. Bij elkaar gaat het om meer dan 21.000 maandbriefjes, in meer dan 25 bibliotheken/bewaarplaatsen in België en Nederland.

Om zoveel en zo verspreid bewaarde data hanteerbaar te maken is het aantal te bezoeken bibliotheken beperkt door de bundels maandbriefjes te koppelen aan de broederschapsboekjes en vervolgens wel daarvan alle editietypen maar niet alle uitgaven in het onderzoek te betrekken. Bovendien is, op basis van het gegeven dat de maandbriefjes in clusters zijn gedrukt, besloten om van elk jaar maar één van de twaalf maandbriefjes in het onderzoek te betrekken. Er zijn alleen wat uitzonderingen gemaakt voor de eerste serie, omdat deze in de hele reeks een uitzonderlijke positie inneemt. Van alle bandjes met maandbriefjes is immers alleen het eerste deel samengebonden met het broederschapsboekje en is alleen dat deel daardoor voorzien van externe aanknopingspunten om de maandbriefjes in de tijd te situeren.

16 Daarop wijst de aanwezigheid van katernsignaturen in dl. 1 van de maandbriefjes die zijn aangetroffen in combinatie met uitgavetype 4 t/m 7 en 9 en 10 van de broederschapsboekjes (tabel 8 van afl. 1) en de paginering in de deeltjes 6 t/m 9 (tabel 1 van afl. 1).

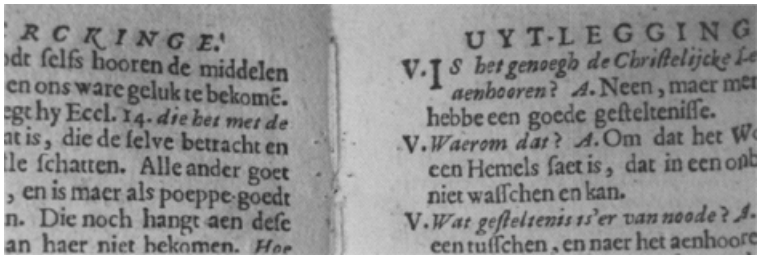
17 Zie voor het afnemen van vingerafdrukken: Steven Van Impe, Stijn van Rossem en Goran Proot, *Handleiding voor de Short Title Catalogus Vlaanderen. Tweede herziene uitgave*, Antwerpen 2005, 124-133.

## Drie ijkpuntbundels voor het dateren van de maandbriefjes

Om de beginfase van de uitgavegeschiedenis van de Antwerpse suffragia goed in beeld te krijgen is het onderzoek in eerste instantie gericht op de oudste bundels. Daartoe behoren alle combinaties met een broederschapsboekje dat het Bonten Mantel-adres voert, plus de bundels die zijn ingebonden met type 8 van de broederschapsboekjes. Dit laatste gebeurt op grond van het gegeven dat de maandbriefjes van deze combinatie, ondanks het jaartalloos De Pauw-adres van het broederschapsboekje, nog geen katernsignatuur hebben en op basis van dat kenmerk in de eerste aflevering gesitueerd zijn in de eerste fase van de drukgeschiedenis.

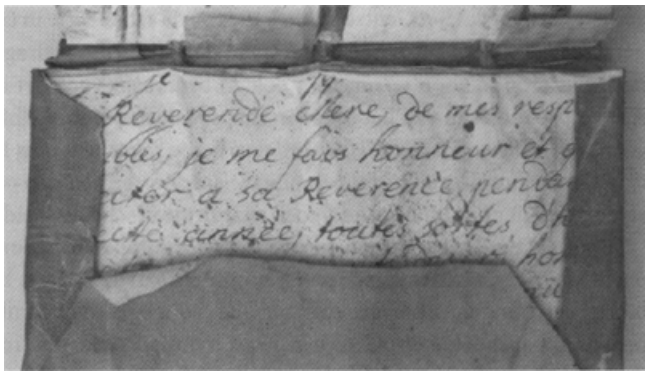
Te midden van de oudste bundels neemt de nog maar onlangs opgedoken combinatie van het oudste broederschapsboekje en de eerste serie maandbriefjes een bijzondere plaats in. Het bijzondere ervan zit niet alleen in de combinatie op zich, maar ook en vooral in de aanvullende mogelijkheden om de maandbriefjes te dateren. Perforaties in het rugwit vlakbij de vouwrand, zoals die te zien zijn op illustratie 16, tonen aan dat het broederschapsboekje van 1703 en de maandbriefjes van augustus 1703 tot en met mei 1704 met een draad die meer dan eens door het papier gestoken is, bijeen moet zijn gehouden, voordat beide definitief in een boekband werden samengevoegd. Deze op zich al interessante sporen van de bewaarwijze vóór het inbinden maken het aannemelijk dat in ieder geval de geperforeerde maandbriefjes uit dezelfde tijd stammen als het broederschapsboekje. De vraag is of dat ook geldt voor de rest van de maandbriefjes. Een aanzet tot een antwoord op deze vraag is te vinden in de perkamenten band van de bundel. Deze is zowel voorin als achterin opgevuld met restanten van beschreven papier. Aan de binnenzijde van het voorplat zit een fragment van een brief aan een religieuze te Mol maar ‘presentement à Cleydael’ [ill. 17]. Dit gegeven herleidt het exemplaar tot een kloostergemeenschap van ongeschoeide karmelietessen die tussen 4 mei 1702 en het jaar 1712 onderdak heeft gevonden op kasteel Cleydael te Aartselaar.[18] De eerste eigenaressen woonden dus dichtbij Antwerpen, toen de aartsbroederschap van de christelijke lering werd opgericht en hebben het broederschapsboekje, gelet op de versie ervan, blijkbaar direct in 1703 aangeschaft.

Zij moeten het vervolgens na Kerstmis 1708, 1719 of 1730 hebben ingebonden. Daarop wijst het beschreven fragment aan de binnenzijde van het achterplat. De tekst ervan bestaat uit een rooster voor het uitdelen van acht loten, respectievelijk op de maandag na de 23e


RCKINGE.
dt ſelfs hooren de middelen
en ons ware geluk te bekom̃.
egt hy Eccl. 14. die het met de
at is, die de ſelve betracht en
lle ſchatten. Alle ander goet
, en is maer als poeppe-goedt
n. Die noch hangt aen deſe
an haer niet bekomen. Hee
UYT-LEGGING
V. IS het genoegh de Chriſtelijcke Le
aenhooren? A. Neen, maer met
hebbe een goede geſtelteniſſe.
V. Waerom dat? A. Om dat het W
een Hemels ſaet is, dat in een onb
niet waſſchen en kan.
V. Wat geſtelteniss is'er van noode? A.
een tuſſchen, en naer het aenhoore

18 M. Van Espen e.a., *Rozenberg: een klooster maakt school*, Mol 2005, 30-31 en 48; met dank aan Marcel Gielis, die mij op deze literatuur wees. E. Houtman, *Privaatrechtelijke archieven en verzamelingen,* Brussel 2006, band 3 van *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Antwerpen,* 1210 (Mol) en 1220-1221 (Willebroek). Deze episode wordt niet vermeld in de voor het overige rijke online-informatie op de gebouwfiche van kasteel Cleydael bij het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (http://www.vioe. be/).

Ill. 16 De ‘nieuwe’ binddraad en de gaatjes van de ‘oude’ vorm van bundeling. [Briefje van sept. 1703, p. 2-3; ex. R'daalclemens BM 1703 (Cleydael)]



III. 17 Brieffragment in het voorplat van de bundel maandbriefjes uit Cleydael. [R'daalclemens BM 1703 (Cleydael)]

tot en met de 26e zondag na Pinksteren en de eerste drie zondagen van de Advent en op de dag na Kerstmis. Door het ontbreken van de vierde zondag van de Advent kan dit rooster alleen betrekking hebben op een jaar waarin Kerstmis zo dicht aansloot bij die vierde zondag dat de gebruikelijke uitdeling op de eerste gewone weekdag erdoor moest worden opgeschoven. Strikt genomen kan dat in de achttiende eeuw alleen gebeurd zijn in 1719 en 1730, omdat er alleen in die jaren 26 zondagen na Pinksteren waren én Pasen op 9 april ervoor zorgde dat de vierde Adventszondag op 24 december viel. Er is echter nog een derde optie. Het lijkt immers niet erg aannemelijk, dat opvulpapier uit het begin van de Cleydaelperiode - het brieffragment associeert de religieuze nog met Mol en dus met de situatie van vóór 4 mei 1702 - nog in 1712 is meegenomen naar Willebroek en daar nog jaren bewaard is vóór het hergebruikt werd. Die derde optie is Kerstmis 1708. In dat jaar viel de Eerste Kerstdag op dinsdag en de voor deze hoge feestdag vereiste voorbereiding zou ervoor gezorgd kunnen hebben, dat het uitdelen van het lot ook in 1708 naar de dag na Kerstmis is verschoven. Als dat klopt, bevat de bundel uit Cleydael niet alleen maandbriefjes die snel na december 1708 zijn ingebonden, maar ook wat de druk betreft met zekerheid uit de jaren 1703-1708 stammen. Dat maakt de bundel tot een ijkpunt.

Wat minder voor de hand liggend is dat het tweede ijkpunt uit Gent komt.[19] Het betreft drie bundels die verschenen zijn onder de titel: *Verbreydinghe der christelijcke leeringhe bestaende in vraghen ende antwoorden uytghebeelt in maendelycke suffragien voor desen in de stadt Antwerpen: nu binnen dese stadt van Gendt met eenen aenwyser der maendelycke punctjens.*[20] Hoewel de titel dat niet met evenzoveel woorden zegt, gaat het in Gent eveneens om de combinatie van een broederschapsboekje met de Antwerpse maandbriefjes. Uit het boekje valt op te maken dat het Antwerpse initiatief na enige tijd ook in Gent belangstelling

19 Het gaat om uitgavetype 13 uit bijlage 2 van het eerste deel van deze bijdrage.

20 Men vintse te coop tot Ghendt, by Livinus De Clerck, in de Veltstraet in de Bibliotheke, 1709, [12] p. Het gaat om AntWRG 3093H3α en β en Gent/Bisschoppelijk Seminarie M142A2.

gewekt heeft en dat het Gentse publiek in 1709 de eerste serie in één keer kon kopen. Omdat het in de voor Gent bestemde bundels om de Antwerpse suffragiën gaat waarvan vaststaat dat ze in 1709 te koop waren, zijn ook zij bruikbaar voor het dateren. Immers, waar de Antwerpse uitgaven van het broederschapsboekje op hun titelblad het fictieve jaartal 1703 voeren of, wat nog lastiger is, ongedateerd zijn verschenen, is het impressumjaar van de drie Gentse bundels ook echt een uitgavejaar. Ze vormen dan ook, na de Cleydaelbundel, een tweede ijkpunt bij het onderzoek naar drukverscheidenheid.

Voor het derde ijkpunt moeten we wat vooruitlopen op de orde van het betoog en aandacht schenken aan de uitgave onder nummer 16 in de lijst van broederschapsboekjes. Het betreft een bundel Antwerpse suffragia die is uitgegeven in combinatie met een jaartalloos broederschapsboekje op naam van Hieronymus Verdussen. In bibliotheekcatalogi staat deze doorgaans geregistreerd als een editie uit 1703 en op grond van dat jaartal wordt ze ook wel gekoppeld aan de vijfde Hieronymus (1683-1717) uit het geslacht van de Verdussens.[21] Deze toeschrijving suggereert in combinatie met het in tabel 8 gesignaleerde ontbreken van katernsignaturen een vroege druk. Bij nader inzien moet echter worden vastgesteld dat er wel een katernsignatuur aanwezig is en blijkt de vroege datering gebaseerd op het jaar van oprichting van de broederschap en op het bestaan van een volledige reeks maandbriefjes op naam van Hieronymus Verdussen die met augustus 1703 begint en in december 1739 eindigt.[22] In werkelijkheid gaat het echter om een uitgave van Hieronymus VII (1761-1794). Deze was niet, zoals zijn grootvader, werkzaam op de Oude Koornmarkt of de Grote Markt in de Gulden Tas, de Tien geboden of Sint-Augustinus, maar op de Melckmerckt, in de Guide Traelie.[23] Zijn uitgave heeft in of kort na 1773 en uiterlijk in 1776 het licht gezien.[24] Dat maakt de bundel tot een ijkpunt voor een opmerkelijk late fase van de uitgavegeschiedenis.

## De waarde van de prenten voor de reconstructie van de uitgavegeschiedenis

Met ijkpunten voor de datering van bundels bij de hand kan het zoeken beginnen naar eventuele verschillen tussen de bundels en het positioneren van de bundels ten opzichte van elkaar. Aanvankelijk lag het voor de hand daarbij de blik eerst te richten op de prenten. Deze zijn bepalend voor het gezicht van de suffragia en in deel 1 van deze bijdrage is al aan de orde geweest dat er misschien wel drie soorten prenten in

21 Zie bijvoorbeeld de beschrijving in de catalogus van de UB van de K.U. Leuven onder signatuur 2-003691/A [voorheen 3107A35/1-3].

22 Er is onder nummer 18 nog een andere uitgave, op naam van J.H. Heyliger, geregistreerd, maar van diens maandbriefje van augustus 1703 (!) is geen vervolg gevonden en heeft weliswaar geen katernsignatuur, maar dateert op zijn vroegst van 1803.

23 Zie het impressum van editienummer 16, L. Voet, 'Boeken en drukkers' in *Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, Antwerpen 1952, 344-345 en Koen De Vlieger-De Wilde (red.), *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers*, *uitgevers en boekverkopers / Directory of seventeenth-century printers*, *publishers and booksellers in Flanders,* Antwerpen 2004, 72.

24 Zie T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 140: editienummer 17 is uitgegeven met hetzelfde broederschapsboekje als editienummer 16 en moet op grond van het aanbod van de complete reeks in een catalogus uit 1776 in het laatstgenoemde jaar beschikbaar zijn geweest.

omloop zijn geweest: houtsneden, grof gesneden kopergravures en een meer verfijnde versie ervan.[25] Hoewel er geen

25 T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 118.



Ill. 18 De Antwerpse en de Gentse versie van de houtsnede van augustus 1703 [R'daalCLEMENS BM 1703 (Cleydael)]



[AntWRG 3093H3□ (Gent, 1709)]

strikt verband bestaat tussen prent en druk, is er bij het onderzoek in eerste instantie vanuit gegaan dat zoeken naar verschillen tussen de prenten een begaanbare weg was naar zicht op drukverscheidenheid.

Het eerste wat opvalt als de prenten nader bekeken worden, is dat de houtsnede domineert en dat vrijwel alle houtsneden zijn afgedrukt met behulp van dezelfde blokjes. Er is tot nu toe maar één uitzondering gevonden en die ene uitzondering is maar van zeer korte duur geweest. Het betreft de eerste drie maandbriefjes in de Gentse bundel AntWRG 3093H3α. Vergelijken we de prent van augustus 1703 uit respectievelijk de Bonten Mantel-uitgave van 1703 en de Gentse bundel van 1709 [ill. 18], dan blijkt de voorstelling vrijwel helemaal gelijk, maar is de eerste, Antwerpse, houtsnede (onder meer bij de plant op de voorgrond en de boombladeren middenboven) iets verfijnder uitgewerkt dan de tweede. In september is het verschil groter, omdat de Gentse bundel niet de overdracht van het opperherderschap aan Petrus toont, maar de prent van augustus herhaalt, ditmaal in een vereenvoudigde versie, zonder de stad aan de horizon. In oktober wordt het nog ingewikkelder. Dan is de voorstelling gelijk - Mozes voor de brandende braambos - maar heeft de Gentse bundel een houtsnede en de gedateerde Bonten Mantel-bundel een kopergravure. De houtsnede kan daarom beter vergeleken worden met die in de ongedateerde Bonten Mantel-bundel uit de bibliotheek van Museum Plantin-Moretus en uit eigen bezit. Als we dat doen, blijkt dat ze daarvan afwijkt, wederom door een minder fijn uitgewerkt lijnenpatroon [ill. 19 en 20].

Door de afwijkende prenten en andere daarbij aansluitende eigen trekken, zoals een ander tekstkader, mogen we veronderstellen dat er in Gent een eigen uitgave op stapel moet zijn gezet. De paginering van de eerste drie maandbriefjes maakt aannemelijk dat die uitgave gepland was als een boek. Alles wijst erop dat deze onderneming maar drie of hooguit zes maanden heeft gewerkt. De marge van drie maanden is nodig, omdat in de betrokken bundel de briefjes van november 1703 tot en met januari 1704 ontbreken, waardoor pas vanaf februari 1704 met zekerheid kan worden vastgesteld dat het eigen project is afgebroken en Antwerpse briefjes worden gebruikt. Hoe uitzonderlijk de drie Gentse maandbriefjes in AntWRG 3093H3α zijn, blijkt wel uit het feit dat er zelfs in de andere Gentse bundels geen spoor van te vinden is. In de maandbriefjes van juni tot en met december 1708 wekt AntWRG 3093H3α overigens opnieuw, en opnieuw als enige, de indruk dat Gent eigen briefjes had. Deze onderscheiden zich door onderaan pagina 4, op de plaats van de Antwerpse



Ill. 19 De Antwerpse en Gentse versie van de houtsnede van oktober 1703. [R'daalCLEMENS BM z.j.]



[AntWRG 3093H3α (Gent, 1709)]



Ill. 20 Twee voorbeelden uit de serie kopergravures. oktober 1703
[R'daalCLEMENS BM 1703 (Cleydael)]



juni 1704
[AntWRC 3093H3β (Gent, 1709)]

goedkeuring, een Gentse aflaat te melden. Bij nader inzien gaat het echter ‘slechts’ om een aanpassing van het Antwerpse zetsel.

Intussen is via de bespreking van de kortdurende Gentse uitgave met eigen houtsneden in beeld gekomen dat er ook maandbriefjes verlucht zijn met een kopergravure. Dat roept direct de vraag op of het gaat om de door De Pachtere vermelde afdrukken van grof gesneden koperen platen. Wie kijkt naar de vier prenten op afbeelding 20 en 21, zal deze vraag vermoedelijk niet snel bevestigend antwoorden. Daarvoor zijn de prenten te verzorgd uitgevoerd. Maar zelfs als we hier wel te doen hebben met de grove gravures van De Pachtere, is dat eigenlijk alleen maar een negatief resultaat. Uit tabel 9 blijkt dat de serie pas begonnen is in oktober 1703 en niet verder reikt dan het briefje van mei 1705. Het gaat dus maar om 20 maandbriefjes op een totaal van 437. Bovendien is het opmerkelijk dat de duurdere gravures slechts zijn teruggevonden in vier bundels. Daarmee is het belang ervan voor de zoektocht naar verschillende drukken beperkt.

Desondanks zijn ze een nadere beschouwing waard, omdat ze bijzondere informatie verschaffen over de oudste fase van de uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes. Dat blijkt als we tabel 9 nog eens goed bekijken. In de eerste plaats wordt duidelijk dat de kopergra-

## Tabel 9 De kopergravures en hun makers

| *Maand* | *R'daalCLEMENS Antw: BM 1703 (ex. Cleydael)* | *Heeswijk 253.9 ins 1 Antw: BM z.j.* | *AntWRG 3093H3b Gent 1709* | *GentBS 142A2*[1] *Gent 1709* |
|---|---|---|---|---|
| **1703 08-1703 09** | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* |
| **1703 10** | TDB f[2] | TDB f | TDB f | [koper] |
| **1703 11** | TDB f | TDB f | I[=T]DB f | [koper] |
| **1703 12** | TDB f | TDB f | TDB f | [koper] |
| **1704 01** | anoniem | anoniem | anoniem | [koper] |
| **1704 02** | anoniem | anoniem | anoniem | [koper] |
| **1704 03** | anoniem | anoniem | anoniem | [koper] |
| **1704 04** | Bouche[3] | Bouche | *[houtsnede]* | [koper] |
| **1704 05** | Bouche | Bouche | Bouche | [koper] |
| **1704 06** | Bouche | Bouche | Bouche | [koper] |
| **1704 07** | Bouche (1)[4] | anoniem (2) | Bouche (1) | [koper] |
| **1704 08** | Bouche (1)[5] | anoniem (2) | Bouche (1) | [koper] |
| **1704 09** | anoniem (1)[6] | anoniem (1) | t d backer (2) | [koper] |
| **1704 10** | anoniem | anoniem | anoniem | [koper] |
| **1704 11** | anoniem | anoniem | Causé (?) | [koper] |

1 Van dit exemplaar is tijdens het onderzoek alleen aangetekend dat er kopergravures waren. Er kon daarom in de tabel geen onderscheid gemaakt worden tussen prenten op naam en anonieme prenten.

2 TDB staat voor Thomas De Backer. *Saur allgemeines Künstlerlexikon*: *die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker* (München, 1992-), signaleert een Thomas De Backer die als graveur te Antwerpen in 1697-1698 vrijmeester in het Lucasgilde genoemd wordt. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum*, 88-89, vermeldt een opdracht in 1702 vanuit de Jacobskerk aan Thomas de Backer om een plaat te verhelpen ofte versnijden om beeldekens op te drukken. Zijn betrokkenheid bij de Antwerpse suffragia wordt niet vermeld, maar vier van de platen lijken aan hem te mogen worden toegeschreven.

3 Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum*, signaleert Franciscus Bouché (p. 109: actie in 1731) en Petrus Paulus Bouché (p. 19: z.d.; p. 80: z.d.; p. 93: 1681; p. 152: z.d.); in de catalogus van Museum Plantin-Moretus wordt ook M(artin) Bouché genoemd, met verwijzingen naar werk in de periode 1677-1700. Gravures voor de Antwerpse suffragia worden niet genoemd, maar Martin Bouché lijkt een goede kandidaat als maker van vijf van de koperplaten.

4 Voorstelling van (1) de aartsengel Michael die de draak in de hel stort; (2) drie engelen die drie duivels in de hel storten.

5 Adam (rechtsonder) in het paradijs met aan zijn voeten (1) de vissen in het water (2) de dieren in het veld.

6 Verdrijving uit het paradijs met aan de boom in het midden (1) een vervagende of (2) een gedetailleerde uittekening van de bladeren.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **1704 12** | L. Causé f[7] | L. Causé f | L. Causé f (?) | [koper] |
| **1705 01** | anoniem | L. Causé f | *[houtsnede]* | [koper] |
| **1705 02** | L. Causé f (?) | L. Causé f | *[houtsnede]* | [koper] |
| **1705 03** | anoniem | anoniem | *[houtsnede]* | [koper] |
| **1705 04** | anoniem | anoniem | *[houtsnede]* | [koper] |
| **1705 05** | anoniem | anoniem | *[houtsnede]* | *[houtsnede]* |
| **1705 06-1708 12** | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* | *[houtsneden]* |

7 *Saur allgemeines Künstlerlexikon: die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker* [edit.] Günter Meißner e.a., (München, 1992-), bd. 17 noemt Lamberecht of Lambertus Causé (eind 17de, begin 18de eeuw) als zoon van Hendrik Causé. In 1687 was hij leerling; in 1698/1699 was hij in ieder geval vrijmeester en in 1699/1700 had hij twee leerlingen. Van hem is werk bekend uit de jaren 1688-1726. Zijn gravures voor de Antwerpse suffragia worden niet genoemd.



Ill. 21 De twee verschillende paradijsvoorstellingen in augustus 1704. [Heeswijk 253.9 ins 1]



[AntWRG 3093H3β]

vures alleen te vinden zijn in de oudste bundels. Het gaat om de ene gedateerde en een van de ongedateerde Bonten Mantel-uitgaven en om twee van de drie Gentse bundels. Daarmee wordt meteen ook duidelijk dat de kopergravures geen vast bestanddeel hebben gevormd van de oudste bundels. Ze ontbreken immers in de overgrote meerderheid ervan.[26]

In de tweede plaats blijkt dat houtsnede en kopergravure tegelijkertijd in losse vorm beschikbaar moeten zijn geweest. Daarop wijzen zowel de houtsnede die in april 1704 zo maar de serie kopergravures van AntWRG 3093H3β onderbreekt en als het 'voortijdige' einde van de serie in deze bundel en in GentBS 142A2. Dat juist in de aantoonbaar 'laat' samengestelde Gentse bundels gaten vallen, kan erop wijzen dat in 1709 de serie kopergravures nog wel beschikbaar maar niet meer compleet was.

In de derde plaats kan worden opgemerkt dat de aangetroffen series kopergravures opvallend gelijk zijn, als we kijken naar de namen van de graveurs en de afwisseling tussen gesigneerde en ongesigneerde prenten. De eerste indruk is dat de kopergravures in eenheden van drie en/of zes maanden gedrukt zijn. Mocht dat zo zijn, dan had de serie minimaal 21 in plaats van 20 briefjes moeten tellen om zeven trimesters vol te maken of 24 om het resultaat te kunnen zijn van vier halfjaarlijkse drukken. Een verklaring hiervoor kan zijn dat er bij het drukken iets mis is gegaan met een deel van het zetsel en dat de gedeeltelijke misdruk is opgevangen door gebruik van de houtsnedeversie van dezelfde maand. Een hoger aantal dan 21 ligt overigens niet erg

26 Zie AdamUVA OTM OK 62-3556, AntwMPM A 3701, NijmUB 109d24, R'daalCLEMENS BM z.j. en AntWRG 3093H3α.

voor de hand, gelet op het feit dat geen van de nu bekende series verder gaat dan mei 1705.

In de vierde plaats zijn er naast de overeenkomsten in de serie ook interessante verschillen. Voor de maandbriefjes van juli, augustus en september 1704 zijn twee verschillende platen gebruikt (zie ill. 21 met de prenten van september 1704) en verder valt op dat de signering op maandbriefje-niveau niet in alle bundels hetzelfde is. Als we deze verschilpunten bekijken, zien we dat er op basis daarvan geen vast verband kan worden gelegd tussen

de series. In juli en augustus 1704 hebben de Cleydael-bundel en AntWRG 3093H3β dezelfde voorstelling van de aartsengel Michael en van Adam in het paradijs en wijkt het exemplaar uit Heeswijk af, maar in september stemmen de prenten van Cleydael en Heeswijk overeen en wijkt de Gentse bundel af. Zo zijn er ook signeringsverschillen tussen de prenten, met name in de periode november 1704 - februari 1705. Dit is alleen mogelijk - we hebben het al eerder geconstateerd - als er bij het samenstellen van de bundels tot in het jaar 1709 losse maandbriefjes beschikbaar waren van verschillende drukgangen.

In de vijfde plaats zij opgemerkt dat wanneer de anonieme afbeeldingen buiten beschouwing worden gelaten, er maar liefst drie graveurs hebben meegewerkt aan de verschijning van de maandbriefjes. Dit klinkt moeizaam en staat in fel contrast met de 384 gravures die Henricus Causé een decennium eerder geleverd heeft voor de suffragia van de jezuïet Daniel van Papenbroeck.[27] Wellicht ging het in deze fase om een proef en is de uitkomst ervan dat besloten is om alleen verder te werken met houtsneden.

De slotsom van de beproeving van de prent als middel om drukverschillen op te sporen kan kort zijn. De informatie op basis van prentenvergelijking is nuttig, maar voor een goed zicht op drukverschillen zijn andere punten van vergelijking nodig.

## Aanpak en instrumentarium ten behoeve van het onderzoek van de maandbriefjes

Bij de voortzetting van de zoektocht naar vergelijkingspunten sprong na de prent het sierkader rond de tekst het meest in het oog. Vanaf het begin van het onderzoek was het duidelijk dat er variaties waren in die randversiering. Omdat het niet waarschijnlijk is, dat het zetsel halverwege het drukproces los gehaald is om van kader te wisselen, zijn de kadervariaties bij briefjes van dezelfde maand en hetzelfde jaar gebruikt als indicatoren voor verschil van druk. Ze zijn daarom bij elkaar gezet en zo tot een belangrijk onderdeel gemaakt van het instrumentarium dat is ingezet om de drukken van de maandbriefjes van elkaar te onderscheiden [ill. 22]. De volgorde in het overzicht is willekeurig, bepaald als ze is door het moment van aantreffen en verwerken.

Bij de vergelijking van de kaders was het noteren van het kadertype nog niet toereikend om onderlinge verschillen vast te leggen, te meer omdat het gebruik van dezelfde ornamentjes niet de garantie bood dat het ermee gemaakte kader en daarmee de hele druk ook gelijk was. Daarom is niet alleen gekeken naar het kadertype, maar ook naar de relatie tussen de verticale en de horizontale delen van het kader en zijn verschillende relatievormen onderscheiden. De horizontale kaderdelen zijn nu eens gesitueerd binnen en dan weer onder de verticale kaderdelen en deze relatie geldt vervolgens soms alleen voor de linker- en dan weer alleen voor de rechterzijde van de tekst. De vier aldus onderscheiden variaties zijn beschouwd als evenzovele

27 Daniel van Papenbroeck, *Korte legende der heyligen*, *uyt de originele acten getrocken*, *met nieuwe beelden*, *gebeden*, *schriftplaetsen bequamelyk verciert*, *voor de maendelyke patroon-loting.* Antwerpen: Hendrik Thieullier, 1694, 2 dln.

aanwijzingen voor verschil in druk, omdat een ingreep tijdens een drukgang minder waarschijnlijk te achten is. De vier relatietypen zijn bijeengebracht in tabel 10.

Een derde indicator van drukverschil is eveneens relationeel van aard. Ditmaal betreft het de relatie tussen de prent en het sierkader en opnieuw is de onderliggende overweging dat als de verhouding tussen beide eenmaal gefixeerd is, het niet zo voor de hand ligt om het zetsel tussentijds open te breken. Er zijn zeven variaties vastgelegd in tabel 11. Dit toetspunt is vooral gebruikt bij de onderlinge vergelijking van maandbriefjes met een hout-

**Tabel 10 Relatie tussen kader-horizontaal >< kader-verticaal**

| *relatietype* | *Omschrijving van de relatie* |
|---|---|
| 1 | kader-horizontaal *aan beide zijden binnen* kader-verticaal |
| 2 | kader-horizontaal *aan beide zijden onder* kader-verticaal |
| 3 | kader-horizontaal *links onder en rechts tot* kader-verticaal |
| 4 | kader-horizontaal *links tot en rechts onder* kader-verticaal |

**Tabel 11 Relatie tussen kader en prent**

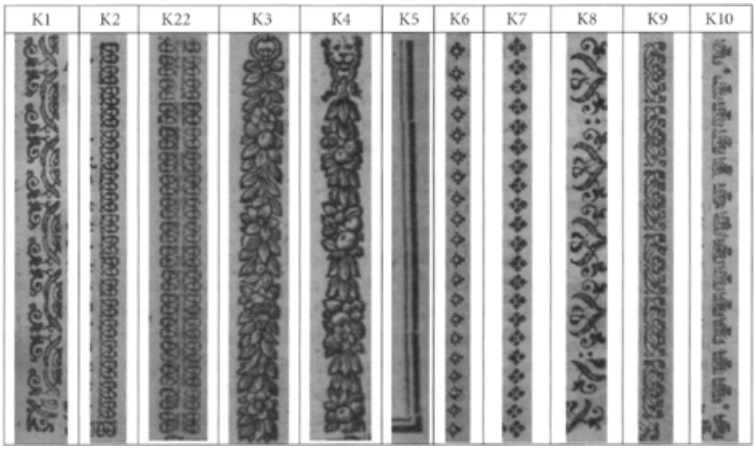
| *type* | | *Omschrijving van de relatie* | |
|---|---|---|---|
| 0 | kader | aan beide zijden even breed als | prent |
| 1 | kader | aan beide zijden breder dan | prent |
| 2 | kader | is alleen links breder dan | prent |
| 3 | kader | alleen rechts breder dan | prent |
| 4 | kader | links half binnen en rechts extra buiten de lijn van | prent |
| 5 | kader | rechts binnen en links ± gelijk aan | prent |
| 6 | kader | links en rechts smaller dan | prent |
| 7 | kader | links smaller dan en rechts ± gelijk aan | prent |

snede. De prenten van houtblokjes worden immers, als hoogdrukvorm, in één drukgang met de tekst afgedrukt en vormen er een vast geheel mee. Bij kopergravures, die een aparte drukgang vergen, is de relatie tussen prent en tekst minder stabiel en dus minder bruikbaar om drukverschillen te registreren.[28] Waar dat te pas komt, zal wel het tekstdeel van maandbriefjes met een kopergravure vergeleken worden met dat van briefjes met een houtsnede.

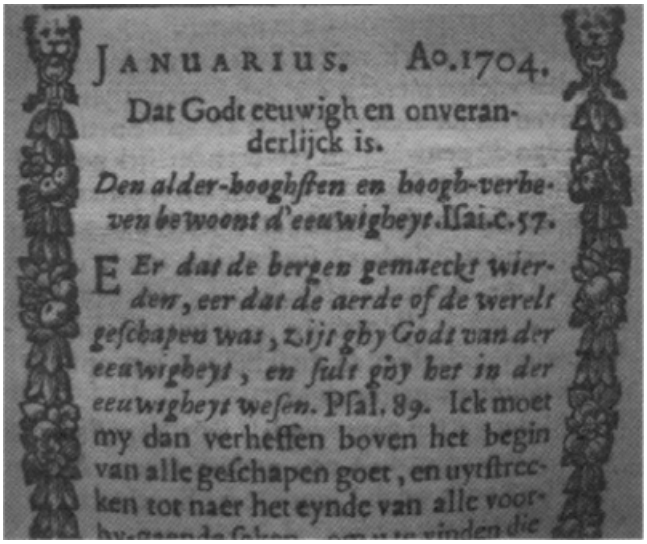
28 L. Denys (red.), *Tentoonstelling Van plaat tot prent: grafiek uit stedelijk bezit, technisch benaderd: catalogus*, Antwerpen 1982, 7.

Andere vergelijkingspunten lagen niet meteen voor het oprapen of waren niet geschikt voor inzet bij een systematisch onderzoek. In de exemplaren van het Ruusbroecgenootschap waren soms aantekeningen van vroegere bibliothecarissen aanwezig waarin drukverschillen werden vastgesteld door te wijzen op drukfouten en variaties in de spelling. Aanvankelijk is dan ook geprobeerd op deze weg verder te gaan door telkens varianten te noteren. Het zal echter duidelijk zijn dat spellingsverschillen en drukfouten pas opvallen als de afwijkingen meteen in het oog springen of als teksten echt naast elkaar gelegd kunnen worden. Dat is alleen mogelijk als alle exemplaren tegelijkertijd op dezelfde plaats bijeengebracht kunnen worden, wat nu eenmaal niet uitvoerbaar is. Bovendien zijn dergelijke vergelijkingen heel arbeidsintensief. Daarom is gekozen voor een eenvoudiger procedure, waarbij telkens het laatste woord of laatste woorden van de laatste regel zijn genoteerd, inclusief de eventuele bijzonderheden eromheen, zoals de spatiëring en de interpunctie. Voor het overige zijn spellingsvarianten en drukfouten alleen gebruikt bij detailonderzoek.

Meer dan in de tekstregels van het onderricht, die meestal volledig uitgevuld ingeklemd zitten tussen het verticale kader, zijn er mogelijkheden tot variatie in de ruimte tussen de prent en de tekst van het onderricht. In deze ‘vrije’ ruimte, die vergelijkbaar is met die van de katernsignaturen, staan achtereenvolgens een maandnaam plus een jaartal, een kopje en




Ill. 22 De sierkaders rond de tekst op p. 1 van de maandbriefjes.


JANUARIUS. Ao.1704.

Dat Godt eeuwigh en onveranderlijck is.

*Den alder-hooghſten en hoogh-verheven bewoont d'eeuwigheyt.* Iſai.c.57.

*EEr dat de bergen gemaeckt wierden, eer dat de aerde of de werelt geſchapen was, zijt ghy Godt van der eeuwigheyt, en ſult göy het in der eeuwigheyt weſen.* Pſal. 89. Ick moet my dan verheffen boven het begin van alle geſchapen goet, en uytſtrecken tot naer het eynde van alle voor-

Ill. 23 De ruimte tussen de prent en de lopende tekst.
Zie ook ill. 5 en 9 met de maandbriefjes van aug. en sept. 1703 en jan. 1709. De maandbriefjes van ill. 5 zijn overigens a-typisch omdat op p. 1 een voorbede staat in plaats van de lopende tekst met onderricht.

een citaat [ill. 23]. Als er ergens verschillen van druk en opmaak te verwachten zijn, dan is het wel hier. Aanvankelijk zijn zo ongeveer alle punten waarop variatie in deze ruimte mogelijk was in het onderzoek meegenomen, maar uiteindelijk is vooral informatie over de spelling en de lengte van de maandnaam en over de wijze van drukken van de afkorting van het woord *annus*, het Latijnse woord voor jaar, systematisch verwerkt. Alleen al voor het laatstgenoemde punt zijn bij het onderzoek dertien verschillende vormen aangetroffen [tabel 12]. Die verschillen zijn overigens soms heel klein. Het is bijvoorbeeld geen probleem

**Tabel 12 Variaties in de opmaak van Anno**

| *Code* | *Anno-type* | *Code* | *Anno-type* | *Code* | *Anno-type* |
|---|---|---|---|---|---|
| 0 | A. (recht / zonder 'o') | 5 | A. (cursief zonder O) | 10 | A$^{o}$. (recht / 'o' licht verhoogd) |
| 1 | *Ao.* (cursief / alles op lijn) | 6 | *A$^{o}$*. (cursief; 'o' verhoogd) | 11 | Ao (recht / zonder punt) |
| 2 | Ao. (recht / alles op lijn) | 7 | Ao (zonder punt) | 12 | A.o (A punt O) |
| 3 | A$^{o}$. (recht / 'o' hoog) | 8 | Ao, (komma ipv punt) | 13 | (Jaartal zonder anno) |
| 4 | A$_{o}$. (recht / 'o' verlaagd) | 9 | Ao (grotere O) | | |

om onderscheid te maken tussen de 'o' op één lijn met de 'A' (anno 2), de 'o' licht verhoogd (anno 10) en de 'o' in superschrift (anno 3) als de varianten naast elkaar liggen. Wanneer ze echter genoteerd moeten worden zonder vergelijkingsmateriaal is dat aanmerkelijk minder gemakkelijk. Met dit probleem zal dan ook rekening gehouden moeten worden bij de interpretatie van de gegevens. Dat neemt niet weg dat de opmaakvariaties in tabel 12 bruikbare indicatoren zijn bij het van elkaar onderscheiden van drukken.

In de regel waarop de *anno*-variaties aangetroffen worden staan nog twee andere indicatoren voor drukverscheidenheid. Zowel de spelling als de lengte van de maandnaam (inclusief de aan- of afwezigheid van een afsluitende punt of komma) komen voor die rol in aanmerking. Van beide zijn eenvoudig toepasbare toetspunten te maken, waar iedereen mee aan de slag kan, zij het dat het bij de meting van de maandnaam soms moeilijk was te beslissen tussen een millimeter meer of minder, onder meer door slijtage van de schreef, de positie van de krul van de letter J onder de schrijflijn, verschil in de afdrukkwaliteit en uiteraard ook door de ruimte die er nu eenmaal is binnen de millimeter zelf. Enige reserve is dus ook bij de toepassing van deze toetspunten noodzakelijk. Meer in het algemeen zal bij het gebruik van de toetspunten als regel gehanteerd worden dat de betrouwbaarheid groter is naarmate het aantal verschilpunten groter is. Waar dat mogelijk was, zijn bij twijfel de briefjes nog eens onderworpen aan een meer omvattende vergelijking.

Uitgerust met een dergelijk instrumentarium kan worden begonnen met het systematisch onderzoek naar drukverschillen. Dit onderzoek is beperkt tot één toets per jaargang en betreft alleen de briefjes van augustus 1703 en van januari 1704 tot en met 1739. De uitkomsten zijn daardoor 'slechts' gebaseerd op ongeveer 8,5 procent van de 437 maandbriefjes, maar dit moet voor een globaal beeld van de drukverscheidenheid meer dan voldoende zijn, zeker als men laat meewegen dat suffragia in het algemeen gewoonlijk voor meer maanden tegelijk werden geproduceerd en dat wat de Antwerpse suffragia aangaat bij de bespreking van de

kopergravures kon worden vastgesteld dat deze waarschijnlijk in eenheden van drie tot zes maandbriefjes gedrukt lijken te zijn. De tijdens het onderzoek verzamelde gegevens zijn vanwege de omvang ervan ondergebracht in de bijlagen en aldus controleerbaar gemaakt. In de tekst zal de informatie worden samengevat.

## De eerste serie maandbriefjes nader bekeken

In deze paragraaf staan de maandbriefjes uit de periode 1703-1708 centraal. Ze zijn apart genomen, omdat ze nog een directe band hebben met het broederschapsboekje en daardoor beter de dateren en te situeren zijn dan de briefjes van de overige series. De toetsing begint met een analyse van het briefje van augustus 1703 en wordt voortgezet aan de hand van de januaribriefjes uit de jaren 1704-1708. In tabel 13 zijn de gegevens verwerkt uit negen bundels, die gemeenschappelijk hebben dat de katernsignatuur ontbreekt. De maandbriefjes uit deze bundels zijn om die reden beschouwd als afkomstig uit de eerste fase van de uitgavegeschiedenis. In de tabel zijn ze gerangschikt op de nummering van de broederschapsboekjes waarmee ze zijn samengebonden. Van elk briefje zijn de gegevens genoteerd die horen bij de toetspunten die in de vorige paragraaf zijn besproken.

Als we aan de aldus verzamelde en geordende informatie de vraag voorleggen naar het aantal drukken, wordt onmiddellijk duidelijk dat er alleen al van de oudste maandbriefjes zeker meer dan één druk van de pers moet zijn gekomen. Bij acht van de negen punten van vergelijking zijn er varianten, tot vier toe zelfs. Bij het briefje voor briefje bekijken ervan blijkt het maandbriefje waarvan eerder betoogd is dat het als oudste beschouwd mag worden, op zichzelf te staan. Het opent als enige met kader 3 (guirlande hangend aan een ring) en anno 3 (letter ‘A’ rechtop en letter ‘o’ verhoogd) en sluit ook als enige met ‘noodt’ als laatste woord van de eerste bladzijde (druk 1). Het was overigens verrassend in deze druk, en alleen in deze druk, al de naam van de secretaris van de bisschop van Antwerpen verbasterd te zien tot ‘Diurelinckx’.[29] Een andere eenling maakt deel uit van de slechts drie maandbriefjes tellende poging om een eigen Gentse uitgave op poten te zetten. Deze sterk afwijkende serie hebben we al ontmoet bij de behandeling van de prenten (druk 2). De overige maandbriefjes hebben kader 4 (guirlande met ring in de bek van een leeuw) met elkaar gemeen, maar variëren onderling door de lengte van de maandnaam en het *anno*type. Daarmee hebben we druk 3 en 4 te pakken. Minder zeker is of er op basis van een andere kader/prent-relatie ook nog een vijfde druk kan worden onderscheiden. De verschillen zijn lastig met zekerheid vast te stellen als de boeken niet direct bij de hand zijn en foto's geen uitsluitsel geven of ontbreken. Om niet te majoreren is besloten de ‘drukkenteller’ voor augustus 1703 te laten staan op vier.

Werpen we vervolgens opnieuw een blik op tabel 13 en bekijken we de gegevens uit de meer dan twintig bundels mét katernsignatuur, dan blijkt bij de productie van de maandbriefjes in boekvorm de diversiteit nog groter te zijn dan bij de suffragia-drukwijze. De maximale verscheidenheid per toetspunt komt op vijf. Bij de briefje-voor-briefje-vergelijking van alle toetspunten tegelijk leiden vooral de verschillen naar kader, opmaak van ‘anno’ en maandnaamlengte bij een voorzichtige schatting tot zes verschillende drukken van het eerste maandbriefje. Bij elkaar opgeteld komt het totaal van de uitgaven met en zonder katernsignatuur dus op ten minste tien drukken. Dat is veel meer dan de drie drukken waarvan bij het begin van het onderzoek sprake was.[30]

29 De verbastering van deze naam, waarvan op p. 129 en 130 van de eerste aflevering sprake is, is dus geen vorm van aftakeling maar een fout van het begin.

30 Zie T. Clemens, ‘De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron’ in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 106.

Dit hoge aantal doet de vraag opkomen of we hier niet misleid worden door de productiewijze van de suffragia, te meer omdat het hoger is dan dat van de broederschapsboekjes.

In deze bijlage zijn de resultaten verwerkt van de vergelijking van meer dan 30 bundels maandbriefjes. Bij deze vergelijking zijn de toetspunten gebruikt die geïntroduceerd zijn in de paragraaf over de aanpak en het instrumentarium (p. 71-74). Soms was er aanleiding om *ad hoc* nog toetspunten toe te voegen om in het voorbijgaan vastgestelde verschillen zichtbaar te maken. Bij de presentatie is onderscheid gemaakt tussen bundels met en bundels zonder katernsignatuur.

Het briefje van de maand augustus 1703 in bundels zonder katernsignatuur

| **Augustus 1703** | **RdaalCLEMENS BM 1703** | **RdaalCLEMENS BM z.j.**[1] | **AntWMPM 3701** | **A NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| *Instelling en regels* | 1 | 2 | 2 | 2 | 3 |
| Annotype | 3 | 4 | 2/10 | 2 | 4 |
| Kadertype | 3 | 4 | 4 | 4 | 4 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 0 | 3 | 3 | 0 | 3 |
| Maandnaam | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. |
| Maandnaam in mm | 16 | 22 | 16 | 16 | 22 |
| Laatste woord(en) p. 1 | noot. | noodt. | noodt | noodt | noodt |
| Laatste woord kopr. 1 | noot- | noot- | Noot- | noot- | noot- |
| Laatste woord kopr. 2 | Christelijc- | Christelijc- | Christelijc- | Christelijc- | Chrislelijc- |

| **Augustus 1703** | **AntWEHC F94799(1)** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntWRG 3093H3α** | **AntWRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| *Instelling en regels* | 8 | 8 | 13 | 13 | 4 |
| Annotype | 2/10 | 10 | 2 | 4 | 4 |
| Kadertype | 4 | 4 | 9 | 4 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 3 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 3 | 0 | 2 | 3 | 3 |

1 Zelfde kenmerken ook bij AdamUVA OTM 62-3556.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Maandnaam | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | 0 |
| Maandnaam in mm | 16 | 16 | 19 | 22 | 3 |
| Laatste woord(en) p. 1 | noodt | noodt. | noodt | noodt. | 3 |
| Laatste woord kopr. 1 | noot- | noot | ...lijckheyt | noot- | 2 |
| Laatste woord kopr. 2 | Christelijc- | Christelijc- | Leeringhe | Christelijc- | 2 |

De gegevens uit tabel 13 betreffen slechts het eerste maandbriefje en bij een periodieke publicatie is er telkens gelegenheid om de oplage aan te passen aan de vraag. Naarmate destijds de vraag toenam, kan ook de behoefte aan het bijdrukken van de eerder verschenen suffragia gegroeid zijn, zeker toen begin 1709 de maandbriefjes gebundeld werden en de hele serie in één keer gekocht kon worden. In dat geval zullen de eerste maandbriefjes al gauw vaker herdrukt zijn dan de latere en zullen de gegevens over het eerste maandbriefje gemakkelijk een vertekend beeld geven.

Deze bedenking kan worden opgevat als een aansporing om te kijken naar de verscheidenheid in de andere jaargangen. De karakteristieken ervan zijn in uitgebreide vorm te vinden in bijlage 3 en kort samengevat in tabel 14. Kijken we ernaar, dan zien we dat er wel

Het briefje van de maand augustus 1703 in bundels met katernsignatuur

| **Augustus 1703** | **Antw HOLTHOF**[2] | **AntwRG 3093H1δ** | **NijmUB 109d23**[3] | **AntwRG 3093H1α**[4] | **AntwRG 3093H1β**[5] |
|---|---|---|---|---|---|
| *Instelling en regels* | 4 | 5 | 5 | 6 | 7 |
| Annotype | 10 | 3 | 10 | 2 | 1 |
| Kadertype | 3 | 3 | 4 | 1 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 3 | 2 |
| Kader-Prent | 0 | 1 | 0 | 3 | 3 |
| Maandnaam | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. |
| Maandnaam in mm | 16 | 18 | 18 | 15 | 20 |
| Laatste woord(en) p. 1 | noot. | noot | noot, | nood. | noot. |
| Laatste woord kopr. 1 | nootsa- | nootsa- | noot- | noodsae- | nootsa- |
| Laatste woord kopr. 2 | Christelijke | Christelijke | Christelijc- | Christelijke | Christelyke |

| **Augustus 1703** | **AntwRG 3093H1ε** | **AntwRG 3093H1ζ**[6] | **NijmUB 749d1** | **AntwRG 3093H2** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| *Instelling en regels* | 9 | 9 | 10 | 16 | 6 |
| Annotype | 2 | 3 | 10 | 2 | 4 |
| Kadertype | 4 | 3 | 3 | 1 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 3 | 2 |
| Kader-Prent | 3 | 1 | 1 | 3 | 3 |

5 Zie ook AntwMPM K946, BrusKB 7A47326, BrusKB VB 1832 A (?), NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292 en UtrUB COKB 315J17.
4 Zie ook AntwRG3093H2.
3 Zie ook AntwRG3093H1θ.
2 Dezelfde kenmerken zijn ook aangetroffen bij AntwRG3093H1γ en η, NijmUB TBI 231d103, UtrUB ODB 5555 en UtrUB Rys 81/312. We verwaarlozen hierbij om redenen van voorzichtigheid de verschillen in de relatie Kader-Prent.
6 Zie ook UtrUB Megen 21/480 en NijmUB 749d1.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Maandnaam | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | AUGUSTUS. | 0 |
| Maandnaam in mm | 22 | 18 | 18 | 15 | 5 |
| Laatste woord(en) p. 1 | noodt | noot. | noot. | nood. | 4 |
| Laatste woord kopr. 1 | noot- | nootsa- | nootsa- | noodsae- | 3 |
| Laatste woord kopr. 2 | Christelijc- | Christelijke | Christelijke | Christelijke | 3 |

**Tabel 14 Drukverscheidenheid volgens de maandbriefjes van aug. 1703 en jan. 1704-1708**

| *jaar* | *zonder katernsignatuur* | *met katernsignatuur* | *totaal* |
|---|---|---|---|
| 1703 | 4 | 6 | 10 |
| 1704 | 3 | 6 | 9 |
| 1705 | 4 | 7 | 11 |
| 1706 | 3 | 7 | 10 |
| 1707 | 3 | 6 | 9 |
| 1708 | 3 | 5 | 8 |

enige afname is geweest, maar dat deze uiteindelijk beperkt is gebleven. Toch blijft er twijfel mogelijk over de hoogte van het aantal drukken. In 1706 zijn er bijvoorbeeld verschillen aan te wijzen bovenaan pagina 1 en onderaan pagina 4 van R'daalCLEMENS BM 1703 en R'daalCLEMENS BM z.j., terwijl toch de rest van beide maandbriefjes volstrekt gelijk oogt. Een ander voorbeeld levert de Gentse bundel AntwRG 3093H3α waarvan we eerder al hebben gemeld dat de briefjes van juli tot en met december 1708 onderaan pagina 4 voorzien zijn van een Gentse aflaat in plaats van een Antwerpse goedkeuring. Dat lijkt te wijzen op een Gentse druk, maar op basis van een nauwkeurige vergelijking kan worden vastgesteld dat het 'slechts' om een aanpassing van het Antwerpse zetsel gaat.[31] Iets soortgelijks is aan de orde als we het maandbriefje van januari 1708 uit de bundel AntwRG 3093H3α naast dat van AntwRG 3093H1ε leggen. In dit geval gaat het om briefjes waarvan de een afkomstig is uit de groep zonder en de ander uit de groep met katernsignatuur. Desondanks zijn er vrijwel geen verschillen tussen beide briefjes te ontdekken.[32] Het zetsel van de suffragiedruk moet haast wel gebruikt zijn voor de boekdrukversie. Het is duidelijk dat de drukverscheidenheid met de nodige reserves bekeken dient te worden.

Het laatste voorbeeld prikkelt niet alleen tot een kritische houding, maar verschaft ook een interessante aanwijzing voor de datering en positionering van AntwRG 3093H1ε te midden van de overige uitgaven. Van de Gentse bundel is bekend dat deze dateert uit 1709. De boekdrukversie, die ingebonden is met een broederschapsboekje type 9, moet bij een gelijk zetsel in hetzelfde jaar van de pers zijn gekomen. Hiermee wordt langs een Gentse omweg voor de maandbriefjes de samenhang bevestigd die reeds in de eerste aflevering werd verondersteld tussen de bundels met dit type broederschapsboekje en de bundels met een Bonten Mantel-adres.[33] Op dit terrein valt echter nog meer winst te boeken. Zowel de kwestie van het aantal drukken als van de datering ervan laat zich langs een andere weg nog wat meer omvattend benaderen.

Daartoe moet eerst bijlage 4 worden geïntroduceerd. Hierin zijn de gegevens verwerkt die gedurende het onderzoek verzameld zijn met betrekking tot het kadertype van alle maandbriefjes van de eerste serie. Het gaat om informatie die afkomstig is uit 48 bundels. Van al de daarin opgenomen suffragia zijn de kadertypen kolomgewijs genoteerd. Het aantal kolommen is vervolgens gereduceerd tot 19 door bij een gelijk profiel over te gaan tot samenvoeging, uiteraard met behoud van de relatie tussen de kolommen en de bundels. Bij het opmaken van de tabel is tevens getracht te komen tot een ordening op 'leeftijd'. Aan de linkerzijde staan de bundels zonder katernsignatuur, met op de eerste plaats de Bonten Mantel-uitgave van 1703. Helemaal rechts staan de maandbriefjes van Hieronymus Verdussen. De uitgavedatum ervan ligt tussen 1773 en 1776.[34] Binnen deze twee uitersten is de plaats van de andere kolommen bepaald door de constatering dat er een tamelijk sterke neiging bestaan moet hebben tot navolging van het te herdrukken werk. Er is in de tabel een opvallend grote continuïteit waarneembaar. In 48 van de 65 maandbriefjes wijzigt het kadertype

31 Zie hierboven p. ## (boven illustratie 20).

32 Aan het begin van regel 4 op p. 1 is in AntwRG 3093H1ε de letter 'i' weggevallen uit het woord 'ider'.

33 Zie T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 130.

34 Zie voor de datering noot 24 hierboven.

er maar één keer en in 8 gevallen verandert het zelfs helemaal niet. Bij herdrukken was met andere woorden het voorbeeld de norm. Dit geldt ook voor maandbriefjes waarin toch op enig moment voor een ander kadertype gekozen is. Binnen de logica van deze werkwijze

verandert het oorspronkelijke patroon maar langzaam, maar worden eenmaal ingevoerde wijzigingen gemakkelijk bestendigd.

De eerste fase van de drukgeschiedenis is terug te vinden in de eerste zes kolommen. De fase onderscheidt zich doordat, op wat kleine variaties na, aan het patroon van de eerste bundel wordt vastgehouden. Bij deze fase horen uiteraard de katernsignatuurloze maandbriefjes uit de Bonten Mantel. Verder vindt men hier de voor Gent bestemde bundels. Tot zover geen nieuws. Het is ook nauwelijks nieuws dat de bundels die gecombineerd zijn met uitgavetype 8 van het broederschapsboekje tot de oudste gerekend mogen worden. Hierin ontbreken immers eveneens de katernsignaturen. Wel nieuw is dat de maandbriefjes die gebonden zijn bij de uitgavetypen 5, 9 en 10 van het broederschapsboekje nog heel dicht bij de oorsprong moeten staan. In de eerste aflevering is dit al beargumenteerd voor de broederschapsboekjes en hier wordt het bevestigd voor de maandbriefjes die erbij horen. Tegelijkertijd zijn er bij deze bundels ook al overgangsverschijnselen in de richting van de tweede fase aan te wijzen, in het bijzonder door veranderingen in augustus/september 1703 en mei 1704.

De tweede fase in de uitgavegeschiedenis kan gekoppeld worden aan uitgavetype 4 en 7 van het broederschapsboekje. Ze begint, bezien vanuit de invalshoek van de kadertypen, met kolom 7. Terwijl er in de eerste fase slechts weinig variatie was tussen de bundels, worden in het begin van de tweede fase niet alleen de veranderingen in augustus 1703 en mei 1704 uit kolom 6 overgenomen en maar ook wijzigingen aangebracht in de briefjes van september 1703, oktober/november 1704, oktober 1705 en april/mei 1706. Laat er geen misverstand over bestaan dat de continuïteit dominant blijft, maar juist daarom is het aantal afwijkingen significant. Fase 2 loopt wat betreft de maandbriefjes van augustus 1703 tot juni 1707 door tot en met kolom 14. Veranderingen in de laatste 19 briefjes wijzen niettemin toch op meer verscheidenheid dan de toetsing via de januaribriefjes aan het licht heeft gebracht. De bundels van de tweede fase zijn vaak uniform ingebonden en passen daarom het best bij de eindfase van het grote project van de Antwerpse suffragia.[35] De productie ervan moet hebben plaatsgevonden tot rond 1740, met dien verstande dat er wellicht een cesuur is geweest rond 1732. Dat zou in ieder geval een verklaring kunnen geven voor de series met Latijnse cijfers voor de nummering van deel 1 tot en met 7 en Arabische cijfers voor die van deel 8 en 9.[36] De datering rond 1740 spoort hoc dan ook met het in de eerste aflevering reeds aangehaalde gegeven, dat er in enkele bandjes van de tweede serie een titelblad gevonden is waarvan het impressum Joannes van Soest uit Antwerpen koppelt aan H.W. van Welbergen uit Amsterdam. Die

35 Zie AntwHOLTHOF, AntwMPM K 946, AntwRG 3093H1β, enz., AntwEHC F15641 3e ex. (met afwijkende band voor 8 en 9), BrusKB VB 1832 A, GentUB TH 4505, Heeswijk 253.9 ins 1-9 (met afwijkende band 1), KortrijkSB GV 3128-3140, LeuvUB GBIB 248.1 (met één andere band voor deel 4), LeuvUB GBIB 3107A25-33, TilbUB TF-A 24940/1-9 (deel 1 is opnieuw ingebonden), UtrUB COKB 315J17-25, UtrUB ODB 5555-5563, UtrUB Rys 81/312-320.

36 Zie voor deze verspringing van Romeinse naar Arabische cijfers o.m. Heeswijk 253.9 ins (bij deel 7-9), AntwHOLTHOF, LeuvUB GBIB 248.1, TilbUB TF-A 5031 en UtrUB ODB 5555-5563 (bij deel 8-9). Bij AntwEHC F 156413e ex. verbreken de laatste twee banden de uniformiteit van de rug. Deze twee zijn weggenomen van AntwEHC F 15641bis en bijgevoegd om de reeks volledig te maken. De Romeinse genummerde reeksen in AdamVU en in KortrijkSB GV 2508-2512 reiken niet verder dan resp. dl. 7 en 5.

combinatie was pas mogelijk, zo is toen opgemerkt, na 28 september 1739 en voor 17 november 1740.[37] Hier kan nog aan worden toegevoegd dat het

37 Zie T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 126, waar ook een afbeelding van het titelblad is afgedrukt.

bijzondere titelblad zowel voorkomt in een reeks die opent met uitgavetype 4 als in een die wordt voorafgegaan door uitgavetype 7 van het broederschapsboekje. Dit zijn precies de uitgaventypen van fase 2.

Wat overblijft zijn de kolommen 15 tot en met 19. Hierin staan de bundels die gecombineerd zijn met type 6 en 16 van het broederschapsboekje. Deze bundels moeten hebben behoord tot een derde fase. Het patroon van de kadertypen wijkt sterk af, waarbij vooral opvalt dat dit keer de continuïteit het sterkst is in de laatste 19 briefjes en juist in de overige briefjes vrijwel helemaal wordt gebroken met de gebruikelijke kadertypen. Op grond van wat eerder gezegd is over de datering van uitgavetype 16 ligt het voor de hand om het jaar 1776 te kiezen als eindterm van deze fase. De bundels van uitgavetype 6 zitten hier, te oordelen naar het 'patroon' van de kadertypen, dicht tegenaan, maar vooral de kolommen 15 en 16 vertonen nog zoveel overeenkomsten met die van de voorafgaande fase, dat de bijbehorende bundels wellicht ergens tussen 1750 en 1776 geplaatst moeten worden.

Deze paragraaf over de eerste serie kan niet worden afgesloten zonder een woord te wijden aan de katernsignaturen en hun betekenis voor inzicht in de uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes. Tijdens het onderzoek is aanvankelijk de katernsignatuur genoteerd, omdat er bundels 'met' en 'zonder' bleken te zijn en het dus voor het onderscheiden van drukken van belang was te letten op eventuele formaatverschillen. Voor het eerste punt volstond het vast te stellen of er een signatuur was. Voor het tweede punt was het nodig de signatuurletters en het aantal bladzijden per letter te registreren. Dat was eenvoudig, want volgens de meeste catalogi betreft het bundels in duodecimo. Dat leidde tot de standaardbeschrijving A-$C^6$ $[D]^2$ E-$Y^6$ $[Z]^4$, met de inderdaad constant terugkerende anomalie $[D]^2$ en als enige variatie een bundel waarin de letter Z wel was ingevuld.[38] Pas later viel op dat alleen al $M^6$ en $V^6$ goed waren voor respectievelijk vier en vijf variaties.[39] Omdat het tijdrovende verzamelen van gegevens toen al afgesloten was, is de informatie die in bijlage 5 is vastgelegd 'slechts' gebaseerd op 28 bundels. De ordening van de informatie wordt bepaald door kolomnummers van het overzicht van de kadertypen. Dit is gedaan om een vergelijking met de kaders mogelijk te maken.

De eerste observatie waartoe het overzicht van de katernsignaturen in staat stelt, is dat de maandbriefjes (ook) bij de boekdruk blijkbaar in eenheden van drie maanden gedrukt zijn. Het is verhelderend te zien dat veel van de blokken van drie maal hetzelfde kadertype katerngewijs gedrukt zijn. Een tweede observatie betreft de fasering in de uitgavegeschiedenis. Deze is bij de bespreking van de kadertypen geïntroduceerd en blijkt ook zichtbaar in het overzicht van de katernsignatuurvariaties. Ook bij de katernen ligt de overgang van fase 1 naar 2 en 2 naar 3 respectievelijk bij kolom 7 en 15, maken de laatste 19 maandbriefjes van fase 2 een 'rommelige' indruk en kan er binnen deze fase met enige voorzichtigheid een dunne lijn getrokken worden tussen de bundels met uitgavetype 4 en 7 van het broederschapsboekje. Voor een betoog dat gericht is op het vaststellen van drukverscheidenheid is uiteraard de belangrijkste observatie, dat het onderzoek van de katernsignaturen de schatting van vijf verschillende drukken in de groep met katernsignatuur (tabel 13) bevestigt.

38 In AntwRG 3093H1ε.

39 Het gaat om de varianten M1-3(4-6), M1-4(5-6), M1244(5-6) en M1246(5-6) en om V(1-6), V1-3(4-6), V1-4(5-6), V1 A2 V3(4-6) en V1(2)3(4-6).

Daarmee kan deze paragraaf worden afgesloten en worden overgegaan tot de behandeling van de maandbriefjes uit de periode 1709-1739.

## De uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes in de periode 1709-1739

Vanaf de tweede serie is de directe band tussen een of ander type broederschapsboekje en de maandbriefjes alleen nog overeind te houden, als wordt vertrouwd op de samenhang van de bandjes die nu samen een complete reeks vormen. Daarmee betreden we een terrein vol onzekerheden. Sommige reeksen zijn immers duidelijk samengesteld, hebben althans banden die niet uniform zijn of zijn voorzien van verschillende herkomstgegevens. In de eerste aflevering zijn daarvan al verschillende voorbeelden gegeven.[40] Bovendien zijn veel exemplaren los bewaard en dus bij voorbaat niet gekoppeld aan een ten minste enigszins te dateren uitgave van het broederschapsboekje.

Om dit probleem hanteerbaar maken zijn alle in het onderzoek betrokken exemplaren onderzocht op drukverschillen aan de hand van de toetspunten die al gebruikt zijn bij de eerste serie. Ook de maandbriefjes van na 1708 zijn aldus onderworpen aan een systematisch onderzoek naar variaties in de opmaak van de afkorting van ‘anno’, het kadertype, de verhouding tussen de horizontale en verticale delen van het kader, de relatie tussen kader en prent, de spelling en de lengte van de maandnaam en, tot slot, de eventuele verschillen op het eind van de laatste tekstregel van pagina 1.

Met de katernsignaturen is ditmaal niets gedaan, om de eenvoudige reden dat ze ontbreken, op één uitzondering na.[41] Vanaf deel 6 is er wel gewerkt met een doorlopende paginering, maar de fouten daarin doen vermoeden dat de ingebonden maandbriefjes niet via boekdruk maar via suffragiedruk zijn gemaakt.[42] Dit vermoeden wordt bevestigd door de manier van inbinden. Daar is weliswaar niet systematisch naar gekeken, maar veel series zitten strak in de band, omdat de inhoud niet katerngewijs ingenaaid is, maar bijeen wordt gehouden door draden die van voor naar achter door de maandbriefjes lopen.[43] In andere bandjes is de binding per maandbriefje zichtbaar[44] of is getracht katernen te vormen door briefjes aan elkaar te plakken.[45]

Opnieuw is dit onderzoek beperkt tot de maand januari en zijn vooral de maandbriefjes die binnen handbereik waren onderzocht. In cijfers uitgedrukt gaat het om een corpus dat begint met 30 bundels voor de tweede serie (1709-1712), maar al snel terugloopt naar 22, respectievelijk 20 voor de derde en vierde serie (1713-1717/1718-1721) en vanaf 1722 niet groter is dan 16 à 17. Deze afname is niet het gevolg van vermoeidheid aan de kant van de onderzoeker, maar wordt veroorzaakt door het feit dat er gewoon minder exemplaren zijn van de latere series. Om de onmiskenbare versmalling van het onderzoeksfundament niet te laten leiden

40 T. Clemens, ‘De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron’ in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 116-117.

41 In AntwRG 3093H4γ, δ, en ι begint het briefje van januari 1709 met de signaturen A(1) en A2, maar deze aanzet krijgt nergens een vervolg.

42 Zie voor de paginering tabel 1 in T. Clemens, ‘De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron’ in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 115.

43 Zie onder meer BrusKB VB 1832 A, LeuvUB BRES 7A4187/5, LeuvUB BRES RZ 12075. Deze bindwijze komt ook voor bij eenvoudig drukwerk als de Mechelse catechismus.

44 Zie onder meer AntwRG 3093H4ι, LeuvUB BRES 7 A 4187/9, UtrUB Megen 21/482.

45 Zie UtrUB COKB 315J18 waarin de los liggende maandbriefjes van juli t/m september 1709 een geheel vormen omdat ze op de vouw aan elkaar geplakt zijn.

tot vertekening, is ondanks de afwezigheid van een directe band met de onderscheiden uitgavetypen van het broederschapsboekje toch bewust gestreefd naar vertegenwoordiging ervan. Losse, niet te herleiden bun-

dels zijn daarbij voorzien van de (nieuwe) code o. De resultaten van het onderzoek zijn neergelegd in bijlage 6. Een samenvatting ervan, toegespitst op drukverscheidenheid, is te vinden in tabel 15.

Wie in zojuist genoemde tabel kijkt naar het aantal drukken dat van elke serie moet zijn gemaakt, gelet op de variaties die bij de systematische toetsing zijn geteld, hoeft geen rekenwonder te zijn om te zien dat er een heel duidelijke ontwikkelingslijn is. In de eerste serie is de verscheidenheid groot en dat geldt ook nog wel voor de tweede, maar vanaf de derde serie neemt het aantal varianten af en na 1722 gaat het nog maar om één of twee drukken! De verschillen die in bijlage 6 zijn waargenomen in de periode na 1722, zijn bovendien gering en vragen eigenlijk om aanvullend onderzoek om zeker te kunnen zijn. Het zou zomaar kunnen dat de maandbriefjes uit deze jaren slechts eenmaal van de pers zijn gekomen.

Op dit punt aangekomen blijkt weer eens hoe gemakkelijk de eigen veronderstellingen de onderzoeker op het verkeerde been kunnen zetten. Uitgangspunt van het onderzoek was dat er minimaal twee verschillende drukken waren en vermoedelijk meer.[46] Dat vermoeden van meer werd alleen maar gevoed door de uitkomst van het onderzoek van de eerste serie en daarbij waren de eigen trekken van de Verdussenuitgave zo duidelijk en was de voorkennis over de late datering ervan zo stellig, dat deze eerder in deze aflevering tot ijkpunt gemaakt is. Het zoeken naar drukverschillen in de series 2 tot en met 9 is vervolgens uitgevoerd in de veronderstelling dat het alleen ging om verschillen tussen drukken uit de tijd van Van Soest. De druk van Verdussen mocht al geteld worden en hoefde dus niet betrokken hoefde te worden bij de vergelijking van de maandbriefjes van 1709 tot 1739. Dat is, achteraf bezien, een vergissing. De uitgave van Verdussen blijft weliswaar een ijkpunt, maar de betekenis ervan voor de hele reeks moet worden genuanceerd. Toen de gegevens eruit alsnog werden verwerkt in bijlage 6 en aldus in de vergelijking werden betrokken, werd al snel duidelijk dat Verdussens series steeds minder afwijken van de andere en er niet of maar in zeer beperkte mate van te onderscheiden zijn naarmate de reeks vordert. Dat kan alleen als Verdussen beschikt heeft over oude voorraden van de maandbriefjes.

Dat dit inderdaad het geval was, kan worden aangetoond aan de hand van de kadertypen die gebruikt zijn om de maandbriefjes te verfraaien. Als we de reeds eerder besproken gegevens over het kadergebruik in de eerste serie (bijlage 4) naast soortgelijke informatie met betrekking tot de tweede en de derde serie leggen (bijlage 7), dan wordt bij alle series een patroon zichtbaar, dat past bij de hypothese dat er van de maandbriefjes een voorraad werd aangehouden en dat deze werd aangevuld, zodra op drukvel- en mogelijk zelfs op maandbriefje-niveau gaten vielen. Alleen dan ontstaat er zo'n grillige verandering van het patroon, als we nu aantreffen bij zowel de eerste als de tweede en derde serie. Het vrijwel ontbreken van variatie vanaf de vierde serie maakt het aannemelijk dat de voorraad van de briefjes vanaf 1718 groot genoeg was om aan de vraag naar de Antwerpse maandbriefjes van de vierde tot en met de negende serie te kunnen voldoen.[47] Alleen in de maanden januari 1719, mei,

46 T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in: *De Gulden Passer*, 85 (2007), 108.

47 Uit een steekproefsgewijze vergelijking van TilbUB TF-A 5031 (ed. nr. 9) met TilbUB TFH-A 10507 (ed.nr. 16) blijkt dat de briefjes van jan., febr. en mrt. 1722, febr. 1723, jan. en febr. 1726, april en juni 1729, april en mei 1733 en jan.-mei 1736 gelijk zijn.

september en december 1732 en januari, maart, mei en augustus 1733 onderbreekt kadertype 6 de hegemonie van kadertype 2. Op dit gegeven zal later nog worden teruggekomen, als de tijd na 1739 aan bod komt.

**Tabel 15 Drukverscheidenheid volgens de januaribriefjes van 1709-1739**

| *serie 2* | *aantal drukken* | *serie 6* | *aantal drukken* |
|---|---|---|---|
| 1709 | 8 | 1726 | 1 |
| 1710 | 9 | 1727 | 1 |
| 1711 | 9 | | |
| 1712 | 8 | | |
| *serie 3* | | *serie 7* | |
| 1713 | 6 | 1728 | 1 |
| 1714 | 5 | 1729 | 2 |
| 1715 | 8 | 1730 | 2 |
| 1716 | 4 | 1731 | 1 |
| 1717 | 6 | | |
| *serie 4* | | *serie 8* | |
| 1718 | 5 | 1732 | 2 |
| 1719 | 5 | 1733 | 1 |
| 1720 | 4 | 1734 | 2 |
| 1721 | 2 | 1735 | 1 |
| *serie 5* | | *serie 9* | |
| 1722 | 2 | 1736 | 1 |
| 1723 | 2 | 1737 | 1 |
| 1724 | 1 | 1738 | 2 |
| 1725 | 3 | 1739 | 1 |

Als we eenmaal uitgaan van levering uit voorraad en partiële herdrukken om gaten in de voorraad aan te vullen, laten zich niet alleen de grillige ontwikkelingen bij de kaderpatronen in de eerste drie series verklaren, maar is er ook een oplossing voor het probleem van de heterogeniteit van de bundels. Als deze afkomstig zouden zijn van duidelijk van elkaar onderscheiden drukken van de hele reeks en ten minste van afzonderlijke series, zouden er bij het onderzoek van de drukverschillen veel meer gelijke sets maandbriefjes moeten zijn dan nu het geval is. Ook het in kaart brengen van de kadervariaties zou duidelijker patronen moeten opleveren.

## Nieuwe tussenbalans

Terugblikkend op de hele tweede aflevering kan worden vastgesteld dat er dankzij het creëren van toetspunten en een met behulp daarvan uitgevoerde systematische vergelijking winst te boeken valt bij moeilijk te dateren en te lokaliseren drukwerk. De keuze van toetspunten uit de ‘vrije ruimte’ aan het begin van het drukwerk bleek effectief. Achteraf had misschien ook de variatie die bij de maandbriefjes in de ruimte onderaan bladzijde vier

mogelijk aanwezig is, meer en beter benut kunnen worden. Daar staat tegenover dat variatie op die plaats blijkt te kunnen voorkomen bij briefjes die verder gelijk zijn. Hoe dan ook, vooral de toetspunten 'anno', 'kadertype', 'verhouding kader horizontaal en verticaal' en 'maandnaam in mm' hebben betrekkelijk veel opgeleverd bij het zoeken naar drukverschillen. Het zoeken naar afwijkingen in de spelling van de maandnamen en het laatste woord op de eerste bladzijde heeft minder rendement gehad. Daarnaast blijkt werken met variatie in de spelling van bijzondere woorden uit de tekst nuttig om drukverschillen op te sporen, maar deze manier van werken is eerder geschikt voor aanvullend dan systematisch onderzoek.

Door het inzetten van de toetspunten is helder gemaakt dat de uitgavegeschiedenis van de reeks Antwerpse maandbriefjes uit de periode 1703-1739 veel ingewikkelder is dan vooraf ook maar vermoed kon worden. Aan de ene kant lijkt er, tegen de verwachtingen in en ondanks alle drukverschillen, uiteindelijk van de hele reeks maar één complete set van eerste drukken te zijn en dan nog alleen virtueel. Aan de andere kant is er wel degelijk herdrukt, maar de aangetroffen drukverschillen hebben alleen betrekking op partiële herdrukken en daarvan zijn er vooral bij de eerste series veel meer geweest dan vóór het onderzoek bekend was.

De tweede vrucht van de onderzoeksaanpak betreft de globale datering van deze herdrukken. Dat er nu drie fasen in het herdrukken onderscheiden kunnen worden, overtreft de verwachtingen. Er waren immers nauwelijks aanknopingspunten vooreen dergelijke onderneming. De maandbriefjes hebben immers geen titelbladen met impressa. Door het ontbreken van katernsignaturen is het nemen van een vingerafdruk vrijwel onmogelijk. Bovendien is er nog het periodieke karakter van de uitgave. Desondanks konden de contouren van de uitgavegeschiedenis zichtbaar worden gemaakt.

Er valt nog veel uit te zoeken, maar wat de uitkomst daarvan ook zal zijn, de hoofdlijnen zijn duidelijk. Minder duidelijk is hoe ze gewogen moeten worden. Zo kan men zich de vraag stellen of de afnemende drukverschillen en de ene druk van de laatste series maandbriefjes staan voor een afnemende belangstelling voor de suffragia? De neergaande lijn van het aantal beschikbare bundels kan daarvoor een aanwijzing zijn (tabel 16). Ze is niet zo dramatisch als de reductie van het veronderstelde aantal drukken, maar volgt wel de koers ervan. In deze optiek zijn de herdrukactiviteiten van het begin het effect geweest van een hype, maar heeft deze na een paar series aan kracht ingeboet en is het soortelijk gewicht van de maandbriefjes als totaliteit per saldo toch gering geweest. In verband met de neerwaartse trend van het aantal bundels kan ook in herinnering geroepen worden wat in de eerste aflevering is geconstateerd inzake het gebruik en hergebruik van de houtblokjes. Het omslagpunt bij de prenten ligt weliswaar iets later, maar het is toch een opmerkelijke coïncidentie dat er vanaf 1724 nauwelijks tot geen drukverschillen meer zijn en dat vanaf 1726/1727 het hergebruik van de prenten begint. Een andere, meer optimistische optie is dat de belangstelling groot bleef en dat de uitgevers zich in de loop van de tijd steeds beter hebben ingesteld op de vraag door grotere oplagen van de pers te laten komen. Daarmee reduceerden ze voor de latere series op een adequate wijze de noodzaak tot het verzorgen van herdrukken ervan.

Een nog niet gememoreerde onzekere factor vormen de maandbriefjes die in broederschapsverband zijn uitgedeeld. Volgens punt 1 van de *Godvruchtige regels*

*voor de broeders en susters van het alder-christelijckste broederschap der christelycke leeringe* moest dat telkens

**Tabel 16 Het aantal geregistreerde bundels per periode**

| *serie* | *periode* | *aantal bundels* |
|---|---|---|
| **1** | 1703-1708 | 70 |
| **2** | 1709-1712 | 64 |
| **3** | 1713-1717 | 53 |
| **4** | 1718-1721 | 47 |
| **5** | 1722-1725 | 41 |
| **6** | 1726-1727 | 41 |
| **7** | 1728-1731 | 39 |
| **8** | 1732-1735 | 37 |
| **9** | 1736-1739 | 42 |

op de eerste zondag van elke maand worden gedaan. Op deze uitgedeelde briefjes behoorde, nog steeds volgens punt 1, de naam te staan van een medebroeder of -zuster voor wiens of wier zaligheid de ontvanger dagelijks moest bidden. Op een enkele uitzondering na ontbreken deze beschreven briefjes in de bundels.[48] Mag daaruit worden geconcludeerd dat de briefjes die werkelijk in broederschapsverband gefunctioneerd hebben, helemaal buiten beeld zijn gebleven? Om welke aantallen gaat het dan? Zijn het dezelfde briefjes als die, die in de bundels zijn aangetroffen? Er is bronmateriaal om later nog eens op deze kwestie terug te komen.

Dat geldt ook voor de vraag naar de aard van het gebruik van de maandbriefjes. Het is immers iets anders briefjes maandelijks in een broederschap uit te delen en te laten functioneren dan ze in te binden en als boek uit te geven. In dit verband vraagt de Cleydaelbundel nog één keer de aandacht. Er zijn geen *Godvruchtige regels* bijgebonden en dat was ook niet nodig, omdat de karmelietessen toch niet direct deel konden nemen aan de activiteiten van de broederschap in de Antwerpse stadsparochies. Vanaf het begin zijn de maandbriefjes dus ook buiten de broederschap terecht gekomen. Dit geeft aanleiding tot de vraag naar hun rol in andere milieus.

Het is overmoedig te denken dat deze en vele andere vragen oplosbaar zijn, maar er zijn nog andere bronnen beschikbaar dan de tot nu toe besproken bundels maandbriefjes om licht op de zaak te werpen. In een derde aflevering zal ten behoeve van de weging van de maandbriefjes ook worden ingegaan op de verschillende aspecten van het verrassende vervolg dat de uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes blijkt te hebben gehad na 1739.

48 De enige uitzondering die tot nu toe is aangetroffen is het briefje van augustus 1703 in St. Agatha K 19.

## Bijlage 3: Drukverschillen in de briefjes van de maand januari 1704-1708

In deze bijlage zijn de resultaten verwerkt van de vergelijking van meer dan 30 bundels maandbriefjes. Bij deze vergelijking zijn de toetspunten gebruikt die geïntroduceerd zijn in de paragraaf over de aanpak en het instrumentarium (p. 71-74). Soms was er aanleiding om *ad hoc* nog toetspunten toe te voegen om nog andere, in het voorbijgaan vastgestelde verschillen zichtbaar te maken. Bij de presentatie is onderscheid gemaakt tussen bundels met en bundels zonder katernsignatuur.

Het briefje van de maand januari 1704 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1704** | **R'daal BM 1703**[1] | **R'daal BM z.j.**[2] | **AntwMPM A 3701** | **NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **1** | **2** | **2** | **2** | **3** |
| Annotype | 2 | 3 | 3 | 10 | 2 |
| Interpunctie na jaartal | op lijn | op lijn | op lijn | op lijn | op lijn |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | n.v.t. | 1 | 3 | 3 | n.v.t. |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 18 | 24 | 18 | 17 | 18 |
| Laatste woord op p. 1 | zijt. | zijt. | zijt. | zijt. | zijt. |
| Laatste woord kopr. 1 | onverander- | onveran- | onveran- | onveran- | onverander- |
| Letter onder punt na Maandnaam | ‘w’ | ‘h’ | ‘e’ | ‘e’ | ‘w’ |

| **Januari 1704** | **AntwEHC F94799(1)** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntwRG 3093H3α** | **AntwRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|

2 Dezelfde kenmerken komen ook voor bij AdamUVA OTM 62-3556.

1 De briefjes in R'daal BM 1703 en Heeswijk 253.9/1 zijn gelijk. Ondanks een verschillend ‘anno’-type is AntwRG 3093H3β bij deze groep gevoegd, omdat in deze bundel dezelfde letter onder het punt na de maandnaam staat als in R'daal BM 1703 en Heeswijk 253.9/1.

| ***Instellingen regels*** | **8** | **8** | **13**[3] | **13** | **3** |
|---|---|---|---|---|---|
| Annotype | 3/10 | 3 | n.v.t. | 3 | 3/4 |
| Interpunctie na jaartal | op lijn | op lijn | n.v.t. | op lijn | 1 |
| Kadertype | 4 | 4 | n.v.t. | 4 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | n.v.t. | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 3 | n.v.t. | n.v.t. | n.v.t. |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | n.v.t. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | n.v.t. | 18 | 1/2 |
| Laatste woord(en) p.1 | zijt. | zijt. | n.v.t. | zijt. | 2 |
| Laatste woord kopr. 1 | onveran- | onveran- | n.v.t. | onverander- | 2 |
| Letter onder punt na Maandnaam | ‘e’ | ‘e’ (?) | n.v.t. | ‘w’ | 4 |

3 Maandbriefjes van nov. 1703 t/m jan. 1704 ontbreken.

Het briefje van de maand januari 1704 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1704** ***Instelling en regels*** | **Antw HOLTHOF**[4] **4** | **AntwRG 3093H1δ 5** | **AntwRG 3093H1θ 5** | **NijmUB 109d23 5** | **AntwRG 3093H1α 6** | **BrusKB VB 1832 A 6** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Annotype | 2 | 3 | 4. [kleine o] | 4/2 | 1 | 1 |
| Interpunctie na jaartal | geen | Hoger | Hoger | op lijn | komma | ? |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. [kleine R] | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 17 | 19 | 18 | 18 | 22 | 23 |
| Laatste woord(en) p. 1 | zyt. | zyt. | zyt. | zyt. | zyt. | zyt. |
| Laatste woord kopr. 1 | onveran- | onveran- | Onveran- | onveran- | onveran- | ? |
| Letter onder punt na Maandnaam | ‘ee’ | ‘ee’ | ‘ee’ | ‘ee’ | ‘w’ | ? |

| **Januari 1704** ***Instelling en regels*** | **AntwRG 3093H1β**[5] **7** | **AntwRG 3093H1ε 9** | **AntwRG 3093H1ζ**[6] **9** | **NijmUB 749d1 10** | **AntwRG 3093H2 16** | **aantal varianten 6** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Annotype | 1 | 3/10 | 3 | 10 | 2 | 4 |
| Interpunctie na jaartal | komma | op lijn | Hoger | hoger | op lijn | 4 |

4 Zie ook AntwRG 3093H1γ en η, MiddelbZB 1067B16/1, NijmUB TBI 231d103, UtrUB ODB 5555 en UtrUB Rys 81/312. De verschillen in de relatie kader/prent zijn om redenen van voorzichtigheid niet meegewogen.

6 Zie ook UtrUB Megen 21/480.

5 Zie ook AntwEHC F94799(2), AntwMPM K946, BrusKB 7A47326, BrusKB VB 1832 A (?), NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292, UtrUB COKB 315J17.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | - | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | - | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 22/23 | 24 | 19 | 18 | 23 | 5 |
| Laatste woord(en) p.1 | zyt. | zijt. | zyt. | zyt. | zijt. | 2 |
| Laatste woord kopr. 1 | onveran- | onveran- | Onveran- | onveran- | onveran- | 1 |
| Letter onder punt na | ‘wi’ | ‘eh’ | ‘ee’ | ‘ee’ | ‘u’ | 5 |
| Maandnaam | | | | | | |

Het briefje van de maand januari 1705 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1705** | **R'daal BM 1703** | **R'daal BM z.j.** | **AntwMPM A 3701**[7] | **NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **1** | **2** | **2** | **2** | **3** |
| Annotype | 10 | 3 | 3/10 | 10 | 10 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 0 | 1 | 1 | 1 | 0 |
| Maandnaam spelling | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 24 | 24 | 18 | 17 | 24 |
| Laatste woord(en) p.1 | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kint, son- |
| Begin laatste regel p.1 | den mensch | dē mensch | dē mensch | dē mensch | den mensch |

| **Januari 1705** | **AntwEHC F94799(1)** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntwRG 3093H3α;** | **AntwRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| *Instelling en regels* | 8 | 8 | 13 | 13 | 4 |
| Annotype | 3/10 | 4 | 3 | 3 | ¾ |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 2 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 18 | 18 | 2 |
| Laatste woord(en) p.1 | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kint, son- | 2 |
| Begin laatste regel p.1 | dē mensch | dē mensch | dē mensch | dē mensch | 2 |

7 Dezelfde kenmerken komen ook voor bij AdamUVA OTM 62-3556.

Het briefje van de maand januari 1706 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1706** | **R'daal BM 1703**[14] | **R'daal BM z.j.** | **AntwMPM A 3701** | **NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **1** | **2** | **2** | **2** | **3** |
| Annotype | 10 | 3 | 10 | 10 | 3 |
| Anno+jaar in mm | 16 | 16 | 14 | 16 | 16 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Kader: relatie h/v | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader/Prent relatie | 3 | 3 | 1 | 3 | 3 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 18 | 18 | 18 |
| Laatste woord(en) p.1 | alle:men | alle:men | alle:men | alle:men | alle:men |
| Tekst gebed p.4, r.2. | ô Iesu*!* | ô Iesu*!* | ô Iesu! | ô Iesu*!* | ? |
| *V* van *Vidit* onder: | ‘ev’ | ‘ve’ | ‘ve’ | ‘ev’ | ? |
| *C* van *LC* onder: | ‘er’ | ‘e’ | ‘d’ | ‘er’ | ? |

14 Dezelfde kenmerken komen ook voor bij AdamUVA OTM 62-3556. R'daal BM 1703 en R'daal BM z.j. zijn over het hele briefje bezien aan elkaar gelijk; de afwijkingen zitten alleen aan het begin en het eind. Het is dus zaak op te passen en de begin- en eindverschillen niet te verabsoluteren.

Het briefje van de maand januari 1705 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1705** | **Antw HOLTHOF**[8] | **AntwRG 3093H1δ**[9] | **AntwRG 3093H10**[10] | **AntwRG 3093H1α**[11] | **AntwRG 3093H1β**[12] |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **4** | **5** | **5** | **6** | **7** |
| Annotype | 10 | 3/10 [kl o] | 3 | 1 | 1 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 18 | 19 | 23 | 23 | 23 |
| Laatste woord(en) p.1 | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kint, son- |
| Begin laatste regel p.1 | den mensch | den mensch | den mensch | den mensch | den mensch |

| **Januari 1705** | **UtrUB ODB 5555**[13] | **AntwRG 3093H1ε** | **NijmUB 749d1** | **AntwRG 3093H2** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **7** | **9** | **10** | **16** | **7** |
| Annotype | 10 | 3 | 10 | 2 | 4/5 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | - | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 2 | 1 | - | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | IANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 2 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 22 | 20 | 5 |
| Laatste woord(en) p.1 | kint, son- | kint, son- | kint, son- | kind, son- | 3 |

12 Zie ook BrusKB 7A47326 en BrusKB VB 1832 A(?).
11 Zie ook AntwMPM K946, NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292, UtrUB COKB 315/17.
10 Zie ook NijmUB109d23.
9 Zie ook AntwEHC F94799(2), AntwRG 3093H1ζ en UtrUB Megen 21/480.
8 Zie ook AntwRG 3093H1γ en η, MiddelbZB 1067B16/1, NijmUB TBI 231d103, UtrUB ODB 5555 en UtrUB Rys 81/312.
13 Zie ook AntwMPM K 946.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Begin laatste regel p.1 | den mensch | den mensch | den mensch | den mensch | 2 | |

Het briefje van de maand januari 1706 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1706** ***Instelling en regels*** | **AntwHOLTHOF[15] 4** | **AntwRG 3093H1δ 5** | **AntwRG 3093H10[16] 5** | **AntwRG 3093H1α 6** | **AntwRG 3093H1β[17] 7** | **UtrUB ODB5555[18] 7** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Annotype | 2 | 3 | 3 | 1 | 1 | 2 |
| Anno+jaar in mm | 15 | 14 | 14 | 14 | 14 | ? |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. [AN kleiner] | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. [JAN |
| Maandnaam in mm | 19 | 19 | 19 | 23 | 23 | 19 |
| Laatste woord(en) p.1 | alle:men | alle: men | alle: men | alle: men | alle: men | alle: men |
| Tekst gebed p. 4, r.2 | ô Jesus! | ô Jesus! | ô Jesu! | ô Jesus! | ô Jesus! | ô Jesus! |
| *V* van *Vidit* onder: | , v | ‘v’ | ‘wo’ | ‘n,’ | ‘n,’ | ‘, v’ |
| *C* van *LC* onder: | ‘t.o’ | ‘t o’ | ‘rd’ | ‘p’ | ‘op’ | ‘t o’ |

18 Zie ook AntwMPM K 946.
17 Zie ook BrusKB 7A47326, BrusKB VB 1832 A (?), NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292, UtrUB COKB 315J17.
16 Zie ook NijmUB 109d23.
15 Zie ook AntwRG 3093H1γ en η, MiddelbZB 1067B16/1. NijmUB TBI 231d103 en UtrUB Rys 81/312 (?).

Het briefje van de maand januari 1706 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1706** | **AntwEHC F94799(1)** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntwRG 3093H3α** | **AntwRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **8** | **8** | **13** | **13** | **3** |
| Annotype | 10 | 3 | 3/10 | 3/10 | 2/3 |
| Anno+jaar in mm | 16 | 14 | 14 | 14 | 2 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 3 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 18 | 18 | 1 |
| Laatste woord(en) p.1 | alle:men | alle: men | alle: men | alle:men | 2 |
| Tekst gebed p.4, r.2 | ô Jesu! | ô Jesu! | ô Jesu! | ô Jesu! | 3 |
| *V* van *Vidit* onder: | ‘ev’ | ‘ve’ | ‘ve’ | ‘ve’ | 2 |
| *C* van *LC* onder: | ‘e’ | ‘d’ | ‘d’ | ‘d’ | |

Het briefje van de maand januari 1707 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1707** | **R'daal BM 1703**[19] | **R'daal BM z.j.** | **AntwMPM A 3701** | **NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **1** | **2** | **2** | **2** | **3** |
| Annotype | 2 | 2 | 2 | 10 | 10 |
| Kadertype | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader: relatie h/v | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader/Prent relatie | 3 | 3 | 3 | 1 | 3 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |

19 Dezelfde kenmerken komen ook voor bij AdamUVA OTM 62-3556.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Maandnaam in mm | 24/25 | 24/25 | 24/25 | 23 | 23 |
| Laatste woord(en) p.1 | sy | sy | sy | sy | sy |
| *V* van *Vidit* onder: | de zielen | de zielen | de zielen | de zielen | ? |
| *C* van *LC* onder: | hebt | hebt | hebt | hebt | ? |

| **Januari 1707** | **AntwEHC F94799(1)[20]** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntwRG 3093H3α** | **AntwRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **8** | **8** | **13** | **13** | **3** |
| Annotype | 3/10 | 3/10 | 3/10 | 2 | 2/3 |
| Kadertype | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 3 | 3 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 23 | 23 | 23 | 24/25 | 2 |
| Laatste woord(en) p.1 | sy | sy | sy | sy | 1 |
| *V* van *Vidit* onder: | de zielen | de zielen | de zielen | de zielen | 1 |
| *C* van *LC* onder: | hebt | hebt | hebt | hebt | 3 |

20 Zie ook AntwEHC F94799(2).

Het briefje van de maand januari 1706 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1706** | **AntwRG 3093H1ε** | **AntwRG 3093H1ζ** | **UtrUB Megen 21/480** | **NijmUB 749d1** | **AntwRG 3093H2** | **aantal varianten 7** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **9** | **9** | **9** | **10** | **16** | |
| Annotype | 3/10 | 3 | 3 | 3/10 | 2 | 5 |
| Anno+jaar in mm | 16 | 14 | 14 | 14 | 14/15 | 2 |
| Kadertype | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 2 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | - | 1 |
| Kader-Prent | 3 | 1 | 1 | 1 | - | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 3 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18/19 | 18/19 | 18/19 | 23 | 4 |
| Laatste woord(en) p.1 | alle: men | alle: men | alle: men | alle: men | alle: men | 4 |
| Tekst gebed p.4, r.2 | ô Jesu! | ô Jesu! | ô Jesu! | ô Jesu! | ô Jesus! | 3 |
| *V* van *Vidit* onder: | ‘v’ | ‘v’ | ‘v’ | ‘v’ | ‘de’ | |
| *C* van *LC* onder: | ‘er’ | ‘r a’ | ‘r a’ | ‘r a’ | ‘el.’ | |

Het briefje van de maand januari 1707 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1707** | **Antw HOLTHOF**[21] | **AntwRG 3093H1δ** | **AntwRG 3093H10**[22] | **AntwRG 3093H1α**[23] | **UtrUB ODB 5555**[24] |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **4** | **5** | **5** | **6** | **7** |
| Annotype | 2 | 3 | 3 | 1 | 2 |
| Kadertype | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |

24 Zie ook AntwMPM K 946.
23 Zie ook AntwRG 3093H1β, BrusKB 7A47326, BrusKB VB 1832 A (?), NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292, UtrUB COKB 315J17.
22 Zie ook NijmUB 109d23.
21 Zie ook AntwRG 3093H1γ en η, MiddelbZB 1067B16/1, NijmUB TBI 231d103 en UtrUB Rys 81/312.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Kader horiz-vert | 3 | 2 | 2 | 2 | 3 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 19/20 | 19 | 19 | 22/23 | 19 |
| Laatste woord(en) p.1 | sy | sy | sy | zy | sy |
| *V* van *Vidit* onder: | de zielen | de zielen | de zielen | de zielen | de zielen |
| *C* van *LC* onder: | hebt | hebt | hebt | hebt | hebt. |

| **Januari 1707** | **AntwRG 3093H1ε** | **AntwRG 3093H1ζ[25]** | **NijmUB 749d1** | **AntwRG 3093H2** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **9** | **9** | **10** | **16** | **6** |
| Annotype | 2/10 | 3 | 10 | 1 | 4 |
| Kadertype | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 3 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 25 | 19 | 19 | 23 | 4 |
| Laatste woord(en) p.1 | sy | sy | sy | zy | 2 |
| *V* van *Vidit* onder: | de zielen | de zielen | de zielen | de zielen | 5 |
| *C* van *LC* onder: | hebt | hebt | hebt | hebt | 5 |

25 Zie ook AntwEHC F94799(2), UtrUB Megen 21/480.

Het briefje van de maand januari 1708 in bundels zonder katernsignatuur

| **Januari 1708** | **R'daal BM 1703** | **R'daal BM z.j.**[26] | **AntwMPM A 3701** | **NijmUB 109d24** | **Heeswijk 253.9/1** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **1** | **2** | **2** | **2** | **3** |
| Annotype | 2 | 4 | 2 | 2 | 4 |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 |
| Kader: relatie h/v | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader/Prent relatie | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 18 | 17/18 | 18 |
| Laatste woord(en) p.1 | wort. | wort. | wort. | wort. | wort. |
| Tekst gebed p.4, r.1 | Jesus, zyt | Jesus, zyt | Jesus, zyt | Jesus, zyt | ? |
| *V* van *Vidit* onder: | Stervende J | Stervenden | Stervende J | Stervende J | ? |
| *C* van *LC* onder: | genadigh [Cens.] | ziele gen [...] [Cens.] | genadigh | genadigh [Cens.] | ? |

| **Januari 1708** | **AntwEHC F94799(1)** | **UtrUB Alv 70/16** | **AntwRG 3093H3α**[27] | **AntwRG 3093H3β** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **8** | **8** | **13** | **13** | **3** |
| Annotype | 2 | 4 | 4 | 2 | 2 |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 4 | 1 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 2 | 1 | 2 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |
| Maandnaam in mm | 18 | 18 | 18 | 18 | 1/2 |

26 Dezelfde kenmerken komen ook voor bij AdamUVA OTM 62-3556.

27 AntwRG 3093H3α is vrijwel alleen door het ontbreken van de signatuur van AntwRG 3093H1ε onderscheiden. Verder ontbreekt in AntwRG 3093H1ε alleen de letter 'i' van het woord 'ider' op p.1, r.4 in het laatstgenoemde exemplaar. Het lijkt erop dat het zetsel van het eerste exemplaar gebruikt is voor het tweede.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Laatste woord(en) p.1 | wort. | wort. | wort. | wort. | 1 |
| Tekst gebed p.4, r.1 | Jesus, zyt | Jesus, zyt | Jesus, zyt | Jesus, zyt | 1 |
| *V* van *Vidit* onder: | Stervende J | Stervenden | Stervenden | Stervende J | 3 |
| *C* van *LC* onder: | genadigh | genadigh. [Cens.] | ziele gen[...] [Cens.] | genadigh [Cens.] | 3 |

Het briefje van de maand januari 1708 in bundels met katernsignatuur

| **Januari 1708** | **Antw HOLTHOF**[28] | **AntwRG 3093H1δ** | **AntwRG 3093H10**[29] | **AntwRG 3093H1α**[30] | **UtrUB ODB 5555**[31] |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **4** | **5** | **5** | **6** | **7** |
| Annotype | 2 | 2/10 | 3/10 | 1 | 2 |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 3 | 4 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. |
| Maandnaam in mm | 15 | 19 | 18/19 | 17 | 15 |
| Laatste woord(en) p.1 | wort | wort | wort | wort | wort. |
| Tekst gebed p.4. r.1 | Iesus, zyt | Jesus, zijt | Jesus, zijt | Jesus, zyt | Iesus, zyt |
| *V* van *Vidit* onder: | Stervenden | Stervenden | Stervenden | Stervenden | Stervenden |
| *C* van *LC* onder: | genadigh [Cens.] | ziel [Cens.] | genadigh [Cens.] | genadigh. [Cnns.] | genadigh [Cens.] |

| **Januari 1708** | **AntwRG 3093H1ε** | **AntwRG 3093H1ζ**[32] | **NijmUB 749d1** | **AntwRG 3093H2** | **aantal varianten** |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Instelling en regels*** | **9** | **9** | **10** | **16** | **5** |
| Annotype | 4 | 2 | 2/10 | 1 | 4/5 |
| Kadertype | 4 | 4 | 4 | 3 | 2 |
| Kader horiz-vert | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 |
| Kader-Prent | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Maandnaam | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | JANUARIUS. | 1 |

31 Zie ook AntwMPM K 946.
30 Zie ook AntwRG 3093H1β, BrusKB 7A47326, BrusKB VB 1832 A (?), NijmUB 345c135, UtrUB Alv 88/292, UtrUB COKB 315J17.
29 Zie ook NijmUB 109d23.
28 Zie ook AntwRG 3093H1γ en η, MiddelbZB 1067B16/1, NijmUB TBI 231d103 en UtrUB Rys 81/312.
32 Zie ook AntwEHC F94799(2), UtrUB Megen 21/480.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Maandnaam in mm | 18 | 19 | 18 | 17 | 4 |
| Laatste woord(en) p.1 | wort. | wort. | wort | wort | 1 |
| Tekst gebed p.4, r.1 | Jesus, zyt | Jesus, zijt | Jesus, zijt | Jesus, zyt | 2 |
| *V* van *Vidit* onder: | Stervenden | Stervenden | Stervenden | Stervenden | 3 |
| *C* van *LC* onder: | ziele gen[...] [Cens.] | ziel [Cens.] | ziel [Cens.] | genadigh [Cnns.] | 5 |

## Bijlage 4: Variatie in kadertype in de maandbriefjes van de eerste serie (1703-1708)

| ****** | *fase 1* | | | | | | *fase 2* | | | | | | | | *fase 3* | | | | | ******* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **kdmnt** | **1** | **2** | **3** | **4** | **5** | **6** | **7** | **8** | **9** | **10** | **11** | **12** | **13** | **14** | **15** | **16** | **17** | **18** | **19** | **variatie per maand** |
| **IR nr.** | **1** | **2 13** | **3 5 9** | **13** | **2 8** | **5 9 10** | **4** | **4 7** | **7** | **7** | **7** | **7** | **7** | **7** | **6** | **6** | **6** | **16** | **16** | |
| Aug 1703 | 3 | 4 | 10 | 4 | 4 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | **4** |
| Sept | 4 | 3 | 10 | 4 | 3 | 4 | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | **5** |
| Okt | **22** | **22** | 9 | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | **22** | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | **3** |
| Nov | 2 | 2 | - | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | **2** |
| Dec | 3 | 3 | - | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | **2** |
| Jan 1704 | 4 | 4 | - | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | **2** |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Apl | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 2 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | **2** |
| Okt | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | **3** |
| Nov | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | **3** |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | **2** |
| Jan 1705 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | **2** |
| Febr | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | **2** |
| Mrt | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | **2** |
| Apl | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | **2** |
| Mei | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | **2** |
| Juni | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | **2** |

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Juli | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | **2** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | **2** |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Okt | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **8** | **8** | **8** | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | 5 | **3** |
| Nov | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | 5 | **2** |
| Dec | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | **2** |
| Jan | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | **2** |
| **1706** | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | 2 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **2** |
| Apl | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **3** |
| Mei | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **8** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **3** |
| Juni | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | 5 | **2** |
| Juli | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | 5 | **2** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 | **2** |
| Sept | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | **2** |
| Okt | 3 | 3 | - | 3 | 22 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | **3** |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | **2** |
| Dec | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **1** |
| Jan | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **1** |
| **1707** | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Febr | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **1** |

| ***** | *fase 1* | | | | | | *fase 2* | | | | | | | | *fase 3* | | | | | ******* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **kolomnr.** | **1** | **2** | **3** | **4** | **5** | **6** | **7** | **8** | **9** | **10** | **11** | **12** | **13** | **14** | **15** | **16** | **17** | **18** | **19** | **variatie per maand** |
| **IR nr.** | **1** | **2 13** | **3** | **5** | **9** | **13** | **2 8** | **5 10** | **9** | **4 7** | **7** | **7** | **7** | **7** | **7** | **6** | **6** | **6** | **16** | **16** | |
| Mrt | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 5 | **2** |
| Apl | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 5 | **2** |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | **2** |
| Juni | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | 4 | 4 | **2** |
| Juli | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | 3 | 3 | **2** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | 2 | 2 | **2** |
| Sept | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **1** |
| Okt | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **1** |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | **2** |
| Dec | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **2** |
| Jan 1708 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **2** |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **1** |
| Mrt | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | **2** |
| Apl | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | **2** |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | **2** |
| Juni | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **2** |
| Juli | 3 | 3 | 3 | - | 3 | 3 | 3 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **2** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **2** |
| Sept | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | **2** |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **1** |
| Nov | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | **1** |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 2 | 2 | 2 | 7 | 2 | 7 | 2 | 2 | [] | 7 | **2** |

## Toelichting bij bijlage 4 met overzicht van variatie in de kadertypen

| **kolom- nr.** | **ed.nr. IR** | **exemplaren** |
|---|---|---|
| 1 | 1 | R'daalCLEMENS BM 1703 (ex. Cleydael). |
| 2 | 2 | R'daalCLEMENS BM z.j. |

| | | |
|---|---|---|
| | 3 | AdamUVA OTM 62-3556; Heeswijk 253.9/1. |
| | 5 | AntwRG 3093H1θ; AntwSA BIB 3380; NijmUB 109d23; St. Agatha K 19. |
| | 9 | AntwRG 3093H1ε; TilbUB TF-A 5031. |
| | 13 | GentBS M 142A2. |
| 3 | 13 | AntwRG 3093H3α. |
| 4 | 13 | AntwRG 3093H3β. |
| 5 | 2 | AntwMPM A 3701; NijmUB 109 d24. |
| | 8 | AntwEHC F 94799 1e ex.; GentUB A25663; UtrUB Alv 70/16. |
| 6 | 5 | AntwRG 3093H1δ LeuvUB GBIB 2-001813/A. |
| | 9 | AntwRG 3093H1ζ; UtrUB Megen 21/480. |
| | 10 | NijmUB 749 d 1. |
| 7 | 4 | AntwHOLTHOF; AntwRG 3093 H1γ; NijmUB TBI 231d103. |
| 8 | 4 | AntwUA Mag P 11335(?); MiddelbZB 1067B16/1; UtrUB Rys 81/312. |
| | 7 | AntwRG 3093 H1η; UtrUB ODB 5555. |
| 9 | 7 | LeuvUB GBIB 248.1. |
| 10 | 7 | AntwMPM K946 (?); AntwRG 3093H1β; AntwEHC F 15461 3e ex. UtrUB COKB 315J17. |
| 11 | 7 | AntwEHC F 15461 2e ex. |
| 12 | 7 | BrusKB 7A47326; LeuvUB GBIB 3107 A25; UtrUB Alv 88/292. |

| | | |
|---|---|---|
| 13 | 7 | NijmUB 345c135; R'daalCLEMENS (ApeldSem). |
| 14 | 7 | AntwEHC F 15641 1e ex. |
| 15 | 6 | BrusKB VB 1832 A. |
| 16 | 6 | AntwEHC F 15641 bis. |
| 17 | 6 | AntwRG 3093 H1α. |
| 18 | 16 | LeuvUB GBIB 3107A35. |
| 19 | 16 | AntwRG 3093H2; GentBS M 142A1; TilbUB TFH-A 10507. |

## Bijlage 5: Variaties in de katernsignaturen, 1703-1708

| ***** | *sig* | *fase 1* | | | | | | *fase 2* | | | | | | | | | | | | | *fase 3* | | | | **** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **kolom nr** | | **2** | **2** | **2** | **2** | **6** | **6** | **7** | **7** | **8** | **8** | **10** | **10** | **10** | **11** | **12** | **12** | **13** | **13** | **14** | **15** | **16** | **17** | **19** | **19** | **varianten** |
| **katern** | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| **IR nr.** | | **5a** | **5b** | **5c** | **9a** | **5d 9b** | **10** | **4a** | **4b** | **4c** | **4d** | **7a** | **7b** | **7c** | **7d** | **7e** | **7f** | **7g** | **7h** | **7i** | **6a** | **6b** | **6c** | **16a** | **16b** | |
| Aug 1703 | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Sep | A | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 4 | 4 | 4 | 4 | 2 |
| Okt | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Nov | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Dec | B | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 1 |
| Jan 1704 | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Feb | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Mrt | C | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 1 |
| Apr | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Mei | D | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Jun | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jul | E | 6 | 8 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 3 | 3 | 3 | 4 |
| Aug | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Sep | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Okt | F | 6 | 6 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 2 |
| Nov | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Dec | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jan 1705 | G | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 1 |
| Feb | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Mrt | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Apr | H | 6 | 8 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 3 |
| Mei | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jun | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jul | I | 6 | 6 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 2 |
| Aug | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |

| | | |

| ~~~~~ | *sig* | *fase 1* | | | | | *fase 2* | | | | | | | | | | | | | *fase 3* | | | | | | **** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **kolom nr** | | **2** | **2** | **2** | **2** | **6** | **6** | **7** | **7** | **8** | **8** | **10** | **10** | **10** | **11** | **12** | **12** | **13** | **13** | **14** | **15** | **16** | **17** | **19** | **19** | **varianten** |
| **kadans** | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| **IR nr.** | | **5a** | **5b** | **5c** | **9a** | **5d 9b** | **10** | **4a** | **4b** | **4c** | **4d** | **7a** | **7b** | **7c** | **7d** | **7e** | **7f** | **7g** | **7h** | **7i** | **6a** | **6b** | **6c** | **16a** | **16b** | |
| Sept | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Okt | S | 6 | 6 | 1 | 6 | 11 | 1 | 1 | 11 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 11 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 3 |
| Nov | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Dec | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jan 18 | T | 4 | 4 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 4 | 6 | 6 | 6 | 6 | 2 |
| Feb | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Mrt | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Apr | V | 1 | 1 | 1 | 6 | 4 | 4 | 4 | 5 | 4 | 5 | 5 | 5 | 5 | 5 | 4a | 4a | 5 | 4a | 4a | 4a | 4a | 4a | 4a | 4a | 5 |
| Mei | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jun | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Jul | X | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 12 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 13 | 13 | 13 | 13 | 13 | 14 | 4 |
| Aug | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Sept | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Okt | Y | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 1 |
| Nov | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
| Dec | Z | 1 | 1 | 1 | 4b | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| Pag kat X | | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 2 | 1 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 1 | 2 | 2 | 1 | 1 | 2 | |

## Toelichting bij de kleuren en codes in bijlage 5

| *code* | *Betekenis* |
|---|---|
| 1 | signatuur ontbreekt. |
| 2 | signatuur 1 (2-6). |
| 3 | signatuur 1-2 (3-6). |
| 4 | signatuur 1-3 (4-6). |
| 4a | signatuur 1-3, maar nummervolgorde is 1(2)3(4-6). |
| 4b | signatuur 1-3 (4). |
| 5 | signatuur 1-3 (4-6), maar in plaats van V1, V2, V3 staat er V1, A2, V3. |
| 6 | signatuur 1-4 (5-6). |
| 7 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1235(5-6). |
| 8 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1243(5-6). |
| 9 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1244(5-6). |
| 10 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1246(5-6). |
| 11 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 12(3)4(5-6). |
| 12 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1(2)43(5-6). |
| 13 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1(2)34(5)2. |
| 14 | signatuur 1-4, maar nummervolgorde is 1-4(5)2. |

## Toelichting bij de codes voor de pagineringsvarianten in katern X

0 Katern X is niet gepagineerd.
1 Katern X is gepagineerd (p. 233 t/m 244) maar de ordening van de tekst klopt niet.
2 Katern X is gepagineerd, heeft een verkeerde paginanummering (p. (233), 234, 243, 244, (245), 238, 239, 240, (241), 242, 235, 236) maar de juiste ordening van de tekst.

## Toelichting met betrekking tot de grondslag van het overzicht van katernvarianten

| kolomnr. kaders[1] | bundelnr. | exemplaren |
|---|---|---|
| 2 | 5a | AntwRG 3093H1θ. |
| 2 | 5b | NijmUB 109d23. |
| 2 | 5c | AntwSA BIB 3380. |
| 2 | 9a | AntwRG 3093H1ε. |
| 6 | 5d | AntwRG 3093H1δ. |
| 6 | 9b | AntwRG 3093H1ζ; UtrUB Megen 21/480. |
| 6 | 10 | NijmUB 749 d 1. |
| 7 | 4a | AntwHOLTHOF. |
| 7 | 4b | AntwRG 3093 H1γ. |
| 8 | 4c | NijmUB TBI 231d103 |
| 8 | 4d | UtrUB Rys 81/312; AntwUB CB Mag P 11.335. |
| 10 | 7a | AntwMPM K 946. |
| 10 | 7b | AntwRG 3093H1β; MechSA; UtrUB COKB 315J17. |
| 10 | 7c | AntwEHC F 15461 3e ex. |
| 11 | 7d | AntwEHC F 15461 2e ex. |
| 12 | 7e | BrusKB 7A47326. |
| 12 | 7f | UtrUB Alv 88/292. |
| 13 | 7g | TilbUB TF-A 24940. |
| 13 | 7h | R'daalCLEMENS ApeldSem. |
| 14 | 7i | AntwEHC F 15641 1e ex. |
| 15 | 6a | BrusKB VB 1832 A. |
| 16 | 6b | AntwEHC F 15641bis. |
| 17 | 6c | AntwRG 3093 H1α. |
| 18 | 16a | AntwRG 3093H2 |
| 19 | 16b | TilbUB TFH-A 10507. |

1 Zie voor de nummering de betreffende kopregel in bijlage 4.

## Bijlage 6: Drukverschillen tussen de maandbriefjes 1709-1739

Hieronder staan overzichten van het onderzoek naar drukverschillen voor de periode 1709-1739. Het betreft het resultaat van een systematische toetsing van alle januari-briefjes. De overzichten zijn per jaar opgemaakt, tenzij het mogelijk was meer jaren samen te nemen. In de kopregel zijn de toetspunten in afgekorte vorm vermeld: a=anno; k=kadertype; h/v=verhouding tussen het horizontale en het verticale deel van het kader; k/p=verhouding van kader tot prent; maand=maandnaam; mm=millimeter; en lw=laatste woord(en) van p. 1. In kolom 8 staan de nummers van de edities van het broederschaps-

DEEL 2: Januari 1709 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 22 | aenbidden | 0,6,7 | AntwRG 3093H4α, ε, θ, ι, κ, λ (o); BrusKB VB 1832A, |
| | | | | | | | 8,9, | AntwEHC F 15641 bis (6); AntwEHC F 15641 1e ex., |
| | | | | | | | 16 | RdaCLEMENS (ApeldSam) (7); UtrUB Alv 70/17 (8); TilbUB TF-A 5031 (9); TilbUB TFH-A 10507 (16). |
| 1 | 2 | 2 | 1 | Jannuarius. | 24 | de | 0,4,7 | RdaCLEMENS (1709-1712) (0); |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | AntwHOFO; UtrUB Rys 81/313, NijmUB TBI 231d103 (4); AntwMPM K946 /2, AntwRG 3093H4ζ, AntwEHC F 15641 2e ex., UtrUB ODB 5556 (7). |
| 2 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 19 | de | 0 | AntwRG 3093H4β (0). |
| 2 | 2 | 3 | 3 | Januarius. | 18 | de | 7 | AntwEHC F 15641 3e ex (7). |
| 3 | 2 | 3 | 3 | Januarius. | 19 | de | 0,5,9 | AntwRG 3093H4δ (0); St. Agatha K 20? (defect) (5), AntwRG 3093H4γ* (9). |
| 3 | 2 | 3 | 3 | Januarius. | 23 | de | 9 | AntwRG 3093H4η (9). |
| 10 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 19 | de | 3,5,7 | Heeswijk 253.9 Ins (3); NijmUB 109d23 |

* Met aanzet tot signatuur, die echter niet verder gaat dan A2.

* Met aanzet tot signatuur, die echter niet verder gaat dan A2.

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | (5); UtrUB COKB |
| | | | | | | | 10 | 315J18 (7); NijmUB 749d1 (10). |
| 10 | 2 | 3 | 3 | Januarius. | 18 | de | 9,13, | AntwRG 3093H3β*; UtrUB Megen 21/481 (9); AntwRG |
| | | | | | | | 14j | 3072B3bs2* (14j). |

DEEL 2: Januari 1710 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius. | 15 | 2. Sig | 6 | AntwEHC F 15641 bis, BrusKB VB 1832 A (6). |
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 16 | 2. Sig | 0,7, | AntwRG 3093H4α, ι, κ, λ (0); AntwEHC F 15641 1e ex. (7); |
| | | | | | | | 16 | TilbUB TFH-A 10507 (16). |
| 1 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 17 | 2. Sig | 0,4, | AntwRG 3093H4 ε, θ, |

** Met Antwerpse goedkeuring in januari en aug.-dec. 1709 en Gentse aflaat van febr.-juli 1709.
*** Met Gentse aflaat in jan.-juli 1709; vanaf augustus de gewone Antwerpse goedkeuring.

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | RdaCLEMENS (1709-1712) (0); |
| | | | | | | | 7,8, | AntwHOLHOF (4); AntwMPM K946, AntwRG 3093H4ζ, |
| | | | | | | | 9 | AntwEHC F 15641 2e ex., RdaCLEMENS (ApdSam), UtrUB ODB 5556 (7); UtrUB Alv 70/17 (8); TilbUB TF-A 5031 (9). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 19 | 2. Sig. | 0,3, | AntwRG 3093H4β (0); NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys |
| | | | | | | | 4,7 | 81/313, (4); UtrUB COKB 315J18 (7). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 24 | 2. Sig | 3 | Heeswijk 253.9 Ins (3). |
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 24 | 2. Sig | 0 | AntwRG 3093H4δ (0). |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 3 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 19 | 2. Sig | 5,10 | NijmUB 109d23 (5); NijmUB 749d1 (10). |
| 4 | 2 | 2 | 3 | Januarius | 18 | 2. Sig | 7,9 | AntwEHC F 15641 3e ex., (7); AntwRG 3093H4η, UtrUB |
| | | | | | | | 14j | Megen 21/481 (9); AntwRG 3072B3bis2 (14j). |
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 18 | 2. *Sig* | 9 | AntwRG 3093H4γ (9). |
| 12 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 17 | 2. Sig | 5 | St. Agatha K 20. |

N.B. Negen drukken, waarbij anno 3 en 10 samen zijn genomen.

boekje waarmee de reeks waartoe een bundel eventueel behoort, opent. Het cijfer o geeft aan dat het betreffende exemplaar niet herleidbaar is tot een editie. In de laatste kolom staan achtereenvolgens de plaats, de instelling of collectie en de signatuur van de in het onderzoek betrokken exemplaren. Een exemplaaraanduiding of een groep ervan wordt gevolgd door het bijbehorende, tussen haakjes geplaatste editienummer. Per tabel is vermeld hoe de gegevens gesorteerd zijn.

DEEL 2: Januari 1711 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **bewaarplaats (editienummer)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 22 | hert | 0,7,8 | AntwRG 3093H4α, ε, θ, RdaLEMENS (1709-1712) |
| | | | | | | | 9,16 | (0); AntwRG 3093H4ζ, AntwEHC F 15641 1e en 2e ex., RdaLEMENS (ApdSam) (7); UtrUB Alv 70/17 (8); TilbUB TF-A 5031/2 (9); AntwRG 3093H4ι, TilbUB TFH-A 10507/2 (16). |
| 2 | 6 | - | 1 | Januarius. | 16 | hert | 6 | AntwEHC F 15641 bis, BrusKB VB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | 1832A (6). |
| 2 | 2 | 2 | 2 | Januarius* | 18 | hert | 4,7 | Heeswijk 253.9 Ins 2 (3); AntwHOLHOF (4); AntwMPM K946, UtrUB COKB 315J18, UtrUB ODB 5556 (7). |
| 2 | 2 | 4 | 2 | Januarius. | 18 | hert | 4 | NijmUB TBI 231d103/1 (4). |
| 2 | 2 | 4 | 1 | Januarius | 19 | hert | 0 | AntwRG 3093H4β, δ (0). |
| 3 | 2 | 4 | 1 | Januarius | 19 | hert | 4 | UtrUB Rys 81/313 (4). |
| 6 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 18 | hert | 7,9 | AntwEHC F 15641 3e ex. (7); AntwRG 3093H4η, UtrUB Megen 21/481 (9). |
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 20 | hert | 9 | AntwRG 3093H4γ: broederlijk hert (9). |
| 10 | 2 | 4 | 1 | Januarius. | 19 | hert | 5 | NijmUB 109d23: 2 (5); |

* Maandnaam zonder afsluitende punt

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | NijmUB 749d1 (10). |

DEEL 2: Januari 1712 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 22 | behouden | 0,6,7 | AntwRG 3093H4α, ε, θ, κ, λ, RdaLEMENS (1709-1712) |
| | | | | | | | 9,16 | (0); AntwEHC F 1564ibis, BrusKB VB 1832A (6); AntwRG 3093H4ζ, AntwEHC F 15641 1e en 2e ex, RdaLEMENS (ApeldSam) (7); UtrUB Alv 70/17 (8); TilbUB TF-A 5031/2 (9); AntwRG 3093H4ι (16). |
| 1 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 17 | behouden | 7 | NijmUB TBI 231dl103/1, UtrUB Rys 81/313 |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | (4); AntwMPM K946, UtrUB COKB 315J18, UtrUB ODB 5556 (7). |
| 2 | 5 | - | 1 | Januarius. | 23 | tot | 16 | TilbUB TFH-A 10507/2. |
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 19 | behouden | 0 | AntwRG 3093H4β, δ (0); Heeswijk 253.9 Ins (3); NijmUB 749d1 (10). |
| 2 | 2 | 3 | 1 | Januarius | 17 | behouden | 4 | AntwHOHF (4). |
| 6 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 24 | behouden | 7 | AntwEHC F 15641 3e ex. (7); UtrUB Megen 21/481 (9). |
| 6 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 24 | behouden | 9 | AntwRG 3093H4η (9). |
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 19 | behouden | 5 | NijmUB 109d23: 2 (5); AntwRG 3093H4γ (10). |

DEEL 3: Januari 1713 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 16 | gestraft | 6,16 | BrusKB VB 1832A (6); TilbUB TFH-A 10507/3 (16). |
| 1 | 2 | 3 | 1 | Januarius* | 17 | gestraft | 0 | AntwRG 3093H5ε (0). |
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 18 | gestraft | 3,4,5 | Heeswijk 253.9 ins 3 (3); AntwOHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 7,9 | 231d103 (4); NijmUB 109d23: 2 (5); AntwRG 3093H5ζ, AntwEHC F 15641 3e ex., UtrUB ODB 5557 (7). |
| 2 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 16 | gestraft | 7 | AntwRG 3093H5δ (0); UtrUB Rys 81/314 (4); |

* In het briefje van mei staat 1723 waar 1713 hoort te staan. Dat geldt ook voor UtrUB Megen 21/482 waarin jan. 1713 ontbreekt.

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | AntwMPM K946, AntwRG 3093H5α, AntwEHC F 15641 1e ex., RdaLEMENS (ApeldSem), UtrUB COKB 315J19 (7); UtrUB Alv 70/18 (8). |
| 6 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 23 | gestraft | 0 | AntwRG 3093H5β (0); TilbUB TF-A 5031/3 (9). |
| 10 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 17 | gestraft | 10 | NijmUB 749d1. |

DEEL 3: Januari 1714 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **[illegible] (edition number)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 7 | - | 1 | Januarius. | 15 | ziel, | 0,6,7 | AntwRG 3093H5δ, ε (0); BrusKB VB 1832A (6); AntwEHC |
| | | | | | | | 8,9, | F 15641 1e ex., RdaLEMENS (ApeldSem) (7); UtrUB Alv |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | 16 | 70/18 (8); UtrUB Megen 21/482 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/3 (16). |
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 17 | ziel, die | 4,7 | NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/314 (4); AntwMPM K946, AntwRG 3093H5α, UtrUB COKB 315J19, UtrUB ODB 5557 (7). |
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | ziel,die | 0,4,7 | AntwRG 3093H5ζ, (0); AntwHOLHOF (4); AntwEHC F 15641 3e ex. (7). |
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 18 | ziel,die | 3,5 | Heeswijk 253.9 ins (3); NijmUB 109d23 (5). |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 3 | 2 | 2 | 3 | Januarius | 24 | ziel,die | 0,9 | AntwRG 3093H5β (0); AntwRG 3093H5γ, TilbUB TF-A 5031/3 (9). |

DEEL 3: Januari 1715 (gesorteerd op anno/mm/lw)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **lo va pl ig tu (d n m)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 15 | had | 9,16 | UtrUB Megen 21/482 (9); TilbUB TFH-A 10507/3 (16). |
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 20 | hadt | 0,4, | AntwRG 3093H5β, ε (0) AntwOHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 6,7, | 231d103, UtrUB Rys 81/314 (4); BrusKB VB 1832A (6); AntwMPM K946, AntwRG 3093H5α, AntwEHC F 15641 1e ex., UtrUB COKB 315J18, UtrUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | ODB 5557. (7). |
| 1 | 2 | 2 | 2 | Januarius, | 20 | had | 0 | AntwRG 3093H5δ (0). |
| 1 | 2 | 2 | 3 | Januarius, | 20 | hadt | 3,7, | Heeswijk 253.9 ins (3); RdaLIEMENS (ApadSem) (7); |
| | | | | | | | 10 | NijmUB 749d1 (10). |
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 24 | had | 0,9 | AntwRG 3093H5ζ (0); AntwRG 3093H5γ (9). |
| 10 | 2 | 2 | 2 | Januarius. | 25 | had | 7,9 | AntwEHC F 15641 3e ex. (7); TilbUB TF-A 5031 (9). |
| 11 | 2 | 2 | 2 | Januarius, | 20 | hadt | 8 | UtrUB Alv 70/18 (8). |
| 11 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 25 | had | 5 | NijmUB 109d23: (5). |

DEEL 3: Januari 1716 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 15 | lyden Sy | 0,4, | AntwRG 3093H5δ, ε (o); AntwOTHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 7,10 | 231d103, UtrUB Rys 81/314 (4); AntwMPM K946, AntwRG 3093H5α, AntwEHC F 15641 1e ex, RdaLEMENS (ApdSam), UtrUB COKB 315J19, ODB 5557 (7); Alv 70/18 (8); NijmUB 749d1 (10). |
| 1 | 2 | 2 | 2 | Januarius | 15 | lyden Sy | 6 | BrusKB VB 1832 A (6). |
| 2 | 5 | - | 1 | Januarius. | 23 | lyden. Sy | 9,16 | UtrUB Megen 21/482 (9); TilbUB TFH-A |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | 10507 (16). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 19 | lijden Sy | 0,3, | AntwRG 3093H5β, ζ (o); Heeswijk 253.9 ins (3); NijmUB |
| | | | | | | | 5,9 | 109d23 (5); AntwRG 3093H5γ, TilbUB TF-A 5031 (9). |

DEEL 3: Januari 1717 (gesorteerd op anno/h-v/mm)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **bewaarplaats (collectienummer)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius. | 29 | ver- | 6,7 | BrusKB VB 1832 A (6); AntwEHC F 15641 1e ex. (7). |
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 30 | ver- | 0,4, | AntwRG 3093H5δ, ε en 3093H6γ (o); UtrUB Rys 81/314 (4); |
| | | | | | | | 7,8, | AntwMPM K946, AntwRG 3093H5α, UtrUB COKB 315J19, |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | 16 | UtrUB ODB 5557 (7); UtrUB Alv 70/18 (8); UtrUB Megen 21/482 (9); TilbUB TFH-A 10507/3 (16).* |
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius. | 31 | ver- | 4,7, | NijmUB TBI 231d103/1 (4); RdaCLEMENS (ApeldSam) |
| | | | | | | | 10 | (7); NijmUB 749d1 (10). |
| 2 | 2 | 2 | 2 | Januarius | 24 | ver- | 3,4, | AntwRG 3093H5β, ζ (o); Heeswijk 253.9 ins (3); |
| | | | | | | | 7,9 | AntwOTHOF (4); AntwEHC F 15641 3e ex. (7); AntwRG 3093H5γ (9). |
| 2 | 2 | 2 | 3 | Januarius | 24 | ver | 9 | TilbUB TF-A |

* UtrUB Megen 21/482 en TilbUB TFH-A 10507/3 hebben dezelfde karakteristieken als AntwRG 3093H5α, δ, ε, enz., maar spellen in de kopregel ‘houwelyck’ waar de anderen ‘houwelijck’ hebben staan. Overigens, in AntwRG 3093H5β, ζ, enz. (hieronder) staal ‘houwelijk’.

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | 5031/3 (9). |
| 10 | 2 | 2 | 2 | Januarius. | 19 | ver- | 5 | NijmUB 109d23:2 (5). |

DEEL 4: Januari 1718 (gesorteerd op anno/mm/lw)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 22 | wy | 0,6, | RdaCLEMENS (Ex. vdDaele) (o); BrusKB VB 1832A (6); |
| | | | | | | | 7,8 | AntwMPM K946, AntwRG 3093H6α, AntwEHC F 15641 1e ex., RdaCLEMENS (ApdSam), UtrUB COKB 315J20 (7); UtrUB Alv 70/19 (8). |
| 2 | 5 | - | 1 | Januarius. | 23 | wy | 16 | TilbUB TFH-A 10507/4 (16). |
| 3/10 | 2 | 2 | 2 | Ianuarius. | 22 | ,konnen | 3,4 | Heeswijk 253.9 ins 4 (3); NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/315 (4); UtrUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | ODB 5558 (7). |
| 3/10 | 2 | 2 | 2 | Januarius. | 24 | ‚konnen | 0,5, | Megen 21/483 (o); NijmUB 109d23 (5); TilbUB TF-A 5031/4 |
| | | | | | | | 9,10 | (9); NijmUB 749d1 (10). |
| 10 | 2 | 2 | 2 | Januarius. | 23 | ‚konnen | 0,4 | AntwRG 3093H6β, γ, BruggeSm A 27.409 (o); AntwOLHOF (4). |

DEEL 4: Januari 1719 (gesorteerd op anno/mm/lw)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **bewaarplaats (collectie/nummer)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius. | 15 | genesen | 6,7, | BrusKB VB 1832A (6); AntwEHC F 15641 1e ex. (7); UtrUB |
| | | | | | | | 8,16 | Alv 70/19 (8); TilbUB TFH-A 10507/4 (16). |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius. | 30 | ghenesen | 0,7 | RdaCLEMENS (ex. vdDaele) (o); AntwMPM K946, AntwRG 3093H6α, AntwRG 3093H6γ, RdaCLEMENS (ApeldSam), UtrUB COKB 315J20, UtrUB ODB 5558 (7). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 23 | wort | 0,3, | UtrUB Megen 21/483 (o); Heeswijk 253.9 ins 4 (3); NijmUB |
| | | | | | | | 4 | TBI 231d103, UtrUB Rys 81/315 (4). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 24 | wort | 0,5, | AntwRG 3093H6β (o); AntwCOLHOF (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 7,9 | (5); AntwEHC F 15641 3e ex. (7); TilbUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | TF-A 5031/4 (9). |
| 3/10 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 19 | wort | 10 | NijmUB 749d1 (10). |

DEEL 4: Januari 1720 (gesorteerd op anno/mm/ed.nr.)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **bewaarplaats (collectie nummer)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 15 | geval- | 6,7, | BrusKB VB 1832A (6); AntwEHC F 15641 1e ex. (7); UtrUB |
| | | | | | | | 8,16 | Alv 70/19 (8); TilbUB TFH-A 10507/4 (16). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 18 | geval- | 10 | NijmUB 749d1 (10). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 23 | geval- | 0,4, | Megen 21/483 (o); UtrUB Rys 81/315 (4); UtrUB COKB |
| | | | | | | | 7 | 315J20, UtrUB ODB 5558 (7). |
| 3 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 24 | geval- | 0,3, | AntwRG 3093H6β, |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | γ, RdaLEMENS (ex. vdDaele) |
| | | | | | | | 4,5, | (o); Heeswijk 253.9 ins 4 (3); AntwHOFO; NijmUB |
| | | | | | | | 7,9 | TBI 231d103 (4); NijmUB 109d23 (5); AntwMPM K946, AntwRG 3093H6α, AntwEHC F 15641 3e ex., RdaLEMENS (ApeldSam) (7); TilbUB TF-A 5031/4 (9). |

DEEL 4: Januari 1721 (gesorteerd op anno/mm/ed.nr.)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 7 | - | 1 | Januarius. | 19 | herte. | 6,7, | BrusKB VB 1832 A (6); AntwEHC F 15641 1e ex., |
| | | | | | | | 8,16 | RdaLEMENS (ApeldSam) (7); UtrUB |

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | | Alv 70/19 (8); TilbUB TFH-A 10507/4 (16). |
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 18 | herte. | 0,3, | | AntwRG 3093H6β, γ, Megen 21/483, RdaLEMENS (ex. |
| | | | | | | | 4,5, | | vdDaele) (o); Heeswijk 253.9 ins 4 (3); AntwOTHO; |
| | | | | | | | 7,9, | | NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/315 (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 10 | | (5); AntwMPM K946, AntwRG 3093H6α, AntwEHC F 15641 3e ex., UtrUB COKB 315J20, UtrUB ODB 5558 (7); TilbUB TF-A |

5031/4 (9); NijmUB 749d1 (10).

DEEL 5: Januari 1722 (gesorteerd op anno/mm/ed.nr.)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 13 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 18 | ons | 3,6 | Heeswijk 253.9 ins 5 (3); BrusKB VB 1832A (6). |
| 13 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 19 | Ons | 0,4, | AntwRG 3093H7β (0); AntwOHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 7,9, | 231d103, UtrUB Rys 81/316 (4); NijmUB 109d23, AntwMPM |
| | | | | | | | 10, | K946, AntwRG 3093H7α, AntwEHC F 15641 1e ex., |
| | | | | | | | 16 | AntwEHC F 15641 3e ex., RdaLEMENS (ApeldSam), UtrUB COKB 315J21, UtrUB ODB 5559 (7); |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | UtrUB Alv 70/20 (8); TilbUB TF-A 5031/5 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/5 (16). |

DEEL 5: Januari 1723 (gesorteerd op anno/ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 19 | Aengaen: | 0,4, | AntwRG 3093H7β, γ (0); AntwHOLHOF (4); BrusKB VB |
| | | | | | | | 6,7, | 1832A (6); AntwMPM K946, AntwRG 3093H7α, AntwEHC |
| | | | | | | | 9,16 | F 15641 1e ex., AntwEHC F 15641 3e ex., (7); TilbUB TF-A 5031/5 (9); TilbUB TFH-A 10507/5 (16). |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 10 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 19 | Aengaen: | 3,4, | Heeswijk 253.9 ins 5 (3); NijmUB TBI 231d103, UtrUB |
| | | | | | | | 5,7, | Rys 81/316 (4); NijmUB 109d23 (5); RdaLEMENS |
| | | | | | | | 8,10 | (ApdSam), UtrUB COKB 315J21 en ODB 5559 (7); UtrUB Alv 70/20 (8); NijmUB 749d1 (10). |

DEEL 5: Januari 1724 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 10 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 19 | bewyse, | 0,3, | AntwRG 3093H7β, γ (0); Heeswijk 253.9 ins 5 (3); |
| | | | | | | | 4,5, | AntwOHO; NijmUB TBI 231d103, UtrUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | Rys 81/316 |
| | | | | | | | 6,7, | (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwMPM |
| | | | | | | | 8,9, | K946, AntwRG 3093H7α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., |
| | | | | | | | 10, | RdaLEMENS (ApdSam), UtrUB COKB 315J21, UtrUB |
| | | | | | | | 16 | ODB 5559 (7); UtrUB Alv 70/20 (8); TilbUB TF-A 5031/5 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/5 (16). |

DEEL 5: Januari 1725 (gesorteerd op anno/mm/lw)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **levensbeschrijving (dienstnummer)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 2 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 23 | tydelijke | 0,4, | AntwHDH; NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/316 |
| | | | | | | mid- | 7,8, | (4); RdaLEMENS (ApdSam), UtrUB COKB 315J21, |
| | | | | | | | 9,10 | UtrUB ODB 5559 (7); UtrUB Alv 70/20 (8); TilbUB TF-A |
| | | | | | | | 16 | 5031/5 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/5 (16).* |
| 2 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 23 | tydelyke | 0,3 | AntwRG 3093H7β, γ (o); Heeswijk 253.9 ins 5 (3); AntwRG |
| | | | | | | mid- | 7 | 3093H7α; AntwEHC F 15641 |

* In deze groep vermelden niet alle exemplaren aan het slot van het briefje van december 1725 dat het om het einde van het vijfde deel gaat. Dit verschil lijkt veroorzaakt te zijn door een aanpassing van het zetsel, aangezien de toevoeging van de mededeling alleen in de laatste twee regels tot veranderingen heeft geleid.

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | | 1e ex (7). |
| 10 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 18/ | tydelijke | 5 | | NijmUB 109d23 (5). |
| | | | | | 19 | mid- | | | |

DEEL 6: Januari 1726 (gesorteerd op anno/mm/collectie)

| a | k | h/v | k/p | Maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 10 | 2 | 2 | 7 | Januarius | 18 | seven an- | 0,3, | AntwRG 3093H8β, RdaLEMENS (ApeldSam), |
| | | | | | | | 4,5, | RdaLEMENS (1726-1728) (o); Heeswijk 253.9 ins 6 (3); |
| | | | | | | | 6,7, | AntwOHO; NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/317 |
| | | | | | | | 8,9, | (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwRG |
| | | | | | | | 10, | 3093H8α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., UtrUB COKB |
| | | | | | | | 16 | 315J22, UtrUB ODB 5560 (7); UtrUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | Alv 70/21 (8); TilbUB TF-A 5031/6 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/6 (16). |

DEEL 6: Januari 1727 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | Maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 1 | 1 | Januarius. | 19 | Uytwen- | 0,3, | AntwRG 3093H8β, RdaLEMENS (ApdSam), |
| | | | | | | dig.’ | 4,5, | RdaLEMENS (1726-1728) (o); Heeswijk 253.9 ins 6 (3); |
| | | | | | | | 6,7, | AntwOFO; NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/317 |
| | | | | | | | 8,9, | (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwRG |

10, 3093H8α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., UtrUB COKB

16 315J22, UtrUB ODB 5560 (7); UtrUB Alv 70/21 (8); TilbUB TF-A 5031/6 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/6 (16).

DEEL 7: Januari 1728 (gesorteerd op ed.nr./ collectie)

| a | k | h/v | k/p | Maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 1 | 0 | Januarius | 22 | voor- | 0,3, | Rdam[illegible] (Apeldoorn), Rdam[illegible] (1726-1728) |
| | | | | | | | 4,5, | (o); Heeswijk 253.9 ins 7 (3); Antw[illegible]; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 6,7, | 231d103, UtrUB Rys 81/318 (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB |
| | | | | | | | 8,9, | VB 1832A (6); AntwRG 3093H9, AntwEHC F 15641 1e en |
| | | | | | | | 10, | 3e ex., UtrUB COKB 315J23, UtrUB ODB 5561 (7); UtrUB |
| | | | | | | | 16 | Alv 70/22 |

(8); TilbUB TF-A 5031/7 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/7 (16).

DEEL 7: Januari 1729 (gesorteerd op k-p/ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | Maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 0 | Januarius | 22 | Sprekt | 3,4, | Heeswijk 253.9 ins 7 (3); AntwHOLHOF (4); BrusKB VB |
| | | | | | | | 6,7 | 1832A (6); AntwRG 3093H9, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex. (7). |
| 1 | 2 | 2 | 2 | Januarius | 22 | Sprekt | 0,4, | Rdt[illegible]MENS (1728-1731) (o); NijmUB TBI 231d103, |
| | | | | | | | 5,7, | UtrUB Rys 81/318 (4); NijmUB 109d23 (5); |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | AntwMPM K946, |
| | | | | | | | 8,9, | UtrUB COKB 315J23, UtrUB ODB 5561 (7); UtrUB Alv |
| | | | | | | | 10, | 70/22 (8); TilbUB TF-A 5031/7 (9); NijmUB 749d1 (10); |
| | | | | | | | 16 | TilbUB TFH-A 10507/7 (16). |

DEEL 7: Januari 1730 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 1 | 1 | Januarius | 22 | lief- | 3, | Heeswijk 253.9 ins 7 (3); BrusKB VB 1832A (6); AntwEHC F |
| | | | | | | | 6,7 | 15641 1e en 3e ex. (7). |
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 22 | lief- | 0,4, | RdaCLEMENS (1728-1731) (o); |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | AntwOHO; NijmUB |
| | | | | | | | 5,7, | TBI 231dl03/5, UtrUB Rys 81/318 (4); NijmUB 109d23: 4 (5); |
| | | | | | | | 8,9, | AntwMPM K946, AntwRG 3093H9, UtrUB COKB 315J23, |
| | | | | | | | 16 | UtrUB ODB 5561 (7); UtrUB Alv 70/22 (8); TilbUB TF-A 5031/6 (9); TilbUB TFH-A 10507/7 (16). |

DEEL 7: Januari 1731 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 17 | van de | 0,3, | RdaCLEMENS (1728-1731) (o); Heeswijk 253.9 ins 7 (3); |

4,5, AntwHOFO; NijmUB TBI 231d103, UtrUB Rys 81/318

6,7, (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832 A (6); AntwMPM

8,9, K946, AntwRG 3093H9, AntwEHC F 15641 1e en 2e ex.,

16 UtrUB COKB 315J23, UtrUB ODB 5561 (7); UtrUB Alv 70/22 (8); TilbUB TF-A 5031/6 (9); TilbUB TFH-A 10507/7 (16).

DEEL 8: Januari 1732 (gesorteerd op anno/ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 22 | Weynig | 0,3, | AntwRG 3093H10β, RdaCLEMENS (1732-1739), |
| | | | | | | | 4,7, | RdaCLEMENS (ex. vdDaele) (o); Heeswijk 253.9 ins 8 (3); |
| | | | | | | | 10 | AntwOTHO; NijmUB TBI 231d103 (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwEHC F 15641 1e en 3e ex. (7); NijmUB 749d1 (10). |
| 11 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | Weynig | 4,7, | UtrechtUB Rys 81/319 (4); AntwRG 3093H10α, UtrechtUB |
| | | | | | | | 8,9, | COKB 315J |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | 24, UtrechtUB ODB 5562 (7); UtrechtUB Alv |
| | | | | | | | 16 | 70/23 (8);TilbUB TF-A 5031/8 (9); TilbUB TFH-A 10507/8 (16). |

DEEL 8: Januari 1733 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 6 | - | 1 | Januarius | 30 | van | 0,3, | AntwRG 3093H10β, RdaLEMENS (1732-1739), |
| | | | | | | | 4,5, | RdaLEMENS (ex. vdDaele) (o); Heeswijk 253.9 ins 8 |
| | | | | | | | 6,7, | (3); AntwOTHO; NijmUB TBI 231d103, UtrechtUB |
| | | | | | | | 8,9, | Rys 81/319 (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | 10, | (6); AntwRG 3093H10α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., |
| | | | | | | | 16 | UtrechtUB COKB 315J24, UtrechtUB ODB 5562 (7); UtrechtUB Alv 70/23 (8); TilbUB TF-A 5031/8 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/8 (16). |

DEEL 8: Januari 1734 (gesorteerd op anno/ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] (collectie/nummer) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 2 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 17 | Gekrolt | 0,3, | AntwRG 3093H10β, RdaCLEMENS (1732-1739), |
| | | | | | | | 4,5, | RdaCLEMENS (vdDaele) (o); Heeswijk 253.9 ins 8 (3); |
| | | | | | | | 6,7, | AntwOTHO; UtrechtUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | Rys 81/319 (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 8,9, | (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwRG, 3093H10α, AntwEHC |
| | | | | | | | 16 | F 15641 1e en 3e ex., UtrechtUB COKB 315J24, UtrechtUB ODB 5562 (7); UtrechtUB Alv 70/23 (8); TilbUB TF-A 5031/8 (9); TilbUB TFH-A 10507/8 (16). |
| 3/10 | 2 | 2 | 1 | Januarius. | 17 | gekrolt, | 4,10 | NijmUB TBI 231d103/6 (4); NijmUB 749d1 (10). |

DEEL 8: Januari 1735 (gesorteerd op anno/ed.nr./collectie)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **[illegible]** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | ,en al te | 0,3, | AntwRG 3093H10β, RdaCLEMENS (1732-1739), |
| | | | | | | | 4,5, | RdaCLEMENS (ex. vdDaele) (8); Heeswijk 253.9 ins 8 |
| | | | | | | | 6,7, | (3); AntwOTHO; NijmUB TBI 231d103, UtrechtUB |
| | | | | | | | 8,9, | Rys 81/319 (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A |
| | | | | | | | 10, | (6); AntwRG 3093H10α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., |
| | | | | | | | 16 | UtrechtUB COKB 315J24, UtrechtUB ODB 5562 (7); UtrechtUB Alv 70/23 (8); TilbUB TF-A 5031/8 |

(9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/8 (16).

DEEL 9: Januari 1736 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | als door | 0,3, | AntwRG 3093H11β, RdaLEMENS (1732-1739), (o); |
| | | | | | | | 4,5, | Heeswijk 253.9 ins 9 (3); AntwOHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 6,7, | 231d103, UtrechtUB Rys 81/320 (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 8,9, | (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwMPM K946, AntwRG |
| | | | | | | | 10, | 3093H11α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., UtrechtUB COKB |
| | | | | | | | 16 | 315J25, UtrechtUB ODB 5563 (7); UtrechtUB |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | Alv 70/24 (8); TilbUB TF-A 5031/9, UtrechtUB Megen 484 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/9 (16). |

DEEL 9: Januari 1737 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | weg-ma- | 0,3, | AntwRG 3093H11β, RdaLEMENS (1732-1739), (o); |
| | | | | | | | 4,5, | Heeswijk 253.9 ins 9 (3); AntwOHO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 6,7, | 231d103, UtrechtUB Rys 81/320 (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 8,9, | (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwMPM |

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | K946, AntwRG |
| | | | | | | | 10, | 3093H11α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., UtrechtUB COKB |
| | | | | | | | 16 | 315J25, UtrechtUB ODB 5563 (7); UtrechtUB alv 70/24 (8); TilbUB TF-A 5031/9, UtrechtUB Megen 484 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/9* (16). |

DEEL 9: Januari 1738 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| **a** | **k** | **h/v** | **k/p** | **maand** | **mm** | **lw** | **ednr** | **bewaarplaats (collectie)** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 23 | te wor- | 4,7, | UtrechtUB Rys 81/320 (4); UtrechtUB COKB 315J25, |
| | | | | | | | 8,9, | UtrechtUB ODB 5563 |

* Jan 1737 ontbreekt.

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | | (7); UtrechtUB Alv 70/24 (8); UtrechtUB Megen 484 (9). |
| 1 | 2 | 3 | 1 | Januarius. | 23 | | te wor- | 0,3, | AntwRG 3093H11β, RdaCLEMENS (1732-1739), (o); |
| | | | | | | | | 4,5, | Heeswijk 253.9 ins 9 (3); AntwOTFO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | | 6,7, | 231d103 (4); NijmUB 109d23 (5); BrusKB VB 1832A (6); |
| | | | | | | | | 9,10 | AntwMPM K946, AntwRG 3093H11α, AntwEHC F 15641 1e |
| | | | | | | | | 16 | en 3e ex. (7); TilbUB TF-A 5031/9 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB |

TFH-A 10507/9 (16).

DEEL 9: Januari 1739 (gesorteerd op ed.nr./collectie)

| a | k | h/v | k/p | maand | mm | lw | ednr | bewaarplaats (collectienummer) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 2 | 1 | Januarius | 22 | Het mis- | 0,3, | AntwRG 3093H11β, RdaCLEMENS (1732-1739), (o); |
| | | | | | | | 4,5, | Heeswijk 253.9 ins 9 (3); AntwOFO; NijmUB TBI |
| | | | | | | | 6,7, | 231d103, UtrechtUB Rys 81/320 (4); NijmUB 109d23 |
| | | | | | | | 8,9, | (5); BrusKB VB 1832A (6); AntwMPM K946, AntwRG |
| | | | | | | | 10, | 3093H11α, AntwEHC F 15641 1e en 3e ex., UtrechtUB COKB |
| | | | | | | | 16 | 315J25, UtrechtUB ODB 5563 |

(7); UtrechtUB Alv 70/24 (8); TilbUB TF-A 5031/9, UtrechtUB Megen 484 (9); NijmUB 749d1 (10); TilbUB TFH-A 10507/9 (16).

## Bijlage 7: Kadervariatie in de tweede en derde serie

In de tabel hieronder is het cijfer nul gebruikt in de kopregel met nummers van de editie van *Instellinge en regels* om aan te geven dat het uitgavenummer niet bekend is.

Kader in deel 2: periode 1709-1712

| | **AntwRG 3093 H4β**[1] | **UtrUB Rys 81/313** | **UtrUB ODB 35556**[2] | **TilbUB TF-A 5031/23** | **UtrUB COKB 15J18** | **Brug SEM 27409** | **AntwRG 3093 H4θ** | **UtrUB Alv 70/17** | **AntwRG 3093 H4α** | **AntwRG 3093 H4i** | **TilbUB TFH-A 10507** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Editie IR** | **4,5,9, 0** | **5** | **7, 0** | **9** | **7** | **0** | **0** | **8** | **0** | **16(?)**[3] | **16** |
| Jan **1709** | 2[5] | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2[4] | 2[4],[5] | 2 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 5 | 5 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 5 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 5 | 6 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Nov | 2 | **6** | **6** | **6** | 2 | **6** | **6** | **6** | **6** | 6 | 6 |
| Dec | 2 | 2 | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | **6** | 7 | 7 | 7 |
| Jan **1710** | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 6 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |

2 Ook in R'daalCLEMENS (1709-1712).

1 Ook in Adamvu (ed.nr. 5), AntwRG 3093H4γ (ed.nr. 9), δ (ed.nr. 0), ε (ed.nr. 0) en ζ (ed.nr. 0), MiddelbZB 1067B16/2 (ed.nr.4).

3 Exact dezelfde band als TilbUB TFH-A 10507.

4 Kadertype 2 rechtsonder wordt begrensd door haak die op een hoekige 9 lijkt.

5 Signatuur A bij jan. 1709.

4 Kadertype 2 rechtsonder wordt begrensd door haak die op een hoekige 9 lijkt.

5 Signatuur A bij jan. 1709.

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5[6] | 5[6] |
| Jan **1711** | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 2 | 2 | 7 | 5 | 7 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 | 5 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 2 | 7 | 7 | 2 | 7 | 7 |
| Jan **1712** | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 2 | 5 |

6 Variant van kadertype 5 met draaitol-achtige ornamentjes op de 4 hoeken.

6 Variant van kadertype 5 met draaitol-achtige ornamentjes op de 4 hoeken.

| | AntwRG 3093 H4β[1] | UtrUB Rys 81/3 | UtrUB ODB 135556[2] | TilbUB TF-A 5031/2 | UtrUB COKB 315J | Brug SEM 18274 | AntwRG 3093 H4θ | UtrUB Alv 70/17 | AntwRG 3093 H4α | AntwRG 3093 H4i | TilbUB TFH-A 10507 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Editie** | **4, 5, 9,** | | **7, 0** | **9** | **7** | **0** | **0** | **8** | **0** | **16(?)[3]** | **16** |
| **IR** | **0** | | | | | | | | | | |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **7** | **5** | **5** |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | - | **7** | **7** |
| April | 2 | **6** | **6** | **6** | 2 | **6** | **6** | **6** | **7** | **7** | **7** |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **5** |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **6** | **6** |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **5** | **5** |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Sept | 2 | 6 | 6 | 2 | 2 | 2 | 2 | **6** | **6** | **5** | **5** |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 2 | **7** | **7** | **7** |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | **5** | **5** |

2 Ook in R'daalCLEMENS (1709-1712).

1 Ook in AdamVU (ed.nr. 5), AntwRG 3093H4γ (ed.nr. 9), δ (ed.nr. o), ε (ed.nr. o) en ζ (ed.nr. o), MiddelbZB 1067B16/2 (ed.nr. 4).

3 Exact dezelfde band als TilbUB TFH-A 10507.

Kader in deel 3: periode 1713-1717

| Ednr IR | AntwRG 3093 H5β[7] ? | AntwRG 3093 H5ζ ? | TilbUB TF-A 3051/3 9 | UtrUB COKB 315J19 7 | AntwRG 3093 H5α ? | UtrUB ODB 5557 7 | Brug SEM 27409 ? | AntwRG 3093 H5ε ? | AntwRG 3093 H5δ ? | TilbUB TFH-A 10507 16 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Jan 1713 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 6 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 7 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 |
| Mei | 2[8] | 2[9] | 2[9] | 2 | 2 | 2[9] | 2[9] | 2[9] | 2[9] | 6 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 | 7 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Jan 1714 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |

7 Ook in AdamVU, MiddelbZB 1067B16/2 en AntwRG 3093H5γ; AntwRG 3093H5β en γ hebben mooi afgedrukte prenten.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
9 Er staat 1723 i.p.v. 1713.
8 In het kader horizontaal zit één stukje van het ornament van kadertype 2 dwars.

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Jan 1715 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Jan 1716 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 |

| Ednr IR | AntwRG 3093 H5β[7] ? | AntwRG 3093 H5ζ ? | TilbUB TF-A 3051/3 9 | UtrUB COKB 315J19 7 | AntwRG 3093 H5α ? | UtrUB ODB 5557 7 | Brug SEM 27409 ? | AntwRG 3093 H5ε ? | AntwRG 3093 H5δ ? | TilbUB TFH-A 10507 16 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5[10] |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Jan 1717 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 | 6 | 6 | 6 | 6 |
| Febr | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 6 |
| Mrt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5[10] |
| April | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Mei | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Juni | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Juli | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Aug | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 | 7 |
| Sept | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 7 | 7 | 7 |
| Okt | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Nov | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| Dec | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 5 |

7 Ook in AdamVU, MiddelbZB 1067B16/2 en AntwRG 3093H5γ; AntwRG 3093H5β en γ hebben mooi afgedrukte prenten.

10 Variant van kadertype 5 met draaitol-achtige ornamentjes op de 4 hoeken.

10 Variant van kadertype 5 met draaitol-achtige ornamentjes op de 4 hoeken.

**Tim Dankers**

# Drukken met de lezer in het vizier
# Een inhoudelijk-typografische analyse van pamfletten in dialoogvorm rond de Brabantse Omwenteling (1790)[1]

Van alle intentieverklaringen die weerklonken toen de universitaire boekgeschiedenis rond het midden van de vorige eeuw boven de doopvont werd gehouden, kende het Franse voorbeeld uiteindelijk de grootste navolging. De idee om het zeldzame voor het alledaagse boek in te ruilen werd de norm voor het boekhistorisch onderzoek aan de VIe Section en het bijhorende onderzoeksprogramma werd treffend samengevat in de titel van het standaardwerk van Febvre en Martin, *Livre et société dans la France du XVIII*e *siècle.* Via energieke onderzoekers als Robert Darnton werd het Franse programma vervolgens geëxporteerd naar heel Europa en de Verenigde Staten. Daardoor ging de aandacht van het boekhistorisch onderzoek sedert de jaren 1970 in grote mate uit naar de consumptie van het boek. Gedurende de laatste decennia heeft menig boekhistoricus zich gebogen over de drieledige vraag: 'Wie las wat, en hoe?' Tot dusver heeft slechts één auteur het aangedurfd rond deze vraagstelling een globale theorie te formuleren, en dat is de Duitse socioloog Rolf Engelsing. Zijn welbekende these van de 'Leserevolution' bestaat uit drie aspecten van het leesgedrag van de achttiende-eeuwse Duitse middenklasse. Bondig samengevat poneerde hij dat vanaf het midden van de achttiende eeuw binnen de Duitse middenklasse (1) het aantal gelezen titels toenam, (2) wereldlijke genres de bovenhand kregen op geestelijke, en (3) de manier van lezen van intensief naar extensief evolueerde. Een gedetailleerde uiteenzetting noch een kritische beschouwing van deze theorie zijn hier op hun plaats; het moge volstaan om aan te stippen dat het alleszins een verdienste van Engelsing genoemd mag worden dat zijn theorie in vrijwel elk onderzoek naar leescultuur als richtsnoer werd en nog steeds wordt aangegrepen. De talrijke manieren waarop deze problematiek rond leescultuur wordt onderzocht, zijn op te delen in twee benaderingswijzen, die het best omschreven kunnen worden als twee tegengestelde richtingen binnen hetzelfde spoor. Het te volgen spoor is dat tussen het lezerspubliek en het drukwerk. Een vaak beproefde techniek om te weten te komen wat er door wie gelezen werd, is de reconstructie van het boekenbezit van een bepaald segment van het lezerspubliek. Een vaak onoverkomelijk probleem in dit verband is dat van het bronnenmateriaal, of liever de ontstentenis ervan voor grote delen van het lezerspubliek.

1 Dit is een samenvatting van mijn masterproef Geschiedenis, in juni 2008 voorgelegd aan de KU Leuven (promotor: prof. dr. P. Delsaerdt).

## Beoogde lezers

Het spoor met de neus in de andere richting volgen, kan hier soelaas brengen. De techniek bestaat er dan in om van een gegeven drukwerk het *beoogde* lezerspubliek te bepalen. Dit is mogelijk omdat elk gegeven drukwerk over een reeks extrinsieke en intrinsieke eigenschappen beschikt die in functie staan van het beoogde lezerspubliek. Tot de extrinsieke kenmerken van een drukwerk behoren de distributietechnieken die typisch zijn voor dat genre drukwerk. Onder distributietechnieken dient men hier alle middelen te verstaan die ingezet worden om een gegeven drukwerk bij een lid of leden van het lezerspubliek te brengen: boekenwinkels, colportage, advertenties, bibliotheken, leesgezelschappen enzovoort. Door de bestudering van een distributietechniek die kenmerkend is voor een bepaald drukwerk, komt men een bepaald lezerspubliek op het spoor en kan men dit descriptief in kaart brengen. Maar ook deze methode kampt met belangrijke beperkingen.[2]

Dit probleem kan volgens mij omzeild worden wanneer men de *intrinsieke* kenmerken van een tekst aanwendt om het beoogde lezerspubliek te ontdekken. Onder de intrinsieke kenmerken van een drukwerk worden alle eigenschappen begrepen die men kan ontdekken bij een fysieke benadering van het drukwerk. Dit zijn dus zowel de tastbare en typografische vormgeving als de tekstuele en figuratieve inhoud van het gegeven drukwerk. In de literatuurwetenschap gebruikt men deze laatste twee elementen om de impliciete lezer van een tekst te identificeren. In de boekgeschiedenis kan men op analoge wijze de typografische kenmerken van een gedrukte tekst hanteren om dezelfde impliciete lezer te onthullen.

Het is mijn veronderstelling dat deze benaderingswijze, indien de premissen waarop zij gegrondvest is juist zijn en indien zij geschraagd wordt door een welomschreven methodologie, kan leiden tot nieuwe inzichten in de leescultuur. Inzichten die niet enkel waardevol zijn voor de historische kennis van het gedrukte boek, maar ook voor de kennis van de samenleving waarin dat gedrukte boek circuleerde en vooral fungeerde. In dit artikel zal ik in eerste instantie proberen aan de hand van een concrete casestudy, en bogend op een solide boekhistorische methode, enkele verbanden tussen typografische vormgeving en beoogd lezerspubliek aan te geven. Dit casusonderzoek, dat zich het best laat omschrijven als een inhoudelijk-typografische analyse, maakt de kern uit van dit stuk en zal vervolgens als uitgangspunt dienen om enkele voorzichtige bedenkingen te formuleren over boekgeschiedenis als historische hulpwetenschap, over leescultuur en ten slotte over de hierboven besproken techniek om vanuit de typografische vormgeving van een drukwerk op zoek te gaan naar de beoogde lezers.

Het onderzochte corpus wordt later uitgebreid besproken maar verdient hier reeds een korte toelichting. Het gaat om dertig pamfletten in dialoogvorm rond de Brabantse Omwenteling, alle gepubliceerd in 1790. Rond deze periode van de Belgische geschiedenis ‘hadden de “Belgen” ruimschoots de gelegenheid gehad mekaar hartsgrondig te leren verfoeien’, merkte historicus Jan Roegiers schertsend maar treffend op.[3] Hij doelde hiermee op de tumultueuze opiniestrijd die de Zuidelijke

2 Zoals bijvoorbeeld uiteengezet door H. Van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, Amsterdam 1999, 309-310.

3 J. Roegiers, ‘Vijftien jaar revolutie, 1787-1801’ in J. Roegiers en P. Delsaerdt red., *Brabant in Revolutie*; *1787-1801*, Leuven 1988, 9.

Nederlanden ideologisch wakker schudde. Vanaf 1790 - na de geslaagde revolutie - stonden vonckisten en statisten tegenover elkaar in een

gevecht dat in niet geringe mate op papier werd geleverd. Met getrokken pen dongen beide partijen naar de gunst van het publiek, wat resulteerde in een enorme vloed aan pamfletten. Om een zo groot mogelijk deel van het publiek te bereiken én te overtuigen, gingen schrijvers en drukkers van pamfletten vaak ongemeen vernuftig te werk, ook op typografisch vlak. Daarom leent dit genre drukwerk zich zeer goed tot een onderzoek naar de relatie tussen typografische vormgeving en beoogd lezerspubliek.

## Methodologie: de inhoudelijk-typografische code

Tot nader order bestaat er niet iets als dé boekhistorische methode; er bestaat binnen de boekgeschiedenis geen geplaveid pad dat tot een kant en klare oplossing leidt. Dit kan wellicht verklaard worden door de veelzijdigheid van de boekgeschiedenis en de multidisciplinaire leest waarop zij geschoeid is. In tegenstelling tot wat sommige kritische geluiden ons willen doen geloven, hoeft dit geen rampzalig gegeven te zijn en betekent dit niet dat de boekgeschiedenis gedoemd is te stranden in een doodlopend straatje.[4] De methode van de analytische bibliografie bijvoorbeeld kent niet alleen een lange en succesvolle traditie, ze is tevens zo doortastend en wetenschappelijk gegrond dat ze steeds opnieuw aangewend kan worden als betrouwbare basis voor nieuwe boekhistorische methoden. Frans A. Janssen ontwikkelde een beschrijvingsmodel voor vroegzestiende-eeuwse boeken in de vorm van een matrix waarin twintig verschillende typografische elementen ingevuld dienden te worden, ter identificatie van anoniem drukwerk.[5] Marika Keblusek en haar collega's creëerden dan weer een mal op basis van typografische kenmerken van primaire uitgaven van het *Iovrnael* van Bontekoe, om op die manier verschillende edities in de tijd met elkaar te vergelijken en evoluties vast te stellen.[6]

Schatplichtig aan de analytisch-bibliografische methode en vrijelijk gebaseerd op het beschrijvingsmodel van Janssen en de typografische mal van Keblusek, heb ik een matrix ontworpen die specifiek gericht is op de inhoudelijk-typografische analyse van de pamfletten in mijn onderzoekscorpus. Concreet zijn in de matrix twintig beschrijvingselementen opgenomen, waarvan vijftien typografische en vijf inhoudelijke. Door vervolgens elk pamflet in die matrix in te voeren, bekwam ik een reeks uniforme beschrijvingen van alle pamfletten in het corpus. De combinatie van typografische en inhoudelijke elementen resulteerde uiteraard in een amalgaam van numerieke en kwalitatieve waarden. Bovendien vertoonden de numerieke waarden onderling een grote diversiteit, zowel in absolute waarde als in meeteenheden. Dit alles bemoeilijkte een duidelijke analyse van de beschrijvingen. Dit probleem kon worden opgelost door voor elk beschrijvingselement specifieke categorieën te ontwikkelen waaronder elke waarde - kwalitatief of kwantitatief - ondergebracht kon worden. Tabel 1 geeft alle beschrijvingselementen en de bijhorende categorieën weer; de eerste vijf zijn de inhoudelijke elementen, de volgende vijftien de

4 Een doemscenario dat bijvoorbeeld wel wordt voorspeld in H. Brouwer, 'Vermoeide Helden' in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 3 (1996), 201-210.
5 F.A. Janssen, 'Layout as means of identification' in *Quaerendo*, 25 (1995), 52-53.
6 M. Keblusek e.a., 'Bibliografie zeventiende en achttiende eeuw' in G. Verhoeven en P. Verkruijsse red., *Iovrnael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe*, Zutphen 1996, 103-108.

typografische. Door deze categorieën te verbinden aan de vijf inhoudelijke en vijftien typografische elementen,

kan elk pamflet weergegeven worden door middel van een unieke inhoudelijk-typografische code, wat neerkomt op een sequentie van gepaarde cijfers en letters. Tabel 1 dient dan als transcriptiesleutel om elk pamflet om te zetten in zijn bijpassende code en om, omgekeerd, de code te vertalen in een inhoudelijk-typografische beschrijving. Het voordeel van de codes is dat ze middels een zeer eenvoudig databestand (ik maakte daarbij gebruik van het programma Microsoft Access) onderling vergeleken kunnen worden. Nadat alle codes zijn ingevoerd in een Acces-tabel, is het namelijk mogelijk om door negatief of positief te filteren op een bepaalde cijfer-lettercombinatie (d.i. een inhoudelijk of typografisch kenmerk) correlaties of discrepanties vast te stellen met de andere cijfer-lettercombinaties (d.i. met andere inhoudelijke of typografische kenmerken). Een filteropdracht op de combinatie 1C laat bijvoorbeeld zien dat die combinatie in tien van de vijftien gevallen verbonden is met de combinatie 7B. Getranscribeerd betekent dit dat pamfletten in dialoogvorm, die bestemd waren voor een ongeletterd publiek, in 67 procent van de gevallen een zetspiegel hadden die tussen 76 en 85 mm breed was. De combinatie van tal van gelijkaardige bewerkingen leverde enkele interessante bevindingen op over de relatie tussen inhoud en typografie.

## Het onderzoekscorpus

De voornaamste basis van mijn onderzoekscorpus is een ongepubliceerd repertorium dat zich in het Tabularium van de Leuvense Universiteitsbibliotheek bevindt.[7] Het is het resultaat van het project *Repertorium van politieke publicaties in België 1780-1800*, dat in 1986 aan de Katholieke Universiteit Leuven en de Université Libre de Bruxelles werd uitgevoerd door de promotoren Jan Roegiers (KU Leuven) en Jean Stengers (ULB), en de projectmedewerkers Pierre Delsaerdt en Jean-Luc Petit. Het repertorium ontsloot de collecties van de Universiteitsbibliotheken van de KU Leuven (met inbegrip van de Bibliotheek van de Faculteit Godgeleerdheid) en de ULB, de stadsarchieven van Mechelen en Brussel, en enkele deelcollecties van de Koninklijke Bibliotheek van België, met onder meer de destijds aldaar berustende privéverzameling van Jean-Marie Duvosquel, thans in bewaring bij de Société d'histoire de Comines-Warneton et de la région. Een zesduizendtal pamfletten werden toen op steekkaarten beschreven. Naast de bibliografische informatie werden ook het onderwerp, de politieke strekking en het literaire genre (brief, rijmdicht, dialoog...) van de publicatie meegegeven. Zo was het behoorlijk eenvoudig om alle pamfletten in dialoogvorm uit het repertorium te lichten. Van de ongeveer zesduizend pamfletten bleken er 132 in dialoogvorm te zijn opgesteld. Bij 71 hiervan stond het publicatiejaar op de titelpagina vermeld, de overige 62 waren *sine dato*. Hoewel bij de meeste van deze laatste pamfletten het jaar van uitgave - al dan niet bij benadering - achterhaald kon worden aan de hand van inhoudelijke aanwijzingen, heb ik toch alle ongedateerde publicaties buiten beschouwing gelaten, om giswerk en speculaties te vermijden.

Met 34 titels was het aantal gedateerde publicaties uit 1790 veruit het grootst. Het corpus werd bewust tot deze 34 pamfletten beperkt, en wel om twee redenen. Eerst

7 J. Roegiers en J. Stengers, *Repertorium van politieke publicaties in België 1780-1800* (te raadplegen in het Tabularium van de Centrale Leuvense Universiteitsbibliotheek), 1986.

en vooral was 1790 het jaar van de onafhankelijke Republiek der Nederlandse Staten, waarin de tegenstel-

**Tabel 1** ***Beschrijvingselementen van de inhoudelijk-typografische code***

| | | |
|---|---|---|
| 1. Publiek | A. Belezen | |
| | B. Geletterd | |
| | C. Ongeletterd | |
| 2. Subgenre | A. Het dispuut | |
| | B. De voordracht | |
| 3. Ideologie | A. Statistisch | |
| | B. Vonckistisch | |
| | C. Anti-royalistisch | |
| 4. Taal | A. Nederlands | |
| | B. Frans | |
| 5. Humor | A. Geen | |
| | B. Ironie | |
| | C. Satire | |
| 6. Omvang | A. 8 pagina's | E. 24 pagina's |
| | B. 12 pagina's | F. 28 pagina's |
| | C. 16 pagina's | G. 32 pagina's |
| | D. 20 pagina's | H. meer dan 32 pagina's |
| 7. Breedte van de zetspiegel | A. 66-75 mm. | |
| | B. 76-85 mm. | |
| | C. 86-95 mm. | |
| | D. 96-105 mm. | |
| | E. 106-115 mm. | |
| 8. Hoogte van de zetspiegel | A. 106-115 mm. | E. 146-155 mm. |
| | B. 116-125 mm. | F. 156-165 mm. |

C. 126-135 mm.
D. 136-145 mm.
G. 166-175 mm.
H. 176-185 mm.

9. Verhouding breedte tot hoogte van de zetspiegel
A. 1:1,5
B. 1:1,6
C. 1:1,7
D. 1:1,8
E. 1:1,9
F. 1:2,0

10. Aantal tekens per regel
A. 36-40
B. 41-45
C. 46-50
D. 51-55
E. 56-60
F. 61-65

| | |
|---|---|
| 11. Aantal regels per pagina | A. 26-30 |
| | B. 31-35 |
| | C. 36-40 |
| | D. 41-45 |
| | E. 46-50 |
| 12. Lettergrootte | A. 9 punten |
| | B. 10 punten |
| | C. 11 punten |
| | D. 12 punten |
| 13. Interlinie | A. Kleiner dan o punten |
| | B. 0 punten |
| | C. 1 punt |
| | D. 2 punten |
| | E. 3 punten |
| 14. Paragraaf | A. Insprong |
| | B. Witregel en insprong |
| | C. Naam van het personage gecentreerd boven paragraaf en insprong |
| 15. Personage | A. Afgekort (eventueel tot initiaal) |
| | B. Voluit cursief |
| | C. Voluit kapitaal |
| 16. Dichtheid van de bladspiegel | A. Kleine dichtheid |
| | B. Gewone dichtheid |
| | C. Grote dichtheid |
| 17. Klemtoon in de titel | A. Op de personage(s) |
| | B. Op het onderwerp |

| | |
|---|---|
| | C. Noch op personage, noch op onderwerp |
| 18. Cursief op de titelpagina | A. Positieve connotatie |
| | B. Negatie connotatie |
| | C. Geen ofwel neutraal cursief |
| 19. Symmetrie titelpagina | A. Duidelijk symmetrisch |
| | B. Min of meer symmetrisch |
| | C. Asymmetrisch |
| 20. Slotpagina | A. Volledig of vrijwel volledig gevuld |
| | B. Slechts voor de helft of minder gevuld |
| | C. Opgevuld met appendix |
| | D. Laatste pagina('s) blanco |

ling tussen de vonckistische en de statistische partij zich sterk aftekende; zowel de zelfstandigheid als de ideologische tegenstellingen hebben klaarblijkelijk de pennen in beweging gebracht. Bovendien bekwam ik, door het corpus af te bakenen binnen een tijdspanne van één jaar, een verzameling pamfletten die alle binnen dezelfde politieke context geschreven en gelezen werden, en die alle inspeelden op min of meer dezelfde actualiteit. Tegen deze homogene context en achtergrond steken de kleinste inhoudelijke en ook typografische verschillen duidelijk af - verschillen die binnen een heterogener corpus vermoedelijk aan het oog zouden ontsnappen.

Dezelfde selectiecriteria heb ik vervolgens ook toegepast op de inventarissen van het Antwerpse Stadsarchief en het Koninklijk Legermuseum.[8] Dit leverde vier bijkomende titels op, waardoor het corpus 38 pamfletten telde. De verzameling werd echter lichtjes uitgedund omdat vijf pamfletten niet konden worden teruggevonden: drie uit de Leuvense Universiteitsbibliotheek en twee uit de privécollectie van Jean-Marie Duvosquel. Nadat identieke uitgaven van eenzelfde werk uit het corpus gefilterd waren, bekwam ik de dertig pamfletten die zijn opgesomd in tabel 2.

**Tabel 2** ***Onderzoekscorpus***

| | ***Titel, plaats, drukker indien vermeld*** | ***Huidige bewaarplaats*** |
|---|---|---|
| 1. | *Conversation entre Blaise*, *maître savetier*, *et votable bourgeois*, *son voisin*, Nijvel, [Emmanuel H.J. Plon]. | AVB, bibliotheek 812 /30 |
| 2. | *De boerkens van Maesel*, *over de tegenwoordige tydsomstandigheden*, *en wel bezonderlyk over de vonckisten*, *en den autheur der zelve den advocaet Vonck*, *als zynde inboorling van 't zelfve dorp*, s.l. | ULB dfp, LPB 2649 /11 |
| 3. | *De boerkens van Maesel*, *over de tegenwoordige tydsomstandigheden*, *en wel bezonderlyk over de vonckisten*, *en den autheur der zelve den advocaet Vonck*, *als zynde inboorling van 't zelfve dorp*, s.l. | AVB, bibliotheek 812 /29 |

8 J. Polak-Suetens, *Inventaris pamfletten stadsarchief Antwerpen 1520-1881*, Antwerpen 1983 en R. Gahide, *Inventaire des pamphlets de la révolution brabançonne conservés au Musée royal de l'armée*, Brussel 1995.

| | | |
|---|---|---|
| 4. | *Caffé-tafel oftte vermaekelyke samenspraeke tusschen de hier achter uyt-gedrukte borgerlyke joffrouwen en boerinnen*, s.l. | KUL, BRES A43974 |
| 5. | *Den patriot*, *den vonckist ende de fyge*, s.l. | ULB dfp, LPB 1806 / 25 |
| 6. | *Dialogue entre Fanchette*, *Bruxelloise*, *Josephine*, *Namuroise*, *Thérèse*, *Gantoise*, *Catherine*, *Montoise*, *Tranche-Montagne*, *soldat patriote*, *Merveilleux*, *colporteur brabançon*, s.l. | AVB, bibliotheek 2287 / 16<br>ULB dfp, LPB 1800 /13 |
| 7. | *Dialogue entre Joseph II et le général d'Alton*, *en présence de Jacques d'Artevelle*, *De Brou*, *Bajazet*, *Henri VIII*, *Sobiesky*, *De Wit*, *Lord Chatham*, s.l. | SA, PAMFLET # 1178 |
| 8. | *Dialogue entre Joseph second*, *empereur d'Allemagne*, *et Louis seize*, *roi de France*, s.l. | AVB, bibliotheek 2336 /3 |

| | | |
|---|---|---|
| 9. | *Dialogue entre un volontaire patriote*, *prisonnier chez les Autrichiens*, *le général Bender*, *et Carnifer*, *sergent au régiment de Clairfayt*, s.l. | SA, PAMFLET # 908 |
| 10. | *Dialogue patriotique entre un paysan et un patriote*, *concernant l'heureux développement des Pays-Bas en novembre et décembre 1789. Traduit du Flamand*, *et considérablement augmenté d'objections intéressantes du paysan*, s.l. | SA, PAMFLET # 1176 |
| 11. | *Gemeynzaeme zaemen-spraek tusschen eenen vlugtigen Nederlandschen royalist ende eenen wandelenden Brabandschen patriot*, s.l. | AVB, bibliotheek 2306 /18 |
| 12. | *Hansworst professor*, *Piro patriot et Arlequin keyzersgezinden uyt nood*, s.l. | AVB, bibliotheek 810 /4 |
| 13. | *Hansworst professor*, *Piro patriot et Arlequin keyzersgezinden uyt nood*, s.l. | KUL, BRES 7A1334 7<br>KUL, GBIB 180 C6/16/16 |
| 14. | *Jongens-klap*, *aengaende de tegenwoordige tydsomstandigheden der Nederlanden*, *door Claes en Seppen*, *beyde koeywachters van stiel*, s.l. [Simon Ongezouten]. | KUL, GBIB 180/C6/16/9<br>KUL, BRES 7A1334 12 |
| 15. | *La feuille blanche*, *ou le démocrate assailli par cent aristocrates*, s.l. | AVB, bibliotheek 814 /16 |

| | | |
|---|---|---|
| 16. | *L'ombre de Joseph II*, *comédie en prose et en un acte*, s.l. | ULB dfp, fds Pir. brochures |
| 17. | *Redenering tusschen de zonen van den patriot en boer*, *de welke over eenige weken in eenen saemen-spraek hebben geweest*, s.l. | SA, PAMFLET # 1287 |
| 18. | *Reden-twist tusschen eenen minderjaerigen patriot en eenen keyzerlyken soldaet*, *gaende naer Luxembourg zyne guarnisoen-stad*, s.l. | KUL, BRES A43974<br>KUL, BRES 7A574 32<br>KUL, GBIB 180 C6/16/10 |
| 19. | *Republike-praet voor den derden staet*, *die hier tot Gend is voorgevallen en noch voorvallen zal tusschen de volgende persoonen*, *te weten Lieven de Gend*, *Henderik Staeten*, *Albert van Vlaenderen*, *mynheer Collatie*, *Jan Peyswel*, *Marten Twyffelaer*, *Gillis Regtuyt*, *Blasius Spokellioen*, *en eenige andere persoonen*, Gent. | KUL, BRES A43980 |
| 20. | *Retour de Tranche-Montagne à l'armée de Vander Mersch*, *ou second dialogue entre Fanchette*, *Josephine*, *Thérèse*, *Catherine*, *Tranche-Montagne*, *soldat patriote*, *Merveilleux*, *colporteur brabançon*, s.l. | AVB, bibliotheek 1354 /25 |
| 21. | *Saemen-spraeke in de andere weireld*, *tusschen de schimmen onder de naemen van sentinel van den Duydschen* | AVB, bibliotheek 2337 /10<br>ULB dfp, LPB 1804 /42 |

| | | |
|---|---|---|
| | *hemel*, *patriot van Gend*, *kulliaen van Gend*, *soldaet in Nederlandschen dienst*, *soldaet in Duydschen dienst*, *borger in 't Nederland*, *Duydschen hemelling*, Utrecht. | |
| | *Saemenspraeke tusschen eenen advocaet en eenen peruquier*, s.l. | KUL, GBIB 180 C5/16/13 |
| 23. | *Saemenspraek tusschen eenen advocaet en synen gebuerman*, *over de geteekende preliminairen van vrede tusschen Leopoldus en den koning van Pruyssen*, *tot Reichenbach den 27 july 1790*, s.l. | KUL, GBIB 180 C1/5/67<br>KUL, BRES 7A576 7 |
| 24. | *Saemenspraek tusschen eenen biechtvader en zynen penitent*, *aen den welken de absolutie geweygerd word*, *ter oorzaek dat hy zig niet wilt onderwerpen aen het Manifest der Staeten van Vlaenderen etc.*, Gent. | KUL, GBIB 180 C6/13/13 |
| 25. | *Saemenspraek tusschen eenen regtsgeleerden*, *eenen borger en eenen landsman van de districten van Bergen en Hazebrouk in het departement van het Noorden*, *op de tegenwoordige tyds-omstandigheden*, Dowaai. | KUL, GBIB 180 C9/3/102 |
| 26. | *t' Saemenspraek tusschen eenen boer*, *eenen visscher en eenen lapper*, *over de zaeken van den tyd*, s.l. | KUL, GBIB 180 C6/16/23<br>KUL, BRES 7A574 35 |
| 27. | *t' Zaamenspraak tusschen eenen Engelsch-man*, | SAM M 828 (a) |

| | | |
|---|---|---|
| | *eenen Gentenaar*, *eenen Brusselaar ende eenen Mechelaar*, *nopens de tegenwoordige gesteltenisse van de zoo-genaamde Catholyke Vereenigde Provincien*, s.l. | |
| 28. | *Vierde vervolg van den waeren burgers-praet voor den derden staet*, s.l. | Duv. 89 |
| 29. | *Vive altercation aux enfers entre deux ducs de Brabant déposés*, *Jean IV*, *de la maison de Bourgogne*, *et Joseph II*, *de la maison d'Autriche. Sur la dignité des ducs de Brabant: si elle étoit soveraine? Si elle étoit hériditaire? Etc.*, Brussel, [G. Huyghe]. | AVB, bibliotheek 814 /10 |
| 30. | *Zamen-spraak tusschen een patriot van Brussel en eenen Gendschen Vonckist of konings-gezinden*, *over den iegenwoordigen toestand der stad Gent*, Gent en Brussel. | KUL, BRES A43979 |

Verklaring afkortingen:

| | |
|---|---|
| AVB | Archives de la ville de Bruxelles |
| DUV. | Privéverzameling Jean-Marie Duvosquel, te raadplegen bij Société d'histoire de Comines-Warneton et de la région |
| KUL, BRES | Katholieke Universiteit Leuven, Reserve van de Centrale Universiteitsbibliotheek |
| KUL, GBIB | Katholieke Universiteit Leuven, Bibliotheek van Godgeleerdheid |
| SA | Stadsarchief Antwerpen |
| SAM | Stadsarchief Mechelen |
| ULB | Université Libre de Bruxelles |

## Het pamflet en de Brabantse Omwenteling: strijd om de publieke opinie

In vrijwel elk artikel of boek waar het pamflet wordt bestudeerd, geïnventariseerd of gecatalogiseerd, dagen vroeg of laat de woorden 'Wat is een pamflet?' op. De definitie of omschrijving die vervolgens wordt voorgelegd, blinkt maar al te vaak uit in voorzichtige vaagheid en is meestal niets meer dan een overzicht van eerder geformuleerde definities. In sommige omschrijvingen worden uitsluitend inhoudelijke of functionele criteria gehanteerd, in andere wordt de voorkeur gegeven aan vormelijke maatstaven; niet zelden conflicteren beide benaderingswijzen met elkaar.[9] Een en ander toont aan dat het geven van een sluitende, universeel geldende definitie van het pamflet een zeer hachelijke onderneming is. Ik zal deze uitdaging bewust uit de weg gaan; wel zal ik pogen tot een gedegen beschrijving te komen van het pamflet, maar enkel in de gedaante die het aannam in de zeer specifieke context van de Zuidelijke Nederlanden in 1790.

Het pamflet in de Zuidelijke Nederlanden anno 1790 kan volgens mij het best gedefinieerd worden aan de hand van de specifieke functie die het toen kreeg, namelijk het beïnvloeden van de publieke opinie. In december 1789 verdwenen de Oostenrijkers verslagen over de grens en met hen de opruiende pamfletten die de volksmassa hadden gemobiliseerd om de wapens op te nemen. Maar de overwinningsleuzen waren nog niet koud of de eerste barsten in de nagelnieuwe Verenigde Nederlandse Staten werden al zichtbaar. De toekomstplannen van Vander Noot en Vonck waren niet te verzoenen, net als hun beider aanhang en militanten. Tot april 1790 beschikten beide partijen over hun kranten om de pennenstrijd te voeren, maar na de politieke overwinning van de conservatieven werd de perscensuur terug ingevoerd en de democratische partij monddood gemaakt.[10] De vonckisten moesten voortaan dus een beroep doen op illegale pamfletten om het statistische bewind aan te vechten en een gooi te doen naar de sympathie van het publiek.[11] Aan statistische zijde bestonden er allicht twee soorten pamflettisten: zij die de vonckisten van weerwoord dienden en zij die de politieke verscheurdheid trachtten te bedekken met de mantel der vaderlandsliefde. Deze laatsten herinnerden het volk aan de wreedheden van de keizer en aan de dapperheid van de patriotten; dit alles in een retoriek van samenhorigheid. Het spreekt voor zich dat de vonckisten deze statistische volksdemagogie poogden te counteren om de behoudsgezinde krachten in de maatschappij onderuit te halen.

Afgezien van het al dan niet welslagen in hun opzet, staat het vast dat zowel statisten als vonckisten in 1790 pamfletten de wereld in stuurden om de publieke opinie op hun hand te krijgen. Deze functionele eigenschap moet volgens mij doorslaggevender zijn bij het definiëren van het pamflet in deze periode dan vormelijke eigenschappen zoals de omslag, de omvang of het formaat.[12] Volgens dit

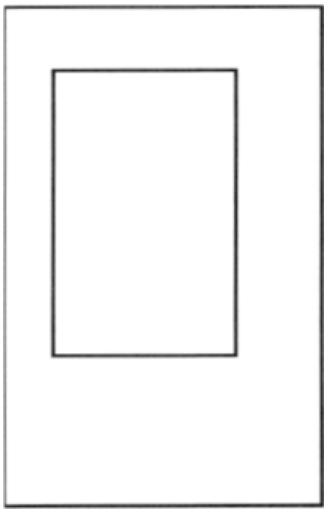
9 Een (historisch) overzicht van de verschillende benaderingswijzen wordt geschetst in J. De Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiendeeeuwse Nederlandse pamfletten*, Hilversum 2007, 13-18.

10 V. Claus, *De pers tijdens de Brabantse Omwenteling*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis 1980, 194.

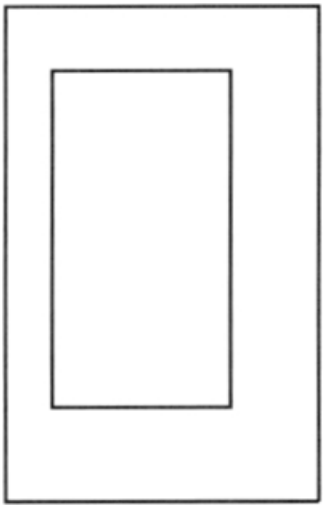
11 T. Luykx, *Overzicht van de ontwikkeling der communicatiemedia*, Brussel 1970, 83.

12 Deze kenmerken worden bijvoorbeeld wel gehanteerd in de omschrijving van het pamflet in de inleiding van M. Huiskamp, P. Boon en R. Camps red., *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795*, Hilversum 1995, 10.

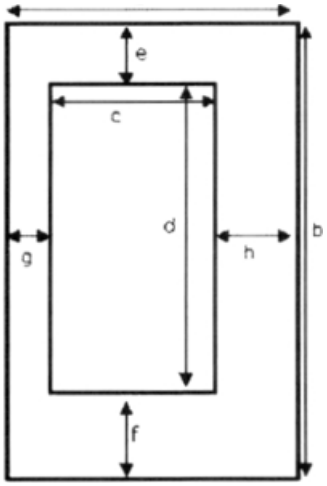
functionele criterium waren zowel liedteksten, spot- en propagandaprenten als de hier bestudeerde dialogen alle specifieke genres binnen de pamfletliteratuur.



Ill. 1 *Vergelijking verhoudingen van de pagina en verhoudingen van de zetspiegel.*



Ill. 2 *Plaatsing van de zetspiegel in de pagina; verhoudingen tussen dimensies van de zetspiegel en het wit in de pagina.*




a/c = 1, 7 b/d = 1,5 à 1,7 c/(g + h) = 1, 4 b/ (e + f) = 1,5 à 2,3

## Globale vormelijke kenmerken van het pamflet: een eerste benadering op basis van 70 ongebonden exemplaren

Voorafgaand aan een gedetailleerde typografische analyse van een bepaald genre binnen de pamfletliteratuur, is het aangewezen een algemeen beeld te vormen van hoe het pamflet er uitzag als typografisch product ten tijde van de Brabantse Omwenteling. Bestond er zoiets als *de* typografische vormgeving van het pamflet, of was er van uniformiteit hoegenaamd geen sprake? Jammer genoeg is het gros van de pamfletten uit mijn corpus indertijd versneden en in convoluten gebonden, wat een vertekend beeld geeft van hun oorspronkelijke bladspiegel. Daarom is het onmogelijk om op basis van dit corpus tot een algemene typografische beschrijving te komen. Een dergelijke beschrijving is wel mogelijk op basis van de pamflettencollectie die ooit werd aangelegd door Egide de Jonghe, pensionaris van de Staten van Brabant.[13] Dit is een verzameling van een honderdtal losse pamfletten rond de Brabantse Omwenteling, gepubliceerd tussen 1786 en 1793, waarvan er 70 bewaard werden in hun origineel, onversneden formaat. Van die 70 pamfletten zijn er 55 (79%) uitgegeven in octavo, wat dus wellicht het meest gangbare formaat was voor pamfletten tijdens die periode.[14] Een bladzijde van deze 55 octavopamfletten mat 142,24 bij 228,60 mm, wat maakt dat de breedte van de bladzijde zich tot de hoogte verhield volgens de verhouding 1 op 1,62. Deze verhouding staat bekend als de gulden snede en was kenmerkend voor de renaissancistisch en humanistisch geïnspireerde typografie.[15] De breedte van de zetspiegel bedroeg

13 Deze collectie bevindt zich nu in Universiteitsbibliotheek van de KU Leuven (BRES 7B61-7B160).

14 Piet Verkruijsse toonde al aan dat de octavo in de Noordelijke Nederlanden in de achttiende eeuw het meest gebruikte formaat werd voor pamfletten: P. Verkruijsse, '"Gedruckt op seghwaer"' in J. De Kruif e.a. red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, 38.

15 R. Bringhurst, *The elements of typographie style*, Vancouver 2005, 162.

in de meeste gevallen (74%) tussen 76 en 85 mm. In de hoogte vertoonde het tekstblok meer variatie: het leeuwendeel (86%) bedroeg tussen 136 en 165 mm. Interessanter dan deze absolute waarden is hun onderlinge verhouding. Bij slechts een zeer kleine fractie van de pamfletten (6%) was de zetspiegel proportioneel identiek vormgegeven als de bladzijde, wat wil zeggen volgens de verhouding 1 op 1,6. In meer dan de helft van de gevallen was die verhouding 1 op 1,9. Dit subtiele verschil beïnvloedde zeer zichtbaar het algemene uitzicht van de pagina [ill. 1].

Bij de zeventig onderzochte pamfletten bestond er een grote uniformiteit in de manier waarop het tekstblok in de pagina werd geplaatst: het kopwit schommelde steeds rond 30 mm, het rugwit rond 20 mm en het snijwit rond 30 mm Dat het staartwit meer varieerde (tussen 40 en 60 mm) is uiteraard te wijten aan de sterk afwisselende hoogte van de zetspiegel. Behoorlijk doorslaggevend in het globale uitzicht van de pagina zijn de verhoudingen tussen de dimensies van de zetspiegel enerzijds en het wit anderzijds [ill. 2].

Op basis van deze vaststellingen lijkt het correct te stellen dat de meeste pamfletten rond de Brabantse Omwenteling inderdaad een vrij uniform voorkomen hadden wat formaat en bladspiegel betreft. Andere in het oog springende overeenkomsten zijn in de eerste plaats het lettertype, dat bij alle pamfletten een romein is, en ten tweede de afwezigheid van illustraties bij de overgrote meerderheid. Het zeventigtal hier besproken pamfletten telt geen enkel exemplaar in dialoogvorm. Dit is op zich een interessant gegeven omdat het de mogelijkheid biedt het subgenre ‘pamflet in dialoogvorm’ te vergelijken met het overkoepelende genre ‘pamflet’, waardoor mogelijk de typografische eigenheid van het subgenre beter aan het licht komt. Terug dus naar het corpus met dertig pamfletten in dialoogvorm.

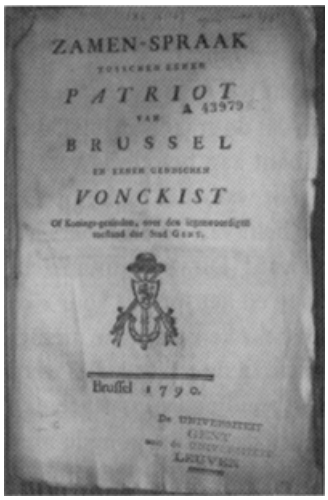
## Het pamflet in dialoogvorm: één genre, twee subgenres

In een pamflet in dialoogvorm vertolkte de schrijver zijn boodschap bij monde van twee of meerdere personages die met elkaar in dialoog traden. Dit was zeker geen gepatenteerde uitvinding van de laatachttiende-eeuwse pamflettisten; reeds in de zestiende eeuw vormden de zogenaamde *praatjes* in de Noordelijke Nederlanden een genre apart binnen de pamfletliteratuur.[16] In onze contreien werden ze in het Nederlands doorgaans *samenspraak* genoemd [ill. 3], en *dialogue* in het Frans [ill. 4]; het genre verscheen hier ten laatste aan het begin van de zeventiende eeuw.[17] Als een politieke opinieschrijver ten tijde van de Brabantse Omwenteling besloot om zijn boodschap in dialoogvorm de wereld in te sturen, had hij daar gegronde redenen voor. Eerst en vooral plaatste de schrijver van een dialoogpamflet zich in een zeer comfortabele positie: hij kon zijn personages om het even wat in de mond leggen en zelf buiten schot blijven. Zelf fungeerde hij slechts als de onschuldige boodschapper. Dit was echter ook waar voor pamfletten waarin bijvoorbeeld een fictieve briefwisseling werd verzameld. Op basis van mijn onderzoekscorpus ben ik daarom geneigd deze factor eerder als een bijkomende handigheid dan als een echt motief

16 Verkruijsse, ‘“Gedruckt op seghwaer”’,39.

17 In de pamflettencollectie van het Antwerpse stadsarchief duikt de vroegste Zuid-Nederlandse dialoogvorm op in 1609: Polak-Suetens, *Inventaris*, 34.

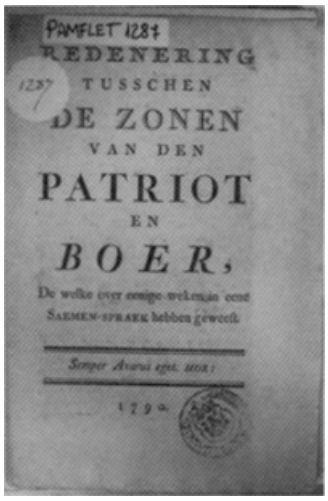
te beschouwen. Een nauwkeurige lectuur van de dertig pamfletten uit dit corpus doet me eerder veronder-




III. 3 *In het Nederlands werden de dialogen doorgaans* samenspraak *genoemd.* Pamflet: *Zamen-spraak tusschen een patriot van Brussel en eenen Gendschen Vonckist of konings-gezinden*, *over den iegenwoordigen toestand der stad Gent*, Gent en Brussel 1790.



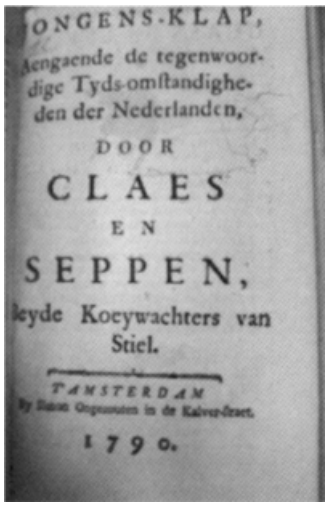

Ill. 4 *In het Frans werden de dialogen doorgaans* dialogue *genoemd.*
Pamflet: *Dialogue patriotique entre un paysan et un patriote*, *concernant l'heureux développement des Pays-Bas en novembre et décembre 1789. Traduit du Flamand*, *et considérablement augmenté d'objections intérassantes du paysan*, s.l. 1790.




Ill. 5 *In dialectische vertogen werd de nadruk vaak op de rede gelegd, ook in de titel.*
Pamflet: *Redenering tusschen de zonen van den patriot en boer*, *de welke over eenige weken in eenen saemen-spraek hebben geweest*, s.l. 1790.

stellen dat er twee duidelijke motieven bestonden voor het aanwenden van de dialoogvorm. Beide toepassingen gaven een aparte inhoudelijke invulling aan het genre van de dialoogvorm en brachten op die manier twee subgenres tot stand, die ik 'het dispuut' en 'de voordracht' zou willen noemen. In het eerste geval diende de dialoogvorm als middel om persuasieve communicatie kracht bij te zetten, in het tweede geval diende hij als een literaire oplossing voor een maatschappelijk probleem.

In vele pamfletten uit mijn onderzoekscorpus gebruikte de schrijver de dialoog om een fictieve maar exemplarische redetwist in scène te zetten. De redetwist verliep netjes volgens de regels van de aristotelische dialectiek: een opeenvolging van theses en antitheses die uiteindelijk uitmondde in een onomstootbare synthese. De redelijkheid waarmee de argumenten elkaar counterden, stond garant voor een conclusie waaraan niet te tornen viel. Soms werd deze redelijkheid benadrukt door een veelvuldig gebruik van woorden als rede, redelijk en redenering [ill. 5]. Ook in het gedrag van de personages werd de ratio weerspiegeld: het personage dat achteraf het pleit zou winnen, verhief zelden de stem, mat zich een stoïcijnse gelatenheid aan en weerlegde kalmpjes de tegenargumenten van zijn opposant. Op het einde van het verhaal stemden alle betrokkenen eensgezind in met de eindconclusie en van de lezer werd ongetwijfeld hetzelfde verwacht. Onderwerp, taalgebruik en woordenschat konden vlot worden aangepast aan het niveau van het beoogde publiek: van vulgariserende vereenvoudigingen tot het citeren van juridische of historische bronnen. Vooral in dit laatste geval trachtte de pamflettist zijn geschrift een wetenschappelijk aanschijn mee te geven om bij een hoger opgeleid publiek aan geloofwaardigheid te winnen. Omwille van de nadrukkelijke dialectiek en de klassiek-oratorische inspiratie die merkbaar zijn in deze


ONGENS-KLAP,
Aengaende de tegenwoor-
dige Tyds-omſtandighe-
den der Nederlanden,
DOOR
CLAES
EN
SEPPEN,
beyde Koeywachters van
Stiel.
TAMSTERDAM
1790.

Ill. 6 *In voordrachten werden onderwerp en idioom aangepast aan de ongeschoolde (plattelands-) bevolking, ook in de titel.*
Pamflet: *Jongens-klap, aengaende de tegenwoordige tyds-omstandigheden der Nederlanden, door Claes en Seppen, beyde koeywachters van stiel*, s.l. [Simon Ongezouten] 1790.

dialoogpamfletten, zal ik hen hierna aanduiden met de term 'dispuut', naar het Latijnse *disputatio*.[18]

Hoewel precieze cijfers elkaar wel eens tegenspreken, wordt algemeen aangenomen dat de graad van analfabetisme in Vlaanderen en Brabant aan het einde van de achttiende eeuw nog zeer groot was, met name op het platteland, waar meer dan de helft van de bewoners het lezen en schrijven onmachtig was.[19] Dit was een aanzienlijk deel van de totale bevolking en het spreekt voor zich dat de elkaar bestrijdende politieke kampen deze menigte voor zich trachtten te winnen. In de eerste plaats werd hiervoor waarschijnlijk de verspreiding van spotprenten ingezet, maar ook via het gedrukte woord poogde men deze ongeletterde mensen te bereiken. Sommige pamfletschrijvers goten hun boodschap namelijk in een vorm die zich uitstekend leende tot voorlezing of voordracht: de dialoog. Een groot deel van de pamfletten uit mijn onderzoekscorpus lijkt vanuit dit oogmerk verspreid te zijn. Op het platteland was het aan het einde van de achttiende eeuw nog de gewoonte dat een groep ongeletterde mensen gezamenlijk periodiek drukwerk aanschafte, waarna dit door een geletterde uit de gemeenschap werd voorgelezen aan de analfabete toehoorders.[20] Ook in stedelijke milieus werden religieuze of politieke pamfletten vlak na hun verspreiding voorgelezen 'par les plus empressés aux moins habiles'.[21] Via deze toepassing van de dialoogvorm speelden de pamflettisten dus perfect in op de voorleescultuur, die zowel op het platteland als in de stedelijke omgeving bestond. Inzake onderwerp en woordgebruik waren deze pamfletten uiteraard aangepast aan

18 Peter Burke hanteert ook deze benaming bij zijn classificatie van de dialoog als literair genre van de renaissance, waarbij hij tevens verwijst naar de Latijns scholastische oorsprong van de *disputatio* in: P. Burke, 'The Renaissance Dialogue' in *Renaissance Studies. Journal of the Society for Renaissance Studies* 3 (1989), 3.

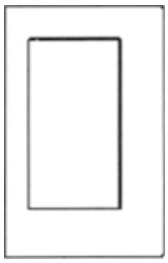
19 S. Beelen e.a., *Geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding*, Antwerpen 1993, 17.

20 A. Thijs, 'Recreatie, educatie, devotie en informatie: Functies van populaire lectuur (17de-19de eeuw)' in *Volkskunde*, 105 (2004) 149-150.

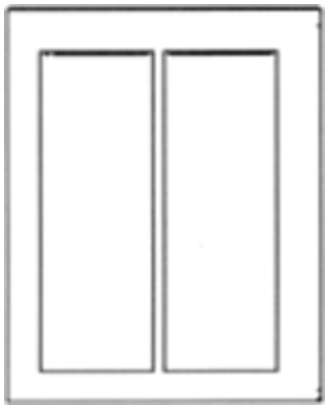
21 R. Chartier, 'Du livre au lire: les pratiques citadines de l'imprimé (1660-1780)', in R. Chartier red., *Lectures et lecteurs dans la France d'ancien régime*, Parijs 1990, 207.

het laaggeschoolde publiek waarvoor zij bestemd waren [ill. 6]. Ook de toon die werd gezet, was minder belerend dan bij het andere subgenre, maar eerder onbezwaard en animerend. Daarnaast vertoonden deze pamfletten enkele toneelmatige eigenschappen, zoals eenheid van tijd en plaats. De dialoogpamfletten uit mijn corpus die aan al deze criteria voldoen, lijken uitermate geschikt om voorgedragen te worden aan een ongeletterd publiek, en zal ik daarom verder aanduiden met de term 'voordracht'.

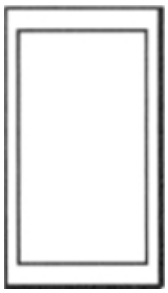
In de twee groepen pamfletten die ik binnen mijn corpus onderscheidde werd de dialoog telkens op twee zeer verschillende manieren aangewend, zodat ik het gegrond acht te spreken van twee literaire subgenres. Bovendien doen de parallelle talige, grammaticale en



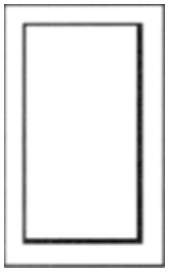
PAMFLET Ill. 7
*Vergelijking van het pamflet met de populaire genres.*



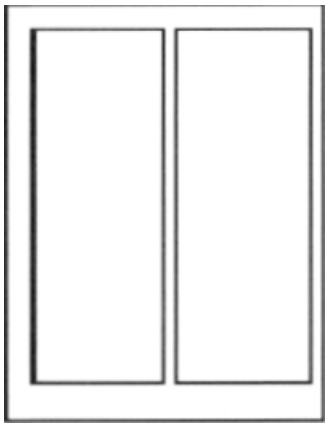
PERIODIEK
Periodiek: *La feuille sans titre* (1 juni 1777).



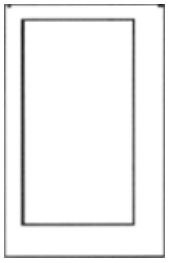
CATECHISMUS
Catechismus: *Het klaer licht der Rooms catholyken*, Antwerpen 1780.



ALMANAK
Almanak: *Lovenschen chronyk almanach oft tyd-verkonder voor het jaer ons heere Jesu-Christi 1791. Gecalculeert op de 17 provincien*, Leuven 1791.



BLAUWBOEK
Blauwboek: *De schoone historie van Julius Caesar*, Antwerpen [1795].



TONEELTEKST
Toneeltekst: *De weergaloze*, *onbreekbaere en standvaste Liefde*, *afgebeeld in Corbonus*, Gent s.d.

thematische moeilijkheidsniveaus vermoeden dat met de twee subgenres (minstens) twee verschillende segmenten van het lezerpubliek samenvallen. Of anders gezegd: de pamflettist paste de literaire verpakking van zijn boodschap aan aan het niveau van geletterdheid van het publiek dat hij wenste te bereiken. Op zich is dit een weinig opzienbarende conclusie, maar zij is wel een onmisbare schakel in de inhoudelijk-typografische analyse van het dialooggenre (cf. infra).

## Typografische inspiratiebronnen van het pamflet in dialoogvorm

Net zoals de pamflettist door gegronde redenen werd gemotiveerd om zijn boodschap vorm te geven in een bepaald literair (sub-)genre, zo moest ook de drukker van pamfletten kiezen voor een bepaalde typografische vormgeving. Mogelijk liet hij zich bij het maken van deze keuze bedachtzaam inspireren door andere genres drukwerk. Omdat het de bestemming van een pamflet was om door zoveel mogelijk mensen gelezen te worden, zou het best kunnen dat de drukker van pamfletten zich liet inspireren door populair drukwerk, de zogenaamde blauwboekjes, die immers door een groot deel van de bevolking gelezen werden en waarmee het brede publiek goed vertrouwd was. Een eerste vergelijking inzake bladspiegel en formaat tussen het pamflet en de belangrijkste genres binnen de achttiende-eeuwse populaire lectuur[22] toont echter weinig overeenkomsten [ill. 7].

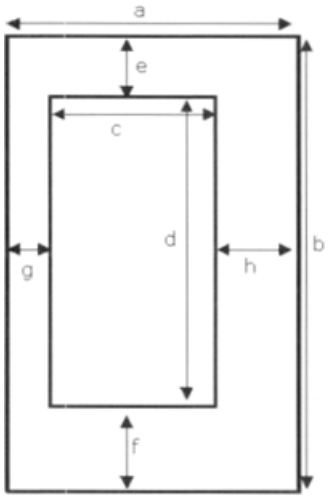
22 Dit zijn de genres die tot de achttiende-eeuwse populaire lectuur worden gerekend in A. Thijs, ‘Recreatie, educatie, devotie en informatie’, 152.

**Tabel 3** ***Vergelijking vormgeving van de zetspiegel***

| | ***Journal historique et littéraire*** | ***Journal Encyclopédique*** | ***La feuille sans titre*** | **pamflet** |
|---|---|---|---|---|
| Verhouding breedte zetspiegel tot hoogte zetspiegel | **1:1,9** | **1:1,9** | 1:2,7 | **1:1,9** |

**Tab. 4:** ***Vergelijking zetspiegel in de pagina***

| | **pamflet** | ***Journal historique et litteraire*** | ***Histoire ancienne*** | **populaire drukwerk** |
|---|---|---|---|---|
| a/c | **1,8** | 2,0 | **1,7** | 1,4 |
| b/h | **1,4** | 1,7 | **1,4** | 1,2 |
| c/(g + h) | **1,3** | 1,0 | **1,4** | 2,5 |
| d / (e + f) | **2,2** | 1,4 | **2,3** | 4,7 |




Systematisch onderzoek over dit onderwerp is er niet, maar uit enkele detailstudies en uit het door mijzelf verzamelde bronnenmateriaal blijkt dat in vrijwel geen enkel van de populaire genres consequent de romein werd gebruikt; doorgaans werd hij afgewisseld met een gotiek of civilité.[23] Enkel het tijdschrift leek uitsluitend in een romeinse letter gedrukt te worden, net als de bestudeerde pamfletten. Het mag echter duidelijk zijn dat deze ene gelijkenis niet meteen impliceert dat de drukker van pamfletten zich door het tijdschrift heeft laten inspireren. De keuze van het lettertype

23 Zie hiervoor bijvoorbeeld J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe Reeks III), Zutphen 1999 en T. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken*, *1680-1840*, Tilburg 1988.

werd naar alle waarschijnlijkheid ingegeven door andere overwegingen, waarover later meer. Bovendien is het lettertype een inadequate aanwijzing in de zoektocht naar de typografische inspiratiebron van het pamflet, omdat er in de achttiende eeuw nu eenmaal slechts vier gangbare letterstijlen bestonden, namelijk de civilité, de gotiek, de italiek en de romein. Vrijwel onbegrensd daarentegen waren de mogelijkheden wanneer het aankwam op het uitzicht van de pagina, meer bepaald de vormgeving van de zetspiegel en de plaatsing ervan in de volledige bladzijde. Gelijkenissen op dit vlak zullen dan ook een betere indicator zijn van typografische invloed. Deze invloed moet niet bij de populaire genres worden gezocht, zo blijkt, maar bij geleerdentijdschriften en wetenschappelijke monografieën.

Bij het schetsen van de algemene vormelijke kenmerken van het pamflet rond de Brabantse Omwenteling kwam reeds ter sprake dat de zetspiegel bij meer dan de helft van de pamfletten was vormgegeven volgens de verhouding 1 op 1,9. Ter vergelijking heb ik deze verhouding berekend voor de wetenschappelijke periodieken *Journal historique et littéraire* (1794) en *Journal Encyclopédique* (1790), en een populair drukwerk dat qua tekstblok de grootste gelijkenis vertoonde met het pamflet, namelijk het periodiek *La feuille sans titre* (1777). De resultaten spreken voor zich: de verhoudingen zijn identiek bij het pamflet en de wetenschappelijke tijdschriften [tab. 3]. Ook wat de plaatsing van de zetspiegel in de pagina betreft, zijn de drukkers van pamfletten kennelijk te rade gegaan bij het wetenschappelijke genre, zij het niet bij periodiek drukwerk, maar wel bij wetenschappelijke monografieën. Tabel 4 toont zo de markante overeenkomsten tussen het pamflet en de *Histoire ancienne des Pays-Bas autrichiens* (1787).

Wanneer de drukker gevraagd werd een dialoog in een pamflet te voegen, lijkt het logisch dat hij zich daarvoor liet inspireren door literaire genres die ervaring hadden met de typografische weergave van een dialoog, zoals de catechismus, het kerkboekje dat vraag- en antwoorddialogen bevatte ter onderrichting van het volk.[24] Er werden in deze teksten geen namen van personages geplaatst voor elk stukje tekst, maar simpelweg de letters V of A (respectievelijk de afkorting van vraag en antwoord), of D en R (*demande* en *réponse* in Franstalige catechismussen). Geen gesprek tussen mensen dus, maar gewoon telkens *een* vraag met *het* antwoord. Zoals tabel 5 toont, werd deze onpersoonlijke manier van refereren ook overgenomen in pamfletten om de namen van de converserende personen aan te duiden.

Wellicht minder gelezen door het grote publiek, maar een meer voor de hand liggende bron van inspiratie, is de toneeltekst. In een toneelstuk wordt immers de illusie gecreëerd dat de personages echte mensen zijn, van vlees en bloed, en dat hun woorden ook echt de hunne zijn. Tabel 6 beeldt in de tweede kolom de drie meest voorkomende typografische middelen af waarmee in gepubliceerde (Nederlandse) toneelteksten werd aangegeven dat een ander personage aan het woord kwam.[25] In de derde kolom wordt getoond hoe die drie middelen ook in het pamflet werden overgenomen. In nogal wat pamfletten in dialoogvorm werd een variatie op de eerste twee manieren gebruikt, met name door cursief en kapitaal met elkaar te verwisselen. Zo werden de namen van personages ook in kapitalen in de regel geplaatst of cursief gecentreerd boven de eerste tekstregel. Sommige drukkers van pamfletten gingen nog verder in het volgen van het voorbeeld van de toneeltekst, meer bepaald bij de vormgeving van de titelpagina. Waar bij de meeste pamfletten de personages van de

Tabel 5

| 18de–EEUWS GENRE / WEERGAVE PERSONAGES | Catechismus | Pamflet |
|---|---|---|
| Afgekort tot initiaal | D. Dieu n'a-t-il pas donné des bas rières à la mer ? R. Non. Le sage la voit [illegible] ecfuvement découvrir & fubmer- ger de vaftes contrées, & le vaiſſeau ſillonnant les plaines | S. Gy zyt malheureus [illegible] Hebt gy 'er by geweeſt ? P. Neen. S. Dat was ſpytig, gy h[illegible] gy ſchynt Krygsman geboren |

24 Clemens, op. cit. 56.

25 Dit is een eigen conclusie op basis van de online Ursilica-edities van een groot aantal Nederlandse toneelstukken, te vinden op www.let.leideuniv.nl/Dutch/Renaissance/Ursicula.html.

Tabel 6

| 18de–EEUWS GENRE<br>WEERGAVE PERSONAGES | Toneeltekst | Pamflet in dialoogvorm |
|---|---|---|
| Kapitaal en gecentreerd | HANDGAAUW.<br>Hy is een Schipper.<br>KRULLETJE.<br>Wel zoo, Kapitein? wat luft je? ben je l<br>zweet? wil je een zoopje? of een kanne bier, w<br>luft je? ben je me Nichtjes. Vryer, dan heb<br>hec wel voor je oeer. je staat me zoo kwal<br>niet aan. myn Nichtje kon wel arger g rec<br>gekregen hebben. | FANCHETTE.<br>Dieu merci, nous en voilà débarrassées; il a fa<br>beaucoup de mal dans ce pays: aussi, tout l<br>monde le détestait.<br>CATHERINE<br>Excepté, s'il vous plaît, le chaste époux d<br>grand Nicolas: qui sans doute ne la déteste<br>pas. |
| Cursief in de regel | *Machiel.* Je raet het op zyn k<br>*Hendrick.* Wel hoo Cosijn, sc<br>ste verklaringl<br>Ick sal jou doch niet n<br>Hoor Cosijn, dit sal ic | *Le patriote.* Vous dites avoir plusieu<br>arrivés, pensez vous que nous ne savo<br>se passe dans Luxembourg touchant ce<br>*Le Général à Carnifer.* Assurémen<br>des espions dans Luxembourg, mon am<br>la recherche le plutôt possible (*au Pa* |
| Cursief afgekort in de regel | *Ed.* Hoe heet die Haarlemmer, daar<br>trouwen?<br>*Geer.* Joachim Jolius. *Ed.* Ho! ho! 't i<br>Die ouwe Soggelaar; ik kén hem,<br>*Lén.* Wat, geef haar liever aan Hee<br>Die béter by uw' Zuster paſt,<br>Als zulk een dórre, én droog | *Vif.* Niemand..... Dat'er i<br>nen quaame, 'k ſtock hem myn<br>muyle, dat het roo Sop daer u<br>*Boer.* Maer als den gewezen<br>gekomen hadde met wat Soldac<br>*Vif.* Dan zou ik alle de V<br>myne hulpe gevraegt hebben; |

Tabel 7

| 18de-EEUWS GENRE<br>OPSOMMING PERSONAGES | Vierde bladzijde van een toneeltekst | Titelpagina van een pamflet |
|---|---|---|
| Combinatie kapitaal en cursief, tegen linkse kantlijn | VERTOONERS:<br>DAVID, *Koning van Israël.*<br>NICOXEL, *Vorstenzoon van David.*<br>URIAS, *Margrave van Jericho en Generaal van Kophta*<br>NATHAN, *Profeet, Adviseur en Medicijner.*<br>BERTRAN, *Kapelaan.*<br>*Koning gevolg van David.*<br>*Het Tooneel verbeeld van den Zuidwesthoe*<br>*Paleis van David, te Jeruzalem.* | DIALOGUE<br>ENTRE<br>PANCHETTE, *Boutellesse.*<br>JOSEPHINE, *Nourrisse.*<br>THERESE, *Gouvernante.*<br>CATHERINE, *Maraîchère.*<br>TRANCHE-MONTAGNE, *Sol-*<br>*dat Patriote.*<br>MERVEILLEUX, *Colporteur Bon-*<br>*homme.*<br>1792. |

dialoog gecentreerd in de titelpagina werden geplaatst, werden ze soms ook tegen de linkerkantlijn onder elkaar opgesomd. De namen van de personages werden dan in kapitaal gedrukt en hun korte beschrijving in cursief. Deze typografische weergave is duidelijk geïnspireerd door het lijstje van *vertoners* dat telkens op de versozijde van de titelpagina of althans op één van de eerste bladzijden van een toneeltekst werd toegevoegd [tab. 7].

## Pamflet in dialoogvorm: een globale inhoudelijk-typografische analyse

Uit het bovenstaande blijkt dat het laatachttiende-eeuwse pamflet typografisch verwant was aan het wetenschappelijk periodiek en aan de wetenschappelijke monografie; enkel bij de integratie van de dialoog in het pamflet merken we de invloed van de populaire genres, met name de catechismus en de toneeltekst. Wat nu te denken van het beoogde lezerspubliek op basis van deze bevindingen? De drukker voorzag het pamflet bewust van een geleerde façade door zich typografisch te laten inspireren door het wetenschappelijke genre. Inhoudelijk bleef er slechts een schijn van die geleerdheid over in de pamfletten die een dispuut voorstelden; in de dialogen die bedoeld waren om te worden voorgedragen moest ze de weg ruimen voor burlesk volksvermaak. De keuze voor een romeins lettertype, ook in de dialogen, betekende de uitsluiting van de minder ervaren lezers, die enkel uit de voeten konden met handgeschreven of gedrukte gotische of civilité-letters. Het versnijden van een tekst in hapklare en verstandelijk makkelijker verteerbare mootjes - de dialoog - doet dan weer denken aan het door Roger Chartier beschreven transformatieproces dat literaire klassieken ondergingen wanneer zij tot *livres bleus* werden herwerkt, met onder andere een vermeerdering van het aantal alinea's en zelfs hoofdstukken.[26] Kortom, het pamflet in dialoogvorm - met de lichtvoetige inhoud en de versneden tekst - leek te zijn bestemd voor een publiek dat minder leesvaardig was dan het doorsnee publiek van *het* pamflet - met de typografische oriëntatie op het wetenschappelijke genre. Reden te meer dus om de dialoogvorm als een genre apart te beschouwen en ook als dusdanig te bestuderen. Een inhoudelijk-typografische analyse van de dertig pamfletten in dialoogvorm moet alle inhoudelijke en vormelijke schakeringen binnen het genre in kaart brengen, waarna een vergelijking tussen de twee subgenres de relatie tussen typografie en beoogd publiek moet illustreren.

Een eerste analyse van de vijf inhoudelijke beschrijvingselementen uit de inhoudelijktypografische code (namelijk publiek, subgenre, ideologie, taal en humor) maakt het mogelijk enkele algemene tendensen te schetsen wat de inhoud van de publicaties betreft. Zo bestond een vijfde van het corpus uit pamfletten uit het statistische kamp, dat propaganda voerde voor een gecentraliseerde machtspositie van de Staten. Hun opposanten, de vonckisten, werden voor landsverraders en godloochenaars versleten. Hun aandeel in het corpus is op één pamflet na even groot als dat van de statisten. De vonckistische schrijvers betichtten de Staten van absolutisme en pleitten voor de politieke emancipatie van het volk. Anno 1790 beschouwden zij de revolutie nog niet als voltooid: het juk van de Staten vonden zij

26 R. Chartier, 'Livres bleus et lectures populaires', in H.-J. Martin en R. Chartier red., *Le livre triomphant 1660-1830* (Histoire de l'édition française 2), Parijs 1990, 498-511.

even zwaar wegen als dat van de gehate keizer. Het religieuze aspect kwam in deze pamflet-

ten haast niet aan bod; waarden en normen werden afgemeten aan het democratische ideaal. Samen maken de statistische en de vonckistische pamfletten iets minder dan de helft van het corpus uit. De overige publicaties situeerden zich niet binnen deze politieke partijentwist en kunnen worden bestempeld als anti-royalistisch of anti-keizerlijk. Deze pamflettisten richtten hun pijlen inderdaad uitsluitend op Oostenrijk en op de binnenlandse collaborateurs. Een zekere klerikale gezindheid schemerde door wanneer de eindafrekening van de drieste keizerlijke maatregelen werd opgemaakt, maar toch werd in dit opzicht meestal de plattelandsbevolking als de grootste dupe beschouwd.

Eerder al formuleerde ik de tussentijdse conclusie dat er een duidelijke parallel zichtbaar is tussen de twee subgenres en het beoogde publiek: het dispuut was bedoeld voor een publiek dat zelf (voldoende) kon lezen; de voordracht diende weliswaar voorgelezen te worden door een of meerdere *voordragers*, maar tot het publiek dat werd bereikt, behoorden ook een heleboel ongeletterden. Gezien de specifieke kenmerken van het subgenre 'voordracht' is het volgens mij correct te stellen dat deze ongeletterden precies het beoogde publiek vormden van de pamfletten binnen dit subgenre. Exact de helft van het corpus bestond uit dit soort pamfletten. De pamfletten waarin de dialoog een dispuut voorstelde, waren bijna altijd geschreven voor een publiek waarvan de leesvaardigheid niet genoeg ontwikkeld was om één lang uitgesponnen traktaat te lezen, of te begrijpen. In de drie pamfletten voor een belezen publiek nam de tekst van de personages in lengte toe en was deze onderbouwd met zeer gedetailleerde historisch-staatkundige argumenten of lange diplomatische citaten. De discussie tussen de personages werd naar een dermate hoog niveau getild dat het enkel toegankelijk was voor voldoende geschoolde lezers. Het feit dat er slechts drie zulke pamfletten in het corpus voorkomen, leidt tot de veronderstelling dat zij een uitzondering vormden binnen het genre van de dialoogvorm. Onder andere in deze drie pamfletten, maar ook in vele andere (40%), werd er een ernstige toon gevoerd, wars van bewuste humoristische toespelingen. Net evenveel pamfletten waren dan weer doorspekt met satire, dat wil zeggen met eerder vulgaire vermakelijkheden en burlesk taalgebruik. In zes van de dertig pamfletten is er sprake van een subtielere vorm van humor, die ik hier ironie wil noemen en die zich vooral uitte in woordspelingen en andere doordachte insinuaties.

Ook over de typografische vormgeving van het pamflet in dialoogvorm kunnen enkele algemene uitspraken gedaan worden op basis van een eerste analyse van de vijftien typografische beschrijvingselementen. De gemiddelde omvang van de pamfletten in het corpus is twintig bladzijden. Net als bij de zeventig pamfletten zonder dialoog, is het meest voorkomende bibliografisch formaat het octavoformaat. De onversneden pamfletten in het corpus hebben een pagina van 142,24 bij 228,60 mm en zijn dus ook vormgegeven volgens de gulden snede. Bij precies de helft van het corpus bedraagt de breedte van de zetspiegel tussen 76 en 85 mm en bij ongeveer drie vierde van het corpus varieert de hoogte van de zetspiegel tussen 136 en 165 mm Deze waarden stroken met de globale kenmerken van het pamflet die hoger zijn beschreven, wat de indruk geeft dat het invoegen van de dialoog in het pamflet weinig invloed had op de afmetingen van de bladspiegel. Maar een vergelijking van de verhoudingen volgens welke de zetspiegel is vormgegeven, toont aan dat deze indruk fout is. Voor meer dan de helft van de zeventig pamfletten zonder dialoog verhielden hoogte en breedte van de zetspiegel zich volgens de verhouding 1 op 1,9. Diezelfde

verhouding komt slechts voor bij twee van de dertig pamfletten in dialoogvorm. Bij de overige achten-


REDEN-TWIST
TUSSCHEN EENEN
MINDERJAERIGEN
PATRIOT
EN EENEN
KEYZERLYKEN
SOLDAET,
GAENDE NAER
LUXEMBOURG
ZYNE GUARNISOEN-STAD.
Non Verba sed Acta Virum probant.
1790.

Ill. 8 *Vaak werd de titelpagina opgesmukt door een handvol lettertypes en -groottes door elkaar te haspelen.*
Pamflet: *Reden-twist tusschen eenen minderjaerigen patriot en eenen keyzerlyken soldaet*, *gaende naer Luxembourg zyne guarnisoen-stad*, s.l. 1790.

twintig komt tien keer de verhouding 1 op 1,8 voor, tien keer 1 op 1,7, zeven keer 1 op 1,6 en één keer 1 op 1,5. Het leeuwendeel der pamfletten in dialoogvorm heeft dus een zetspiegel die verhoudingsgewijs breder en korter is dan het doorsnee pamflet *zonder* dialoog.

Andere elementen die het uitzicht van de pagina mee bepalen, zijn de grootte van de letter, het aantal letters per regel, het aantal regels per pagina, de interlinie en de paragrafering. Meer dan drie vierde van de dialogen zijn gedrukt in een letter met een grootte van 10 à 11 punten. Bij vijf pamfletten was de letter opvallend kleiner dan deze waarde, bij slechts twee opmerkelijk groter. Deze letters kwamen, samen met leestekens en spaties, bij de helft van de pamfletten zo'n 46 à 50 keer voor per regel. Bij de andere helft waren het er soms meer (51 tot 65), maar meestal minder (36 tot 45). Ook in de helft van de gevallen telde het pamflet tussen 36 en 40 regels per pagina, terwijl dat aantal bij enkele pamfletten zakte tot 30 of steeg tot 45. Bij zes pamfletten op tien bedroeg de afstand tussen de regels 0 punten, wat wil zeggen dat de staart van de ene letter de kop van de letter eronder net raakte. Dit alles geeft de indruk dat de tekst vaak gedrongen in de zetspiegel zit. Bij de helft van de pamfletten was de dichtheid van de bladspiegel dan ook groot te noemen; de kleur zwart overheerste op de pagina. De dichtheid van de bladspiegel werd ook beïnvloed door de manier van paragraferen - of in de dialoog: de manier waarop werd aangegeven dat een ander personage aan het woord kwam. Ongeveer even vaak werd de (afkorting van de) naam van het personage met insprong in de regel geplaatst als gecentreerd boven het tekstdeel. In dit laatste geval nam de dichtheid van de bladspiegel af en kreeg deze laatste een lichter aanschijn. In zeven van de dertig dialogen werd de naam van het personage afgekort (al dan niet tot de initiaal), in de overige gevallen voluit gedrukt, waarvan dertien maal in cursief en tien keer in kapitaal.

De titelpagina van de pamfletten in dialoogvorm vertoonde veelal een bonte afwisseling van lettergroottes en soms ook lettertypes [ill. 8]. Hierdoor werden sommige woorden benadrukt ten opzichte van andere, wat tot een verdeling leidt in

twee groepen: de pamfletten die de *namen* van de personages beklemtoonden (73%) en de pamfletten die eerder het *onderwerp* van de dialoog in het oog deden springen (20%). Bij de overige twee pamfletten werd geen van beide benadrukt. De cursief, die vaak opdook in de titelpagina, lijkt in de meeste gevallen (67%) willekeurig aangewend, maar bij zeven pamfletten moest het aan het woord een positieve connotatie geven en bij drie een negatieve. Ten slotte dient vermeld dat bij iets minder dan de helft van de pamfletten dat amalgaam van corpsgroottes en lettertypes was opgebouwd rond een horizontale symmetrie-as; in de andere gevallen is eerder sprake van een arbitraire compositie.

**Tabel 8** ***Inhoudelijk-typografische vergelijking tussen de twee subgenres***

| ***Beschrijvingselement*** | ***Dispuut*** | ***Voordracht*** |
|---|---|---|
| 1. Aandeel in het corpus | 53% | 47% |
| 2. Lezerspubliek | 81% ongeletterd<br>19% belezen | 100% ongeletterd |
| 3. Politieke strekking | 37,5% statistisch<br>25% vonckistisch<br>37,5% anti-royalistisch | 0% statistisch<br>21% vonckistisch<br>79% anti-royalistisch |
| 4. Taal | 75% Nederlands<br>25% Frans | 57% Nederlands<br>43% Frans |
| 5. Humor | 69% zonder humor<br>25% ironie<br>6% satire | 0% zonder humor<br>21% ironie<br>79% satire |
| 6. Omvang | gemiddeld 24 pagina's | gemiddeld 16 pagina's |
| 7. Breedte van de zetspiegel | gemiddeld 84 mm. | gemiddeld 84 mm. |
| 8. Hoogte van de zetspiegel | gemiddeld 143 mm. | gemiddeld 145 mm. |
| 9. Verhouding breedte tot hoogte van de zetspiegel | gemiddeld 1: 1, 8 | gemiddeld 1: 1, 7 |
| 10. Aantal tekens per regel | gemiddeld 50 tekens | gemiddeld 48 tekens |
| 11. Aantal regels per pagina | gemiddeld 38 regels | gemiddeld 37 regels |
| 12. Lettergrootte | gemiddeld 10 punten | gemiddeld 11 punten |

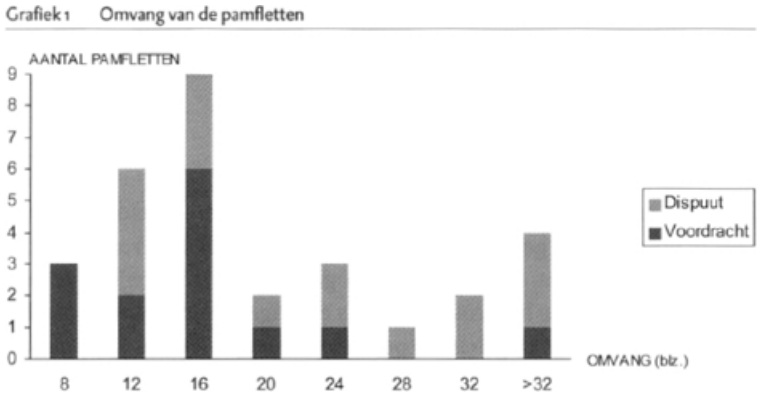
| | | |
|---|---|---|
| 13. Interlinie | 75% 0 punten of minder | 64% 0 punten of minder |
| | 25% minstens 1 punt | 36% minstens 1 punt |
| 14. Plaats van de personages | 64% in de regel | 50% in de regel |
| | 36% gecentreerd boven de regel | 50% gecentreerd boven de regel |
| 15. Weergave van de personages | 25% afgekort | 14% afgekort |
| | 50% voluit cursief | 43% voluit cursief |
| | 25% voluit kapitaal | 43% voluit kapitaal |
| 16. Dichtheid van de zetspiegel | 25% kleine dichtheid | 43% kleine dichtheid |
| | 12% gewone dichtheid | 36% gewone dichtheid |
| | 63% grote dichtheid | 21% grote dichtheid |
| 17. Klemtoon in de titelpagina | 56% op personage(s) | 93% op personage(s) |
| | 31% op onderwerp | 7% op onderwerp |
| | 13% geen klemtoon | |

| | | |
|---|---|---|
| 18. Cursief in de titelpagina | 25% positieve connotatie | 21% positieve connotatie |
| | 12% negatieve connotatie | 7% negatieve connotatie |
| | 63% geen connotatie | 71% geen connotatie |
| 19. Symmetrie in de titelpagina | 25% duidelijke symmetrie | 22% duidelijke symmetrie |
| | 25% min of meer symmetrie | 14% min of meer symmetrie |
| | 50% geen symmetrie | 64% geen symmetrie |
| 20. Slotpagina | 50% helemaal gevuld | 57% helemaal opgevuld |
| | 6% half gevuld | 7% half gevuld |
| | 19% opgevuld met appendix | 7% opgevuld met appendix |
| | 25% laatste pagina('s) blanco | 29% laatste pagina('s) blanco |
| | blanco | blanco |

## Twee subgenres, twee doelgroepen: een vergelijkende inhoudelijk-typografische analyse

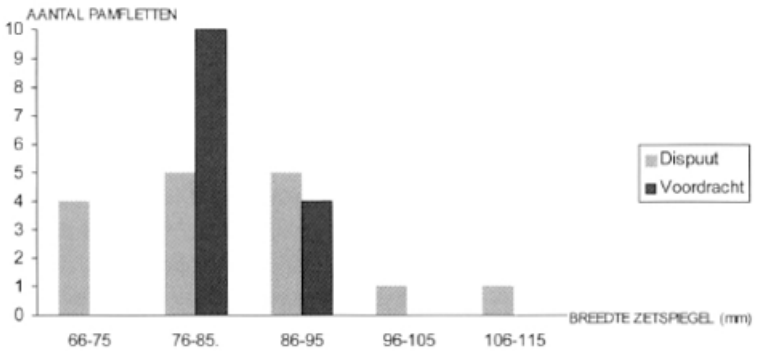
De opzet van mijn casusonderzoek was het zoeken naar enige verwantschap tussen typografie en lezerspubliek. Deze zoektocht wordt enigszins vergemakkelijkt door het bestaan van de twee subgenres - of beter: door de aperte relatie die binnen mijn corpus valt vast te stellen tussen subgenre en beoogd publiek (cf. supra). Tabel 8 toont een vergelijking van de twee subgenres voor de twintig beschrijvingselementen. Het loont de moeite kort stil te staan bij sommige van de typografische beschrijvingselementen die duidelijke verschillen of net markante gelijkenissen vertonen.

Uit het gemiddelde aantal bladzijden blijkt al dat de pamfletten die bedoeld waren om voorgedragen te worden, beduidend korter waren dan de disputen. Grafiek 1 toont dat zestien bladzijden (wat bij een octavoformaat overeenkomt met één enkel katern) de meest frequente omvang was, en dat slechts drie voordrachtdialogen dat aantal overschreden en slechts vier disputen eronder bleven. In het geval van deze laatste vier betreft het telkens betogen die een (voor een geletterd publiek) betrekkelijk eenvoudig verpakte boodschap verkondigden, maar dat wel op een zeer ernstige toon deden. Het lijkt alsof deze droge,



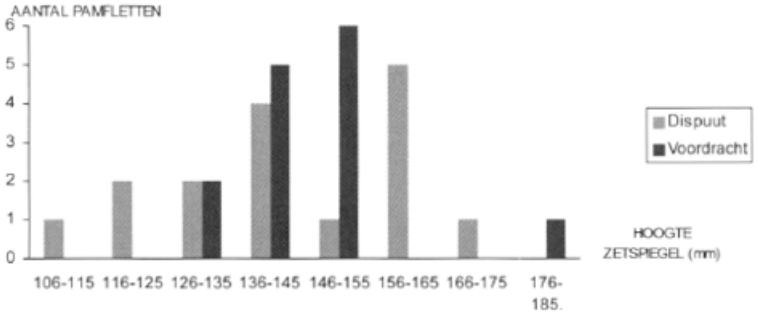
Grafiek 1 Omvang van de pamfletten

Grafiek 2 Breedte van de zetspiegel



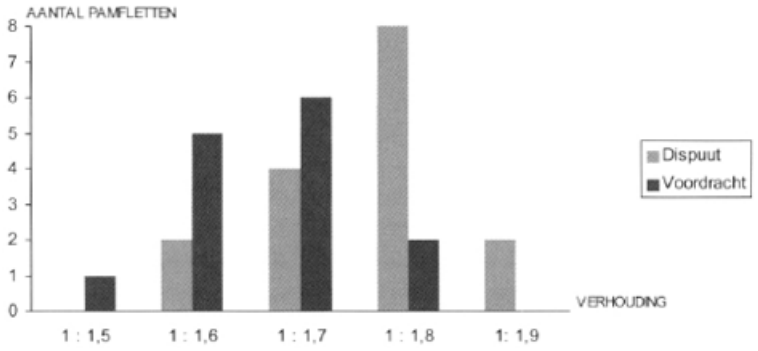

Grafiek 2 Breedte van de zetspiegel

Grafiek 3 Hoogte van de zetspiegel




Grafiek 3 Hoogte van de zetspiegel

Grafiek 4 Verhouding breedte tot hoogte van de zetspiegel




Grafiek 4 Verhouding breedte tot hoogte van de zetspiegel

humorloze pamfletten slechts even (twaalf bladzijden) de aandacht van het publiek wisten vast te houden. Iets gelijkaardigs is aan de hand bij de drie vonckistische pamfletten in het subgenre voordracht. Hoewel deze dialogen nog bol stonden van de humoristische toespelingen, valt op dat de besproken thema's ernstiger geladen waren dan bij het gros der pamfletten waarmee het ongeletterd publiek in contact kwam. Dit publiek was dus niet zeer vertrouwd met deze politieke materie, wat voor de pamflettisten en drukkers vermoedelijk

de reden was om hun boodschap kort en bondig te verpakken. Deze pamfletten behoren dan ook tot de kortste van het corpus. De langste pamfletten in het corpus waren kennelijk bedoeld voor de ervaren en ook ernstige lezers, want op een uitzondering na kwam er in de vijf langste pamfletten geen greintje humor voor.

Gemiddeld is de zetspiegel in beide subgenres net even breed, maar grafiek 2 laat zien hoe de waarden bij het dispuut veel meer varieerden dan bij de voordracht. Bij dit laatste subgenre zat er slechts een speling van twee centimeter tussen de smalste en de breedste zetspiegel; bij het dispuut bedroeg deze speling maar liefst vijf centimeter. Ook de gemiddelde waarden voor de hoogte van de zetspiegel liggen voor beide subgenres zeer dicht bij elkaar, en ook hier vertoonde het dispuut een grotere variatie dan de voordracht, wat geïllustreerd wordt in grafiek 3. Er blijkt dus geen verband te hebben bestaan tussen de gemiddelde breedte of de hoogte van de zetspiegel en het subgenre of het bijbehorende lezerspubliek. Beschouwt men echter de onderlinge verhoudingen tussen de beide afmetingen, dan tekent zich wel een zekere tendens af. De gemiddelde waarde voor deze verhouding is bij het dispuut 1 op 1, 8 en bij de voordracht 1 op 1, 7. Later zal geïllustreerd worden hoe deze minieme meetkundige nuance toch een zekere invloed heeft op het uitzicht van de gehele bladzijde. Grafiek 4 toont hoe vaak elke verhouding voorkwam in de twee subgenres. Ook hiervan valt af te lezen dat de zetspiegel van het dispuut meestal verhoudingsgewijs smaller en langer was dan die van de voordracht.

De aparte gegevens over de plaats en de weergave van de personages tonen niet meteen trends die typerend waren voor de onderscheiden subgenres. Een en ander komt wel aan het licht wanneer men nagaat hoe beide typografische elementen gecombineerd werden in de pamfletten. Als het personage in de regel stond, dan werd het zowel bij het dispuut als bij de voordracht vrijwel even vaak afgekort tot een initiaal als voluit gedrukt. Nooit echter werd het personage bij de voordracht voluit in kapitaal in de regel geplaatst; als het voluit in de regel stond, dan steeds in cursief. Maar bevond de naam van het personage in de voordracht zich gecentreerd boven het tekstdeel, dan was hij vrijwel altijd in kleinkapitaal (met een volle kapitaal voor de eerste letter) gedrukt, slechts in een enkel geval in cursief. Precies het omgekeerde gold dan weer voor het dispuut: als het personage boven het tekstdeel stond, dan meestal in cursief en maar af en toe in kleinkapitaal. Deze tegenovergestelde tendensen kunnen - tenminste gedeeltelijk - verklaard worden aan de hand van de boven reeds besproken typografische inspiratiebronnen van het pamflet in dialoogvorm. In tabel 6 wordt weergegeven en geïllustreerd op welke wijze de personages in achttiendeeeuwse toneeltekstuitgaven doorgaans werden weergegeven. Het mag geen toeval heten dat net deze drie manieren veruit het vaakst voorkomen (in driekwart van de gevallen) bij de pamfletten die zich tot voordracht leenden. Of de drukkers van het dispuut bewust en weldoordacht afweken van deze conventies is niet zeker, maar het is wel denkbaar. Ook de catechismus werd vernoemd als typografische inspiratiebron van het pamflet in dialoogvorm. In de catechismus werden de personages steevast afgekort tot de initialen, en ook in de pamfletdialogen kwam deze typografische weergave voor, zij het in de minderheid van de gevallen (20%). Afgezien van dit relatief kleine aantal dient vermeld te worden dat de afkorting tot een initiaal in geen enkel vonckistisch pamflet voorkwam. Enkel in statistische en anti-royalistische dialogen werd het voorbeeld van de catechismus gevolgd. Omdat het politieke dispuut tussen vonckisten en statisten vaak vermengd werd met

levensbeschouwelijke tegenstellingen, lijkt het mij niet geheel ondenkbaar dat statistisch gezinde auteurs


DEN
PATRIOT,
DEN
VONCKIST
ENDE DE
FYGE:
1790

Ill. 9 *Het cursief moest soms een positieve, soms een negatieve connotatie aan een woord in de titel geven; evenwel werd het gebruikt voor onbeduidende lid- en voegwoorden.*
Pamflet: *Den patriot, den vonckist ende de fyge*, s.l. 1790.

en hun drukkers er bewust voor kozen om hun pamfletten te modelleren naar een christelijk-didactisch genre, terwijl hun vonckistische opposanten hier expliciet van afzagen.

Kenmerkend voor een dialoog die bestemd was voor voordracht, was dat in de titelpagina steeds de namen van de personages beklemtoond werden. Dit gebeurde meestal met eenvoudige typografische technieken zoals een grotere letter of cursivering, maar soms werd ook een geraffineerder middel ingezet, namelijk een sierlijk of exotisch lettertype dat schril afstak tegen de romein. Slechts één uitzondering werd genoteerd, met name een vonckistisch pamflet waarbij de personages er schijnbaar niet toe deden en enkel het onderwerp van de dialoog om aandacht schreeuwde. Dit pamflet was dan ook sterker politiek en polemisch geladen dan de andere vonckistische en vooral de anti-royalistische drukwerken binnen dit subgenre. De schrijvers van deze laatste pamfletten beperkten zich enkel tot populistische, patriottische en klerikale propaganda en raakten vrijwel nooit aan de actuele politieke agenda. Daarom waren de titels van deze publicaties vaak eenvoudigweg verstoken van onderwerp, waardoor de klemtoon *by default* op de personages kwam te liggen. Niettemin bestonden er wellicht ook andere motieven voor het benadrukken van de personages bij deze pamfletten, meer bepaald met betrekking tot het beoogde lezerspubliek. Wanneer vonckisten het subgenre van het dispuut bezigden, zorgden ze er steeds voor dat het onderwerp van de redetwist in het oog sprong. Statisten leken dit enkel te doen bij een langer uitgesponnen dialoog van minstens 32 bladzijden. Bij hun kortere pamfletten waren het altijd de personages die op de titelpagina de aandacht naar zich toe zogen. Net als bij de voordracht, lag de klemtoon bij het anti-royalistisch dispuut altijd op de personages, niet zelden dus wegens gebrek aan onderwerp in de titel.

Cursivering was een typografische techniek die ten tijde van de Brabantse Omwenteling zeer vaak werd aangewend om de titelpagina van een pamflet op te smukken. Naar alle waarschijnlijkheid bleef het ook simpelweg bij opsmuk; de cursief werd niet consequent gebruikt om een woord een bepaalde affectieve connotatie mee te geven. Alle pamfletten in het corpus wijzen erop dat het cursiveren eerder

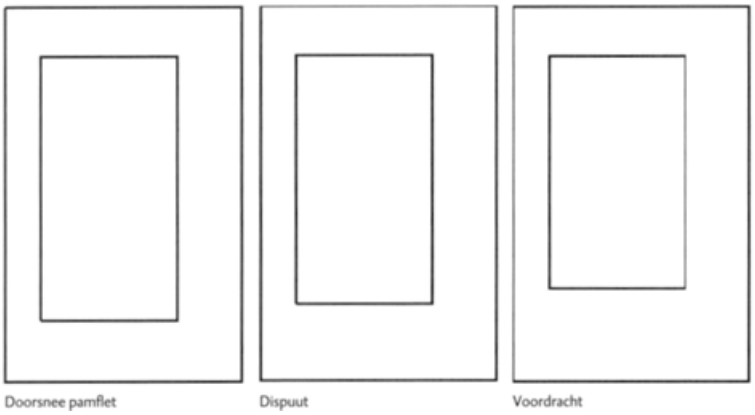
willekeurig of naar eigen esthetisch aanvoelen gebeurde. Dat bij zeven titels een woord als ‘patriot’ gecursiveerd werd om het te contrasteren met het in romein gedrukte ‘keyser’, moet volgens mij gewoonweg verklaard worden vanuit de persoonlijke voorkeur van de zetter in kwestie. Zeker als blijkt dat er bij net zoveel andere pamfletten onbeduidende voorzetsels of lidwoorden in cursief prijkten naast en tussen de prota- en antagonisten in romein [ill. 9]. In nog andere gevallen scheen de drukker het dan weer helemaal niet begrepen te hebben op de cursief, aangezien hij het lettertype gebruikte om de naam van aartsvijand Jozef II weer te geven. Dit alles wijst ontegensprekelijk op een arbitrair gebruik van de cursief, die overigens bij geen enkel pamflet te verbinden valt met inhoudelijke of andere typografische elementen.

Een ander typografisch element dat op de titelpagina van bepaalde pamfletten in het oog springt, is de symmetrische schikking van de woorden uit de - meestal lange - titel rond een horizontale as. De afwisseling van cursief en kapitaal, van grote en kleine letters in de bovenste helft van de titel werd dan volmaakt of gedeeltelijk weerspiegeld in de onderste helft. Bij het dispuut kwam deze symmetrie meer voor dan bij de voordracht, wat verklaard kan worden door het feit dat er zich binnen het eerstgenoemde subgenre meer hoogwaardig drukwerk bevond. Het valt ook op dat een symmetrisch vormgegeven titelpagina vaker voorkwam bij de langere - en dus duurdere - pamfletten, en dit in beide subgenres. Wellicht bestonden er ook binnen het dialooggenre nog uiteenlopende prijsklassen, waarmee de kwaliteit van de typografische uitvoering (inclusief een elegante titelpagina) en de omvang van het drukwerk in verband stonden. Toch moet nog worden vermeld dat een asymmetrische titelpagina niet altijd het gevolg hoeft te zijn van een minder verzorgde typografie, maar dat het ook een typografische eigenschap kan zijn die inherent is aan een bepaald subgenre. Immers, in de titelpagina van sommige voordrachten werden de personages - naar het model van de toneeltekst - opgesomd tegen de linkse kantlijn, waardoor alle horizontale symmetrie uit de pagina verdween.

## Conclusie van de casestudy: de drukker en de lezer

De vergelijkende inhoudelijk-typografische analyse reveleert enkele interessante inzichten rond de relatie tussen typografie en lezerspubliek - of anders gezegd: over de wijze waarop de drukker van pamfletten rekening hield met de beoogde lezer.

Het subtielste - en net daarom ook het meest fascinerende - typografische aspect waarover de drukker blijkbaar besliste in functie van het beoogde publiek, was de vormgeving van de zetspiegel. De zetspiegel had de vorm van een opstaande rechthoek en kon in principe om het even welke grootte aannemen, zolang hij maar binnen de pagina paste. Bijna evenveel opties bestonden er wanneer het erop aan kwam deze rechthoek te plaatsen binnen de andere rechthoek die de pagina was, al bestonden hieromtrent kennelijk bepaalde con-




Ill. 10 *Vergelijking tussen het doorsnee pamflet, het dispuut en de voordracht.*

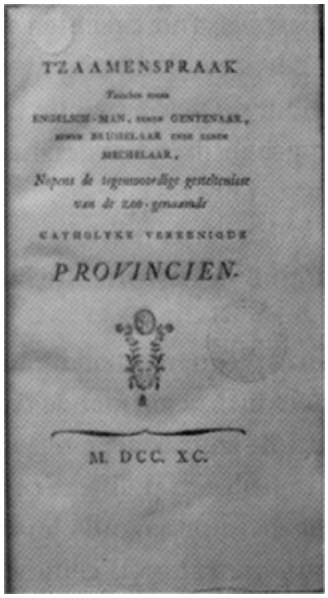
venties. Het wit rondom de zetspiegel had bij alle pamfletten min of meer dezelfde oppervlakte en proporties, die gebaseerd waren op de typografische traditie binnen het wetenschappelijke genre. De bevindingen in deze casestudy leiden tot de veronderstelling dat er ook inzake de afmetingen van de zetspiegel bepaalde conventies bestonden en dat die conventies verband hielden met het lezerspubliek. De verhoudingen 1 op 1,9, 1 op 1,8 en 1 op 1,7 stonden - althans in het door mij bestudeerde corpus - in verband met een respectievelijk zeer, matig en onvoldoende leesvaardig publiek. Illustratie 10 geeft de schetsmatige voorstelling weer van drie pamfletten waarvan de breedte van de zetspiegel telkens gelijk is en de hoogte telkens aangepast volgens de respectieve verhoudingen. Het is duidelijk dat de verhouding tussen breedte en hoogte van de zetspiegel zeer bepalend is voor het globale uitzicht van de pagina. Het waren echter geen esthetische overwegingen die de keuze van de drukker beïnvloedden, maar wel de mate waarin het beoogde publiek bekwaam was in het lezen. In zijn historisch overzicht van de typografische vormgeving van boeken en ander drukwerk, stelde Robert Bringhurst vast dat zich gedurende de eerste eeuwen van de boekdrukkunst een versmalling van de zetspiegel heeft voorgedaan.[27] De zetspiegel zou gaandeweg van breed en kort naar smal en lang geëvolueerd zijn en dat zou alles te maken hebben met de algemene leesvaardigheid. Hij stelde dat een beginnende lezer beter overweg kan met een tekst waarbij de horizontale dimensie overweegt, maar dat een gevorderde lezer dan weer behoefte heeft aan verticaliteit in een tekst. De bevindingen van deze casestudy stroken dus alvast met deze theorie.

Wat ook in nauw verband stond met de leesvaardigheid, was de dichtheid van de zetspiegel. Het is immers niet alleen de rechthoekige vorm van een tekst die het lezen bemoeilijkt of vergemakkelijkt, ook de manier waarop die tekst in de zetspiegel gegoten is, speelt een rol. Het lettertype, de corpsgrootte, de interlinie, het aantal tekens per regel en het aantal regels per pagina bepalen samen hoe dicht de tekst is. Uit bovenstaande vergelijking blijkt dat de onderscheiden subgenres geen frappante verschillen vertoonden inzake deze typografische elementen. Toch was het kenmerkend voor de voordracht dat de zetspiegel een kleine densiteit had, wat een begrijpelijke keuze van de drukker lijkt. Een en ander wordt verklaard door het verschil in paragraferen - of de afwisseling der personages - bij de twee subgenres, en dan niet zozeer de manier waarop, als wel de frequentie waarmee er geparagrafeerd werd. Het staat vast dat het plaatsen van het personage in het midden van de pagina, boven het bijbehorende tekstdeel, een manier van paragraferen is die veel meer bevorderlijk is voor een lage densiteit dan het plaatsen van het personage in de ingesprongen regel [ill. 11]. Laatstgenoemde manier kreeg bij het dispuut net iets meer de voorrang op de eerste, terwijl bij de voordracht beide even vaak werden gehanteerd. Ook wat dit betreft dus geen opzienbarend verschil. Maar op welke manier er ook geparagrafeerd werd, de frequentie lag in elk geval hoger bij de voordracht dan bij het dispuut. Het was eigen aan de voordracht dat het woord tegen een hoog tempo afwisselde tussen de personages, wat resulteerde in een aaneenschakeling van telkens zeer korte paragrafen. Deze pauzes in de tekstdoorloop zorgden voor een lagere dichtheid, zeker in vergelijking met het dispuut, waar een personage regelmatig langer dan een volledige bladzijde aan het woord bleef. De densiteit van het tekstblok werd dus minstens evenzeer bepaald door de aard van het subgenre als door de typografische ingrepen van de drukker.

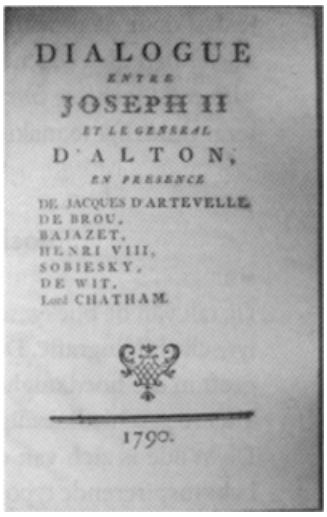
27 R. Bringhurst, op. cit., 163.



Ill. 11 *Wanneer de personages gecentreerd boven de tekst werden geplaatst, verminderde de dichtheid van de bladspiegel aanzienlijk.*
Pamflet: *Retour de Tranche-Montagne à l'armée de Vander Mersch, ou second dialogue entre Fanchette, Josephine, Thérèse, Catherine, Tranche-Montagne, soldat patriote, Merveilleux, colporteur brabançon*, s.l. 1790.




Ill. 12 *Lag de klemtoon duidelijk op het onderwerp van de dialoog, dan kon de lezer zich verwachten aan een ernstige discussie.* Pamflet: *t' Zaamenspraak tusschen eenen Engelsch-man, eenen Gentenaar, eenen Brusselaar ende eenen Mechelaar, nopens de tegenwoordige gesteltenisse van de zoo-genaamde Catholyke Vereenigde Provincien*, s.l. 1790.


DIALOGUE
ENTRE
JOSEPH II
ET LE GENERAL
D'ALTON,
EN PRESENCE
DE JACQUES D'ARTEVELLE,
DE BROU,
BAJAZET,
HENRI VIII,
SOBIESKY,
DE WIT,
Lord CHATHAM.
1790.

Ill. 13 *Lag de klemtoon op een personage als Jozef II, dan kon de lezer zich opmaken voor een (eenvoudige) schimp- of scheldpartij.*
Pamflet: *Dialogue entre Joseph II et le général d'Alton, en présence de Jacques d'Artevelle, De Brou, Bajazet, Henri VIII, Sobiesky, De Wit, Lord Chatham*, s.l. 1790.

Bovendien wijzen enkele van de bovenstaande vaststellingen erop dat de drukker zich wellicht door andere motieven liet leiden bij de weergave van de personages in de dialoog. In de voordracht werd vrij nauwgezet het voorbeeld van de toneeltekst gevolgd door het personage ofwel in kleinkapitaal gecentreerd ofwel in cursief in de regel te plaatsen. De keuze om een voordracht op dezelfde manier te drukken als een toneeltekst, kan in feite alleen maar logisch genoemd worden. Maar wat dan te denken van de drukker van het dispuut die de gebruikelijke combinaties kleinkapitaal en gecentreerd, en cursief en in de regel consequent en volkomen verhaspelde tot de combinatie kleinkapitaal en in de regel, en cursief en gecentreerd? De drukker verdraaide de typografische conventies inzake het drukken van toneelteksten volledig. Volgens mij is het niet te vergezocht om hierin een signaal te herkennen waarmee de drukker het publiek wou duidelijk maken hoe deze pamfletten gelezen moesten worden en voor wie ze dus geschikt waren. Zo vermoed ik dat ook de vonckistische pamflettisten door middel van typografische vormgeving een ideologisch signaal verzonden - zoniet een anti-klerikaal statement maakten - door nooit het model van de catechismusdialoog over te nemen in hun publicaties.

Als het aankomt op het informeren van de - potentiële - lezer door middel van typografische seinen, kan men allerminst voorbijgaan aan de titelpagina, het typografische uithangbord van elk drukwerk. Werd op die titelpagina een concreet onderwerp in de verf gezet en slechts bescheiden aangegeven dat het om een dialoog ging, dan wist de lezer wellicht dat hij zich kon verwachten aan een dispuut over de politieke actualiteit [ill. 12]. Waren het eerder de personages die in het oog sprongen, dan was de kans groot dat het om een voordracht ging [ill. 13]. Om meer zekerheid te bekomen kon de lezer zich vervolgens laten

leiden door de omvang van het pamflet; voordrachten waren immers doorgaans een stuk korter dan dialectische betogen. Zorgde ook dit nog niet voor uitsluitsel, dan volstond het vast een vluchtige blik te werpen op de manier en de frequentie van paragraferen om de lezer duidelijk te maken welk subgenre hij in handen had.

## Boekgeschiedenis als historische hulpwetenschap

De tak van de boekgeschiedenis waarbinnen dit onderzoek zich afspeelt, is die van de analytische bibliografie. Deze tak houdt zich bezig met de typografische analyse van teksten en geeft in die hoedanigheid wel eens de indruk geen of toch weinig uitstaans te hebben met andere geschiedkundige vertakkingen zoals politieke of sociale geschiedenis. Ook Maartje De Wilde is zich van dit vertekende imago van de analytische bibliografie bewust, en in haar inspirerende typografische analyse van 17de-eeuwse liedboeken[28] geeft ze hiervoor een aanneembare verklaring. Met P. Verkruijsse stelt ze namelijk vast dat de analytische bibliografie is verworden 'van een filologische hulpwetenschap tot een zelfstandige discipline, een specialisme met een eigen jargon en onderzoeksinstrumenten'.[29] Niet alleen bracht dit een vervreemding ten opzichte van andere historische disciplines met zich mee, het maakte ook dat de analytische bibliografie het oorspronkelijke voorwerp van haar studie, 'het boek als materieel object, de drager van een boodschap' uit het oog verloor.[30] Dat de analyse van typografische vormgeving niet steeds moet uitdraaien op een loutere stijloefening hebben boekhistorici als De Wilde reeds bewezen, en het behoorde tevens tot de opzet van mijn onderzoek om dit vooroordeel tegen te spreken. Gedeeltelijk meen ik geslaagd te zijn in dit opzet, want de inhoudelijk-typografische analyse van de dertig pamfletten in dialoogvorm heeft een interessant facet van de Brabantse Omwenteling onder de aandacht gebracht, meer bepaald inzake de vonckistische campagne in de strijd om de publieke opinie. Over de impact van de democratische pamfletten ten tijde van de Brabantse Omwenteling schreef Suzanne Tassier het volgende: 'Les paysans, ne lisant rien, les ignoraient. Le gros public des villes les parcourait avec indifférence.'[31] Enkele regels later voegde ze eraan toe dat het vonckistische ideeëngoed enkel aansloeg bij 'les hommes de professions libérales'.[32] Tot de aanhangers van Vonck behoorden inderdaad vooral (of uitsluitend) leden van de sociale elite, maar dat neemt niet weg dat de partij actief propaganda voerde bij plattelandslui en stedelingen van lagere sociale komaf. De democratische pamfletten in dialoogvorm bewijzen immers dat de vonckisten ook lager geschoolden en zelfs ongeletterden viseerden. Deze laatsten, die zoals Tassier opmerkte inderdaad niet konden lezen, werden bereikt via de pamfletten die

28 M. De Wilde, 'Meer dan de vorm. Een typografische analyse van zeventiende-eeuwse wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden' in S. van Rossem en M. De Wilde red., *Boekgeschiedenis in het kwadraat. Context en casus*, Brussel 2006, 39-61.
29 Ibidem, 43.
30 Ibidem.
31 S. Tassier, Les démocrates belges de 1789. Étude sur le vonckisme et la révolution brabançonne, Brussel 1930, 243.
32 Ibidem, 244.

voorgedragen werden, en de laaggeschoolden die wel leesvaardig waren, vonden hun gading in de disputen.

Opvallend is dat er in het corpus geen enkele voordracht uit het statistische kamp voorkwam waarin de vonckistische propaganda uitdrukkelijk werd bestreden. Het lijkt alsof de

statistische partij weinig concurrentie ondervond binnen de lagere sociale bevolkingsklassen. Dan had Tassier inderdaad gelijk: de boeren negeerden de vonckistische propaganda en de stedelingen ondergingen haar onverschillig. Maar het kan de vonckisten alleszins niet verweten worden dat ze niet geprobeerd hebben dit publiek te bereiken, noch dat ze niet vindingrijk genoeg zijn geweest. In hun pamfletten in dialoogvorm trachtten ze immers hun filosofisch geïnspireerde ideologie om te buigen tot een ware populistische campagne om ook in de lagere sociale regionen mee te dingen naar de publieke opinie.

## Leescultuur in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van de achttiende eeuw

Hoewel de historische hulpwetenschappelijke waarde van typografisch onderzoek dus zeker niet onderschat mag worden, moet men het grootste belang van dit soort onderzoek blijven situeren in de boekhistorische sfeer: het onderzoeksterrein dat zich volgens de gangbare voorstellingswijze uitstrekt tussen de drie bakens productie, distributie en consumptie. Door typografie aan lezerspubliek te koppelen, bevindt dit artikel zich in feite op het raakvlak tussen productie en consumptie, maar door het aanwenden van een methode die nauw verwant is aan de analytische bibliografie, ontstaat de indruk dat de klepel eerder doorslaat naar de productiezijde en dat het consumptieve aspect wat onderbelicht blijft. Niettemin is het volgens mij mogelijk op basis van de bevindingen uit de casestudy enkele bedenkingen te formuleren over de leescultuur in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van de achttiende eeuw.

'Wie las wat, en hoe?' Dat is de drieledige hamvraag die als een echo waart over het boekhistorisch onderzoeksveld rondom het baken consumptie. Maar liefst drie vragende voornaamwoorden die hengelen naar een onderwerp, een voorwerp en een modaliteit. Van die drie onbekenden kan er vandaag - in sommige gevallen - nog slechts één in zijn originele tastbare vorm bestudeerd worden, en dat is het voorwerp. Het overgeleverde achttiende-eeuwse drukwerk is volgens mij dan ook zeer waardevol historisch bronnenmateriaal in het onderzoek naar leescultuur. Beschouwt men immers een gegeven drukwerk als uitgangspunt, dan blijven er nog maar twee onbekenden over, die in vele gevallen allebei opgespoord kunnen worden aan de hand van de inhoud en de vorm van het bekende drukwerk. Deze werkwijze heb ik gevolgd en heeft zodoende een - weliswaar nog zeer klein - aspect van het leesgedrag in kaart gebracht.

Het pamflet in dialoogvorm is er het bewijs van dat men niet noodzakelijk moest kunnen lezen om op de hoogte te blijven van het politieke reilen en zeilen in de laatachttiendeeeuwse samenleving. Zoals Thijs en Chartier al aangaven, bestond er een levendige voorleescultuur, zowel op het platteland als in de stad, en het bestaan van politieke pamfletten die hier specifiek op inspeelden, toont aan dat dit gebruik zich niet beperkte tot het voorlezen van stichtelijke of verstrooiende lectuur. Ongeletterde stedelingen en landbouwers maakten op deze manier mee deel uit van het groeiende publiek dat het massaal toenemend aantal publicaties aan het einde van de achttiende eeuw niet noodzakelijk *las*, maar alleszins wel *tot zich nam*.

Belangrijk is het wel om hier op te merken dat de pamfletten bedoeld voor voordracht een aanzienlijke minderheid vormden binnen de totale pamfletproductie rond de Bra-

bantse Omwenteling. Exacte verhoudingen zijn uiteraard niet voorhanden, maar als men het aandeel van de dialogen in het *Repertorium van politieke publicaties in België 1780-1800* als richtinggevend mag beschouwen, dan zou ten tijde van de Brabantse Omwenteling slechts één pamflet op vijftig in dialoogvorm geschreven zijn. Afgaande op de verhoudingen binnen het onderzoekscorpus zou vervolgens net iets minder dan de helft hiervan bestemd zijn voor een ongeletterd publiek. Één op honderd dus, al zijn dit slechts speculaties. Zo is het bijvoorbeeld ook denkbaar dat deze pamfletten destijds meer circuleerden, zo een kortere levensduur kenden en in het algemeen minder vaak hun weg vonden naar (privé) collecties.

De eigenaardige kenmerken van dat andere subgenre, het dispuut, nodigen dan weer uit tot contemplatie over de *Leserevolution* van Rolf Engelsing - die immers nooit ver weg is wanneer de leescultuur ter discussie staat. Hoewel Engelsing zijn theorie zeer specifiek voor Duitsland formuleerde, heeft menig boekhistoricus niet aan de verleiding kunnen weerstaan de hypothese te transfereren naar eigen land, met wisselende overtuiging en wisselend succes. Zoals gezegd houdt de hypothese in dat (1) het lezerspubliek gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw gevoelig uitbreidde (vooral met toevloeiing vanuit de burgerlijke middenklasse), (2) dat de profane genres de stichtelijke vervoegden of zelfs verdrongen als geliefde lectuur en (3) dat de manier van lezen van intensief naar extensief evolueerde. Het genre van het dispuut zou alvast mooi in dit plaatje passen. Gezien zowel de inhoudelijke

| | | **JA** | **NEEN** |
|---|---|---|---|
| 1. | Ligt de klemtoon in de titelpagina op de personages? | + 0,1 | - 0,4 |
| 2. | Is het aantal pagina's kleiner of gelijk aan 8? | + 0,4 | + 0 |
| 3. | Is het aantal pagina's precies gelijk aan 16? | + 0,2 | + 0 |
| 4. | Is het aantal pagina's groter of gelijk aan 28? | - 0,4 | + 0 |
| 5. | Meet de breedte van de zetspiegel tussen 76 en 85 mm.? | + 0,1 | - 0,1 |
| 6. | Is het quotiënt van de lengte gedeeld door de breedte van de zetspiegel groter of gelijk aan 1,8? | - 0,3 | + 0,2 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| 7. | Telt een pagina gemiddeld minder dan 36 regels? | + 0,2 | - 0,1 |
| 8. | Worden de personages tot initiaal afgekort in de regel? | - 0,3 | + 0 |
| 9. | Staan de personages cursief gedrukt in de regel? | + 0,2 | + 0 |
| 10. | Staan de personages in kapitaal gedrukt in de regel? | - 0,4 | + 0 |
| 11. | Staan de personages cursief en gecentreerd boven de regel gedrukt? | - 0,3 | + 0 |
| 12. | Staan de personages in kapitaal en gecentreerd boven de regel gedrukt? | + 0,2 | + 0 |

Ill. 14 *Determinatietabel om op basis van typografische kenmerken het lezerspubliek te achterhalen.*

als de typografische kenmerken van het dispuut was dit een genre op maat van een - nieuw? - lezerspubliek, dat een ontluikende interesse voor profane literatuur toonde maar nog te weinig leesvaardig was om lange politieke traktaten te verslinden. Bovendien was het pamflet een genre waarvan men vermoedt dat het doorgaans extensief werd gelezen: actueel, kort en goedkoop uitgevoerd.

Het zou van een onvergeeflijke kortzichtigheid getuigen om op basis van deze zeer korte toetsing te concluderen dat zich in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw een leesrevolutie heeft voltrokken. Eerst en vooral moet onderzocht worden wanneer het dispuut voor het eerst opdook, en zelfs indien dit moment ergens in de tweede helft van de achttiende eeuw te situeren valt, is de kans nog zeer groot dat het om een toevalligheid gaat, tenzij er bij andere genres gelijkaardige tendensen kunnen worden vastgesteld.

Uit het bovenstaande blijkt dat het onmogelijk is om alomvattende, sluitende conclusies omtrent de leescultuur te distilleren uit de inhoudelijk-typografische analyse van slechts één - bovendien relatief weinig gebezigd - genre. Dat behoorde ook zeker niet tot mijn ambities. Wel acht ik het noemenswaardig dat het op basis van de analyse van slechts dertig pamfletten reeds mogelijk is om een balletje op te gooien over leesgedrag en de theorie van Engelsing. Het onderzoeken van de leescultuur op basis van de overgeleverde gedrukte teksten lijkt mij daarom zeker een beloftevolle onderneming.

## Typografie en lezerspubliek: een proeve tot determinatietabel

In een poging om aan te tonen dat het beoogde lezerspubliek van een gedrukte tekst achterhaald kan worden op basis van uitsluitend vormelijke elementen, heb ik voor het pamflet in dialoogvorm een tabel ontwikkeld waarmee het beoogde lezerspubliek gedetermineerd kan worden aan de hand van eenvoudige vragen die uitsluitend betrekking hebben op de typografische en niet op de inhoudelijke elementen van het pamflet [ill. 14]. De waarden in de tabel zijn berekend op basis van de inhoudelijk-typografische analyse van de dertig pamfletten. Bij een positief antwoord geeft het teken van het getal aan of het om een kenmerk gaat dat typisch is voor de voordracht (+) of voor het dispuut (-). De absolute waarde (afgeleid van het procentueel voorkomen van de eigenschap bij elk subgenre) geeft op een schaal van 0 tot 0,5 weer *hoe typisch* de eigenschap is voor het subgenre. Bij een negatief antwoord verwijzen het teken en de absolute waarden van het getal naar de mate waarin de ontsteltenis van de eigenschap in kwestie kenmerkend is voor één van de twee subgenres. Het volstaat de vragen voor een gegeven pamflet in dialoogvorm te beantwoorden en vervolgens de bijbehorende getallen op te tellen. Is de som positief, dan was het pamflet bedoeld om voorgedragen te worden en dus bestemd voor een ongeletterd publiek; is de som negatief, dan was het pamflet een dispuut bedoeld voor een geletterd publiek. De absolute waarde van de uitkomst geeft bovendien aan in hoeverre de typografische vormgeving van het pamflet typerend is voor het subgenre: ligt de absolute waarde dicht bij nul, dan beschikt het pamflet over enkele vormelijke eigenschappen die eerder uitzonderlijk zijn voor het subgenre in kwestie;

benadert de absolute waarde één, dan kan de typografie van het pamflet prototypisch voor het subgenre genoemd worden.

Ter illustratie geef ik twee uitgewerkte voorbeelden: de pamfletten in dialoogvorm

*Samenspraeke tusschen Blasius Spokilioen en den republikaen De Grave* (1797; bewaard in Centrale Universiteitsbibliotheek Leuven BRES A43974) en *De rapsodisten of mengelaers* (1784; bewaard in Centrale Universiteitsbibliotheek Leuven BRES A28929). Stipt men in de determinatietabel de getallen aan die horen bij de juiste antwoorden voor het pamflet *Samenspraeke* en telt men vervolgens de aangestipte waarden op, dan geeft dit de optelsom + 0,1 + 0,4 + 0 + 0 + 0,1 + (- 0,3) + 0,2 + 0 + 0 + 0 + 0,2 levert + 0,7 op, wat wil zeggen dat het een pamflet betreft dat bedoeld is om voorgedragen te worden. Doet men hetzelfde voor het pamflet *De rapsodisten*, dan geeft dit de som (- 0,4) + 0 + 0,2 + 0 + (- 0,1) + (-0,3) + 0,2 + 0 + 0 + 0 + 0 + 0,2 levert - 0,2 op, wat betekent dat het pamflet een dispuut is.

Ik heb de determinatietabel uitgetest op de zestien pamfletten in dialoogvorm (gepubliceerd tussen 1782 en 1793) uit het *Repertorium van politieke publicaties in België 1780-1800* die zich in het Tabularium van de Centrale Universiteitsbibliotheek van Leuven bevonden, maar die niet in het onderzoekscorpus opgenomen waren. Bij veertien van de zestien publicaties leverde dit een resultaat op dat - na analyse van de inhoud - correct bleek te zijn. In twee gevallen was de uitkomst foutief. Het ging om een dispuut van slechts acht bladzijden en een voordracht in een opmerkelijk elegante (her-)uitgave. Bovenstaande determinatietabel is echter slechts een proefstuk, dus het is best mogelijk dat door uitbreiding van het aantal typografische elementen en precisering van de waarden (aan de hand van een uitgebreider corpus) dergelijke - eerder uitzonderlijke - pamfletten wel correct gedetermineerd kunnen worden. De correcte uitkomst bij de overige veertien pamfletten stemt mij alvast optimistisch omtrent deze techniek.

## Besluit

> *Les impressions*, *tant élégantes et correctes en usance*, *ont été inventées de mon âge par inspiration divine*, *comme*, *à contrefil*, *l'artillerie par suggestion diabolique.*

Deze lovende woorden aan het adres van de boekdrukkunst zijn opgetekend door de zestiende-eeuwse humanist François Rabelais, die ze uit de pen van de goede reus Gargantua liet vloeien.[33] Rabelais liep - zoals het een humanist allicht betaamde - hoog op met de kunst van het drukken en de schoonheid van het gedrukte boek, die van zo'n sierlijkheid was dat ze wel moest ingegeven zijn door goddelijke inspiratie. Net als de in deze materie wel vaker geciteerde Francis Bacon plaatste hij de boekdrukkunst naast het vuurwapen als ware het haar kwaadaardige tweelingbroer: '[they] have changed the appearance and state of the whole world'.[34] Wie voorbij de opgeblazen bewoordingen leest, herkent hier reeds de grondbeginselen van het Franse boekhistorische programma, dat vier eeuwen later geformuleerd en uitgevoerd werd door Febvre, Martin en Chartier. Door het boek terug in de samenleving te plaatsen, stonden deze boekhistorici dichter bij Bacon dan bij de bibliofiele verzamelaars die

33 F. Rabelais, *Pantagruel*, Parijs 1959, 64.
34 F. Bacon, *Novum Organum*, Aforisme 129.

selectief ‘le beau livre’ uit de samenleving lichtten om het geïsoleerd te bestuderen.[35] Maar het concentreren op de sociale, economische en politieke dimensies

35 P. Lelièvre, ‘Préface’ in M. Ventre, *L'imprimerie et la librairie en Languedoc au dernier siècle de l'Ancien Régime, 1700-1789*, Parijs 1958, i.

van het ontstaan en de verspreiding van het gedrukte woord, brengt het gevaar met zich mee dat de drager van dat gedrukte woord (het boek of bij uitbreiding het drukwerk) wordt verwaarloosd. De belofte om *le beau livre* niet met voorkeur te behandelen, mag niet leiden tot een complete veronachtzaming van het uiterlijk van het drukwerk; de boekhistoricus moet oog hebben voor de typografische verzorging, omdat deze net níet 'par inspiration divine' is ingegeven, maar door weldoordachte menselijke beslissingen, gebaseerd enerzijds op traditie en inventie, anderzijds op de maatschappelijke realiteit. De typografische analyse van drukwerk - het ontdekken van inspiraties en het verklaren van innovaties - stelt de historicus in staat om het drukwerk zijn maatschappelijke plaats en functie toe te kennen, en zo ook zijn (boek-)historische betekenis.

In mijn - zeer kleinschalig - onderzoek heb ik getracht een voorbeeld te geven van deze benaderingswijze door een inhoudelijk-typografische analyse toe te passen op een dertigtal pamfletten in dialoogvorm rond de Brabantse Omwenteling. De intentie was een zekere relatie - of althans enkele aspecten daarvan - aan te tonen tussen de typografische vormgeving van de pamfletten enerzijds en het publiek waarvoor zij bestemd waren anderzijds. Als deze relatie immers bestaat, dan vormt zij een traceerbare link tussen drukwerk en lezer, een grondbeginsel voor een interessante boekhistorische methode. De analyse van het corpus bracht inderdaad een zeker verwantschap tussen typografie en lezerspubliek aan het licht, al moeten de resultaten uiteraard met voorzichtigheid behandeld worden. Zo is ook de bruikbaarheid van de determinatietabel beperkt tot het specifieke genre van het dialoogpamflet en binnen een afgebakend tijd- en plaatsbestek. Net daarom is het belangrijk de blik voorwaarts te richten en gelijkaardig boekhistorisch onderzoek toe te passen op veel meer drukwerk, per genre of vanuit een comparatieve benadering, bij voorkeur daterend uit de periode 1660-1830, 'celle de la rhétorique typografique'.[36] Enkel op deze manier kan de relatie tussen typografie en beoogd publiek ten gronde worden onderzocht en kan de leescultuur nauwkeurig in kaart worden gebracht.

36 R. Laufer, 'Les espaces du livre', in H.-J. Martin en R. Chartier red., op. citat., 128.

## Samenvatting

De uitvoering van het Franse boekhistorische programma, dat het boek terug in zijn maatschappelijke context moest plaatsen, leidde rond de jaren 1970 tot een concentratie van het boekhistorisch onderzoek rond de drieledige vraag 'Wie las wat, en hoe?' Naarstige boekhistorici gingen op zoek naar antwoorden op veel verschillende manieren, gebruik makend van veel verschillende bronnen, zoals boedelinventarissen, veilingcatalogi, fondsen van boekhandelaars en (privé) bibliotheken, en allerhande egodocumenten. In dit artikel stel ik een andere bron en een alternatieve benaderingswijze voor: de typografische analyse van het overgeleverde drukwerk zelf. Het uitgangspunt is dat elk drukwerk naast evidente inhoudelijke ook over eigen typografische kenmerken beschikt die kunnen fungeren als indicator voor het beoogde lezerspubliek van het drukwerk. Deze veronderstelling zal ik toetsen aan de hand van een casestudy: de inhoudelijktypografische analyse van dertig politieke pamfletten rond de Brabantse Omwenteling, alle opgesteld in dialoogvorm en gepubliceerd in 1790. Door het drukwerk te onderwerpen aan een gecombineerde typografische en inhoudelijke analyse tracht ik aan te tonen (1) dat er een relatie bestaat tussen typografie en beoogd publiek, (2) dat het op basis van deze relatie mogelijk is een solide boekhistorische methode te ontwikkelen en (3) dat het door het aanwenden van deze methode mogelijk is een beter inzicht te verwerven in de leescultuur. Daarnaast moet deze casestudy aantonen dat boekhistorische onderzoek waardevolle informatie kan opleveren over andere - in dit geval politieke - aspecten van de algemene geschiedenis.



## Summary

During the 1970s, the execution of the French book historical programme of putting books in their social context, had led to a concentration of the book historical research around the threefold question '*Who* read *what* and *how*?'

Eager book historians tried to find answers to these questions in many different ways, using a variety of sources such as estate inventories, auction catalogues, records of book clubs, shops and (private) libraries, and all sorts of ego-documents. In this article, the author presents yet another source and a different approach: the typographical analysis of printed texts. This approach is based on the principle that every printed text, besides the obvious literary characteristics, also has a number of typographical features pointing to the intended reading public. The author tries to verify this principle by means of a case study: the analysis of some thirty political pamphlets around the Brabant Revolution, all written in dialogue and all published in 1790. By analysing the pamphlets both in a literary and a typographical way, he tries (1) to prove that there is a specific relationship between typographical form and the intended reader, (2) to show that it is possible to develop a solid book historical method based on this relationship, and (3) to illustrate how using this method in book historical research can contribute to a better understanding of reading culture. Furthermore, this case study provides evidence that book historical research can

bring to light valued information on other - in this case political - aspects of general history.

**Janneke Weijermars**

# Goede boeken in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830
## De verspreiding van het katholieke gedachtegoed door de firma Hanicq te Mechelen

In 1825 komt een groepje geleerde mannen




Kaart van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830, door Alexis-Marie Gochet

bijeen bij de aartsbisschop van Mechelen, de prins De Méan. Onder hen bevinden zich de bekende kanunnik Jan Baptist David en de priesters Petrus F.X. De Ram, Gabriël Hermans en Willem Huysmans.[1] De meesten zijn grotendeels hun baan kwijt, nu koning Willem I dit jaar de klein seminaries en de Latijnse scholen in de zuidelijke provincies van zijn koninkrijk heeft afgeschaft. Ook zal diezelfde koning in plaats daarvan in Leuven binnenkort het zogenaamde Collegium Philosophicum gaan oprichten, een door de overheid gestuurde school voor priesters waarop de heren niet de invloed hebben die ze zouden willen. Het wordt tijd voor een tegenactie.

De clerus beroept zich in de strijd om katholiek onderwijs op oude rechten, waaruit volgens hen blijkt dat het onderwijs confessioneel moet kunnen zijn en dat de katholieke scholen uitsluitend onder hun bestuur en controle moeten staan. De regering brengt daar tegenin dat er in het ancien régime evenmin dergelijke rechten bestonden. Dit soort katholieke scholen zijn dus eigenlijk zeer nieuw en stammen pas uit het prille begin van de negentiende eeuw. Bovendien, en dat is voor de regering een nog

1 Jan Baptist David werd in 1834 hoogleraar aan de Leuvense Katholieke Universiteit, waarvan Petrus F.X. De Ram de eerste rector werd. Gabriël Hermans werd pastoor in Leest en Willem Huysmans in de Sint-Pieter en Pauluskerk te Mechelen. De informatie over de auteurs en over de vereniging komt uit Wils 1957, 14-41 en uit Muyldermans 1929, 49-64 en 111-127.

belangrijker argument, kunnen de bisschoppen geen garantie geven voor de kwaliteit van het onderwijs in de katholieke scholen die zij onder hun hoede hebben. Volgens de regering is het niveau daar schrikbarend laag en bezitten de meeste docenten geen enkel academisch diploma.[2]

2 De regering trachtte de katholieke kerk in het zuiden bij het nieuwe onderwijsprogramma te betrekken door de aartsbisschop van Mechelen, prins De Méan, het toezicht over het Collegium Philosophicum te geven. Hij weigerde echter en de clerus volgde hem (Janssens 2008, 105-108).

In de Hollandse Tijd investeert de regering in openbare scholen in plaats van in het katholieke onderwijs.[3] De angst van de clerus voor het openbaar onderwijs is reëel, want de nieuw opgerichte instituten snoepen leerlingen en studenten af van de katholieke tegenpolen. Ook verliest de kerk invloed op het onderwijs door de godsdienstige onverschilligheid en scepsis ten opzichte van de katholieke kerk, die er op de openbare scholen heerste.[4]

In de brede stroom van verzet tegen de antikatholieke maatregelen van de regering ontstaat bij het genoemde gezelschap een klein maar representatief initiatief: zij roepen een vereniging in het leven met de naam *Vereeniging ter Verspreyding van Goede Boeken.* Als voorbeeld geldt de *Roomsch Catholieke Maatschappij der Nederlanden*, opgericht door onder anderen Joachim le Sage ten Broek in 1821. Deze maatschappij bracht in drie jaar tijd ruim dertig werkjes uit.[5] Het betrof religieuze boeken, gemaakt in klein formaat en gericht op een groot publiek. Dat wil deze vereniging ook. De bereidwilligheid tot verzet tegen de koning is groot, zoals we verderop nog zullen zien. Bovendien beschikt de vereniging nu ook over de mogelijkheden om de reeks uit te brengen, daar vele geestelijken door de inperkende maatregelen van de overheid op het gebied van levensbeschouwelijk onderwijs nauwelijks nog werk hebben. Tussen 1826 en 1829 zullen op initiatief van de nieuwe vereniging minstens 33 teksten het licht zien.

Deze casestudy over de *Verspreyding van Goede Boeken* is bedoeld om te laten zien dat de eenwording van Noord en Zuid doorwerkte in het katholieke boekbedrijf in de zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Welke middelen en kanalen gebruikt deze institutie om de teksten te publiceren, wie waren de spelers in het veld? Liepen ze tegen restricties van de overheid of van andere instanties aan? Kunnen we in het geval van de *Verspreyding* iets zeggen over het succes van deze onderneming?

## De reeks en haar uitgever

Bij het onderzoek naar teksten en boeken is de context van belang waarin ze worden gemaakt en gelezen. Als we spreken over de context van de teksten van de *Verspreyding*, dan zijn hier twee aspecten aan de orde. Op de eerste plaats hebben we bij de *Verspreyding van Goede Boeken* te maken met een bijzondere vorm van publiceren, daar het niet om één publicatie gaat maar om een hele reeks. Volgens de *Regels voor de titelbeschrijving*[6] is een reeks of serie een groep publicaties die met elkaar verbonden zijn door het feit dat elke publicatie behalve haar eigen hoofdtitel

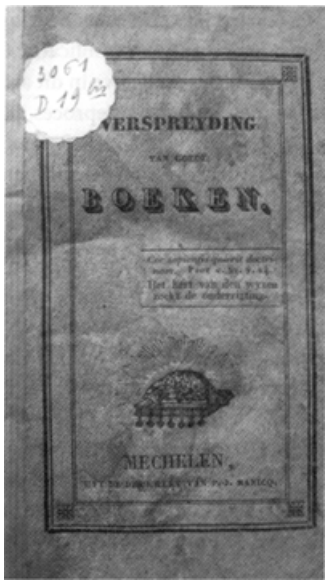
3 De oprichting van de kweekschool in Lier, die in september 1818 operationeel werd, is daar een voorbeeld van (De Vroede 1970, 151-165).

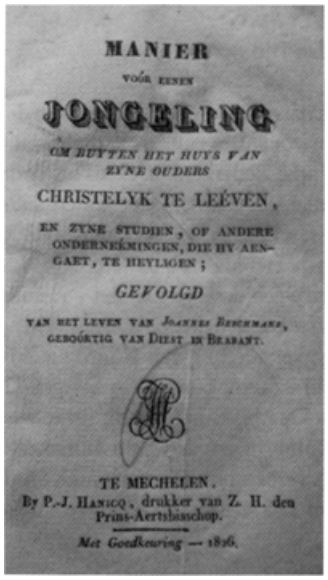
4 Janssens 2008, 105.

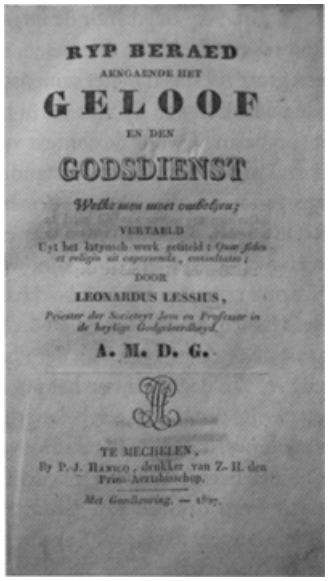
5 De zuidelijke variant ervan werd een jaar later onder leiding van Louis Robiano de Borsbeek opgericht. De koning verbood beide maatschappijen in 1823. Le Sage ten Broek zette de uitgaven van zijn maatschappij voort in *Godsdienstige en zedekundige Mengelingen* (1824-1828). Meer over Le Sage ten Broek in G. Gorris *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken.* Amsterdam 1947 en W. van de Pas, *De strijd voor het katholieke boek.* Amsterdam 1949, 60-61.

6 *Regels voor de titelbeschrijving*, II, 20 (uitgave van het NBLC) Den Haag 1978. Deze definitie en andere gegevens over series in dit artikel komen uit Kuitert 1993, 11-61.

ook een titel heeft die van toepassing is op de groep als geheel. Dat is hier het geval. Bij een serie kunnen ook minder goed verkoopbare teksten als het ware worden meegezogen met het succes van andere boeken waarmee ze onder één noemer in een reeks verschijnen - al is een plaats in een serie natuurlijk geen garantie op succes. Een


VERSPREYDING
BOEKEN.
MECHELEN.


MANIER
VOOR EENEN
JONGELING
OM BUYTEN HET HUYS VAN ZYNE OUDERS
CHRISTELYK TE LEEVEN,
EN ZYNE STUDIEN, OF ANDERE ONDERNEEMINGEN, DIE HY AENGAET, TE HEYLIGEN;
GEVOLGD
VAN HET LEVEN VAN JOANNES BERCHMANS,
GEBOORTIG VAN DIEST IN BRABANT.
TE MECHELEN.
By P.-J. HANICQ, drukker van Z. H. den Prins-Aertsbisschop.
Met Goedkeuring — 1826.


RYP BERAED
AENGAENDE HET
GELOOF
EN DEN
GODSDIENST
Welke men moet ontbeeren;
VERTAELD
Uyt het latynsch werk getiteld: Quae fides et religio sit exponenda, concludatur;
DOOR
LEONARDUS LESSIUS,
Priester der Societeyt Jesu en Professor in de heylige Godgeleerdheyd.
A. M. D. G.
TE MECHELEN,
By P.-J. HANICQ, drukker van Z. H. den Prins-Aertsbisschop.
Met Goedkeuring. — 1827.



STIGTENDE

LEVENS

VAN EENIGE JONGE CHRISTENE

Heldinnen.

VERTAELD UYT HET FRANSCH VAN DEN HEER CARRON.

A. M. D. G.

Gedenkt aen uwen Schepper in de dagen uwer jeugd. *Eccles. XII. v. 1.*

TE MECHELEN,
By P.-J. Hanicq, drukker van Z. H. den Prins-Aertsbisschop.

*Met Goedkeuring* — 1827.

Omslag en titelpagina's ‘Verspreyding van goede boeken’. (Collectie Ruusbroeck genootschap Antwerpen)

grote rol is daarbij weggelegd voor de uitgever, die teksten produceert en distribueert. Een uitgever kan teksten het licht doen zien, of ze juist weigeren voor publicatie. Omdat de uitgever een grote rol speelt in het samenstellen van de reeks, zullen we in dit artikel voornamelijk de nadruk leggen op zijn rol in het productie- en distributieproces. Het tweede aspect dat van belang is voor de context van de *Verspreyding van Goede Boeken* gaat over de politieke en maatschappelijke omstandigheden waarin de boeken verschijnen.

De eerder genoemde geestelijken vormen de redactie van de serie, en zij wijzen het bedrijf van Hanicq in Mechelen aan als drukker en uitgever van de 'Goede Boeken'. Dat zal voor de familie Hanicq geen verrassing zijn, want haar banden met het aartsbisdom zijn zeer hecht.[7] De drukkerij, uitgeverij en boekhandel van Hanicq weet zich sinds de komst van Peeter-Jozef Hanicq vanuit Luik naar Mechelen rond 1777 een grote plaats te verwerven in de regio naast de drukkerij van Van der Elst, die er al veel langer gevestigd is.[8] Ze richt zich naast de uitgave van dagbladen op het publiceren van theologische werken. De enige zoon Frans-Peeter krijgt vanaf 1806 een belangrijke plaats in de drukkerij en uitgeverij. Hij is zeer ambitieus en verwerft gedurende de Hollandse Tijd steeds meer invloed. Na de dood van zijn vader in 1828 neemt hij het hele bedrijf over en vrijwel onmiddellijk krijgt deze nieuwe eigenaar de titel van 'drukker van het aartsbisdom'. Die behoudt hij ook na de machtswisseling in 1838, wanneer kardinaal Engelbertus Sterckx de prins De Méan als aartsbisschop opvolgt.[9]

## Katholicisme in de Hollandse Tijd

Om ons een beeld te vormen van de politieke en maatschappelijke context van de *Verspreyding*-serie in het Zuiden, zullen we kort de consequenties voor de katholieken toelichten van de vereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Zoals bekend kwam die eenwording tot stand op het Congres van Wenen (1814-1815). Daar onderhandelden verschillende grootmachten over de herinrichting van Europa, nadat Napoleon in Rusland en ten slotte in oktober 1813 bij Leipzig was verslagen. Het idee van de vereniging kwam voort uit de angst voor het expansieve Frankrijk, waartegen de Lage Landen - vanuit Engeland en de Duitse staten bezien - gezamenlijk als buffer konden dienen. De initiatiefnemers van de samenvoeging gingen uit van een volledige versmelting van Noord en Zuid, waarin volkomen voorbij werd gegaan aan de eigenheid - dus ook aan de overwegend katholieke gezindheid - van de bevolking in het Zuiden. Daarbij is het belangrijk te weten dat de Belgen 62 procent

7 Zie Le Clercq 1934, 9-12. Over het bedrijf van Hanicq in Mechelen is al het een en ander verschenen, bijvoorbeeld dit artikel van Le Clercq en het artikel van Muyldermans (zie voetnoot 1). Verder: Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, deel 1. Tielt-Weesp 1984, 23-25 en Ryckmans, *Drukker en pers te Mechelen (1773-1914) Repertorium.* Leuven-Parijs 1972.

8 Franciscus-Josephus van der Elst (1757-1811) nam in 1788 het drukkersbedrijf van zijn vader Joannes-Franciscus over, die dat jaar had besloten om de stad te verlaten. De grootvader van de nieuwe eigenaar, Laurentius van der Elst, stichtte het bedrijf reeds in 1718 (Delafaille, 100-106 en 170).

9 *Nationaal biografisch woordenboek*, deel 4, 393-398.

van de bevolking van het koninkrijk zouden gaan uitmaken, en katholieken maar liefst ruim 70 procent. In de noordelijke provincies woonden immers ook katholieken, al hadden die sinds de oorlog tegen de Spanjaarden in de zestiende en zeven-

tiende eeuw een achtergestelde positie. Maar in zijn *Mémoire sur la réunion de tous les Pays-Bas* (1814) liet Gijsbert Karel van Hogendorp - naast Anton Reinhard Falck en Cornelis Felix van Maanen[10] het brein van de koninkrijkconstructie - er geen twijfel over bestaan: 'Il faut de toute nécessité, que les Pays-Bas demeurent Puissance maritime et Puissance protestante.'[11] Daar konden de katholieken het mee doen.

Het zou een protestants koninkrijk worden, en daarbinnen werd het katholicisme slechts gedoogd. De risico's van deze houding werden door de overheid schromelijk onderschat: men keek maar al te graag naar Engeland, dat de eenwording van de Lage Landen had aangemoedigd en zelf met succes het protestantisme op internationaal niveau had weten uit te dragen.[12] Een aantal jaren later zouden de katholieken en de liberalen in het Zuiden een bondgenootschap aangaan, het zogenoemde 'monsterverbond', dat de basis vormde voor de omwenteling in 1830 en het ontstaan van het koninkrijk België. Een ander punt van wrijving in het Zuiden was de taalpolitiek van Willem I.[13] Door verschillende taalbesluiten in 1814 en 1819 voerde de koning in het gehele koninkrijk het Nederlands als landstaal in. Dit besluit streek tegen de haren in van niet alleen de bevolking in de Waalse provincies, maar ook de Vlaamse *upper class*, die in de Franse Tijd vanaf 1794 volledig was verfranst. Bovendien was het Frans de taal van het openbare, intellectuele en culturele leven in de zuidelijke provincies. Het is vanwege deze maatregelen op het gebied van taal en religie verklaarbaar dat priesters zich verenigden en verzetten. Gezien de tijd die ze door de beknotting van hun werkzaamheden over hadden, leek het geschreven woord een voor de hand liggende keuze.

## Taal en geletterdheid

De reeks van de *Vereeniging ter Verspreyding van Goede Boeken* is een verzameling Nederlandstalige, katholiek georiënteerde teksten, die als tegengif moet dienen voor de indringing van het Hollandse protestantisme. De titels spreken letterlijk boekdelen over de aard van het proza: *Stigtende levens van eenige jonge christene heldinnen* (1827), *Manier voór eenen jongeling om buyten het huys van zyne ouders christelyk te leéven* (1826) en *Ryp beraed aengaende het geloof en den godsdienst welke men moet omhelzen* (1827) zijn enkele voorbeelden. De werken zijn niet oorspronkelijk: altijd vertalen de medewerkers teksten uit het Frans, het Duits en ook het Latijn. De Ram is zeer productief, maar Jan Baptist David maakt veruit de meeste vertalingen. Zijn bijdragen schrijft hij onder het pseudoniem A.M.D.G.[14] Vaak ook staat er geen

10 De drie heren kregen na de eenwording allemaal een ministerspost: Van Hogendorp was van 1813 tot 1814 minister van Buitenlandse Zaken en van 1815 tot 1819 Minister van Staat. Falck was van 1818 tot 1824 minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, en Van Maanen was van 1815 tot 1842 minister van Justitie.

11 Het citaat komt uit Wils 2005, 119-120.

12 Dit is een parafrase op Wils 2005, 120.

13 Standaardwerken over de taalpolitiek van Willem I zijn: F. Blauwkuip *De taalbesluiten van Koning Willem I.* Amsterdam 1920, en A. De Jonghe *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830): de genesis der taalbesluiten en hun toepassing.* Sint-Andries-bij-Brugge 1967.

14 De afkorting staat vanzelfsprekend voor 'Ad Majorem Dei Gloriam' ofwel 'Tot meerdere glorie van God'. Muyldermans verbindt deze afkorting met David, en doet dat op basis van

schrijver vermeld, of is het pseudoniem niet thuis te brengen. Daar is een aantal redenen voor te noemen: óf de auteurs schrijven voor ‘het oog van God, en niet voor het oog der wereld’, óf ze zijn bang om te worden opgepakt. Die angst is reëel,

een bibliografie die het Davidsfonds van de werken van David heeft uitgegeven (Muyldermans 1929, 13-114).



Jan Baptist David met mantel, door Louis Teurlinckx in 1844. (Collectie AMVC-Letterenhuis Antwerpen)

want in januari 1826 weet een Mechelse collega Van Hemel slechts ter nauwer nood aan gevangenschap te ontsnappen.[15] Hierbij moet echter ook worden vermeld dat in de vroege negentiende eeuw de positie van de auteur in de Zuidelijke Nederlanden nauwelijks een relevante kwestie is en dat mede daarom de auteurs en vertalers niet op de voorgrond treden.

De bedoeling is om eens per maand een boek van 300 bladzijden te ‘verspreiden’, of twee boeken die samen goed zijn voor 300 pagina's. De boeken zijn bestemd voor ‘die personen die de voorzienigheyd heeft doen gebooren worden in eenen nederigen staet’,[16] zoals David dat in een voorwoord bij een van de delen schrijft. Het gaat dus niet om teksten met een ‘schone en hoogdravende stijl’, maar de tekst moet in gewone mensentaal geschreven zijn. Die taal is kennelijk het Nederlands, of liever gezegd: het Brabants. Soms noemt men de taal van de serie ook wel Vlaams, zoals in deze voorrede van het boek over de zon- en feestdagen:

> Men heéft alles in het vlaemsch gesteld [...] om dat het een werksken is, dat men wenscht dat het van ieder een geleézen worde met die vrugt, dat de eer van de Zondagen en Feestdagen, zoo verflaeuwd en gekrenkt, mag hersteld worden [...].[17]

15 Het citaat komt uit Muyldermans 1929, 120. J.B. Van Hemel vluchtte op 26 januari 1826. Na de omwenteling zou hij een doorslaggevende rol spelen bij de heroprichting van het Mechelse Klein Seminarie (Claessens 1866 en Geerts 2007, 8).

16 A.M.D.G. 1827, 8.

17 ‘Voorrede’ 1827, IX.

Door ‘Vlaams’ te schrijven, hoopt men dus een breder publiek te bereiken. David, die eigenlijk veel liever volgens de Hollandse spellingsregels van Siegenbeek wil schrijven, voegt zich toch in de lijn van de redactie.[18] Hij noemt in het eerstgenoemde voorwoord de ‘bui-

18 Deze spellingsregels van Matthijs Siegenbeek werden in 1804 in de Noordelijke Nederlanden als officiële schrijfwijze ingevoerd (o.a. Wils 1957, 27-29).

tenlieden' als doelgroep van de *Verspreyding*, maar zegt er meteen bij dat dit niet betekent dat 'stedelieden' de boeken niet hoeven te lezen.

De keuze voor het Nederlands is enigszins opmerkelijk. We zien in het geval van de *Verspreyding* namelijk dat een antiprotestantse en daarmee een anti-orangistische houding van de initiatiefnemers van de serie niet per definitie ook een anti-Nederlandse houding inhoudt. Daarnaast gaat de organisatie er kennelijk van uit dat de *Verspreyding* onder de doelgroep - de bevolking van het platteland - meer succesvol zal zijn als de boeken in het Nederlands verschijnen. Gaat men er dan ook van uit dat de doelgroep de boeken zelf zal kunnen lezen?

Over de lees- en schrijfvaardigheid van de Vlaamse bevolking aan het begin van de negentiende eeuw bestaat in de literatuur min of meer consensus. De cijfers komen in grote lijnen overeen: aan het begin van de negentiende eeuw was het aantal analfabeten hoger dan vijftig procent. Weliswaar deden er zich verschillen per regio voor, en in de steden lag het percentage analfabeten over het algemeen lager. Een van de oorzaken van ongeletterdheid is de armoede: hoe minder financiële middelen de bevolking had, hoe meer kinderen werden ingezet in het arbeidsproces om ook een inkomen te verwerven. Ze gingen dan niet naar school en leerden dus ook niet lezen en schrijven. Bovendien werd de interesse voor lezen en schrijven spoedig naar de achtergrond verdrongen zodra er sprake was van een tekort aan voedsel en de daarmee gepaard gaande fysieke en ook geestelijke achteruitgang. Kregen aan het einde van het ancien régime de kinderen over het algemeen nog de gelegen heid om tot hun vijftiende jaar naar school te gaan, dan nam de geletterdheid vanaf dat moment echter sterk af tot het dieptepunt van de economische crisisjaren rond 1845.[19] De stevige onderwijspolitiek van Willem I heeft er echter toe bijgedragen dat er in de geletterdheid van de Vlaamse bevolking tussen 1815 en 1830 een lichte opleving kwam. Ten opzichte van de Franse Tijd nam het analfabetisme met bijna tien procent af omdat onderwijzers beter werden opgeleid en er meer kinderen naar school gingen.[20] Van een spectaculaire en blijvende stijging van geletterdheid is evenwel geen sprake.

Hieruit kunnen we met betrekking tot de *Verspreyding* concluderen dat de 'Goede Boeken' vermoedelijk bedoeld zijn om aan de plattelandsbevolking te worden voorgelezen, en dat ze misschien als schoolboeken moeten dienen of in schoolbibliotheken terecht moeten komen. Dat de producenten verwachten dat de 'buitenlieden' daadwerkelijk de boeken voor zichzelf zullen aanschaffen en lezen, lijkt minder waarschijnlijk.

## Voltaire, Willem I en het Nut

De naam van de serie maakt nieuwsgierig naar een ander maatschappelijk aspect ervan: als dit goede boeken zijn, wat verstaan de initiatiefnemers dan onder slechte boeken? Daar zijn ze in de voor- en nawoorden bij de vertaalde teksten buitengewoon expliciet in. Om te beginnen behoren alle voortbrengselen van de Verlichting, en met name het werk van Voltaire en Rousseau, tot het kwaad dat de makers door

19 Zie Vandenbroeke 1981, 270-282 en Deprez 1999, dl. I, 13-15.
20 Janssens 2008, 113-114.

middel van de *Verspreyding* willen uitroeien. In dat opzicht sluiten ze, zoals Rome dicteert, aan bij de *Index librorum prohibi-*



Willem I (1772-1843), souverein vorst der Verenigde Nederlanden, later koning der Nederlanden. Kunstenaar anoniem, datering tussen 1813 en 1815. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

*torum*. De vertaler van het deel over het leven en de dood van Voltaire heeft in zijn voorwoord de bedoeling om de lezer door deze tekst 'af te keeren van den afgrond in welken hun een valsch en bedrieglyk schynsel [de verlichting dus] zoude konnen doen vallen'.[21] Daarnaast is de nieuwe staatkundige orde aanleiding voor de oprichting van de *Verspreyding* geweest. De onvrede over het nieuwe bewind van Willem I in religieus opzicht krijgt namelijk ook zijn weerslag in de serie, bijvoorbeeld hier:

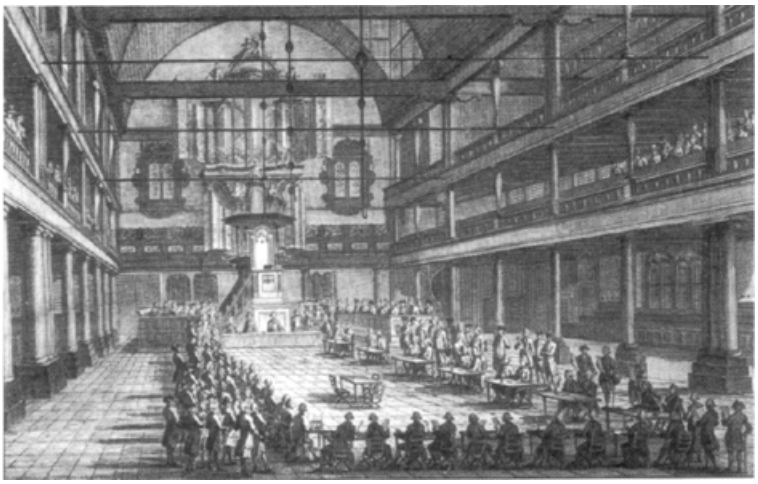
> Een wreede omwenteling die wy in het staetkundig en borgerlyk order ondergaen hebben, heéft oók onze christelyke zeden en oude godvrugtigheyd omgewenteld. Het is deéze die het onkruyd in overvloed geworpen heéft in den akker van den Vader des huysgezins; het is deéze, die de Autaer- en Troonomwerpende grondbeginselen, leeringen en verderfelyke schriften van de hedendaegsche philosophen, zoogenaemde volksverlichters of liberaelen in ons ongelukkig vaderland heéft voordgezet; ja, zoo bedorvene Christenen, hier doór aengedreéven, sedert meer dan dertig jaeren, tegen den Heer en zynen heyligen Godsdienst heéft uytgewerkt eene ongehoorde boosheyd en godloosheyd; doór welk [...] het volk, in het algemeyn, gekomen is tot onverschilligheyd, vergeétendheyd en veragting ten opzigte van alle goddelyke en kerkelyke wetten [...] de welke op zoo veéle grouwzaeme manieren overtreéden

21 *Weétensweêrdigste byzonderheden van het leven en de dood van Voltaire* 1826, VI.

> worden: waer doór wy [...] ryp worden voór Gods rechtveêrdige wraek en gramschap.[22]

De schrijver spreekt hier met veel omhaal over de voor katholieken ongunstige maatregelen van Willem I, die aan het begin van deze bijdrage al aan de orde kwamen. Maar het grootste kwaad waartegen de *Verspreyding* zich richt, is wel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die door de makers van de serie dan ook het meest en in de felste bewoordingen wordt aangevallen.

22 'Voorberigt' 1827, dl. 2, IX.



Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de Oude Lutherse kerk te Amsterdam. Kunstenaar anoniem, datering omstreeks 1791.

Die maatschappij, kortweg ‘het Nut’ genoemd, werd in 1784 door Jan Nieuwenhuyzen in Nederland opgericht om kennis en beschaving te verspreiden onder de minder bedeelden van de Nederlandse bevolking. Dat deden de diverse afdelingen door middel van onderwijs, maatschappelijk werk en ook door de verspreiding van boeken via de zogenoemde Nutsbibliotheken. Vanwege het succes van het Nut in het Noorden, en vanwege de wens van de overheid om van het koninkrijk ook in cultureel opzicht één geheel te maken, is het begrijpelijk dat ook in de zuidelijke provincies afdelingen werden opgestart. Al was het Nut van oorsprong helemaal niet zo antikatholiek, toch riep het de nodige weerstand op vanwege het noordelijke karakter ervan en de protestantse bijval die de maatschappij in het Noorden genoot. Dat kwam wellicht ook doordat sommige noorderlingen die de zuidelijke afdelingen oprichtten, zich wel zeer negatief over de katholieken uitlieten. Petrus van Genabeth bijvoorbeeld, die in Brugge een afdeling van het Nut onder zijn hoede had: hij woonde daar vanwege zijn werk als docent Nederlands aan het atheneum en schreef in zijn herinneringen aan zijn Brugse tijd dat hij de oprichting van de verschillende afdelingen van het Nut had gezien als overwinningen op een ‘blinde en verblindende Belgische priesterpartij’.[23] Zelfs de toenmalige minister Falck van Binnenlandse Zaken moest erkennen dat de integratie tussen Noord en Zuid met zulke trekkers niet vanzelfsprekend was.[24] Ook na 1830 werd het Nut in het Zuiden gezien als ‘een vreemde plant, die naar eene nieuwe luchtstreek wordt overgebracht. Zij had nog den tijd niet gehad om er krachtige wortels te schieten, toen de storm van 1830 opstak en al de departementen van Zuid-Nederland als in éénen rukwind uiteensloeg’, aldus historicus Paul Fredericq in 1913.[25]

23 Van Genabeth 1831, 15-16.
24 Zie brief van minister Falck aan minister Van Maanen van Justitie, 29 nov. 1822, in: *Gedenkstukken*, VIII, red. Colenbrander, 2, 596.
25 Fredericq 1913, 270-271.

Mede vanwege de indirecte invloed van het Nut op het openbaar onderwijs in het Zuiden, zagen de medewerkers van de *Verspreyding* deze maatschappij als één van de grootste vijanden. Het Nut wist namelijk in Gent, Antwerpen en Brussel 'mannen van goede wil' te mobiliseren die jaarlijks een bedrag afstonden waarvan voor het openbaar onderwijs schoolboeken werden gekocht. Ze waren bedoeld voor minder bedeelde leerlingen die geen geld hadden om ze zelf aan te schaffen. De donateurs verenigden zich op hun beurt in de zogenaamde 'vrije maatschappijen ter aanmoediging van het aanvankelijk onderwijs'.[26]

De katholieken bonden hevig de strijd aan met het Nut, en dat resulteerde in diverse confrontaties.[27] Zo ging een groep Vlaamse katholieken in het Zuiden scholen binnen om de door het Nut uitgegeven boeken van de leerlingen af te pakken en ze vervolgens te verbranden. Daarnaast saboteerden de katholieken ook pogingen van het Nut om de armen in tijden van honger van brood te voorzien. Om kort te gaan: dit soort acties zijn succesvol geweest, want al waren er tientallen vestigingen van het Nut in het Zuiden, vele waren een kort leven beschoren en de 'echte' Belgen werden niet bepaald in groten getale lid. De makers van de *Verspreyding* zijn er heilig van overtuigd dat ze aan het mislukken van het Nut in het Zuiden hebben bijgedragen.

## De strategie van de uitgever

De uitgever van deze serie 'Goede Boeken', Hanicq, wordt niet alleen gedreven door idealisme en zijn liefde voor het goede boek en de kerk, maar ook - het zal niemand verbazen - door financieel gewin. Het uitgeven van een serie brengt namelijk een hele rits voordelen voor de uitgever met zich mee. Hanicq gebruikt één formaat, één lettertype en één papiersoort en dat verhoogt de eenvormigheid en herkenbaarheid van de serie. Die eenvormigheid maakt de productie waarschijnlijk ook goedkoper. Daarnaast kan de reeksnaam gaandeweg uitgroeien tot een merknaam. In de voor- en nawoorden en in de fondslijsten van Hanicq spreken de makers met een grote vanzelfsprekendheid over de *Verspreyding*. Door die serienaam *Verspreyding* zo vaak mogelijk te laten vallen, probeert de uitgever naamsbekendheid te krijgen en daardoor klanten te winnen of te behouden. Ook adverteert de uitgever efficiënter met een hele serie dan met elk boek apart. Dat houdt de kosten laag. Alle boeken uit de reeks krijgen een nummer, waardoor duidelijk te zien is dat ze een onderdeel uitmaken van een groter geheel.[28] Als kopijrechten op een werk vervallen, is het voor een uitgever aantrekkelijk - want goedkoop - om de desbetreffende werken in een

26 Deze maatschappijen bestaan uit mannen met beroepen als gemeentelijke bestuurders, geneesheren, advocaten, rechters, notarissen, officieren en onderwijzers (Janssens 2008, 196-198).

27 De informatie uit deze alinea komt uit Grosheide 1949, 208-228.

28 Een serie prikkelt eveneens de verzameldrang van de lezer. Een onvolledige reeks wordt als onbevredigend ervaren. Ook is het in de negentiende eeuw onder boekbezitters in de mode om rijtjes boeken met hetzelfde omslag naast elkaar in de boekenkast te hebben staan. Omdat de boekjes van de *Verspreyding* gericht zijn op de lagere klassen en vooral ook op onmiddellijke consumptie, zullen deze twee redenen om de boeken aan te schaffen minder meegespeeld hebben.

serie aan te bieden. Zo kan hij vrij van rechten de boeken in een nieuw jasje steken en deze in een andere context opnieuw onder de aandacht brengen.

In 1817 stelt de overheid een nieuwe kopijwet in, deels om de verschillen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gelijk te trekken.[29] In werkelijkheid zijn veel soorten

29 Gegevens over het kopijrecht komen uit Schriks 2006, 129-134.

boeken in het Verenigd Koninkrijk nog steeds in het geheel niet beschermd tegen het willekeurig herdrukken en nadrukken. Vogelvrij zijn werken als wetboeken, schoolboeken, kerkboeken, almanakken, maar bijvoorbeeld ook vertaalde, anonieme, pseudonieme en collectieve geschriften. De uitvoering van de wet verloopt niet bepaald soepel, omdat onduidelijk is wat er moet gebeuren met de uitgevers die vóór de wet van 1817 de rechten van een bepaald werk hebben gekregen. Daardoor heerst er vooral in de Zuidelijke Nederlanden nog veel verwarring over de vraag of een boek nu rechtenvrij is of niet. Dat komt omdat de verschillen tussen de wetten van voor en na 1817 daar het grootst zijn, en omdat het fenomeen nadruk er sinds de Franse Tijd als volkomen normaal wordt beschouwd. Ook vertalingen vallen buiten de nieuwe wet, en daarom kan Hanicq met zijn serie makkelijk zeggen dat hij 'voldaan heeft aan de wet van 1817', wat hij in elk deel schriftelijk doet.[30] De serie bestaat alleen uit vertalingen, en het is in dat geval moeilijk uit te maken waaráán hij precies moet voldoen. Zeker in één geval gebruikt Hanicq een eerdere uitgave voor de serie: de *Weétensweêrdigste byzonderheden van het leven en de dood van Voltaire* komt in 1826 uit bij de *Verspreyding*, maar deze titel verscheen al in 1782 bij dezelfde firma zowel in het Frans als in het Nederlands.[31] In dit geval is er dus zeker geen vertaling gemaakt door de initiatiefnemers en is het kopijrecht waarschijnlijk al eerder in handen van de familie Hanicq gekomen. Naast de wereldlijke overheid gehoorzaamt Hanicq trouwens ook aan de wetten van de geestelijke overheid, door voor elk deel toestemming voor publicatie te vragen aan de censor in de persoon van Forgeur, eveneens uit Mechelen. Ook de goedkeuringen staan in elk deel afgedrukt.

Net als de meeste uitgevers van series werkt Hanicq met het systeem van intekening. Dat is prettig voor een uitgever: hij weet hoeveel exemplaren hij ongeveer moet vervaardigen, en bovendien kan hij met de opbrengst van het eerste deel de druk van het volgende bekostigen. Omdat dit systeem gunstig is voor Hanicq, bevoordeelt hij ook de intekenaren. Zo betalen zij voor een half jaar *f* 1,90 voor zes boeken van samen 1800 bladzijden; kopers van ieder werk apart betalen voor dit alles *f* 2,80.[32] Behalve met dit prijsvoordeel spoort Hanicq klanten ook op andere manieren tot de aankoop van de boeken aan. Bij het afhalen van de maandelijkse portie 'Goede boeken' ligt in 1827 bij de depots een geschikt communiecadeautje gereed.[33] Bij een ander deel van de serie krijgt de koper gratis een drietal liedjes. Het gaat hier om teksten die door hun 'goedheid en stichtelijkheid' moeten bijdragen aan het uitroeien van 'slechte gezangen', zoals de uitgever ze in het bijschrift noemt. Hij constateert namelijk dat er ontelbaar veel ontuchtige liedjes circuleren in almanakken, of op markten waar deze te koop worden aangeboden. Er staat ook bij dat 'vrienden van zeden en godsdienst poogingen [hebben] aengewend om deéze vuylaerdige dingen uyt de handen der christenen te krijgen en hun goede en stigtende liedekens

30 Dat deed Hanicq in bijna elk deel, bijvoorbeeld in *De godvreezende boerin*, *of leven van Agatha Deschamps.* Mechelen: Hanicq 1827, 2.

31 Dit bleek uit onderzoek in de *Short Title Catalogus Vlaanderen* (zie www.stcv.be) waarin de titels uit de serie werden opgezocht om te kijken of Hanicq deze in een eerder stadium al een keer had uitgegeven.

32 Zie het 'Verslag van de werken welke de *Verspreyding van goede Boeken* aen haere Inteekenaeren heéft afgeleverd in de loop van het jaer 1828' 1828, 218.

33 'Aen de Inteekenaeren op de Verspreyding van goede Boeken' 1827, 13.

aen de kinderen en jongheden in de handen geéven'. De intekenaren van de *Verspreyding* kunnen voor 60 cent maar liefst honderd goede liedjes kopen.[34]

Natuurlijk zijn deze aanbevelingen en cadeautjes ook bedoeld als reclame voor de serie

34 Ibid., 1827, III.

en voor het fonds van Hanicq. Naast die aanbevelingen doet de organisatie ook op een andere manier aan klantenbinding: de lezers hebben inspraak in de samenstelling van de serie. De redactie doet regelmatig een oproep aan de lezers voor nieuwe suggesties om de reeks uit te breiden. Dit heeft tot gevolg dat de redactie brieven krijgt waarin lezers hun voorkeur voor volgende delen aangeven. Deze worden serieus in overweging genomen, tenzij de teksten al in vertaling circuleren, want dan komt Hanicq waarschijnlijk met zijn kopijrecht in de knoei. Bovendien zouden de uitgaven in dat geval misschien minder rendabel zijn. In haar voor- en nawoorden houdt de redactie de lezer nauwkeurig op de hoogte van de vorderingen van het vertalen van nieuwe delen, en van de geboekte successen. Daarbij beveelt ze de serie aan 'voóral in Holland, waer het de heylzaemste vrugten kan voordbrengen.'[35]

Wie eenmaal intekenaar van de *Verspreyding* is, komt daar niet zo makkelijk meer onderuit. Aan het eind van het jaar 1828 vraagt de uitgever in een nawoord aan alle intekenaren om hun inschrijving tijdig te verlengen.[36] Wie dat niet doet en niet opzegt, verlengt zijn intekening vanzelf. Handig vindt Hanicq dat, want dan hoeven de buitenlieden niet helemaal naar de stad te komen terwijl ze hun abonnement toch willen continueren. Natuurlijk komt het hem ook goed uit dat de mensen moeite moeten doen om onder de intekening uit te komen. Zo zullen er ongetwijfeld minder mensen afhaken. Op de achterflap van de delen staan meestal de voorwaarden voor intekening weergegeven.

## Het succes van de Verspreyding

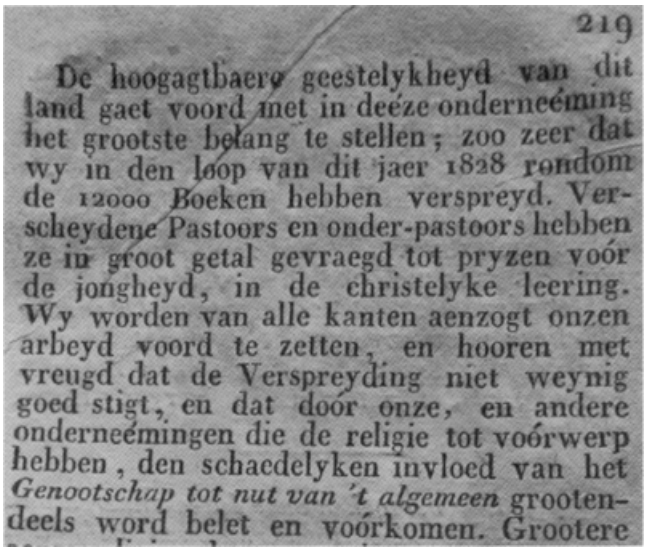
De serie is een enorm succes, als we de voor- en nawoorden van de delen mogen geloven. Daarvoor lijkt de serie eind 1827 een beetje te moeten boeten, omdat ze de beloften niet meer kan waarmaken. Het deel voor oktober is niet op tijd klaar, want de tijd die de vertalers per boek nodig hebben valt hen erg tegen. Op grond daarvan besluit de redactie niet meer elke maand een deel uit te geven, maar eens per twee maanden. Men hoeft niet te vrezen dat er dan minder boeken verspreid zullen worden want, zo luidt de merkwaardige redenering, met dubbel zoveel intekenaren blijft het aantal verspreide boeken hetzelfde. Hoe men het aantal intekenaren wil verdubbelen, staat er niet bij.[37] Over het aantal intekenaren zijn geen gegevens bekend, maar we weten wel dat de oplage na deze maatregel steeg van de gebruikelijke 2500 exemplaren per deel naar 3000. Ook lagen er regelmatig herdrukken op de pers.[38] Over het succes van de serie zegt de organisatie zelf het volgende:

> De hoogagtbaere geestelykheyd van dit land gaet voord met in deéze onderneéming het grootste belang te stellen, zoo zeer dat wy in den loop van dit jaar 1828 rondom de 12000 Boeken hebben verspreyd. [...] Wy worden van alle kanten aenzogt onzen arbeyd voord te zetten, en hooren

35 'Verslag van de werken welke de Verspreyding van goede boeken aen haere Inschryvers heéft afgeleverd in den loop van het jaer 1827', 154.
36 Ibid., 157.
37 'Verspreyding van goede boeken. Berigt.' 1827, 287-288.
38 *Registre aux calculs des livres de fonds de 1813 à 1846.* 10-16. Dit document bevindt zich in het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen.

met vreugd dat de *Verspreyding* niet weynig goed stigt, en dat doór onze, en andere onderneémingen die de religie tot voórwerp hebben, den schaedelyken invloed van het *Genootschap tot nut van 't algemeen* grootendeels word belet en voórkomen.[39]

39 ‘Verslag van de werken welke de Verspreyding van goede Boeken aen haere Inteekenaeren heéft afgeleverd in den loop van het jaer 1828’ 1828, 219.



219

De hoogagtbaere geestelykheyd van dit land gaet voord met in deéze onderneéming het grootste belang te stellen; zoo zeer dat wy in den loop van dit jaer 1828 rondom de 12000 Boeken hebben verspreyd. Verscheydene Pastoors en onder-pastoors hebben ze in groot getal gevraegd tot pryzen voór de jongheyd, in de christelyke leering. Wy worden van alle kanten aenzogt onzen arbeyd voord te zetten, en hooren met vreugd dat de Verspreyding niet weynig goed stigt, en dat door onze, en andere onderneémingen die de religie tot voórwerp hebben, den schaedelyken invloed van het *Genootschap tot nut van 't algemeen* grootendeels word belet en voórkomen. Grootere

Citaat uit het 'Verslag van de werken welke Verspreyding van goede Boeken aen haere Inteekenaeren heéft afgeleverd in den loop van het jaer 1828'.
(Collectie Ruusbroecgenootschap Antwerpen)

Het aantal 12.000 is nog zeer bescheiden, als we het vergelijken met gegevens uit het fondsboek van de firma Hanicq. Daarin staat dat er in 1828 zes delen zijn verschenen, elk met een oplage van 3000 exemplaren. Bovendien kwamen er ook enkele herdrukken op de markt met een oplage van 1250. Vergeleken met andere uitgaven van Hanicq is dit echter niet buitensporig veel: oplagen van 4000 of zelfs 12.000 waren geen uitzondering.[40]

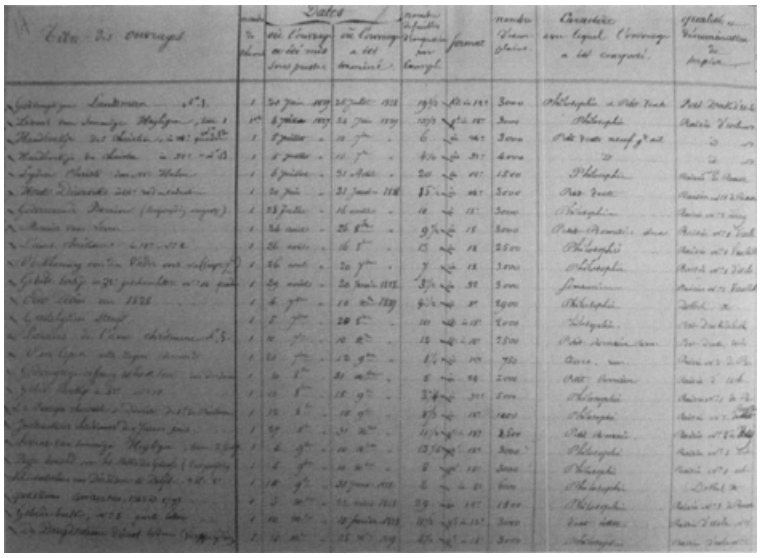
In het eerste jaar van verschijning maakt de serie al reacties los in de boekenwereld, zo lezen we in een brief van drukker Poelman uit Gent.[41] Hij gaat dat jaar óók zogenaamde goede boeken uitgeven, en bij de lancering van zijn serie verwijt hij in zijn prospectus de *Verspreyding* dat ze 'hoogst schadelyk is aen de nog bestaende christelyke boekdrukkery'. De prijs zou te laag zijn en de boeken te algemeen. Wat hij met dat laatste bedoelt, en wat zijn alternatieve serie minder 'algemeen' maakt, staat er niet bij. Als het over de prijs van Hanicqs serie gaat, kunnen we twee dingen nagaan. Voor de *Verspreyding* gebruikt Hanicq naast de reguliere boekhandel ook speciale distributiekanalen die hij 'depots' noemt. Nu zegt Kruseman in zijn *Bouwstoffen* dat het halverwege de negentiende eeuw in het Noorden vaker voorkwam dat de verspreiding van stichtelijke boeken via alternatieve depots plaatsvond, waardoor de prijs laag bleef en de boekhandels het nakijken hadden.[42] Het betreft hier de depots van onder andere het Nederlandsch Tractaatgenootschap en de afdelingen van het Nederlandsche Bijbelgenootschap. Het is vrijwel zeker dat de alternatieve depots die Kruseman noemt, dezelfde zijn als die van Hanicq. Dat zou

40 Bijvoorbeeld de uitgave van de *Grooten Mechelsen Catechismus* die in 1816, 1819, 1820 en 1825 in een oplage van 12.000 werd uitgegeven. Zie: *Registre aux calculs des livres de fonds de 1813 à 1846*, 2-12.

41 De brief staat in 'Waerschouwing' 1826, i-iv. Waarschijnlijk gaat het hier om Joseph-Bernard Poelman, de zoon van drukker Bernard Poelman, die zich in 1787 al in Gent vestigde. De vader blijft actief tot 1823, waarna Joseph-Bernard de zaak overneemt. Het fonds van de familiedrukkerij had een uitgesproken katholieke signatuur (Vanderhaeghen 1862, dl. 4, 324-325 en dl. 5, 147-154).

42 Kruseman 1886, 206.

een van de redenen kunnen zijn voor de kritiek van drukker Poelman op de lage prijs van de boeken.



Pagina uit het *Registre aux calculs des livres de fonds de 1813 à 1846.* (Collectie van het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen)

Zijn de boeken werkelijk zo goedkoop? Volgens een verkennend onderzoek van José de Kruif[43] kost het gemiddelde Nederlandse religieuze boek in 1828 ongeveer 1 gulden 60. Die prijs is vastgesteld op basis van uitgaven uit de Noordelijke Nederlanden. En inderdaad: vergeleken bij dat bedrag, is *f* 2,80 of zelfs *f* 1,90 in het geval van intekening voor zes boeken heel erg weinig.

## Eindstand

Aan het eind van 1829 werd de *Verspreyding van Goede Boeken* vrij abrupt gestaakt. Er waren toen in ieder geval 33 delen verschenen. Het is niet duidelijk waarom er een einde aan de serie kwam. Het blijft ook lastig om over een aantal andere zaken helderheid te krijgen. Omdat de intekenlijsten in het archief van de firma ontbreken[44], is het bijvoorbeeld moeilijk te beoordelen of de doelgroep daadwerkelijk is bereikt. De oplagecijfers laten in ieder geval zien dat de vereniging haar doelstelling inzake de hoeveelheid verkochte boeken heeft gehaald; de oplage nam in de loop der jaren zelfs toe. Ook hebben we nog geen beeld van de *Verspreyding* in Holland, waartoe in een van de berichten werd opgeroepen. Toch is een aantal zaken wél duidelijk geworden. Allereerst wordt hier bevestigd hoe ingewikkeld

43 De Kruif 2001, 137.

44 Namelijk het archief dat zich bevindt in het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen.

de kaarten in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1815 en 1830 lagen en hoe verschillende netwerken in elkaar grepen. De zogenaamd strikte scheiding tussen het Hollandse, protestantse Noorden en het katholieke, Franssprekende Zuiden gaat hier zeker niet op. De zaken zijn veel genuanceerder. De serie van de *Verspreyding* werd vanuit katholiek oogpunt uitgegeven en verscheen in het Nederlands, en voorman Jan Baptist David had zelfs het liefst de spelling van Siegenbeek ervoor willen gebruiken. Maar de voor- en nawoorden waren wél zeer antiprotestants van toon, en de schrijvers ervan verzetten zich tegen het heersende 'Hollandse' regime. Daarnaast zien we dat de kerkelijke overheid - in dit geval het aartsbisdom in Mechelen - een aardige vinger in de pap had in de boekproductie, naast de wereldlijke overheid van Willem I, die aan boekhandelaren, drukkers en uitgevers in het Zuiden regelmatig subsidies verleende om hen te ondersteunen bij het uitgeven van Nederlandstalig werk. Die steun werd bijvoorbeeld niet aan Hanicq gegeven.[45] En tot slot kunnen we voorzichtig concluderen dat, aangezien de serie voor 'buitenlieden' bedoeld was, er sprake moet zijn geweest van enige leesvaardigheid in het Nederlands bij de Vlaamse bevolking op het platteland. Anders was Hanicq er vast nooit aan begonnen.

45 Deze conclusie trek ik op basis van onderzoek in het archief van de staatssecretarie van Willem I in het Nationaal Archief in Den Haag. Daar komt het bedrijf van Hanicq tussen 1815 en 1830 niet in voor.

## Bibliografie


‘Aen de Inteekenaeren op de Verspreyding van goede Boeken’ in *Den vriend der kinderen.* Mechelen 1827.

A.M.D.G., ‘Voórberigt’ in *De godvreezende boerin*, *of leven van Agatha Deschamps.* Mechelen 1827.

Mgr. Claessens, *Vie et Travaux de Mgr. Van Hemel*, Mechelen 1866.

H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840.* Deel VIII. Den Haag 1905.

F.E. Delafaille, *Bijdragen tot opheldering der geschiedenis van Mechelen.* Mechelen.

A. Deprez e.a. (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*, dl. 1, Gent 1999.

P. Fredericq, ‘De Maatschappij “Tot Nut van 't Algemeen” in Zuid-Nederland tot aan de Belgische Omwenteling van 1830’ in *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la classe des beaux-arts*, nr. 8, Brussel 1913, 269-340.

M. Geerts, *Inventaris van het Klein Seminarie te Mechelen 1830-1988*, Mechelen 2007.

P. van Genabeth, *Veertien jaren in België en vlugt uit Brugge*, Amsterdam 1831.

D. Grosheide, ‘De Maatschappij “Tot Nut van 't Algemeen” in de Zuidelijke Nederlanden’ in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 3, 1949, 208-228.

G. Janssens en K. Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830)*, Brussel 2008.

J. de Kruif, ‘Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken. De boekenprijs in de negentiende eeuw’ in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2001, 131-152.

A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, *gedurende de halve eeuw 1830-1880*, Amsterdam 1886.

L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1993.

L. Le Clercq, ‘L'imprimerie Hanicquienne à Malines (1778-1855)’, overdruk uit: *Collectanea Mechliniensia* 1934.

J. Muyldermans, ‘Vereeniging ter Verspreiding van Goede Boeken’ in *Ons geloof* 1929, 49-64 en 111-127.

*Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Brussel 1970, 393-398.

W. van de Pas, *De strijd voor het katholieke boek*, Amsterdam 1949.

*Regels voor de titelbeschrijving*, II, Den Haag 1987.

P. Ryckmans, *Drukker en pers te Mechelen (1773-1914) Repertorium*, Leuven-Parijs 1972.

Chr. Schriks, ‘Niet om de auteur, maar om het gedrukte boek. Uitgevers en hun kopijrecht’ in *De Boekenwereld* 23, 2006, 129-134.

L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, dl. 1, Tielt/Weesp 1984.

Chr. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk.* Beveren/Nijmegen 1981.

Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)*, Gent 1862.
'Verslag van de werken welke de Verspreyding van goede boeken aen haere Inschryvers heéft afgeleverd in den loop van het jaer 1827' in *De deugdzaeme dienstboden*, Mechelen 1827.
'Verslag van de werken welke de Verspreyding van goede Boeken aen haere Inteekenaeren heéft afgeleverd in den loop van het jaer 1828' in *De oeffening van het inwendig gebed*, Mechelen 1828.
'Verspreyding van goede boeken. Berigt.' in *Ryp beraed aengaende het geloof en den godsdienst welke men moet omhelzen.* Mechelen 1827.
'Voorberigt' in *Godvrugtige bemerkingen op het zorgvuldig en schuldig onderhouden en vieren der zondagen en gebodene Heyligdagen tegen der zelver overtreéders*, 2 dln., Mechelen 1827.
'Voorrede' in *Godvrugtige bemerkingen op het zorgvuldig en schuldig onderhouden en vieren der zondagen en gebodene Heyligdagen tegen der zelver overtreéders*, Mechelen 1827.
M. De Vroede, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van de leerkrachten in België en Luxemburg*, *van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842*, Leuven 1970.
'Waerschouwing' in *Weétensweêrdigste byzonderheden van het leven en de dood van Voltaire*, Mechelen 1826, i-iv.
*Weétensweêrdigste byzonderheden van het leven en de dood van Voltaire*, Mechelen 1826.
L. Wils, *Kanunnik Jan David en de Vlaamse Beweging van zijn tijd*, Leuven 1957.
L. Wils, *Van Clovis tot di Rupo. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Antwerpen/ Apeldoorn 2005.

## Samenvatting

Tussen 1815 en 1830 vormden het huidige België, Nederland en Luxemburg één koninkrijk onder de regering van koning Willem I. De tegenstellingen tussen de zuidelijke en noordelijke landsdelen groeiden in deze periode op tal van terreinen, waaronder de religie. Het katholieke Zuiden verzette zich hevig tegen de repressieve maatregelen van de regering. Dit artikel gaat over de *Vereeniging ter Verspreyding van goede boeken* die samen met uitgever en drukker Hanicq uit Mechelen het katholieke gedachtegoed wilde uitdragen via het uitgeven van een serie. Het onderzoek naar de manier waarop de vereniging de serie ontwierp en verspreidde, laat zien dat de eenwording van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ook doorwerkte in de productie, distributie en consumptie van het katholieke segment binnen het boekbedrijf in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.



## Summary

Between 1815 and 1830 the Low Countries were united in the United Kingdom of the Netherlands, ruled by the government of King William I. The union was not a happy one. The southern and northern provinces differed in many ways, e.g. with respect to religion. The catholic South resisted more and more against the repressive measures of the government. This article is about the Association for the Dissemination of good Books *(Vereeniging ter Verspreyding van goede boeken)*, which worked with the editor and printer Hanicq from Mechelen to spread Catholicism through a series of publications. The article demonstrates how the union of the Low Countries influenced the production, distribution and consumption of the catholic part of the book industry in the southern area.

# Gerrit Verhoeven
# ‘Le libraire de Cogels’
# Leescultuur en levenscyclus van een Antwerpse elitefamilie (1815-1846)

Op een zomerdag in 1864 overleed de steenrijke Antwerpse weduwe Adelaïde van Havre. Kort na haar dood nam de tijdrovende inventarisering van de duizenden activa en passiva uit de nalatenschap een aanvang: van een statig herenpand in de Arenbergstraat, het kasteel *Zwarte Arend* in Deurne, tal van bossen, akkers en weiden in Ranst, Viersel en Kallo, tot de kopjes in de porseleinkast en de exquise wijnen in de kelder toe. Van de honderden boeken en prenten die de weduwe en haar man, wijlen Henri François-Xavier Cogels (1774-1846), tijdens hun leven verzameld hadden, werd een aparte inventaris opgesteld. Daarbij pende de notaris de verkorte titels van een vierhonderdtal boeken ijlings neer, waarvan de waarde op een slordige 10.000 *francs* geschat werd.[1] Dergelijke *post mortem*-lijsten zijn veel gebruikte bronnen om boekenbezit en leescultuur te reconstrueren. Uiteraard hebben dit soort inventarissen - en bij uitbreiding ook veilingcatalogi van particulier boekbezit - zo hun eigen gebreken. Waar begerige erfgenamen soms vooraf kostbare boeken inpikten, nam de notaris zelden de moeite om waardeloos drukwerk - pamfletten, kranten, kleine formaten - te noteren. Catalogi en inventarissen leveren dan ook een incompleet beeld op van het daadwerkelijke boekbezit. Bovendien is het bezit van boeken geen *conditio sine qua non* voor lezen. Nieuwsgierige boekenwurmen konden in de vroege negentiende eeuw ook heel wat lectuur lenen in commerciële bibliotheken en via leesgezelschappen. Lang niet alle boeken die men persoonlijk bezat werden ook daadwerkelijk gelezen. *Post mortem*-boekenlijsten - evenals veilingcatalogi - geven ten slotte ook een erg statisch beeld. Op zich vertellen ze weinig over de wijze waarop de collectie tot stand kwam en door de jaren heen evolueerde.[2]

Dagboeken, brieven en andere egodocumenten lijken geknipte bronnen om die problemen te omzeilen. In vele gevallen blijken ze pasklare antwoorden te bieden op feitelijke vragen: Wat lazen mensen in de negentiende eeuw? Waren religieuze teksten en Romeinse *auctores* nog steeds *en vogue* of ging de voorkeur eerder uit naar stuiverromannetjes en luchtige tijdschriften? Egodocumenten verlenen ook een verrassend inzicht in de *technè* van lezen: extensief of intensief, luidop of in stilte, studerend of recreatief. Dankzij die

1 Antwerpen, Rijksarchief, Familiearchief Cogels (voortaan afgekort als ARA, FA Cogels) 41, *Diverse bescheiden betreffende Henri Cogels* (vroege 19de eeuw). Deze bundel bevat een *Partage de livres et gravures* (1864-1865). Lees over de nalatenschap ook: F. de Cacamp, *Les Cogels. Une vieille famille Brabançonne: histoire et généalogie*, Brussel 1959, 109-110. Graag wil ik Berry Dongelmans, Janneke Weijermans en Pierre Delsaerdt hartelijk danken voor hun opmerkingen en suggesties bij de tekst.

2 Over de mogelijkheden en moeilijkheden van deze bron: R. Darnton, ‘History of Reading’ in P. Burke (red.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 2001, 160-164; J. de Kruif, ‘En nog enige boeken van weinig waarde. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18de eeuw’ in *Holland*, 26 (1994) 315-316; H. Brouwer, ‘Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur in het bijzonder in de achttiende eeuw’ in *De Achttiende Eeuw*, 20 (1988) 77-80.

bronnen kan het beeld op slag een stuk dynamischer worden. Jammer genoeg zijn egodocumenten, die toelaten om de dagelijkse leescultuur minutieus te reconstrueren, ontzettend schaars.[3] Om een voorbeeld te noemen, volstaat het om de omvangrijke familiearchieven Cogels-van Havre onder de loep te nemen, waarin intieme brieven, reisverslagen en andere persoonlijke documenten legio zijn. Zo bleef ook het dagboek bewaard waarin Adelaïde van Havre haar visites, wandelingen en uitstapjes optekende. Over de dagelijkse lectuur van het echtpaar blijven die bronnen echter doodstil.[4] Wel bewaard zijn de rekeningen-courant van boeken, schrijfgerei en drukwerk die Henri Cogels tussen 1820 en 1830 bij de Antwerpse *librairie* Ancelle en bij zijn Brusselse collega Berthot bestelde. Samen geven die verfomfaaide registers, waarin een kleine 400 aankopen opgetekend staan, een levendige impressie van het interesseveld van een vroegnegentiende-eeuwse Antwerpse elitefamilie.[5] Klantenboeken als deze vertellen veel over de genres en titels die over de toonbank gingen, ze geven inzicht in de hoeveelheid lectuur die er maandelijks gekocht werd en ze zeggen iets over de herkomst van de boeken en zo meer. Hoewel ook deze bronnen schaars en onvolledig zijn, vormen ze vaak een waardevolle correctie op het statische beeld van leescultuur, dat uit catalogi en inventarissen oprijst. Wanneer die klantenboeken bovendien voor enkele decennia bewaard bleven, kunnen ze sporen opleveren van fundamentele transformaties in bestedings- en leespatronen. Op die wijze voelen ze de pols van een levende, dynamische boekcultuur.[6]

Henri Cogels' rekeningen stammen uit een bijzonder tijdvak. Vanouds wordt het brede breukvlak tussen de achttiende en negentiende eeuw (ca. 1750-1850) immers beschouwd als een kritische omslagpunt in de westerse boekgeschiedenis, waarbij tal van grensverleggende innovaties in de productie, distributie en consumptie van drukwerk optraden. Langzaam maar zeker verspeelden de Nederlanden, die in de zeventiende eeuw nog als *magasin de l'univers* te boek stonden en lectuur leverden tot in de verste uithoeken van Europa, hun poolpositie en werden ze overvleugeld door gehaaide Parijse en Londense uitgeverijen. Lithografieën, mechanische persen en andere technische uitvindingen moderniseerden het eeuwenoude productieproces.

3 Veelal is de relatie tussen de 'beschreven' leescultuur en de realiteit een stuk complexer: I. Jackson, 'Approaches to the History of Readers and Reading in eighteenth-century Britain' in *The Historical Journal*, 47 (2004) 1048-1049; J. Raven, 'New reading histories, print culture and the identification of change: the case of eighteenth-century England' in *Social History*, 23 (1998) 278-279; J.S. Allen, *In the Public Eye. A history of reading in modern France*, *1800-1940*, Princeton 1991, 13; A. Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)' in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 1 (1994), 57-89.

4 Onder meer: ARA, FA Cogels 41, *Dagboek Adelaïde van Havre* (vroege 19de eeuw); ARA, FA Cogels 54, *Reisaantekeningen van A. van Havre* (1850); ARA, FA Cogels 48, *Manuaal van uitgaven van Jean-Baptiste-Louis Cogels* (1777-1830).

5 ARA, FA Cogels 41, *Leveringen van boeken door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

6 Illustratieve voorbeelden van die aanpak: Jackson, 'Approaches to the History of Readers', 1046-1048; H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers*, *1777-1849*, Leiden 1995, 267-289; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende* eeuw, Middelburg 1988, 55-69. Voor een overzicht van bronnen: B. Dongelmans en B. de Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres. Bronnen voor het onderzoek naar negentiende-eeuwse leescultuur', in *De negentiende eeuw* 25 (2001), 64-100.

Diverse strategieën vereenvoudigden ook de distributie van boeken. Commissiehandel, uitgaven per intekening, wervende brochures en advertenties voor nieuw uitgekomen boeken en feuilletonromans, evenals tal van andere technieken

waarvan enkele al in het ancien régime opgang maakten, werden nu op grote schaal ingezet.[7] Volgens de theorie van de *Leserevolution* vonden die wijzigingen ook een pendant aan de vraagzijde. Uitgevers deden in de vroege negentiende eeuw naar verluidt steeds meer moeite om hun publiek te verbreden en nieuwe lezers zoals vrouwen, kinderen en middengroepen in hun klantenbestand te integreren. Daarenboven wakkerde de vraag naar nieuw, gevarieerd leesvoer aan, waarbij de klassieke genres zoals religieuze en klassieke teksten het veld ruimden voor stuiverromans, vulgariserende wetenschap en populaire geschiedenisboeken. Extensief lezen verdrong de oudere, intensieve variant.[8]

Hoewel het concept van de Leesrevolutie met recht en rede stevig op de korrel werd genomen, blijft de idee overeind dat de eeuwwende het toneel was van enkele cruciale evoluties in de wereld van het boek, al waren die verschuivingen in de praktijk allicht een stuk minder radicaal, baanbrekend en universeel dan Engelsing suggereerde.[9] Via Cogels' paperassen wil deze bijdrage voorzichtig peilen naar analoge evoluties - of eventuele inerties - in de Antwerpse boekenwereld. Antwerpen was een bijzondere casus. Al in de late zeventiende eeuw evolueerde de stad immers van een *fashion maker* die Europa van allerlei leesvoer voorzag tot een *fashion taker* die op invoeren aangewezen was. Ook in de negentiende eeuw wogen Antwerpse uitgevers nauwelijks op het Europese boekenvak.[10] Mogelijk zorgde die marginale positie ervoor dat enkele cruciale innovaties in het boekenvak en de leescultuur aan Antwerpen voorbij gingen. In lokale boekhistorische studies wordt de vroege negentiende eeuw dan ook vaak als *siècle de malheur* geschetst.[11] Via de insteek van Henri Cogels' boekbestellingen - door de genres en herkomst van de boeken, de frequentie van de aankopen, het geïntendeerde publiek en zomeer minutieus te analyseren - hoop ik dat pejoratieve beeld enigszins te nuanceren. Waar de boekproductie in Antwerpen al grondig bestudeerd is, exploreert dit verhaal eerder de consumptie en distributie van lectuur. Bovendien tracht dit onderzoek ook een eigen bescheiden bijdrage te leveren aan de theorie van de *Leserevolution.* Conclusies

7 J. Raven, *The Business of Books. Booksellers and the English Book Trade*, *1450-1850*, New Haven-Londen 2007, 316-326; J. Raven, 'The Book Trades', in I. Rivers, *Books and their Readers in Eighteenth-Century England: New Essays*, Londen-New York 2001, 25-27; F. Barbier, 'Libraires et colporteurs' in R. Chartier en H.-J. Martin (red.), *Histoire de l'édition française. Tome III. Le temps des éditeurs du Romantisme à la Belle Époque*, Parijs 1985, 231; Allen, *In the Public Eye*, 27-45; H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek*, *1720-1800*, Amsterdam 1999, 53, 89, 292.

8 R. Engelsing, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland*, *1500-1800*, Stuttgart 1974, 182-215; R. Engelsing, 'Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit' in *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10 (1969) 945-1002; R. Wittmann, 'Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?' in G. Cavallo en R. Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, Cambridge 1999, 284-312.

9 Voor een Nederlandse kritiek op die these, onder meer: J. Kloek, 'Reconsidering the reading revolution: the thesis of the "reading revolution" and a Dutch bookseller's clientèle around 1800' in *Poetics*, 26 (1999) 289-307; J.J. Kloek, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw' in *Literatuur*, 1 (1984) 136-142; Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 60-98.

10 G. Verhoeven, 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw' in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 122 (2007) 15-37.

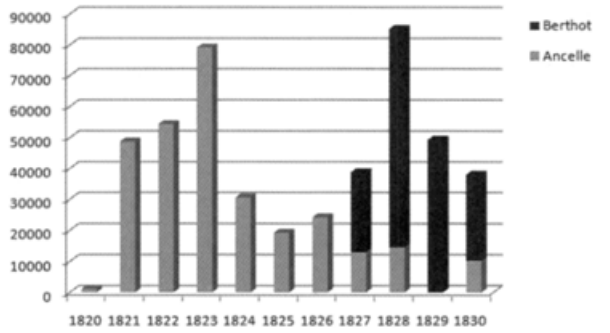
11 L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, Tielt 1985, 16-20; H.L.V. de Groote, *Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen*, *1764-1814*, Antwerpen 1961, 63-67.

en resultaten moeten met het oog op het beperkte bronnenmateriaal uiteraard als hypothesen aanzien worden.

## Henri Cogels en zijn familie: stilleven met boeken

Henri François-Xavier Cogels (1774-1846) behoorde tot één van de machtige Antwerpse families die in de late achttiende eeuw hun fortuin maakten als investeerders, bankiers en industriële ondernemers. Na de dood van zijn vader reorganiseerde hij samen met zijn oudste broer Albert de bank en het zakenimperium. Voor Henri lonkte echter algauw een politieke carrière. In 1817 werd hij schepen in Antwerpen, om vijf jaar later naar het provinciale niveau op te klimmen, en ten slotte ook een zetel in de Staten-Generaal van de Nederlanden te veroveren. Hoewel Henri oranjegezinde sympathieën had, maakte hij toch deel uit van het Nationale Congres dat na de revolutie de Belgische grondwet schreef. Kort na zijn huwelijk met de steenrijke Adelaïde van Havre (1792-1864) werd zijn zoon Alexandre-Henri-Joseph (1814) geboren, gevolgd door Henriette-Marie-Adélaïde (1816) en Clément-Albert-Marie (1819). Dankzij het familiefortuin leidde het gezin een royaal leven, compleet met een luisterrijk stadspaleis, een riant buitengoed en regelmatige, exclusieve reisjes. Op de lijst van Antwerpse notabelen, die in 1815 op verzoek van Willem I werd opgesteld, schatte men het jaarlijkse inkomen van Henri op een kapitale 18.000 *francs* en zijn totale vermogen op enkele honderdduizenden franken.[12] Uit die woelige periode - toen Henri van een lokale politieke carrière in Antwerpen naar de nationale assemblee in Brussel promoveerde, zijn fortuin maakte en een jong gezin stichtte - stammen de eerste bewaarde kwitanties van boekbestellingen bij de Antwerpse *librairie* Ancelle.[13]

Grafiek 1 Bestellingen van Henri Cogels bij Ancelle en Berthot in centiemen (1820-1830)




Bron: ARA, FA Cogels 41, Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot (1820-1830).

Na de Franse revolutie raakte de Antwerpse boekenwereld een beetje in het slop. Prominente uitgeverijen zoals Moretus en Verdussen vernagelden hun persen, terwijl ook bekende handelaars zoals Grangé de boeken neerlegden. Vanuit Frankrijk arriveerde in 1801 François Modeste Ancelle die zich aan de Kaasrui vestigde en zijn boekhandel algauw tot een succesvolle onderneming uitbouwde. Volgens de Franse administratie was hij de enige *libraire* die in Antwerpen boeken *en gros* verhandelde, een neus had voor *nouveautés*, en een ongewoon ruim fonds van Franse en anderstalige publicaties in voorraad had. Op verzoek bond Ancelle eigen en

12 Lees over de achtergrond van de familie: Cacamp, *Les Cogels*, 106-110; K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw*, Antwerpen 2005, 156-157 en bijlage I.

13 ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

vreemde boeken ook in kostbare banden in, liet hij zijn abonnees snuisteren door de tijdschriften en kranten in zijn leeskabinet, en bracht hij een

gamma pennen, inktpotjes en schriftjes aan de man.[14] Wie in Antwerpen een vinger aan de pols wilde houden van nieuw verschenen literatuur, historische werken en reisverhalen die in Parijs, Londen of Rome van de persen rolden, kwam met andere woorden algauw bij Ancelle uit. Lokale edities zoals blauwboekjes, bijbels en gebedenboekjes waren daarentegen ook bij een ris kleinere boekhandelaars te koop.[15] Vanaf 1821 kocht Henri Cogels regelmatig boeken, pennen en papier bij Ancelle. Jaarlijks werd een rekening van enkele honderden franken vereffend. Na 1826 leek Henri echter steeds meer te bestellen bij de Brusselse boekhandelaar Simon Louis Berthot,[16] terwijl Ancelle - op een uitzondering na - enkel nog schrijfgerei en papier mocht leveren [graf. 1]. Mogelijk sloot het ruime internationale fonds van de Brusselse *librairie* toch nog iets beter aan op de kosmopolitische smaak van de Antwerpse politicus.[17]

Uiteraard blijft het maar de vraag in hoeverre de kwitanties van Ancelle en Berthot een betrouwbaar beeld geven van het bestedings- en leespatroon van de familie Cogels. Diverse aanwijzingen doen immers vermoeden dat de klantenboeken slechts een deel van het plaatje dekken. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat Henri weinig of geen tijdschriften bestelde bij Ancelle (nauwelijks 0,2%) en al helemaal geen kranten, terwijl het lezen van periodieken razend populair was onder vroegnegentiende-eeuwse elites.[18] Mogelijk las Henri Cogels die *gazettes & nouvelles* wel in de winkelbibliotheek van Ancelle, maar die hypothese is weinig geloofwaardig vermits de rekening-courant ook niet het vereiste abonnementsgeld vermeldt. Commerciële lees- en winkelbibliotheken verschenen in het laatachttiende-eeuwse Antwerpen schoorvoetend in het straatbeeld. Lezers konden bijvoorbeeld terecht in het leeskabinet van Spanoghe of Carpen, waar men voor een aantal franken de nieuwste tijdschriften, kranten en andere lectuur kon lenen, waaraan men weinig geld wenste uit te geven.[19] Niettemin oogt het gamma aan boeken en drukwerk dat Henri Cogels bij Ancelle bestelde betrekkelijk eenvormig en compleet. In het winkeltje aan de Kaasrui kocht de Antwerpse magnaat immers niet louter kostbare encyclopedieën, woordenboeken en verzamelde werken, maar evengoed stuiverromannetjes, school- en kinderboeken,

14 Groote, *Vijftig jaar boekdrukkunst*, 63-84; J. Verhelst, 'De Antwerpse drukkerijen, 1794-1914' in *De Gulden Passer*, 44 (1966), 20-28, 75. Op zijn gedrukte kwitanties werden die nevenactiviteiten ook aangeprezen: ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

15 Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij*, 16; H. Gaus, 'Literatuur en kunst, 1844-1895' in D.P. Blok (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Nederland en België*, *1840-1914. Deel 12 Nieuwste Tijd*, Haarlem 1977, 193-197.

16 Over Berthot: P. Laharie, *Liste générale des brevetés de l'imprimerie et de la librairie*, Parijs 2003, 90.

17 In 1827 sleepte Ancelle nog 34% van de bestellingen in de wacht, in 1828 nog nauwelijks 17%. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1827-1828). Lees over de superioriteit van de Brusselse bedrijven over de Antwerpse: Verhelst, 'De Antwerpse drukkerijen', 20-28.

18 Op 18 april 1830 liet Cogels bijvoorbeeld een aantal delen van de *Observateur* inbinden: ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1830). Lees over de populariteit van periodieken: Brouwer, *Lezen en schrijven*, 274-275; Kloek, *Leescultuur in Middelburg*, 59; Allen, *In the Public Eye*, 52-53.

19 Lees bijvoorbeeld: P. Delsaerdt, 'Het leeskabinet van citoyen Carpen, 1804' in J. Pauwels (red.), *Gheprint tAntwerpen. Het boek in Antwerpen van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Kapellen 2004, 91-103.

eenvoudige politieke schotschriftjes, doodgewone almanakken en kalenders.[20] Jaarlijks schommelde de gemiddelde besteding rond de 400 frank, wat voor een burger met een

20 Voorbeelden van dat efemeer drukwerk: *almanach* (16 jun. 1830), *Petit calendrier* (24 dec. 1830), *Tarif général* (26 jun. 1825), *Agenda* (19 nov. 1825), *Contes à ma jeune famille* (2 mrt. 1826). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1825, 26 en 30)

inkomen van 18.000 frank een behoorlijk, maar geen kapitaal bedrag was. Waarschijnlijk waren Ancelle en Berthot dan ook niet de enige boekverkopers die ten huize Cogels leverden, maar vormden ze allicht wel de bevoorrechte partners bij uitstek.[21]

## Dwarsdoorsnede van een order: schrijfgerei, wereldse genres en Franse invloeden

Naast boeken en drukwerk *pur sang* mocht François Ancelle ook opvallend veel bestellingen van kantoorspulletjes in zijn grootboeken noteren. Pennen en inkt, balen papier, cahiers, schoolschriften en ander schrijfgerei waren veel voorkomende items op de rekening van Henri Cogels. Vermoedelijk was de onstuitbare stroom van brief- en enveloppapier, de klompjes zegelwas en de azuurblauwe *feuilles* die de Antwerpse politicus bijna dagelijks bestelde onmisbaar om het uitgestrekte netwerk van politieke contacten, zakenpartners, familieleden en vrienden te bereiken. Daarnaast kocht Henri ook opvallend veel notaboekjes - *mémorials portatifs* - waarin zijn breedvoerige administratie een beslag vond.[22] Vanwege hun lage kostprijs wogen die kantoorspullen wel niet erg zwaar op het boekenbudget [graf. 2]. *Idem dito* voor het efemere drukwerk dat Henri Cogels regelmatig op zijn bestelbon plaatste. Vooral in december mocht Ancelle zich verwachten aan nieuwe orders voor eenvoudige almanakken, in rood marokijn gebonden agenda's, *un petit calendrier*, tarieflijsten en allerhande programmaboekjes.[23] Niettemin bleef het gros van Cogels' budget voorbehouden aan boeken in allerlei formaten en gewichten. Op de rekening kalkte François Ancelle, en later Simon Berthot, losjes de bestellingen en orders neer. Korte telegramstijl, waarbij de auteur en de verkorte titel, het bibliografisch formaat, en eventueel ook het aantal delen neergekrabbeld werden, was de norm. Dankzij de systematische opgave van die laatste gegevens kon het gros van de boeken vrij precies geïdentificeerd worden.[24]

Henri Cogels had een bijzonder ruim interesseveld. Devotionele teksten vonden er zonder probleem een plaatsje naast geschiedenis en geografie, fraaie kunstboeken, baanbrekende wetenschap, moderne en klassieke literatuur [graf. 3]. Opmerkelijk bescheiden was het aandeel van boeken over recht (0,4%), terwijl die categorie bij

21 Jaarlijks gaf Cogels gemiddeld 427 *francs* uit aan boeken, drukwerk en schrijfgerei. (Mediaan = 388 frank) Berekening op basis van: ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

22 Bijvoorbeeld: *Cahier papier à lettre velin azuré* (10 mei 1828), *100 plumes n$^{o}$6* (13 juli 1827), *Paquets pains à cacheter* (18 mei 1824), ½ litre d'encre (19 jun. 1823) ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

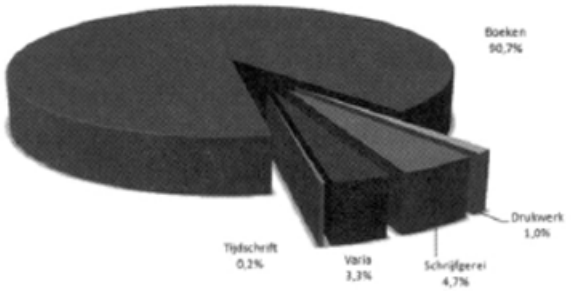
23 *Petit almanach* (26 dec. 1823), *agenda* (24 dec. 1827), *2 tarifs de Monnaies* (3 feb. 1824). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

24 81,6% (235 van de 288 titels) kan op die wijze nauwkeurig (titel, plaats en datum van uitgave) geïdentificeerd worden. Om de titels te identificeren maakten we gebruik van de online-catalogi van de Universiteit Antwerpen, de Katholieke Universiteit Leuven, de Bibliothèque Nationale en de British Library.

politieke functionarissen in regel veel plankruimte in beslag nam.[25] Op 26 juli 1825 kocht Cogels een exemplaar van de *Code de la chasse* en enkele jaren later een verzamelbundel met *opinions et rapports*, maar

25 G. Berger, 'Littérature et Lecteurs à Grenoble aux XVII^e^ et XVIII^e^ siècles. Le public littéraire dans une capitale provinciale', in *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 33 (1986) 126.

Grafiek 2 Categorieën van bestellingen bij Ancelle en Berthot (1820-1830)




Grafiek 2 Categorieën van bestellingen bij Ancelle en Berthot (1820-1830)
Bron: ARA, FA Cogels 41, Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot (1820-1830).

daarmee was de kous af. Wetteksten en civiel recht bleken ook uitermate dun gezaaid toen de privébibliotheek in 1864 onder zijn zonen verdeeld werd.[26] Uiterst bescheiden was ook het kopje religie (8,1%). Terwijl theologische vraagstukken, de bijbel, een catechismus of een *Imitatio*, prekenbundels en kerkgeschiedenis tot laat in het ancien régime een zware stempel drukten op het boekenbezit, brokkelde hun invloed in de vroege negentiende eeuw zienderogen af.[27] Uit Nederlandse klantenboeken bleek dat lezers vooral de oeverloze discussies over dogma's en geloofspunten niet meer lustten.[28] Dat spreekt ook uit de bestellingen van Henri Cogels, die zijn religieuze lectuur beperkte tot enkele prestigieuze en peperdure uitgaven van de bijbel enerzijds, en een handvol goedkope gebedenboekjes anderzijds.[29]

Wereldse genres maakten het gros van de bestellingen uit. Op een levendige belangstelling kon onder meer het kopje geografie rekenen (10,6%): exotische reisverhalen, handzame gidsjes en topografische standaardwerken. Hoewel Cogels bescheiden aantallen bestelde, ging het vaak om exclusieve en peperdure edities. Op 11 mei 1822 leverde Ancelle een complete reeks van La Harpes *Abrégé de l'histoire générale des voyages* (Parijs 1820) voor een kleine 150 frank, terwijl ook de zeven delen van de *Dictionnaire géographique universel* (Brussel 1827-1832) van Wahlen

26 Wetteksten en recht zijn in de bibliotheek nauwelijks goed voor 3,2%. ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865)

27 Voor het achttiende-eeuwse Parijs becijferde Daniël Roche dat het aandeel van religieuze boeken in bibliotheken van edellieden, parlementairen en rijke burgers schommelde tussen de 15 en 20%. D. Roche, 'Noblesses et culture dans la France du XVIII$^{e}$ siècle: Les lectures de la Noblesse', in *Buch und Sammler. Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert*, Heidelberg 1979, 9-27. Pas aan het einde van de achttiende eeuw daalde de productie van religieuze boeken sterk: H.-J. Martin, 'Une croissance séculaire' in R. Chartier en H.-J. Martin (red.), *Histoire de l'édition française. II. Le livre triomphant, 1660-1830*, Parijs 1990, 120-121. Lees ook Engelsing, *Der Bürger als Leser*, 186-196; Ook in enkele Antwerpse privébibliotheken bleef theologie goed vertegenwoordigd: P. Delsaerdt en D. Vanysacker, 'Boeken erven en verwerven. De privébibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)' in *De Achttiende Eeuw*, 30 (1998) 84-85.

28 Brouwer, *Lezen en schrijven*, 271-272. In Middelburg bleef het percentage met 17,8% wel relatief hoog.

29 Bijvoorbeeld: *La bible, grand papier velin* (17 jun. 1828), *Petit livre de prières* (31 dec. 1827), *Manuel du chrétien* (26 feb. 1826). Religie neemt 8,1% van het aantal bestellingen voor haar rekening. Wanneer we de waarde in rekening brengen, gaat het om 10,7%. Globaal genomen gaat het dan ook om een klein corpus van relatief waardevolle boeken. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

en enkele fraai geïllustreerde atlassen aardig aantikten.[30] Naast avontuurlijke expeditieverslagen door de binnenlanden van Egypte en Centraal Afrika verschenen er ook gidsjes over Zwitserland op de rekening-courant, ter voorbereiding van een familiereisje in 1830.[31] Jaarlijks kocht Henri Cogels ook zijn portie geschiede-

30 Waar geografie in aantallen slechts 8,1% voor zijn rekening neemt, is dat 13,1% op waarde. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

31 Bijvoorbeeld: Ebels, *Manuel du voyageur en Suisse* (Parijs 1830-1831). Over die reis naar Zwitserland: Cacamp, *Les Cogels*, 106.

nis (27,4%), waarbij hij opvallend veel (maar erg laag geprijsde) boekjes aanschafte.[32] Behalve enkele historische overzichtswerken en biografische repertoria spitste zijn belangstelling zich vooral toe op de actualiteit. Napoleon trad daarbij prominent in beeld. Kort na verschijnen bestelde Cogels bijvoorbeeld een exemplaar van de *Mémorial de Sainte-Hélène* (Brussel 1822) van De las Cases, alsook de memoires van generaal Rapp (één van de grootste Franse veldheren) en Louis-Philippe de Ségurs magistrale biografie van de keizer.[33] Waar de Antwerpse politicus aanzienlijke sommen besteedde aan historische boeken over Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en andere Europese landen, legde hij slechts een lauwe belangstelling voor lokale geschiedenis aan de dag. Cogels bestelde wel een *Histoire des troubles des Pays-Bas sous Philippe II* (Brussel 1822) en een *Histoire de la Flandre* (Brussel 1828), maar die orders verdwenen in een *mer à boire* aan internationale geschiedenis. Vooral in het licht van het groeiende nationalisme, dat sinds de late achttiende eeuw alsmaar feller oplaaide, was die koele interesse voor het vaderlandse verleden opmerkelijk. Hoewel we het raden hebben naar de echte motieven, lijkt het plausibel dat de oranjegezinde volksvertegenwoordiger zich tijdens het korte bewind van Willem I over de Nederlanden weinig raad wist met die gevoelens.[34]

Omwille van zijn brede belangstelling voor geschiedenis, geografie en letterkunde (samen 88%) leek Henri Cogels' leesvoer toch een stuk gevarieerder en wereldser dan de leesvoorkeuren van achttiende-eeuwse burgers. Hoewel het overwicht van religieuze teksten, vakliteratuur en andere functionele lectuur omstreeks 1750 langzaam daalde, bleven die categorieën tot in de laatste dagen van het ancien régime een flinke hap uit het budget nemen.[35] Klantenboeken van Middelburgse en Zwolse boekverkopers wijzen uit dat daar in de vroege negentiende eeuw - in tegenstelling tot wat de hypothese van de *Leserevolution* lijkt te suggereren - globaal genomen weinig of geen beweging in kwam. Letterkunde, geschiedenis en geografie passeerden nog steeds minder vlot de toonbank dan stichtelijke lectuur, naslagwerken, vak- en schoolboeken. Om toch een oogje op de nieuwe *belles-lettres*, avontuurlijke reisverhalen en populaire geschiedenisboeken te werpen, opteerde het gros van de lezers voor een abonnement op een commerciële leenbibliotheek of lidkaart bij één van de vele leesgezelschappen, die vooral de wereldse genres op het menu plaatsten. Lezers oriënteerden zich in de loop van de negentiende eeuw dus wel op een wereldser

32 Naar aantal nam de categorie geschiedenis 31,4% voor haar rekening, naar waarde slechts 23,3%. Bij geen enkel ander genre was het verschil tussen de waarde en het aantal bestellingen zo groot. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

33 Bijvoorbeeld: *Memorial du comte de Lascases*, *2 vol, 8°* (7 jan. 1823), *Mémoires du général Rapp*, *vol 8°* (10 jun. 1823). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

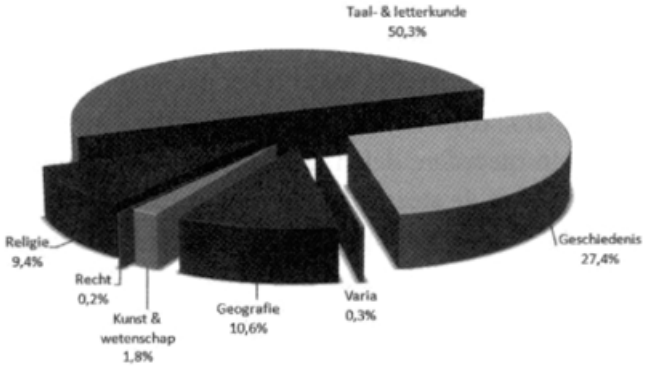
34 Lees over nationalisme in de Nederlanden: N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland' in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102 (1989) 471-495.

35 Over Antwerps boekenbezit in de achttiende eeuw: Delsaerdt en Vanysacker, 'Boeken erven en verwerven', 85, 91; P. Delsaerdt en D. Vanysacker, 'The Library of Franciscus Bruynincx, Official Principal, learned Canon and Bibliophile from Antwerp (1719-1791)' in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 92 (1997) 780. Ook in Parijs en Den Haag had de privébibliotheek in de late achttiende eeuw vaak nog een sterk functionele en devote inslag: Kruif, 'En nog enige boeken', 321-322; Roche, 'Noblesses et culture', 19-26; M. Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIII^e siècle (1750-1759)*, Parijs 1978, 180-182.

en gevarieerder aanbod, maar kochten die boeken zelden aan. Louter in de toplaag van stedelijke elites en middengroepen leidde de toenemende interesse tot bonter koopgedrag.[36] Cogels' casus wijst uit dat de leenstrategie ook in de Antwerpse hoge burgerij verre van dwingend was. Precies aan die genres die als vrijetijdslectuur aangevinkt stonden, besteedde hij immers het gros van zijn centen [graf. 3].

36 Brouwer, *Lezen en schrijven*, 272-274; Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 59, 90, 98; Kloek, 'Reconsidering the reading revolution' 298-300. Wereldse genres overwogen ook in Antwerpse leeskabinetten: Delsaerdt, 'Het leeskabinet van citoyen Carpen', 97-100.

Grafiek 3 Bestellingen van Henri Cogels volgens genre (1820-1830)




Bron: ARA, FA Cogels 41, Levering van boeken aan Henri Cogels

Grafiek 3 Bestellingen van Henri Cogels volgens genre (1820-1830)
Bron: ARA, FA Cogels 41, Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot (1820-1830).
Legende: geografie (atlassen, reisverhalen & -gidsen, topografische beschrijvingen), geschiedenis (historische standaardwerken, biografieën, memoires), kunst en wetenschap (kunstboeken, wiskunde, fysica, biologie), recht (wetteksten en rechtboeken), religie (theologie, gebedenboeken, bijbels, kerkelijk recht, religieuze geschiedenis), taal & letterkunde (romans, poëzie, theater, literaire standaardwerken, woordenboeken, grammatica), Varia (ongeïdentificeerd)

Henri Cogels' bestellingen markeerden evenzeer een cesuur wat de herkomst van de boeken betrof. Hoewel Frankrijk zich langzaam in de kijker werkte, kwam het gros van boeken die Antwerpse lezers in de late achttiende eeuw onder ogen kregen nog steeds uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, terwijl Italiaanse en Duitse uitgevers nauwelijks tot de markt doordrongen.[37] Enkele decennia later overheerste Parijs het plaatje. Ongeveer driekwart van de boeken die Henri bij Ancelle en Berthot bestelde, kwamen van Franse persen.[38] Vooral in het segment van luxeboeken - encyclopedieën en woordenboeken, natuurwetenschappen, literaire klassiekers enzovoort - waren de vroegnegentiende-eeuwse Parijse uitgevers immers *incontournables.* Jaar op jaar piekten de uitvoerstatistieken.[39] Overigens was die groeiende Parijse invloed niet louter in Antwerpen waarneembaar. Franse *nouvelles* werden ook met groeiende hartstocht gelezen door de negentiende-eeuwse elite in Zwolle en andere Nederlandse provincieplaatsen.[40] Ongeveer één op vier boeken die Henri bestelde, kwam uit Brussel.[41] Laag geprijsde nadrukken van klassieke en moderne literatuur uit Parijs vormde de bulk van de orders. Met de regelmaat van de klok stuurde Ancelle enkele delen van Lacépèdes *Histoire générale, physique et civile de l'Europe* (Brussel 1826) naar de Arenbergstraat, waarvan het origineel ook op de Parijse persen lag.

37 Delsaerdt en Vanysacker, 'Boeken erven en verwerven', 86. In Nederland was de situatie vergelijkbaar: Kruif, 'En nog enige boeken', 325.
38 Wat de waarde van de boeken betrof, kwam 72,4% uit Parijs, de rest van Frankrijk was nauwelijks goed voor 0,1%. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).
39 F. Barbier, 'Les marchés étrangers de la librairie française' in Chartier en Martin (red.), *Histoire de l'édition française. Tome III*, 274-280.
40 Brouwer, *Lezen en schrijven*, 277.
41 Wat de waarde betrof, waren Brusselse boeken goed voor 25,1% van het totaal. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

Cogels' kwitanties illustreren daarmee de nieuwe krachtenverhoudingen in het vroegnegentiende-eeuwse boekenvak. Onder impuls van de overheid legden grote Brusselse compagnieën en uitgeverijen zoals Wahlen, de Mat, Stapleaux en anderen zich toe op de piraterij van Franse 'bestsellers'. Langzaam maar zeker overschaduwden die Belgische uitgevers de Franse exportcijfers. Hun vlijmscherpe prijszetting was de sleutel tot succes. Peperdure Parijse romans in meerdere delen werden in Brussel gereduceerd tot een eendelige, goedkopere versie.[42] Ook de steenrijke Henri Cogels was niet ongevoelig voor dat argument. Boeken die hij uit Brussel liet opsturen, kostten tot 30% minder dan het Parijse origineel.[43] Amsterdam, Londen en andere uitgavencentra speelden in Cogels' bestellingen nauwelijks een rol van betekenis. Op een lokale uitgave van Grangé of Ancelle na was ook de betekenis van Antwerpen marginaal.[44]

## Detailopname van enkele items: pronkboeken, nouveautés en kinderliteratuur

Op Cogels' kwitanties verscheen bijzonder veel taal- en letterkunde (50,3%). Kennelijk ontwikkelde de Antwerpse politicus niet louter een erg moderne belangstelling voor literatuur, poëzie en theater, maar had hij ook aanzienlijke bedragen voor die passie veil. Wanneer men de titels zorgvuldig onder de loep neemt, krijgt dat eigentijdse patina echter een fikse deuk. Klassieke Franse letterkunde en drama uit de zeventiende en achttiende eeuw kaapten immers het leeuwendeel van het budget weg. Cogels tekende bijvoorbeeld trouw in op de *OEuvres complètes* van Molière en Corneille, kocht de verzamelde werken van Jean-Jacques Rousseau (22 delen) en bestelde de beroemde *Fables* van Jean de la Fontaine.[45] Niettemin volgde Henri met die ietwat oubollige smaak een internationale mode. In de vroege negentiende eeuw konden meesterwerken uit de *âge classique* van de Franse letterkunde immers op een hernieuwde belangstelling rekenen. Onder meer Voltaires oeuvre werd in 1825 door verscheidene rivaliserende Parijse uitgevers op de persen gelegd.[46] Naast een lokaal lezerspubliek van steenrijke edellieden, hovelingen, parlementairen en burgers spraken die edities een breed internationaal publiek aan. Leden van de Middelburgse *high society* kochten ongeveer dezelfde klassieke tekstuitgaven als Henri Cogels in Antwerpen.[47] Uitgevers lieten die meerdelige edities vaak met zorg drukken en

42 Lees over die Brusselse episode: M. Lyons, 'Les contrefaçons belges', in Chartier en Martin (red.), *Histoire de l'édition française. Tome III*, 272-273.

43 De mediaanwaarde voor bestellingen uit Parijs was 950 centiemen, voor Brusselse orders 600 centiemen. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

44 Samen waren de Nederlanden (exclusief Brussel) goed voor 2,6% van de leveringen, Groot Brittannië nauwelijks voor 0,5%. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

45 Bijvoorbeeld: *OEuvres de J.J. Rousseau 22 vol. In 8$^{o}$* (30 nov. 1821), *cartonnage des fables de la Fontaine* (24 dec. 1827), *OEuvres de Molière, 2 vol* (27 mrt. 1824). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

46 M. Lyons, 'Les best-sellers', in Chartier en Martin (red.), *Histoire de l'édition française. Tome III*, 375, 384-385.

47 Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 69.

prachtig illustreren, waardoor een reeks verzamelde werken algauw enkele honderden *francs* kostte. Vermoedelijk ontleenden ze een deel van hun bekoring dan ook aan hun waarde als statussymbool.[48]

48 Lyons, 'Les best-sellers', 384; R.D. Altick, *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900*, Chicago 1957, 261.

Waar kartonnen bandjes ruim voldeden voor de normale bestellingen, liet Cogels zijn peperdure verzamelwerken bij Ancelle in kostbaar marokijn inbinden, waardoor ze regelrechte *eyecatchers* in zijn bibliotheek werden.[49] Was het toeval dat Henri pas echt in die exclusieve boeken investeerde toen zijn carrière van een lokaal naar een nationaal plan migreerde?

Pronkboeken en klassieke letteren waren echter niet de enige categorieën waarvoor Henri Cogels diep in zijn geldbuidel tastte. Duizenden centiemen werden immers besteed aan populaire romans, lichtvoetige poëzie, liedboekjes, moraliserende verhaaltjes en talloze andere triviale teksten - kortom aan genres die een hoofdrol spelen in de hypothese van de Leesrevolutie. Favoriete lectuur ten huize Cogels waren de lyrische teksten van de Franse dichter Jacques Delille, de avonturen van Robinson Crusoe, Fénelons *Télémaque*, de historische romans van Walter Scott, maar ook Jane Austens *Orgueil et préjugé* en de correspondentie van Grimm.[50] Daarmee leest Ancelles klantenboek als het ware als een bestsellerlijst avant la lettre. Opvallend veel van de boeken die Cogels bestelde, maakten in de jaren '20 van de negentiende eeuw furore in Parijs en veroverden als een lopend vuurtje de buitenlandse markten. Walter Scott was bijvoorbeeld razend populair. Nochtans overschreden de oplagecijfers ook bij die kassuccessen zelden enkele duizenden kopijen, waardoor de verspreiding toch begrensd en exclusief bleef.[51] Daarnaast snuisterde Cogels in de winkel van Ancelle ook regelmatig door de sectie stuiverromans. Kort na de verhalenbundel *Veillées du château* (Parijs 1803) tikte hij een populaire versie op de kop van *Angélique et Jeanneton* (Brussel 1819) van Pigault-Lebrun en een exemplaar van *La Cabane dans les bois* (Parijs 1823).[52]

Hoewel de belangstelling voor romans en novelles al in de loop van de achttiende eeuw sterk steeg, waren de regelmaat waarmee Cogels verstrooiende lectuur kocht en het bedrag dat hij spendeerde ongewoon.[53] Klantenboeken uit Middelburg en Zwolle wijzen uit dat die groeiende belangstelling voor eigentijdse letterkunde ook andere Nederlandse - maar vooral elitaire - lezers in de ban hield. Voor betere middengroepen bleken die boeken alsnog te duur. Bij Van Benthem in Middelburg kocht hoogstens één op tien klanten wel eens een roman.[54] Pas met de opkomst van betaalbare pockets en feuilletonromans kwam daar in de tweede helft van de

49 *La demie relieure en maroquin rouge des oeuvres de Rousseau, 22 vol in 8$^{o}$* (15 dec. 1821), *½ relieure en maroquin vert des oeuvres de J.B. Rousseau, 5 vol.* (26 dec. 1822). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830). Over de exclusiviteit van marokijn: Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées*, 129.

50 Ongeveer 40% van Cogels' bestellingen onder taal- en letterkunde betreffen eigentijdse literatuur (romans, poëzie, toneelteksten) (aantal 41,9%, waarde 38,6%) ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

51 Lyons, 'Les best-sellers', 369-382. Delille was bijvoorbeeld ook erg populair in Middelburg: Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 69.

52 ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

53 Lees over die stijgende consumptie van romans: Berger, 'Littérature et Lecteurs', 115, 118-119; Roche, 'Noblesses et culture', 21-25, 26; R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Parijs 1987, 168-175. Voor Frankrijk in 1840-1875 becijferde Allen dat het aandeel van literatuur in de totale productie nauwelijks 5,7% innam maar in de volgende decennia sterk steeg: Allen, *In the Public Eye*, 50.

54 Kloek, 'Lezen als levensbehoefte', 139-141; Kloek, 'Reconsidering the reading revolution', 299-300.

negentiende eeuw langzaam maar zeker verandering in.[55] Cogels kocht niet alleen opvallend veel eigentijdse literatuur, maar had ook een bijzonder scherpe neus voor *nouveautés.* Op een enkele uitzondering na bestelde hij het gros van zijn boeken onmiddellijk na verschijnen. Waar orders van publicaties van vijf à tien jaar oud al bijzonder schaars werden in de klantenboeken van Ancelle en Berthot, waren bestellingen van enkele decennia oude religieuze teksten, literatuur of geschiedenisboeken witte raven.[56]

55 Altick, *The English Common Reader*, 207; Raven, *The Business of Books*, 316; Gaus, 'Literatuur en kunst', 193.

56 Cogels kocht zijn boeken gemiddeld 3,8 jaar na verschijnen, de mediaanwaarde is één jaar. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

Cogels' tomeloze verlangen naar almaar nieuwe boeken *à la mode* lijkt een belangrijke cesuur te markeren met de relatief behoudsgezinde boekcultuur in het ancien régime. Hoewel achttiende-eeuwse lezers uiteraard ook een oogje hadden voor nieuwigheden, leken oude, maar oerdegelijke edities veel langer hun waarde te behouden. Volgens ruwe schattingen op basis van achttiende-eeuwse veilingcatalogi was meer dan 50% van de boeken een halve tot driekwart eeuw oud voor ze de vendu passeerden. Naast religieuze boeken zoals de bijbel, gebedenboekjes en preken hadden ook reisverhalen, letterkunde en geografie vaak een opvallend lange levensduur.[57] Op de planken van de vroegmoderne Antwerpse boekverkopers Verdussen en Verhulst stonden eveneens flink wat bedaagde boeken die de leeftijd van honderd jaar overschreden hadden.[58] Om een vinger aan de pols te houden van het snel wisselende aanbod maakte Henri Cogels ook gebruik van enkele innovaties in het boekenvak. Kort voor verschijnen stuurde François Ancelle hem voor enkele centiemen wervende brochures en prospectussen toe, die potentiële kopers tot intekenen moesten verleiden.[59] Uiteraard maakten vroegmoderne uitgevers ook al van die techniek gebruik, maar die adverteringsstrategie won in de negentiende eeuw nog aan kracht.[60]

Wie ten huize Cogels die romans en novelles precies onder ogen kreeg, valt helaas bijna niet te achterhalen. Vond Henri verstrooiing in die lectuur na een vermoeiende politieke dagtaak of waren de bestellingen eerder bedoeld voor Adelaïde? Uitgekookte *libraires* wierpen zich in de vroege negentiende eeuw immers op de groeiende niche van literatuur voor vrouwen en overspoelden de markt met tijdschriften, romans en huishoudboekjes voor de betere sekse.[61] Misschien was de kakelverse uitgave van *L'Art du cuisinier parisien, ou: Manuel complet d'économie domestique* (Parijs 1822) wel voor haar bestemd, maar het blijft uiterst riskant om een link tussen genres en gender te leggen. Dat lag een stuk eenvoudiger bij het leesvoer dat voor de kinderen bedoeld was. Cogels' zonen - Alexandre en Clément - en zijn dochter, Henriette, waren in de jaren '20 van de negentiende eeuw nog erg jong. Ongeveer 7% van het boekenbudget ging op aan hun bonte lectuurdieet, dat bestond uit fraai geïllustreerde ABC-boeken, pedagogische traktaten en etiquetteboeken zoals de *Manuel des demoiselles*, instructieve teksten en schoolboeken zoals Seiffens *Grieksche spraakkunst* (Amsterdam 1826), de *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (Parijs 1820) of Lhommonds beroemde *Grammaire latine à l'usage des athénées* (Brussel

57 Lees over die interesse voor nieuwlichterij: Berger, 'Littérature et Lecteurs', 131. Over de hoge 'fysieke ouderdom' van boeken in de achttiende eeuw: Kruif, 'En nog enige boeken', 325; Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées*, 122.

58 Opvallend veel oudere werken uit de zestiende eeuw en vroege zeventiende eeuw stonden op de schappen van G. Verhulst toen die in 1677 overleed: SAA, N 430, *Sterfhuis G. Verhulst, boeken in de winkel* (1677). Verdussen had op zijn beurt in 1742 meer dan 50% boeken uit de zeventiende eeuw in fonds: *Catalogus Librorum Prostantium in Officina Joannis Baptistae Verdussen* Antwerpen 1742.

59 Bijvoorbeeld: *Brochure des pelerins du nord, 2 vol in 8$^{o}$* (28 juli 1824), *Brochure de l'histoire de Napoléon par Ségure* (12 mrt. 1825), *La brochure des oeuvres de Tressan* (13 juli 1824). ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

60 Barbier, 'Libraires et colporteurs', 231; Goinga, *Alom te bekomen*, 89.

61 M. Lyons, 'New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers', in Cavallo en Chartier (red.), *A History of Reading*, 313-344. In Nederland stammen de eerste advertenties voor vrouwenliteratuur uit de late achttiende eeuw: Goinga, *Alom te bekomen*, 292.

1821).[62] Mogelijk was ook de Horatius - het enige Latijnse boek op de klantenlijst - bestemd voor het onderwijs van de kinderen. Daarnaast kocht Henri ook regelmatig ontspannende lectuur. Omstreeks Sinterklaas bestelde de politicus een goedkope versie van Bouilly's *Contes offerts aux enfans de*

62 Van het totale boekenbudget van 417.480 centiemen ging 28.014 (6,7%) op aan kinderliteratuur. ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (1820-1830).

*France* (Brussel 1825), evenals *Les soirées d'hiver, ouvrage amusant et instructif dédié à la jeunesse* (Parijs 1818) of de beroemde verhalen van Md. de Guizot. Kinderboeken werden sinds de late achttiende eeuw in steeds grotere oplagen gedrukt. Langzaam maar zeker verschenen er ook advertenties om die nieuwe niche te bereiken. Dikwijls was de toonzetting van jeugdliteratuur uiterst belerend, waarbij jonge lezertjes allerlei morele lessen en familiewaarden ingelepeld kregen. Bovendien was die Franse lectuur een opstapje om de chique omgangstaal van de *haute bourgeoisie* onder de knie te krijgen.[63]

## Postscriptum: het verdere leven van Cogels' boeken

Kort na het overlijden van Adelaïde van Havre in 1864 kwamen de drie zonen van wijlen Henri Cogels samen om de familiebibliotheek te verdelen. Naast enkele tjokvolle portefeuilles gravures en lithografieën van alpine panorama's, Romeinse vedute, idyllische stadszichten op Venetië, pittoreske tafereeltjes van de Rijn, de kastelen aan de Vecht en de pas ontdekte grotten van Han bevatte de collectie ook een kleine driehonderd boeken. Daarmee behoorde Cogels' bibliotheek niet tot de grootste particuliere verzamelingen in Antwerpen, maar nestelde ze zich eerder in de elitaire middenmoot.[64] Hoewel men op de betrouwbaarheid en volledigheid van dit soort bronnen heel wat kan afdingen, lijkt Cogels' *partage des livres* toch een opvallend gaaf en compleet beeld te geven.[65] Peperdure encyclopedieën en naslagwerken, lijvige bijbels, populaire geschiedenissen, wetteksten en literaire klassiekers vonden er immers een plekje naast stuiverromans, liedboeken en tal van functionele teksten over dressuur, kookkunst, tuinieren en het houden van bedienden. Dat men de moeite nam om ook de ogenschijnlijk waardeloze almanakken en memorialen te beschrijven, doet vermoeden dat de notaris en zijn klerken hun taak nauwgezet - en min of meer volledig - hebben uitgevoerd.[66] Waar minder begunstigde familieleden soms reden zagen om nog gauw enkele duurdere exemplaren achterover te drukken voor de inventaris opgesteld werd, kregen Cogels' zonen een evenredig deel en werden eventuele verschillen in geld bijgepast. Naast een ruwe waardeschatting noteerde de klerk bij elk boek ook de verkorte titel, eventueel de auteur, een uitgever of een jaartal, soms ook het aantal delen en het bibliografische

63 Lees over de *vogue* van kinderliteratuur: Lyons, 'New Readers', 327-329; A. Baggerman, 'Otto van Eck en de anderen. Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen', in B. Dongelmans e.a. (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*, Den Haag 2000, 213-223. Over advertenties voor kinderliteratuur: Goinga, *Alom te bekomen*, 53, 292; Allen, *In the Public Eye*, 49.

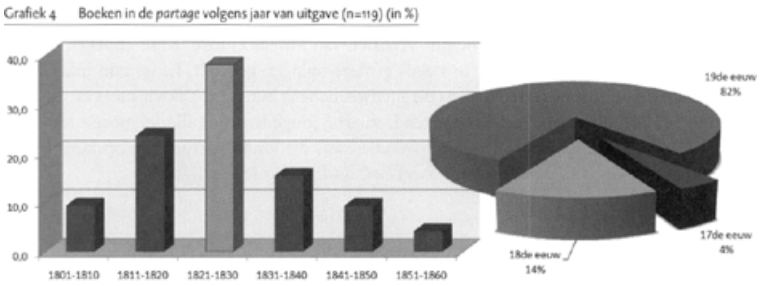
64 Van de 428 items in de lijst kunnen er 314 als boek geïdentificeerd worden. ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865). Veilingen van partijen van meer dan 400 boeken namen in het laatachttiende-eeuwse Antwerpen 38% van alle boekenslijtingen voor hun rekening. P. Delsaerdt en D. Vanysacker, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen, 1750-1800', in *De Gulden Passer*, 75 (1997) 8-9.

65 Lees voor de bronnenkritiek op veilingcatalogi voetnoot 2.

66 Enkele voorbeelden zijn: *Almanach 1831-1838*; *Catalogue d'un cabinet d'estampes*; Chois *de rapports, opinions et discours*: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865). ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

formaat. Vermits die laatste gegevens weinig systematisch opgetekend werden, laten deze boeken zich een stuk moeilijker identificeren.[67]

67 Van de 314 boeken kunnen er 122 (38,8%) relatief zeker aan een welbepaalde editie gekoppeld worden. Vaak kunnen de overblijvende items wel aan een auteur en een titel gekoppeld worden, maar ben ik niet zeker van het jaar en plaats van verschijnen. Bijna alle items kunnen aan een genre gelinkt worden.




Grafiek 4 Boeken in de *partage* volgens jaar van uitgave (n=119) (in %)

Opvallend veel kenmerken van Cogels' leespatroon en smaak - die men uit de kwitanties van Ancelle en Berthot kan reconstrueren - weerspiegelen zich, in een eerste oogopslag, ook in de *partage des livres*.

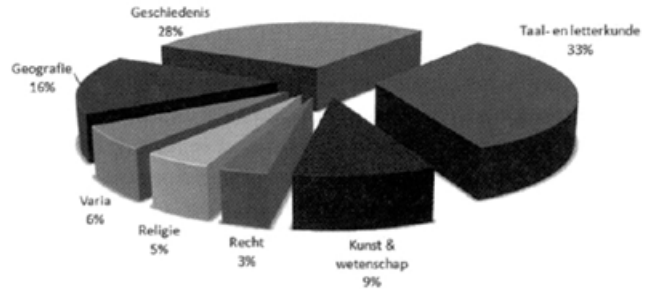
Ongewijzigd was bijvoorbeeld de kosmopolitische belangstelling van de Antwerpse politicus. Parijs en Brussel leverden ook in de latere decennia het gros van zijn leesvoer aan, maar boden dankzij de Franse edities van Balzac, Chataubriand en Beaumarchais, de vertalingen van Fielding, Young en Byron, en de *Übersetzungen* van Goethe en Gessner, een bijzonder brede staalkaart van de Europese cultuur.[68] Daarnaast leken de bejaarde Henri, en later zijn weduwe, ook nog steeds gebeten door nieuwe en actuele boeken. Werken uit de zeventiende en achttiende eeuw namen slechts een bescheiden plaats in de *partage* voor hun rekening (18,5%), terwijl Henri het gros van die oude boeken ook nog eens van zijn jongere broer Jean-Baptiste Cogels (1777-1830), die bij hem inwoonde, had overgeërfd. Waar zijn oudere broers carrière maakten in de zakenwereld en de politiek, bracht Jean-Baptiste zijn dagen door met een studie van Italiaanse letterkunde en architectuur, en verzamelde hij met passie antiquarische en zeldzame boeken.[69] Van die prachtige verzameling, die in de ochtend van 19 april 1830 geveild werd - in totaal 263 items - kocht Henri slechts een handjevol boeken, waaronder de prestigieuze *Encyclopédie* (Parijs 1751-80), een prachtexemplaar van Gervasius' *Pompa introitus Ferdinandi* (Antwerpen 1641) en de rijk geïllustreerde *OEuvres complètes de Buffon* (Parijs 1774) uit de beroemde *Imprimerie Royale.*[70] Kennelijk kreeg de liefde voor het oude boek, die in de vroege negentiende eeuw hevig oplaaide, slechts weinig grip op de Antwerpse senator. Wanneer we er vanuit gaan dat Henri zijn boeken ook in de latere negentiende eeuw nog steeds kort na verschijnen kocht, zoals dat in de klantenboeken van Ancelle en Berthot schering en inslag was, dan wordt de

68 Van de 118 boeken die aan een plaats van uitgave kunnen gekoppeld worden, zijn er 58,5% uit Parijs en 21,2% uit Brussel. ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

69 Lees over de levensloop van Jean-Baptiste: Cacamp, *Les Cogels*, 79-80. Een idee van zijn dagelijks doen en laten krijgt men ook via: ARA, FA Cogels 48, *Manuaal van uitgaven van Jean Baptiste Louis Cogels* (1777-1830).

70 Hoewel er niets tastbaar over die aankoop bewaard bleef, zijn de overeenkomsten tussen beide collecties (bijvoorbeeld het bibliografisch formaat van de boeken, het aantal delen, de uitgever) te groot om toevallig te zijn. Vergelijk daarvoor: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); *Catalogus van eene fraye verzameling historie, letterkundige, bouwkundige, wiskundige en andere boeken [...] nagelaten door wylen jonkheer J.B. Cogels*, Antwerpen 1830.

Grafiek 5 Boeken in de *partage* volgens genre (n = 279)




Grafiek 5 Boeken in de *partage* volgens genre (n = 279)

relatie tussen de levenscyclus en de verwerving van boeken een stuk tastbaarder. Op enkele vroege aankopen na bestelde Henri het gros van zijn boeken na 1810, toen hij aan zijn politieke carrière timmerde, huwde en kinderen kreeg. Daarbij lag het hoogtepunt vooral in de Hollandse periode (1815-1830), om na de Belgische omwenteling langzaam te dalen. Na Cogels' dood in 1846 leek de weduwe nauwelijks nog boeken te kopen, op enkele eenvoudige gidsjes van Antwerpen en Brussel, een populaire geschiedenis of een literair werkje na [graf. 4].[71]

Fundamentele verschuivingen ontbraken op het eerste zicht eveneens in de genreverdeling [graf. 5 & 3]. Waar categorieën zoals religie en recht van weinig betekenis bleven, kon Henri zijn passie voor het verleden ook op latere leeftijd botvieren. Lijvige boekdelen over Europese geschiedenis, de Franse revolutie en Napoleon kregen steeds vaker het gezelschap van historische studies over de Belgische omwenteling.[72] Cogels kocht wel wat meer kunsten wetenschapsboeken (onder meer uit de reeks *Monuments pittoresques*) en bestelde ook een tikkeltje meer geografie dan in de vroege negentiende eeuw, maar die aangroei kwam vooral op conto van de vele reizen die Henri en zijn familie in de jaren '30 en '40 van de negentiende eeuw ondernamen.[73] Van hun toeristische tochten door Italië, Frankrijk, Zwitserland en Engeland brachten ze immers een omvangrijke reeks van naamloze gidsjes, reisverhalen en kunstboeken mee: een beduimelde *Guide à Florence*, een handzame *Rome et musées*, de *Voyage en Suisse* of *Grande Bretagne et Irlande.*[74] Daarentegen daalde het aandeel van taal- en letterkunde wel ingrijpend (33% vs. 50%), hoewel er van een inhoudelijke koerswijziging nauwelijks sprake was. Naast klassieke Franse

71 Van de 97 boeken die dateerbaar zijn, werden er hoogstens 13 besteld door de weduwe, waaronder een Bruxelles et environ; *Baudouin de flandres; Histoire d'anvers, gens.* ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865)

72 Cogels had onder meer Moens' *Considérations sur la révolution belge de 1830* (Luik 1836), een *Révolution belge, 1828 à 1839* (Brussel 1839) van de Potter, en Keverbergs *Du royaume des Pays-Bas, sous le rapport de son origine, de son développement et de sa crise actuelle* (Den Haag 1834). ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

73 Kunst & wetenschap namen in de kwitanties van Ancelle en Berthot hooguit 1,8% voor hun rekening, terwijl ze in de partage goed waren voor 9,3%. Het aandeel geografie steeg van 10,6% naar 15,8%. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

74 Over die reizen onder meer: ARA, FA Cogels 40, H. Cogels, *Diverse bescheiden over de reis van Henri Cogels naar Italië* (1840); ARA, FA Cogels 35, H. Cogels, *Reisverslagen van Frankrijk en Londen* (1837, 1850); ARA, FA Cogels 54, A. van Havre, *Reisaantekeningen* (1850).

letterkunde en drama tekende Henri Cogels trouw in op de nieuwste *dictionnaires* en naslagwerken, en trachtte hij via regelmatige orders - de romans van Frances Trollope (1830-1840) of Chateaubriands

*Mémoires d'Outre-Tombe* (1848-1850) - een vinger aan de pols te houden van de moderne letteren. Leesvoer dat voor ontspanning en verstrooiing zorgde, vormde nog steeds een beduidende partij in de bibliotheek. Dankzij Consciences *Leeuw van Vlaanderen* (Antwerpen 1843), een handvol Engelstalige romans en enkele *Novelliere Italiano* kwam er ook een beetje meer kleur in het eentonige Franstalige leesdieet.[75]

Uit de lakmoesproef, waarbij men de boekenlijst uit 1864 naast de kwitanties van Ancelle legt, komt een - op het eerste zicht - min of meer eenvormig beeld naar voren. Dynamisch wordt het plaatje pas wanneer men ook naar overeenkomsten tussen individuele titels gaat peilen. Ongeveer vier op tien boeken die Henri Cogels in de vroege negentiende eeuw bij zijn favoriete boekverkopers bestelde, verschenen enkele decennia later immers niet meer op het appel. Letterlijk tientallen boeken leken onderweg verdwenen te zijn.[76] Weinig waardevolle uitgaven en functionele teksten deelden daarbij het zwaarst in de klappen. Waar Michauds complete *Biographie Universelle* (Parijs 1811-1828) of de verzamelde werken van Jean-Jacques Rousseau een meer dan behoorlijke kans op overleven maakten, was dat voor de bulk aan beduimelde stuiverromans, goedkope reisverhalen en eenvoudige gebedenboekjes veel minder waarschijnlijk.[77] De ravage was het grootst in de sectie kinderliteratuur. Van de talloze sprookjes, verhalenbundels, schoolboeken en pedagogische traktaten die Henri Cogels in de jaren '20 in overvloed voor zijn kinderen bestelde, bleef een kwarteeuw later omzeggens niets bewaard. Enkel de *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (Parijs 1820), die jonge studentjes een inleiding gaf op de kunst, religie, filosofie en andere thema's van de antieke Griekse samenleving, overleefde.[78]

Uiteraard zou de *partage* onvolledig kunnen zijn en hebben de klerken - om maar een hypothese op te werpen - tijdens hun inventarisatie bewust verzuimd om de groezelige, waardeloze kinderboeken te noteren. Dat lijkt echter weinig plausibel, omdat de inventaris wel degelijk een exemplaar van de *Amis de l'enfance*, een banale *Contes de la Reine de Navarre* en enkele andere klassieke titels uit de jeugdliteratuur bevat.[79] Dankzij Ancelles kwitanties wordt klaar en duidelijk dat die enkele kinderboeken in de *post mortem*-lijst slechts een onbeduidend restant vormen van een breed corpus dat door de jaren heen zoek raakte. Jammer genoeg valt er weinig met zekerheid te zeggen over de oorzaken. Mogelijk werden veel van de ABC-boeken, grammatica's, school- en kinderboeken letterlijk stukgelezen, gooide men ze achteloos weg toen de kinderen uit huis trokken of werden ze via een tweedehandsboekhandel

75 Naast Franse teksten (91,3%) dook er nu in de marge ook wat Italiaans (2,1%), Nederlands (1,7%) en Engels (1,4%) op. Ook Latijnse boeken kwamen weinig voor (2,8%). ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

76 Van de 285 items die Henri Cogels bij Ancelle en Berthot bestelde, duiken er slechts 156 (54,7%) weer in de bibliotheek op. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

77 De bewaarde boeken hadden een gemiddelde aankoopwaarde van 18 *francs*, terwijl de 'verloren' boeken op slechts 10 *francs* afklokten. Berekening op basis van: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

78 Van de 23 kinderboeken was er in 1864 nog nauwelijks 4% bewaard. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

79 ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

te gelde gemaakt. Kinderlectuur was bovendien lang niet de enige categorie waar boeken verdwenen. Religieuze teksten, geografie, taal- en letterkunde werden

door de jaren heen eveneens grondig uitgedund en geschoond. Louter in biografieën en geschiedenis leken de Cogels iets behoudsgezinder.[80]

Kenmerkend voor dat proces was dat de familie van Henri bijvoorbeeld wel een peperduur pronkstuk als de bijbel van Lefèvre koesterde, terwijl de talloze *livres de prières*, die slechts enkele centiemen waard waren, onvindbaar bleken.[81] Opvallend veel boeken raakten ook zoek onder het kopje taal- en letterkunde. Weg waren bijvoorbeeld *Les veillées du chateau* (Parijs 1803), maar ook Pigault-Lebruns *Angélique et Jeanneton* (Brussel 1819), *La Cabane dans les bois* (Parijs 1823) of de *Les soirées d'hiver* (Parijs 1818), terwijl ook duurdere uitgaven zoals de verzamelde *OEuvres* van Corneille, Colardeau of Picard soms ontbraken.[82] Wat er precies met die boeken gebeurde, valt ook in dit geval moeilijk te achterhalen. Mogelijk licht het kwitantieboek van Ancelle echter een tipje van de sluier op. Op 13 november 1822 noteerde de Antwerpse boekhandelaar immers voor het eerst een debetsaldo op de rekening. Cogels kreeg volgens de nota een forse 64 *francs* terugbetaald: *reçu a compte provenant de la vente.*[83] Hoewel er andere interpretaties mogelijk zijn, lijkt die passage te slaan op de verkoop van boeken. Was het onwaarschijnlijk dat Henri Cogels, die verzot was op *nouveautés*, bij die gelegenheid een deel van zijn oude boeken van de hand deed?

Dergelijke opruimingen zouden kunnen verklaren waarom veel van de oudere, in de jaren '20 aangekochte romans, woordenboeken, theaterbundels, maar ook religieuze manualen, topografische beschrijvingen en historische werken, niet in de *partage* opduiken, terwijl vergelijkbare - maar recentere - teksten wel in de inventaris verschijnen. Wanneer die hypothese correct zou zijn - op dit punt hoort beslist een vraagteken - dan zijn de consequenties beduidend. Cogels' leespatroon markeert dan immers een fundamentele breuk met de bijna sacrale omgang met boeken in het ancien régime die quasi ongeacht hun ouderdom eeuwenlang gekoesterd, bewaard en overgeërfd werden.[84] Daarentegen leek Henri veel van zijn boeken, toen ze niet langer *en vogue* waren en hun actualiteitswaarde verloren hadden, eenvoudigweg van de hand te doen. Cogels' omgang met boeken oogt daarbij erg eigentijds, utilitair en functioneel. Forse prijsdalingen in de waarde van boeken geven die onbestendige hypothese iets meer houvast. Uit de schattingen die men in 1864 van Cogels' bibliotheek maakte, blijkt dat het gros van Ancelles boeken al na enkele decennia minder dan een vierde van hun oorspronkelijke prijs waard waren. Kennelijk

80 Waar 52% van de religieuze teksten verloren ging en 57% van geografie was dat slechts 34% in geschiedenis. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

81 'La Bible, ed. de Lefevre, 1e à 4e livre': ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle* (17 juni 1828); 'La bible en français (lefebvre)': ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865).

82 Van taal- en letterkunde raakte zo'n 49% zoek. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

83 ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (13 nov. 1822).

84 Opvallend grote partijen boeken werden in de zeventiende en achttiende eeuw vaak van vader op zoon overgeërfd en vlekkeloos in de eigen bibliotheek geïntegreerd. Lees bijvoorbeeld: Delsaerdt en Vanysacker, 'Boeken erven en verwerven'; Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées*, 122.

resulteerde het vroegnegentiende-eeuwse verlangen naar *nouveautés* en het misprijzen voor oudmodische (uitgezonderd antiquarische) boeken in een nieuwe, vlijmscherpe prijszetting.[85]

85 Van de aankoopwaarde van Ancelles boeken bleef in de schatting van de *partage* gemiddeld nog 27,4% over. De mediaan ligt op 24%. Vergelijk: ARA, FA Cogels 41, *Partage de livres et gravures* (1864-1865); ARA, FA Cogels 41, *Levering van boeken aan Henri Cogels door Ancelle en Berthot* (1820-1830).

## Conclusie: hypotheses en revisies

Cogels' kwitanties zijn erg bijzondere bronnen. Toch leveren de rekeningen pas echt vuurwerk op in combinatie met de *post mortem*-lijst uit 1864. Dankzij dat uitzonderlijke materiaal kunnen enkele voorzichtige hypotheses en revisies geformuleerd worden. Antwerpen was in de negentiende eeuw verre van een boekenloze stad. Hoewel de productie scherp daalde en talloze uitgeverijen bankroet gingen, was de consumptie en distributie van boeken - althans vanuit Cogels' kwitanties beschouwd - springlevend. Henri kocht een opvallend brede waaier aan internationale literatuur die hij zonder veel moeite bij zijn lokale *libraire* kon bestellen. Naast traditionele genres zoals religie, recht en functionele teksten vulden ook andere categorieën zoals taal- en letterkunde, exotische reisverhalen en populaire geschiedenissen het Antwerpse leesdieet aan en verleenden er een trendy en modern elan aan. Nieuwe lezersgroepen zoals kinderen werden langzaamaan geïntegreerd. François Ancelle legde ook feilloos beslag op kersverse *nouveautés* en informeerde zijn klantenbestand via courante technieken zoals prospectussen en brochures regelmatig over die nieuwe fondsen. Cogels' boekbezit lijkt daarmee een aantal opvallende overeenkomsten te vertonen met het archetype van de nieuwe lezer uit de Leesrevolutie. Om zijn leeshonger te stillen, bestelde Henri niet alleen veel boeken maar had hij er ook betrekkelijk hoge bedragen voor veil. Met zijn ruime belangstelling voor taal- en letterkunde, geschiedenis en topografie kreeg zijn bibliotheek een werelds en veelzijdig karakter. Cogels had ook een bijzonder scherpe neus voor nieuwigheden en pas verschenen boeken. Dankzij Ancelles kwitanties kan er aan de hypothese van de Leesrevolutie met enige voorzichtigheid nog een laagje worden toegevoegd. Losse gegevens uit het klantenboek lijken er immers op te wijzen dat de levenscyclus van boeken in de vroege negentiende eeuw gevoelig korter werd. Opruimingen leken er op gezette tijdstippen voor te zorgen dat de oude edities met een lage actualiteitswaarde plaats maakten voor fonkelnieuwe, eigentijdse boeken.

Uiteraard blijft de hamvraag over de representativiteit van Henri Cogels' *micro storia* als een zwaard van Damocles boven de conclusies hangen. Voorlopig is het immers koffiedik kijken of men de wijze waarop de Antwerpse politicus met zijn boeken omsprong mag uitvergroten, dan wel als exceptioneel of hyperpersoonlijk moet beschouwen. Jammer genoeg biedt de lokale context weinig of geen houvast. Negentiende- eeuwse leesgeschiedenis in Antwerpen - en bij uitbreiding in België - blijft immers braakliggend terrein. Op internationaal niveau zijn er wel enkele studies voorhanden. Franse, Nederlandse en Engelse analyses van klantenboeken laten zien dat Engelsings nieuwe lezers - die zoals Cogels meer, gevarieerder, wereldser en extensiever leken te lezen - wel bestonden, maar hooguit een erg bescheiden groep uit de stedelijke toplaag vormden. Waar middengroepen een beroep deden op commerciële bibliotheken en leesgezelschappen om iets van dat nieuwe ideaal op te pikken, bleef het boek tot in de late negentiende eeuw een bijzonder schaars goed in lagere sociale groepen. Cogels' kwitanties - maar ook tal van andere klantenboeken, veilingcatalogi en egodocumenten die elders bestudeerd werden - tonen met andere woorden met verve aan dat er allicht wel sprake was van een *Leserevolution* maar dat die omwenteling louter in de huizen van de steenrijke elite en de betere middengroepen voelbaar was. Uiteraard zou het bijzonder mooi zijn om ook de prikkelende hypothese over Cogels' regelmatige opruimingen en zijn dynamische

omgang met boeken te kunnen uitvergroten. Omwille van de unieke combinatie van schaarse kwitanties en een *post mortem*-lijst lijkt dat een moeilijke maar uitdagende opdracht.

## Samenvatting

Van 1820 tot 1830 hield de Antwerpse boekverkoper François Ancelle een register bij van de leveringen aan één van zijn klanten. Nauwkeurig werden de talloze kalenders en almanakken, de pamfletten, het schrijfgerei en de honderden boeken opgetekend die de Antwerpse politicus Henri Cogels bijna dagelijks bestelde. Bovendien bleven ook de registers bewaard van de orders die Henri bij de Brusselse *libraire* Berthot plaatste. Uiteraard lenen die bronnen zich om een minutieuze reconstructie van Henri's koopgedrag (en leesprofiel) te maken, maar kunnen ze ook ingezet worden om het bijzonder negatieve beeld van de negentiende eeuw als de *siècle de malheur* van de Antwerpse boekhandel te nuanceren. Hoewel tal van gevestigde uitgeverijen en drukkerijen failliet gingen, leek de consumptie van het boek - door het prisma van Ancelles rekeningen - springlevend. Cogels was immers in staat om een brede waaier aan internationaal leesvoer te bestellen: van traditionele genres zoals religie, recht en geschiedenis tot de nieuwste romans en klassieke literatuur die in de negentiende eeuw *en vogue* was. Daarbij leek Henri vooral gebeten op nieuwigheden want het gros van zijn boeken werd kort na verschijnen aangeschaft. Hoewel omzichtigheid geboden blijft, lijkt Cogels' koopgedrag (en leesprofiel) enkele overeenkomsten te vertonen met het archetype van de nieuwe lezer uit de omstreden theorie van de Leesrevolutie.

Wanneer men achttiende-eeuwse Antwerpse veilingcatalogi voor ogen houdt, lijkt Cogels' leeswijze op slag een stuk wereldser en gevarieerder. Religieuze geschriften, klassieke teksten en andere traditionele genres werden in zijn bibliotheek immers volkomen verdrongen door een overvloed aan lichtvoetige lectuur. Uiteraard is dat verschijnen van een nieuw soort lezer in de negentiende eeuw ook in eerdere studies uitvoerig gedocumenteerd, onder meer in de analyses over Middelburg, Zwolle en andere Nederlandse steden, waar de elite zich een min of meer analoog leespatroon eigen maakte. Cogels' rekeningen leveren pas echt vernieuwende inzichten op wanneer men ze gaat vergelijken met de *post mortem* lijst die in 1864 na de dood van zijn weduwe werd opgesteld.

Diverse boeken blijken onderweg zoek geraakt, waarbij de ravage het grootst was onder het alledaagse leesvoer. Enkele aanwijzingen in het kwitantieboek lijken in de richting van regelmatige opruimingen te wijzen, waarbij Henri verouderde en oudmodische boeken van de hand deed. Als die hypothese correct is dan markeert Cogels' kwitantieboek een radicale omwenteling in de omgang met het boek. Boeken leken niet langer aanzien te worden als een prestigieus en waardevol goed dat decennialang met zorg bewaard werd, maar steeds vaker te fungeren als wegwerpproduct dat eenvoudigweg gedumpt werd toen de actualiteitswaarde daalde.



## Summary

From 1820 till 1830, the Antwerp bookseller François Ancelle took a painstaking effort to keep a receipt book for the daily deliveries to one of his customers. Calendars and almanacs, pamphlets, writing materials and a myriad of books and bindings, ordered by the wealthy Antwerp politician Henri Cogels, were thereby meticulously

registered. Cogels' fascination with all sorts of books is also mirrored in a similar orderbook kept by the Brussels *libraire* Simon Berthot. Obviously, these documents can be used to write a detailed *micro storia* of Henri's buying (and reading) practices, but they may also cast some doubts on the prevailing image of the early nineteenth century as the *siècle de malheur* of Antwerp book trade. While some well-established publishers and printers faced bankruptcy, consumption of books seemed to thrive. Using his Ancelle or Berthot account Cogels was able to order a wide range of international reading material: from traditional genres such as law, religion and history to 'new' novels and *belles lettres*, which were en vogue in the nineteenth century. Moreover, Henri seemed to be particularly fond of novelties since the major part of his books were obtained shortly after pressrelease. Cogels' buying (and reading) profile therefore seems to fit to some extent in the highly controversial theory of the Reading Revolution.

Compared to the yardstick of eighteenth century auction catalogues Henri developed a more secular and varied taste

as the category of religious literature dwindled and the acquisition of all sorts of light reading material boomed. On the local scene this appearance of a ‘modern’ kind of reader in Antwerp may be a novelty, but its emergence was documented much earlier on an international forum, for example in research on Middelburg, Zwolle and other Dutch towns, where elite burghers were reading in a more or less analogous way. Cogels' material only adds a layer to our knowledge due to a careful comparison of the receipt book and the *post mortem* list of books, which was drawn up in 1864, shortly after the decease of Henri's widow. Dozens of books bought by Henri in the early nineteenth century were missing in the *post mortem* list sparing only the most valuable volumes. Some evidence in the receipt book points to regular clearances and sales whereby Henri sold off his outdated books and literature. When this hypothesis holds true, Cogels' receipts mark a crucial shift in the handling of books, evolving from highly prestigious and valuable goods stored for decades to a disposable product with a relatively short life-cycle.

# Notities

## Francine de Nave
## Van Plantijnse werkbibliotheek tot unesco-Werelderfgoed
## Beknopte presentatie van de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus/ Prentenkabinet unesco-Werelderfgoed

Op 17 juli 2005 werd de oude Officina Plantiniana door de vertegenwoordigers van 21 landen, verenigd in het UNESCO World Heritage Committee, ingeschreven in de exclusieve 'Lijst van het Werelderfgoed' van de UNESCO. Daarmee werd dit historische pand internationaal erkend als een monument van universele waarde voor de mensheid. In overeenstemming met het aldus verworven prestige werd de officiële benaming bij besluit van het College van Burgemeester en Schepenen van de Stad Antwerpen op 7 juli 2006 aangepast tot 'Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet UNESCO-Werelderfgoed'. De datum van 17 juli 2005 is zo de belangrijkste geworden in de geschiedenis van de in het complex overgeleverde Officina Plantiniana, althans na deze van 5 april 1555, toen de drukkerij werd opgericht door de Fransman Christoffel Plantin.[1]

Dankzij de controle van de UNESCO en de Vlaamse Overheid is de toekomst van het unieke Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus verzekerd. Deze mondiale bewaking geldt met name de stipte invulling van de twee vereisten die de UNESCO aan de bezitters van Werelderfgoed oplegt: de optimale instandhouding en de maximale openstelling voor het publiek. Aan sites van wereldniveau legt de UNESCO immers een voorbeeldfunctie op het terrein van de erfgoedzorg op. Die heeft niet alleen betrekking op hun exemplarisch en integraal behoud in situ, maar ook op hun aantrekkelijke publieke valorisering. Voor het Complex Plantin-Moretus betreft dit niet alleen het historisch monument, maar ook zijn patrimonium. Op 17 juli 2005 verkreeg daarmee ook zijn bibliotheek het statuut van werelderfgoed. Dat staat met zoveel woorden te lezen in het persbericht dat de UNESCO op zijn website publiceerde op 18 juli 2005. Het gaat hier dan ook om een bijzonder belangrijke entiteit, samengesteld uit enerzijds een oude erfgoedbibliotheek en anderzijds een dienstverlenende, tweeledige vakbibliotheek met momenteel 8500 titels over de geschiedenis van de boekdrukkunst, de Officina Plantiniana en haar bedrijfsleiders, het humanisme en de wetenschappen in de Nederlanden en de kunstcollecties in het Plantijnse Huis, naast 7500 titels met betrekking tot de Antwerpse prent- en tekenkunst, de grafische technieken en de iconografie van Antwerpen.

Van het grootste belang is vanzelfsprekend de oude erfgoedbibliotheek. Haar geschiedenis, die tot het einde van 1563 opklimt, is bekend. Kort na het heropstarten van de Plantijnse drukkerij onder de vorm van een vennootschap in 1563 is Plantin overgegaan tot de aankoop van een eerste pakket boeken 'pour le service cotidien ou futur de l'imprimerie.' Hij creëerde daarmee een werkbibliotheek, samengesteld

1 Meer over de erkenning als UNESCO-Werelderfgoed in F. de Nave, 'Van Officina Plantiniana tot UNESCO-Werelderfgoed. Het 'Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus' te Antwerpen' in *De Gulden Passer*, 85 (2007), 7-20.

uit woordenboeken en bijbeledities ten gerieve van de proeflezers. Hij verrijkte ze verder met kostbare handschriften voor de samenstelling van de tekstedities van kerkvaders en klassieke auteurs die toen op het getouw ston-

den in zijn Officina. Plantins commerciële ingesteldheid liet hem niet systematisch verder zorgen voor de opname van alle eigen drukken en edities, want hij wilde die zo mogelijk in hun gehele oplage verkopen. Buiten handschriften, incunabelen en publicaties van concurrerende drukkers schafte Plantin ook nog uitzonderlijk en eerder toevallig werken aan om vrienden en kennissen te helpen, een praktijk die omgekeerd ook een aantal schenkingen en nalatenschappen bewerkte. Daardoor verkreeg zijn bibliotheek een bij uitstek utilitair karakter, met boeken die dienstig waren voor de werking van het bedrijf.

Eenzelfde nutskarakter behield de bibliotheek ook onder zijn schoonzoon en opvolger Jan I Moretus, die in de jaren 1589-1610 de belangrijkste drukker was van de contrareformatie. Een nieuwe gedaante verkreeg de collectie pas onder Plantins geleerde kleinzoon Balthasar I Moretus. In de jaren 1610-1641 koppelde hij de bibliotheek los van de drukkerij om haar verder uit te bouwen met eigen uitgaven en publicaties van andere uitgevers-drukkers. Door haar groeiende omvang verschoof het utilitaire karakter meteen naar het achterplan. Mede onder invloed van zijn vroegere praeceptor en vriend des huizes Justus Lipsius, de leider van het posthumanisme in de Zuidelijke Nederlanden, evolueerde ze daarbij tot een rijk gediversifieerde privébibliotheek met een humanistisch cachet.

Balthasar II Moretus, de onmiddellijke opvolger van Balthasar I, zorgde in de jaren 1641-1674 voor verdere verrijking. Daardoor telde de bibliotheek omstreeks 1675 niet minder dan 2.895 gedrukte werken en was ze nagenoeg verviervoudigd ten opzichte van de situatie in 1592, toen ze uit 728 gedrukte werken (waaronder 15 incunabelen) en 83 manuscripten was samengesteld. Omstreeks 1700 kwam haar voortdurende groeiproces echter tot stilstand: de latere Moretussen waren minder in boek en bibliotheek geïnteresseerd dan in financiële ondernemingen buiten het boekbedrijf. Pas in de late achttiende en in de eerste jaren van de negentiende eeuw zorgde een bibliofiele Moretus, die waarschijnlijk te identificeren is als Ludovicus-Franciscus-Xaverius Moretus († 1820), voor verdere uitbouw. Zijn aankopen van handschriften, incunabelen en talrijke tot dusver ontbrekende Plantin- en Moretusdrukken zijn dan ook bepalend geweest voor de uiteindelijke samenstelling en omvang van de collectie. Op 20 april 1876 kocht de Stad Antwerpen met de steun van de Belgische staat de nagenoeg 500 manuscripten en 9000 oude banden van Jonkheer Edward Moretus aan als onderdeel van het Plantijnse huis.

Sindsdien werd deze bibliotheek stelselmatig verder uitgebouwd; vandaag telt ze niet minder dan 638 handschriften en ongeveer 25.000 volumes oude gedrukte werken, waaronder 149 incunabelen. Internationaal beschouwd bevat deze bibliotheek de meest volledige collectie Plantin- en Moretusdrukken en -edities op wereldvlak naast een zeer belangrijke handschriftenverzameling. Ook op het gebied van de Antwerpse drukpersproductie *buiten* de Officina Plantiniana is ze als een vooraanstaande verzameling te beschouwen.[2]

Van haar onderscheiden fondsen is haar handschriftencollectie internationaal bekend omwille van de fraaie kronieken van Johan Froissard, een meesterwerk van vijftiende-eeuwse Vlaamse miniatuurkunst, en vooral door de prachtige bijbel

2 Voor nadere toelichtingen over de wordingsgeschiedenis en de fondsen van deze bibliotheek cfr. F. de Nave, *Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.* I: *De bibliotheek*, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 1985 (Publikaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet [1]).

aangemaakt voor koning Wenceslas IV van Bohemen (1403). Naast dit prachtige getuigenis van de bloeiende Praagse miniatuurkunst vormt het verluchte karolingische dubbelhandschrift met het *Carmen Paschale* van Caelius Sedulius en de *Epigram-*

*mata* van Prosperus een ander topstuk. Plantin verkreeg dit laatste handschrift in 1581 uit de nalatenschap van zijn vriend en medewerker Theodoor Poelman. Deze volder-filoloog had jarenlang in zijn opdracht tekstedities verzorgd.

Van de incunabelverzameling is de driedelige, 36-regelige Gutenbergbijbel van ca. 1458 (niet later dan 1461) de blikvanger bij uitstek. Van deze bijbel, die Plantin wellicht aan het einde van de jaren 1560 verwierf ter voorbereiding van de Polyglotbijbel, waren aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in de hele wereld nog slechts 13 exemplaren bewaard. De bijbel van het Museum Plantin-Moretus behoort daarbij tot de zeldzame goed geconserveerde exemplaren; het is bovendien het enige dat in België aanwezig is. Naast dit pronkstuk bevat de incunabelcollectie ook talrijke Duitse en Italiaanse drukken, onder meer werk van Aldus Manutius, evenals Franse en Noord-Nederlandse publicaties. Deze verzameling is ook en vooral van belang voor de geschiedenis van de Antwerpse boekdrukkunst. Onder de Antwerpse incunabelen bevindt zich bijvoorbeeld het tweede oudste te Antwerpen gedrukte boek, *Den Spieghel ofte een reghel der Kersten ghelove ofte der kersten eewe*, dat op 29 april 1482 van de persen kwam van Mathias van der Goes. In dit deelfonds is ook de vroegste typografie van de Zuidelijke Nederlanden vertegenwoordigd met werken van Dirk Martens en de Bruggeling Colard Mansion.

Maar natuurlijk zijn het werken gedrukt na 1540 die het hoofdbestanddeel van deze bibliotheek uitmaken. De bij benadering 50.000 titels zijn overwegend Plantin- en Moretusdrukken en -edities, naast werk van vele andere drukkers uit binnen- en buitenland zoals de Estiennes, het belangrijkste zestiende-eeuwse Franse drukkersgeslacht (met een zestigtal werken) en de Elseviers in Holland (met een honderdtal publicaties). Hoewel het leeuwendeel van deze verzameling gevormd wordt door producten van de Antwerpse drukpers en bij uitbreiding van de Nederlanden, heeft deze collectie met haar rijkdom aan Spaanse, Portugese, Italiaanse, Duitse, Franse, Zwitserse en Engelse drukken ook een wezenlijk internationaal karakter.

Inhoudelijk is dit fonds vooral samengesteld uit bijbeledities en uitgaven van godsdienstige en liturgische werken, missalen, brevieren en theologische traktaten. Talrijk zijn ook de edities van kerkvaders en klassieke Griekse en Latijnse auteurs. Kleinere, maar daarom niet minder belangrijke deelcollecties betreffen werken over boekhouding en arithmetica, cartografie (met onder meer de eerste atlas uit de geschiedenis, samengesteld door Abraham Ortelius en in 1570 te Antwerpen gedrukt door Willem Silvius, en de eerste moderne zeeatlas uit de geschiedenis, samengesteld door Lucas Jansz Waghenaer en gedrukt door Christoffel Plantin te Leiden in 1584), anatomie en geneeskunde, botanica, lexicografie, rechtsleer, geschiedenis en archeologie. De grootste geleerden van de zestiende eeuw zijn vertegenwoordigd, zoals de botanici Rembertus Dodonaeus, Carolus Clusius en Mathias Lobelius, de anatomisten Andreas Vesalius en Juan Valverde, de cartografen Gemma Frisius, Gerard Mercator en Abraham Ortelius, de wiskundige Simon Stevin, de theoloog Benedictus Arias Montanus, de grondlegger van de Nederlandse lexicografie en tevens Plantins meest beroemde proeflezer Cornelis Kiliaan, de humanist Desiderius Erasmus en de politiek filosoof en humanistisch filoloog Justus Lipsius. In het verlengde van de activiteit van de filologen die betrokken waren bij de totstandkoming van de ‘Biblia Regia’, onder wie Plantins schoonzoon Franciscus Raphelengius, telt de oude bibliotheek ook een aantal in het Arabisch gedrukte werken. Naast

Hebreeuwse drukken en edities, vaak relicten van Plantijns internationale bedrijvigheid op het terrein van de Hebreeuwse productie

vanaf 1564,[3] omvat de oude bibliotheek ook een belangrijke verzameling actualiteitsliteratuur met uitgaven van Blijde Inkomsten, lijkstoeten, plakkaten en ordonnanties, pamfletten en nieuwstijdingen. Onder deze laatste ook exemplaren van de eerste echte periodieke nieuwsbladen, die vanaf 1618 door Abraham Verhoeven in omloop werden gebracht. Moderne literaire werken waaronder eigen dichtwerk van Plantin, biografische studies en muziekdrukken komen daarentegen vrij uitzonderlijk voor.

Ten slotte is de oude bibliotheek ook twee zeer kostbare bibliofiele verzamelingen rijk, nl. de Max Hornverzameling en het 'Ensemble Emile Verhaeren - René Vandevoir'.[4] Met fraaie juweeltjes van negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische en Franse bindkunst vormen deze beide collecties een waardig sluitstuk van de kostbare boekbandenverzameling, die opklimt tot ca. 1240 met de oudst bekende paneelstempel, een blindstempel, aangemaakt door of op initiatief van de Antwerpse priester Wouter van Duffel. Deze collectie telt als blikvangers ook eigen banden van Christoffel Plantin, die in zijn eerste Antwerpse jaren als boekbinder - lederbewerker bedrijvig was.[5]

Het geheel van deze erfgoedbibliotheek werd vanaf 1877 volledig gecatalogiseerd door of onder leiding van de opeenvolgende conservatoren van het museum. In uitvoering van de UNESCO-opdracht van maximale publieke openstelling van de collecties wordt vandaag volop gewerkt aan haar ontsluiting door een online publiekscatalogus. Het opzet is dan ook dat deze boekenrijkdom volledig raadpleegbaar wordt via enerzijds de online catalogus van de Universiteit Antwerpen en de Antwerpse stedelijke bibiotheken en anderzijds de webpagina van de stad Antwerpen (erfgoedbibliotheken) met links in de eigen webpagina van het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet in het Engels, Frans en Nederlands via http://anet.ua.ac.be/desktop/mpm. Op 17 juni 2008 waren buiten de 6792 titels van de moderne vakbibliotheek in totaal reeds 10.355 oude gedrukte werken in Brocade ingevoerd, waaronder 149 incunabelen, 503 postincunabelen en 9703 drukken uit de periode 1541-1800.[6]

Ook langs andere wegen wordt de inhoud van deze bibliotheek stelselmatig bekendgemaakt. Zo staat de samenstelling van de bibliografie van alle drukken en

3 F. de Nave, 'Preface' in Albert van der Heide, *Hebraica Veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists. Catalogue to the exhibition 'Hebraica Veritas'. 16 May - 17 August 2008*, Antwerpen 2008, 11-12.

4 Deze banden werden beschreven in *Le Salon Emile Verhaeren. Donations du Président René Vandevoir au Musée Plantin-Moretus à Anvers. Catalogue de la Collection rédigé par René Vandevoir (†)*, *Président de Chambre à la Cour d'Appel de Douai*, *complété et mis au point par M^lle^ le Docteur Francine de Nave*, *Conservateur du Musée Plantin-Moretus et du Cabinet des Estampes à Anvers. Het Salon Emile Verhaeren. Schenking Voorzitter René Vandevoir aan het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. Catalogus van de verzameling door René Vandevoir (†)*, *Kamervoorzitter bij het Hof van Beroep te Douai*, *aangevuld en bijgewerkt door Dr. Francine de Nave*, *Conservator van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen*, Antwerpen, Museum Plantin, 1987.

5 Over de kostbare boekbanden in deze bibliotheek zie men J. Storm van Leeuwen en E. Cockx-Indestege, *Blind bestempeld en rijk verguld. Boekbanden uit zes eeuwen in het Museum Plantin-Moretus. Catalogus bij de tentoonstelling 15 oktober 2005 - januari 2006*, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, 2005.

6 Met dank aan Dr. Dirk Imhof, Conservator bibliotheken en archieven van het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet, voor het bezorgen van de kwantitatieve registratiegegevens.

edities bezorgd door Jan I Moretus op het getouw en is de samenstelling van een repertorium van initialen in zestiende-eeuwse Antwerpse drukken recent opgestart. Anderzijds behandelen de door het museum georganiseerde tentoonstellingen met begeleidende

wetenschappelijke catalogus voor een groot deel drukken en edities uit eigen bezit. De verspreiding van de betreffende catalogi, zo mogelijk in vertaling, dient de internationale bekendmaking vanuit diverse invalshoeken van de inhoud van deze bibliotheek. Dat gebeurt ook via het bruiklenen van drukken en edities aan jaarlijks gemiddeld dertig tentoonstellingen in binnen- en buitenland, wat ook hun verder onderzoek ten goede komt. De bevraging van het Complex Plantin-Moretus als bruikleengevende instelling is daarbij het resultaat van jarenlange internationale netwerkvorming, onder meer door lidmaatschap van diverse vakverenigingen en de totstandkoming van internationale samenwerkingsakkoorden. In dit verband wil de instelling alvast graag verdere contacten onderhouden en haar medewerking verlenen aan initiatieven van andere erfgoedbibliotheken in binnen- en buitenland.

**Dirk Imhof**

# Aanwinsten van oude drukken voor het Museum Plantin-Moretus in 2007

Het aankopen van nog ontbrekende Plantin- en Moretusdrukken voor het Museum Plantin-Moretus blijft een boeiende aangelegenheid. Hoewel het voor de liefhebber van drukken van de *Officina Plantiniana* altijd wel prettig is imponerende en mooi geïllustreerde luxe-edities te kunnen verwerven zoals het ingekleurd missaal van 1613 enkele jaren geleden - zie jaargang 2004 van *De Gulden Passer* - levert de aankoop van kleinere en minder spectaculaire drukken ook altijd onverwachte en bijkomende informatie op die de aanschaf minstens even interessant maakt. Dit was vast en zeker het geval voor de aanwinsten van 2007.

## Drukken van Christoffel Plantijn

Plantijn was bekend voor zijn goedkope uitgaven van klassieke auteurs. Die drukte hij in grote oplagen, en regelmatig verschenen er herdrukken. Ondanks dit grote aantal gedrukte exemplaren is het aantal dat bewaard bleef, erg klein. Van sommige edities is zelfs geen enkel exemplaar bekend. Een van die edities waarvan Leon Voet bij de samenstelling van zijn *Plantin Press* slechts enkele katernen kende, was Cicero's *De officiis libri III*, uitgegeven door Plantijn in 1565.[1] Terwijl eerder al het Cultura Fonds in 1990 een dergelijke druk kon aankopen, wist nu ook het Museum Plantin-Moretus bij een Engelse handelaar de hand te leggen op een exemplaar voor de bibliotheek.[2]

Plantijns editie van Cicero's *De officiis* was een nieuwe versie van de editie die in 1561 in Venetië bij Paulus Manutius was verschenen. Behalve het werk *De officiis* bevat ze nog een aantal andere werken van Cicero of werken die aan hem werden toegeschreven: *Cato maior vel de senectute*; *Laelius vel de amicitia*; *Paradoxa Stoicorum sex* en *Somnium Scipionis*, *ex libro sexto de Reipublica.* Het bestaan van een mogelijke index op deze editie is onduidelijk. In zijn kostprijsberekening gaf Plantijn namelijk aan dat hij een zekere Quentin Stenhartsius vijf gulden had betaald voor het samenstellen van een index van ongeveer 72 pagina's. Hij vermeldde tevens hoeveel hij had uitgegeven voor het nodige papier en voor het zetten en drukken ervan. Noch in het exemplaar van het Cultura Fonds noch in het nieuwe exemplaar in het Museum Plantin-Moretus komt deze index echter voor, hoewel hij wel degelijk staat aangekondigd op de titelpagina als *Index rerum*, *& verborum.* Mogelijk werd hij te laat geleverd en dus niet of slechts aan een deel van de oplage toegevoegd.

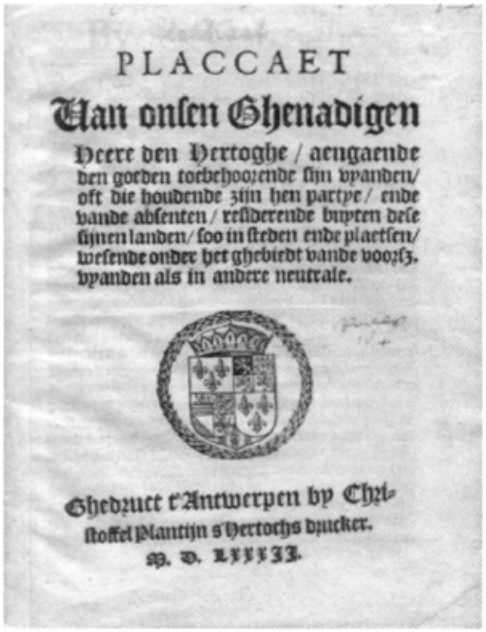
Bloemlezingen uit klassieke auteurs waren in de zestiende eeuw enorm populair en ook Plantijn gaf verschillende van zulke verzamelingen uit. Zo waren er de anthologiëen *Flores et sententiae* uit Cicero, samengesteld door Gabriel Prateolus

1 Cf. Leon Voet en Jenny Voet-Grisolle, *The Plantin Press*, *1555-1589: a Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 dln., Amsterdam 1980-1983, nr. 964. [Voor verdere verwijzingen naar het werk is de afkorting PP gebruikt] Alleen katernen ABC en QRS, bewaard in MPM, Arch. 1230, *Theatri Flosculorum Plantinianae officinae*, waren bekend.

2 Cat. nr. 8-720. Voor het exemplaar in het Cultura Fonds zie *1589-1989 Labore et Constantia: A Collection of 510 Editions Issued by Christopher Plantin from 1555 till 1589*, ed. Claude Sorgeloos, Brussel 1990, nr. 185.

(PP 981-982), en de *Sententiae selectae* uit Cicero, Demosthenes en Terentius samengesteld door Petrus Lagnerius (PP 983-988). Ook een aparte bloemlezing uit de komedies van de dichter

Terentius werd door Plantijn gepubliceerd, naast de edities met de volledige teksten van deze komedies. Na de *editio princeps* van 1564, *Flores*, *seu formulae loquendi*, *ex P. Terentii comoediis excerptae*, *quibus interpretatio addita est in gratiam puerorum* (PP 2290), verschenen nog edities in 1566 (PP 2291), 1568 (PP 2292), 1573 (PP 2293) en 1584 (PP 2294), dus ongetwijfeld een zeer succesvolle uitgave. Alle waren in het handige sedecimo-formaat zodat ze gemakkelijk geraadpleegd konden worden. Deze bloemlezing uit Terentius was al veel eerder samengesteld door Cornelius Grapheus en voor het eerst ter perse gelegd in 1530 door Joannes Grapheus (*Terentiae phraseos flosculi*).[3] De editie van Plantijn lijkt de eerste te zijn geweest met een Franse vertaling. Ze bevat een voorwoord tot de lezer van Grapheus, geschreven in 1556, twee jaar voor zijn overlijden. Vanaf de editie van 1566 werd ook een Nederlandse vertaling van de geselecteerde zinnen toegevoegd. Het voorwoord van de inmiddels overleden Grapheus, waarin oorspronkelijk de zin voorkwam 'Quo vero facilius atque avidius haec pueri ediscant, *Gallicam interpretationem* addidimus' werd aangepast tot 'Quo vero facilius atque avidius haec pueri ediscant, *Gallicam & Teutonicam interpretationem* addidimus.' (Opdat kinderen dit echter vlotter en liever uit het hoofd zouden leren, hebben we een Franse en een Nederlandse vertaling toegevoegd.) Wie de Nederlandse


PLACCAET

Van onsen Ghenadigen

Heere den Hertoghe / aengaende den goeden toebehoorende sijn vyanden / oft die houdende zijn hen partye / ende vande absenten / residerende buyten dese sijnen landen / soo in steden ende plaetsen / wesende onder het ghebiedt vande voorsz. vyanden als in andere neutrale.

Ghedruct t'Antwerpen by Christoffel Plantijn s'Hertochs drucker.

M. D. LXXXII.

*Placcaet van onsen ghenadighen heere den hertoghe*, *aengaende den goeden toebehoorende sijn vyanden*, Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1582: titelpagina (MPM, cat. nr. 4-246).

vertaling bezorgde, is niet bekend.

In 2007 kon het museum een exemplaar aankopen van een herdruk van deze bloemlezing die in 1568 verscheen.[4] Hiervan was tot nog toe alleen een exemplaar bekend in de Biblioteca Nacional te Madrid, naast de titelpagina in een archiefstuk uit het Plantijns archief. Het voorwoord van Grapheus is in deze editie gedateerd op 15 mei 1566, wat echter een zetfout moet zijn voor 15 mei 1556, de datum van het

3 Wouter Nijhoff en Maria Elisabeth Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923-1971, nr. 3925. Een andere editie verscheen in 1536 (voor een exemplaar, zie MPM A 3359).

4 Cat. nr. 8-714.

oorspronkelijke voorwoord in de editie van 1564, want in de tekst is voor het overige niets gewijzigd.

Zoals vaak het geval is met schoolboeken, zijn exemplaren van deze edities erg zeldzaam. Behalve de editie van 1568 vermeldt *The Plantin Press* van de uitgave van 1564 alleen een exemplaar in de University Library te Cambridge; van de editie van 1566 één in de Staats- und Stadtbibliothek te Augsburg, van de editie van 1573 één in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en ten slotte van de editie van 1584 één exemplaar in het Museum Plantin-Moretus.

Van Plantijn konden we in 2007 ook een aantal nog ontbrekende ordonnanties aankopen op de veiling van *The Romantic Agony* in Brussel. Plantijn drukte ordonnanties zowel voor de stad Antwerpen als voor koning Filips II. Toen François van Anjou in 1582 het bewind over de Nederlanden kreeg, was Plantijn er snel bij om zijn diensten aan te bieden en werd hij de hertogelijke drukker. Van de ordonnanties die hij voor Anjou ter perse legde, handelt er een over de goederen van vijandige personen die buiten de Nederlanden verbleven, het *Placcaet van onsen ghenadighen heere den hertoghe*, *aengaende den goeden toebe-*

*hoorende sijn vyanden* (1582). In *The Plantin Press* onderscheidde Leon Voet drie verschillende edities (PP 1195-1197) waarbij hij het onderscheid kenmerkte als 'Variant of preceding no.: same text in the same type but with changes in the title-page and text indicating that the publication has been reset' en 'Variant of preceding no. 1196: the title-page has been reset, but the text itself seems to be in the same type-composition.' Ook het nieuwe exemplaar zou afwijkingen in het zetsel vertonen volgens de veilingcatalogus. Bij nader toezien bleek er echter veel meer aan de hand te zijn. Het nieuw aangekochte exemplaar, dat niet in *The Plantin Press* beschreven is, was immers gericht aan de onderdanen in Gelderland, terwijl de andere versies bestemd waren voor die van het hertogdom Brabant.[5] Dit blijkt niet alleen uit de aanspreking op fol. A2r 'Onsen seer lieven ende getrouwen [...] in Gelderlant', maar ook uit de tekst op het einde waar gevraagd wordt het plakkaat bekend te maken 'alom binnen de steden ende vlecken van onsen furstendomme Gelre ende graeffschap Zutphen' (fol. B2v-B3r). De andere versies daarentegen dragen als aanspreking 'Onsen lieven ende getrouwen [...] in Brabant' en sluiten de tekst af met 'over alle onse steden ende plaetsen van onsen lande van Brabant, ende van Overmaze' (fol. B2v-B3r). Deze editie betekent dus veel meer dan louter een nieuw zetsel. Als er bij dit plakkaat een verschillende editie was voor de bewoners van Brabant en Gelderland, zou dit misschien ook het geval kunnen zijn bij andere ordonnanties. Het zal daarom nodig zijn de tekst van andere ordonnanties met meer aandacht te bekijken dan tot nog toe werd gedaan.[6]

Een tweede ordonnantie, gedrukt door Christoffel Plantijn, die op deze veiling werd aangekocht, was het *Placcart du roy nostre sire*, *touchant la moderation & declaration sur le fait du Xme denier des biens meubles*, gedrukt in 1571.[7] Deze editie komt helemaal niet voor in *The Plantin Press.* Wel was ze al opgenomen in *Belgica typographica* (nr. 2602). Terwijl de Nederlandse versie van deze ordonnantie, het *Placcaet onssheeren des conincx*, *aengaende die moderatie ende declaratie op tstuck vanden thienden penninck vande ruerende goeden*, gedrukt was in Brussel bij Michiel van Hamont, ging de Franse tekst bij Plantijn ter perse. Een ordonnantie van hetzelfde jaar 1571, de *Placcart et ordonnance du roy nostre sire*, *contenant le stil [...] pour procéder à l'execution du Xme dernier*, was al wel beschreven in *The Plantin Press* op basis van exemplaren bewaard in onder meer de Koninklijke Bibliotheek van België en de Universiteitsbibliotheek van Gent, maar bevond zich nog niet in de collectie van het Museum Plantin-Moretus. Daarom werd ze nu aangekocht.[8] Ten slotte waren bij dit lot nog twee andere ordonnanties begrepen waarvan het museum al een exemplaar bezat: de *Ordinancie ende edict [...] opt'stuck van creatie van renten*

5 Cat. nr. 4-246. Het exemplaar van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (E 49558) is eveneens bestemd voor de inwoners van Gelderland. Met dank aan Steven Van Impe voor deze informatie.

6 Bij de andere versies die voor het hertogdom Brabant bestemd waren, kan het onderscheid op deze manier worden gemaakt: 1) PP 1195 (ex. bv. MPM A 78(6)): de tekst begint op de versozijde van de titelpagina en telt 6 folio's; 2) PP 1196 (ex. bv. MPM R 16.28:55): de editie telt acht folio's en heeft op de titelpagina: 'den goedē' en 'sijne vyanden'; 3) PP 1197 (ex. in de Universiteitsbibliotheek Gent, cat. nr. Meul. 546, en MPM R 16.23: 104 met alleen katern A): de editie telt acht folio's en heeft op de titelpagina 'den goeden' en 'sijn vyanden'. Met dank aan Martine De Reu voor de informatie over het exemplaar bewaard in Gent.

7 Cat. nr. 4-247:2.

8 PP 2000. Cat nr. 4-249.

*in graene* van 1572 en het *Edict ende ordinantie [...] op de betalinghe [...] vande ceynsen* van 1587.[9]

9 PP 2001; cat. nr. 4-247:1 en PP 2040; cat. nr. 4-248.

De laatste Plantijndruk die het museum in 2007 verwierf, was een exemplaar van de *Epistolae decretales summorum pontificum*, *a Gregorio Nono Pontifice Maximo collectae*, een uitgave over kerkelijk recht van paus Gregorius IX.[10] Volgens het impressum was deze editie in 1570 te Parijs verschenen bij Jacobus Puteanus (= Jacques Dupuis). Het colofon vermeldt echter Plantijn als drukker.[11] Dit boek is inderdaad het tweede deel van Plantijns editie van het *Corpus iuris canonici* dat hij drukte in 1569-1570 (PP 1030). Dupuis, die in 1566 het koninklijk privilege voor Frankrijk had gekregen om deze editie uit te geven, liet het boek door Plantijn drukken en nam 500 exemplaren over.[12] Plantijn zelf nam 725 exemplaren voor zijn rekening, terwijl Petrus Bellerus voor de erfgenamen van Joannes Steelsius 400 exemplaren overnam. Een exemplaar met Plantijns impressum was reeds in de bibliotheek van het museum aanwezig, maar nog geen met het Parijse impressum.

## Jan I Moretus

In 2007 slaagde het museum erin nog een editie van een werk van Justus Lipsius, gedrukt door Jan I Moretus, aan te kopen bij een handelaar uit Californië. Het is de octavo-editie van zijn *Epistolica institutio: excepta è dictantis eius ore, anno MDLXXXVII mense iunio: adiunctum est Demetrii Phalerei eiusdem argumenti scriptum. Editio ultima*, verschenen in 1601.[13] Van de 62 edities van Lipsius, uitgegeven door Jan I Moretus, ontbreekt in de bibliotheek van het museum nu alleen nog de octavo-uitgave van de *Monita et exempla politica* van 1606.

## Balthasar II Moretus

Bij het verwerven van ontbrekende Plantijn- en Moretusdrukken lag tot nog toe vaak het accent op drukken van Christoffel Plantijn en Jan I

10 Cat. nr. 8-716.
11 'Excudebat Christophorus Plantinus Antverpiae [...] MDLXIX.
12 Voor de details van dit akkoord en de financiële regeling tussen de verschillende partijen zie PP 1030, n. 2 en 3.
13 Cat. nr. 8-715; F. Vander Haeghen-M.-Th. Lenger, *Bibliotheca Belgica: Bibliographie générale des Pays-Bas*, 7 dln, Brussel 1964-1975, III, p. 989, nr. L-336.




Frontispice bij Wilbrand Weischer, *E□θαναση□α sive considerationes triginta*, *quibus homo moribundus adversus mortis horrorem excitari possit animarique*, Antwerpen, Balthasar II Moretus, 1666 (MPM, cat. nr. 8-717).

Moretus. Die zijn immers het best bekend door *The Plantin Press* en eigen onderzoek over Jan Moretus zodat hun uitgeversfonds al in kaart is gebracht en gemakkelijk gezocht kan worden naar wat nog ontbreekt. Het museum wil in de toekomst de aandacht eveneens richten op de productie van de latere Moretussen. Daarvoor moeten meer ontbrekende edities van de latere zeventiende en de achttiende eeuw worden aangeschaft. In 2007 kochten we zo een onbekende uitgave van Balthasar II Moretus: het werk *E□θαναση□α sive considerationes triginta*, *quibus homo moribundus adversus mortis horrorem excitari possit animarique* van Wilbrand Weischer, gedrukt in 1666.[14] Balthasar II Moretus drukte deze editie op kosten van Bernhard Rottendorff, een arts uit Münster en vanaf 1653 geneesheer van het hof van Westfalen (1594-1671). Naast zijn werk als geneesheer was hij een grote boekenverzamelaar en onderhield hij een correspondentie met een aanzienlijk aantal zeventiende-eeuwse geleerden uit zijn tijd. Via de Brusselse jezuïeten kwam hij in contact met Balthasar II Moretus. Die drukte het werk en zond op 3 april 1666 de 300

14 Cat. nr. 8-717.

gedrukte exemplaren naar Rottendorff. Nog in 1838 verscheen een Duitse vertaling van dit werk met de titel *Euthanasia, oder dreissig Betrachtungen durch welche der sterbliche Mensch gegen die Schrecken des Todes [...] gekräftigt werden kann.*

## Edities van de weduwe van Balthasar II Moretus en van de latere Moretussen

In de zestiende eeuw was het *Officium beatae Mariae Virginis*, het getijdenboek van de Maagd Maria, de absolute bestseller onder de edities van Christoffel Plantijn en Jan Moretus. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw verdrong het brevier het *officium* echter met grote voorsprong van de eerste plaats. Terwijl Jan I Moretus 32 edities van het *officium* uitgaf tussen 1589 en 1610, verschenen er onder Balthasar II in de loop van de jaren 1641 tot 1674 niet minder dan 69 edities van het Romeins brevier. Die werden gedrukt in een grotere verscheidenheid aan formaten, van het grote folioformaat tot het handige 18-formaat, en in één, twee of vier volumes. Zelf hielden de opeenvolgende Moretussen in hun bibliotheek geen exemplaren bij van al deze edities, die zo vaak van hun drukpersen kwamen. Brevieren gedrukt door de latere Moretussen waarvan het museum nog geen exemplaar bezit, worden gelukkig frequent te koop aangeboden. In 2007 wisten we zo de hand te leggen op drie edities van brevieren van de latere Moretussen. Het eerste was een editie in duodecimo gedrukt in 1676, kort na het overlijden van Balthasar II Moretus en dus verschenen op naam van zijn weduwe (Anna Goos), het tweede was een tweedelig brevier van 1768 in octavo en het derde een deel van een nog latere editie van 1781 in kwarto.[15] We hopen de collectie edities van de latere Moretussen in die mate te kunnen vervolledigen dat ook hún productie nauwkeurig in beeld kan worden gebracht.

Naast deze aanwinsten van oude drukken voor de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus schaft het museum zich elk jaar ook nieuwe publicaties aan voor de moderne bibliotheek om op de hoogte te blijven van nieuwe boekhistorische studies. Ze kunnen in onze leeszaal worden geconsulteerd. Wie graag een maandelijkse lijst ontvangt van die aanwinsten, kan dit via e-mail aan mij laten weten.[16]

Intussen is in het museum het project 'Torad' van start gegaan. Torad, het 'Typografisch Ornamenten Repertorium van Antwerpse Drukkers 1541-1600' probeert een repertorium samen te stellen van alle initialen en ornamenten die voorkomen in Antwerpse drukken van 1541 tot 1600 en kan voor het eerste werkjaar rekenen op financiële steun van de Vlaamse Gemeenschap. De bedoeling is om het project gedurende meerdere jaren voort te zetten en ook andere collecties van oude drukken bij het werk te betrekken. Meer nieuws hierover in de volgende jaargang van *De Gulden Passer*, wanneer de eerste resultaten beschikbaar zullen zijn.

15 Cat nrs. 8-719, 8-718 en 4-245. Bij deze gezamenlijke aankoop bevond zich eveneens een achttiende-eeuws liturgisch werk dat niet door de Moretussen gedrukt was, nl. een *Breviarium ordinis fratrum B[eatissi]mae Dei genitricis semperque virginis Mariae de Monte Carmelo [...] Ludovico Benzoni [...] iussu denuo recognitum*, *correctum & impressum*, Antverpiae, prostant apud Franciscum Muller, 1735 (cat. nr. 4-244).

16 dirk.imhof@stad.antwerpen.be

# Martijn van Groningen
# Het vak van de vormgever

## Een verslag van het Zomertyposium 2007 van Initiaal

Het Museum Plantin-Moretus is niet alleen een ongeëvenaard typografisch en boekhistorisch museum, maar fungeert ook als zetel voor enkele verenigingen die op verwante domeinen actief zijn. Naast de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen is zeker ook het Plantin Genootschap het vermelden waard. Dit 'Hoger Instituut voor Grafische kunsten' organiseert *expert classes* over typografie en vormgeving en vormt dus in zekere zin het meer op de (typo-)grafische actualiteit georiënteerde pendant van de historisch gerichte collecties van het Museum. De opleiding van het Plantin Genootschap loopt over twee jaren en vindt elke zaterdag plaats in het historische Christoffel Plantinauditorium van het museum. Sinds enkele jaren ontplooit Initiaal, de oud-studentenvereniging van het Plantin Genootschap, ook een actieve alumniwerking. Op 25 augustus 2007 hield het zijn tweede 'zomertyposium'. Centraal stond de praktijk van de typografische vormgeving, die werd geïllustreerd aan de hand van de persoonlijke verhalen van vier vormgevers uit Nederland: Tessa van der Waals, Mathieu Lommen, Jan de Jong en Just Enschedé.

## Tessa van der Waals

De naam van Tessa van der Waals komt al twintig jaar lang voor in de lijst van de Best Verzorgde Boeken van Nederland. Zij gaf de aanwezigen



Foto MvG

een blik in de keuken en vertelde over haar inspiratiebronnen, ontwerpbeslissingen en mislukkingen.

Terwijl ze nog druk bezig was twee flinke koffers boeken uit te stallen ('Ik had jullie eigenlijk het liefst bij mij thuis uitgenodigd'), viel tussen al het mooie geweld het boekje *Excercises for Health* direct op. Dit kwam niet alleen door de knalgele omslag, maar ook door de foto van 'The Iron Man', een Indiase bodybuilder met een blik in de ogen die het midden hield tussen Arnold Schwarzenegger en Siddharta.

Dit boekje had de spreekster meegenomen van de Frankfurter Buchmesse, toen India daar in 2006 het gastland was. De kwaliteit van de vormgeving was zo twijfelachtig (onder meer wat de afstemming tussen beeld en tekst en de papierkwaliteit betreft; daarnaast had het een dubieuze geplastificeerde omslag), dat Van der Waals dit boekje als een toonbeeld van eerlijke vormgeving had meegenomen. Hetzelfde gold voor een boek uit China, met op de omslag een ingekleurde foto van een leeuw waar het moiré van afspatte.

Voor Tessa van der Waals is de tactiele beleving van een boek - hoe zwaar is het, hoe voelt het aan, hoe ligt het open (of, zoals ze het zelf treffend formuleerde, hoe slaat het onwelkom dicht) - van essentieel belang. Dat was dan ook de reden waarom ze naar eigen zeggen haar halve boeken kast had meegenomen: om aan de hand daarvan te illustreren welke boeken haar inspireren, op welke boeken ze trots is... en welke projecten mislukt zijn. Bij haar vormgeving maakt Van der Waals een onderscheid tussen drie soorten opdrachten: werk voor literaire uitgevers, kunstboeken voor galerijen en musea, en ten slotte vrij werk. Elk van deze drie opdrachten heeft zijn eigenaardigheden, die Van der Waals inzichtelijk besprak en met meegebrachte boeken illustreerde.

Literaire uitgevers maken commerciële producten die zonder subsidies worden gemaakt en dus hun geld moeten opbrengen. Om de productiekosten te minimaliseren worden deze boeken op industriële wijze gedrukt, gebonden en verpakt. Veel vormgevers zouden dit marktsegment onder andere om deze reden graag overlaten aan anderen, maar Van der Waals ziet de beperkingen van industriële vervaardiging eerder

als een uitdaging. Bovendien is ze van mening dat de mogelijkheden zich de laatste twintig jaar zodanig hebben ontwikkeld dat er ook op deze manier mooie boeken gemaakt kunnen worden. Illustratief voor wat industriële productie vermag is voor Van der Waals de Japanse boekvormgeving, waarbij men erin slaagt met veel subtiliteit zeer verfijnde boekjes af te leveren, óók in pocketformaat. Een Japanse staalkaart van kapitaalbandjes en leeslintjes die Van der Waals had weten te bemachtigen, onderstreepte het ruime assortiment waaruit de vormgever kan kiezen. De Japanse boekverzorging inspireerde haar onder meer bij de vormgeving van een dichtbundel van Pieter Boskma, waarbij ze voor de omslag iridiserend papier met dubbele foliedruk gebruikte.

Een ander punt bij de vormgeving van literaire boeken is dat je als vormgever vaak alleen maar het omslag ontwerpt. Uitgevers kunnen op deze manier boeken in hun aanbiedingsprospectussen opnemen voordat ze echt volledig afgewerkt zijn. Er zijn redelijk wat grafisch ontwerpers die dergelijke opdrachten aan zich voorbij laten gaan omdat ze dan geen volledige controle hebben over de eenheid tussen de buiten- en binnenvorm. Tessa van der Waals niet, maar de aanbiedingsprospectussen die aan de basis liggen van deze werkwijze zijn haar wel een doorn in het oog. Haar belangrijkste bedenking heeft te maken met haar bezwaren tegen reproducties, die geen recht doen aan de keuzes die de vormgever heeft gemaakt. Daarbij speelt echter ook een rol dat sommige reproducties niet op schaal zijn en soms zelfs in de verkeerde kleuren worden afgedrukt. Toch zijn het wel de instrumenten waarmee de vertegenwoordiger langs boekhandelaars gaat. Alle moeite van de vormgever ten spijt is diens eenvoudige bedenking dat ‘groen niet verkoopt’ soms voldoende om een boek, puur op basis van de omslag, niet in de verkoop te nemen, of slechts in heel kleine hoeveelheden.

Van der Waals' bedenkingen bij reproducties weerhouden haar er overigens niet van om incidenteel kunstboeken en tentoonstellingscatalogi vorm te geven voor onder meer kunstgaleries en musea. Hierbij is het voor haar een uitdaging om het ritme van een tentoonstelling in boekvorm vast te leggen met kunstwerken die per definitie niet de originelen zijn, en in bijna alle gevallen ook nog eens sterk verkleind zijn gereproduceerd.

De derde categorie boeken die Van der Waals bespreekt, zijn boeken die zij in eigen beheer uitgeeft, buiten de gevestigde kanalen van de uitgevers om. Het gaat hier om boeken waarbij er een duidelijke noodzaak bestaat om de inhoud in boekvorm uit te geven - niet als webcontent of als een multimediale presentatie. Uit deze noodzaak vloeien ontwerpbeslissingen vaak logisch voort. Vaak is de ontwerpster bij dergelijke projecten betrokken vanaf het allereerste begin en gaat haar inbreng ook verder dan alleen maar het ontwerpen van omslag en binnenwerk, waardoor Van der Waals zich in deze gevallen eerder een ‘grafisch vormgever’ noemt dan een ‘ontwerper’.

Een uitgave die Van der Waals onder de noemer ‘mislukking’ rangschikt, is het boek *Dis* van Marcel Möring (2006). Dit betekent niet dat ze haar eigen vormgevingsvoorstel bij nader inzien afkeurt, wel dat het boek uiteindelijk niet is uitgevoerd zoals zij dat had voorgesteld. Voor *Dis*, een inhoudelijk pretentieus en ook omvangrijk boek en de eerste roman van Möring sinds jaren, had zij een sobere, typografische omslag ontworpen waarin de letters DIS doorliepen over de drie of vier mogelijke omslagvarianten. Op een licht kartonnen cassette was onder andere de

barcode gedrukt. Door de overstap van Marcel Möring naar uitgeverij De Bezige Bij moest Van der Waals voor haar omslagontwerp, dat ze al met hand en tand bij Mörings vorige uitgever Augustus had verdedigd, opnieuw de directie warm krijgen - en dat is haar uiteindelijk

niet gelukt. Uiteindelijk heeft ze het voor *Dis* ontwikkelde idee kunnen gebruiken voor een boek voor het Tilburgse museum voor hedendaagse kunst De Pont, *Spreeksel/Sputterance. Teksten van en over René Daniëls.*

Hoewel puur typografische omslagen door boekhandelaars over het algemeen als nogal saai worden beschouwd, heeft Van der Waals daarvoor eigenlijk wel een lichte voorkeur, waarbij ze vaak kiest voor letters van het FontBureau. Ze gebruikte ze onder meer voor een aantal boeken van de voormalige burgemeester van Amsterdam, Ed van Thijn.

Van der Waals eindigde met een belofte voor 2008. Na een eerdere samenwerking met Bart Moeyaert voor de bundel *Verzamel de gedichten*, was zij nu met een project bezig dat alle gedichten zou bevatten die Moeyaert tijdens zijn stadsdichterschap van Antwerpen had geschreven. Omdat dit ook het allerlaatste gedicht zou gaan bevatten, beloofde de definitieve uitgave van het boek bij de beëindiging van het stadsdichterschap op 15 januari 2008 nog een ware tour de force te worden.

## Mathieu Lommen

In de twintigste eeuw heeft Nederland door zijn avant-gardistische typografie een stevige reputatie opgebouwd. Mathieu Lommen, als collectie-specialist




Foto MvG

verbonden aan de Bibliotheek Bijzondere Collecties van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, gaf een overzicht van de gebeurtenissen in de Nederlandse typografie de afgelopen honderd jaar.

De ontwikkelingen die hebben geleid tot de brede internationale waardering voor het Nederlands grafisch ontwerp, begonnen bij de lezing ‘Logica in boekdruk’ die Jan-Willem Enschedé in 1904 hield in het Museum Plantin-Moretus. In deze lezing, die in 1907 bij Drukkerij Ipenbuur & Van Seldam in druk verscheen, werd de rechthoek als uitgangspunt voor alle vormgeving voorgesteld, omdat immers de rechthoek aan de basis ligt van alles in de drukkerij - van de vorm van het letterstaafje tot de vorm van het papier. In 1907 verscheen eveneens *Het Drukkers Jaarboek*, dat in feite als het eerste moderne boek kan worden beschouwd. De vormgeving was in

handen van Sjoerd De Roos, een socialistische idealist met een sterk vooruitgangsgeloof en een van de eerste professionele ontwerpers bij de Lettergieterij Amsterdam. De Roos ontwierp in 1912 de Hollandsche Mediaeval en creëerde daarmee de eerste Nederlandse drukletter sinds Fleischmann ongeveer 200 jaar eerder. Illustratief voor de populariteit van deze letter was het feit dat tijdens de Tweede Wereldoorlog heel veel drukwerk in deze letter was gezet. Vele drukkerijen beschikten over deze letter, waardoor de herkomst van het drukwerk niet te achterhalen was. Het gros van de inzendingen voor de vijftig beste boeken van 1925 was eveneens in de Mediaeval gezet.

Hendricus Theodorus Wijdeveld was van oorsprong architect, maar profileerde zich daarnaast eveneens als typograaf en was in die hoedanigheid hoofdredacteur en typografisch verzorger van het tijdschrift *Wendingen.* De vormentaal die in het tijdschrift werd gebruikt, was duidelijk geïnspireerd door architecturale elementen en ontwikkelde zich op zijn beurt tot een eigen stijl, de Wendingen-stijl of lijnenrichting, die bijzonder populair werd en zelfs werd onderwezen aan de Amsterdamse Grafische School.

Andere moderne typografen die grote invloed hadden op het typografisch landschap in de jaren twintig waren Theo van Doesburg en Kurt Schwitters. De eenheid tussen tekst en beeld die zij nastreefden, probeerden ze te bereiken door voor de illustraties louter materiaal uit de zetkast te gebruiken.

Een man die de typografie van de twintigste eeuw diepgaand heeft beïnvloed, is de Zwitser Jan Tschichold, die met zijn *Handbuch für zeitgemäss Schaffende* uit 1928 en zijn *Typographische Gestaltung* uit 1935 de

modernistische typografie een nieuw theoretisch kader heeft gegeven.

De ‘wind of change’ die *Wendingen* en Tschicholds *Neue Typographie* brachten, bereikte echter niet het Haarlem waarin Jan van Krimpen werkzaam was. Zijn *typographie calviniste* bleef klassiek en behoudend. Opvallend is diens extreem perfectionisme, dat Lommen onder andere illustreerde aan de hand van werktekeningen van de Cancelleresca Bastarda, waarop geen strookje dekwit te zien is - hoewel dit ook zou kunnen betekenen dat hij correcties heeft doorgevoerd door papier weg te krassen. De Cancelleresca Bastarda werd een zeer populaire letter, maar was door alle fragiele uitsteeksels wel heel kwetsbaar. Alle corpsaanpassingen daarin zijn overigens doorgevoerd door zijn trouwe medewerker Hendrik Clewits.

Een van de laatste opdrachten die Van Krimpen heeft uitgevoerd, is de typografie van het Nationaal Oorlogsmonument op de Dam in Amsterdam. Jammer genoeg is de spatiëring op het monument vrij slecht. Mathieu Lommen en Jan de Jong van Uitgeverij De Buitenkant speculeerden over wat hiervan de reden kon zijn: misschien kwam het omdat Van Krimpen op allerlei kleine steentjes werkte, die pas later werden samengevoegd tot een groter geheel. De Jong wist daarnaast te zeggen dat er oorspronkelijk een fout in de tekst stond die later is gecorrigeerd - pas tijdens zijn eigen lezing vond hij daarvoor in het boek *Alles behalve plat* het bewijs.

Van Krimpen was een van de weinige idolen van Helmut Salden, die dan ook eerder klassiek werk maakte. Hij was een man met een moeilijk karakter, die vooral bekend is geworden door zijn kalligrafische omslagen voor de Russische Bibliotheek van Uitgeverij G.A. van Oorschot.

Vanaf 1945 was Willem Sandberg directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam. Naast de beleidsmatige kant van zijn werk hield hij zich als grafisch ontwerper ook bezig met de vormgeving van drukwerken die het museum uitgaf, zoals tentoonstellingscatalogi. Kenmerkend voor zijn werk waren pakpapier, gescheurde letters en figuren, waarmee hij uiting gaf aan zijn overtuiging dat ‘het niet allemaal zo strak’ hoefde te zijn en dat het er best wat vriendelijker mocht uitzien. Tussendoor toonde Lommen enkele onconventionele werken van de vooruitstrevende Charles Jongejans, maar merkte daarbij op dat hij diens talent niet bijzonder noemenswaardig vond. De veelbetekenende blikken die hij uitwisselde met Tessa van der Waals ontgingen niemand, maar zij besloot wijselijk niet op deze provocatie in te gaan.

Over Harry Sierman zou Anthon Beeke gezegd hebben: ‘Harry is de enige vormgever die ik ken die zijn opdrachtgevers kiest op hun bereikbaarheid met de fiets.’ Sierman was zeer perfectionistisch en kon erg lang over de vormgeving van een boek doen, waardoor hij de naam had duur te zijn. Lommen toonde enkele slides met schetsen van Sierman en vroeg zich daarbij luidop af of deze, gezien hun grote mate van detail en hun uitbundig kleurgebruik, nog wel als schetsen kunnen gelden, en of ze niet als kunstwerken op zich gezien zouden moeten worden.

Lommen toonde vervolgens de bekende foto van Philip Mechanicus waarop de vijf Nederlandse letterontwerpers van dat moment poseren voor de camera. Onder hen Gerard Unger en Bram de Does. Hoewel deze laatste al jarenlang werkzaam was geweest bij Enschedé & Zn in Haarlem en dus in de boeken- en drukkerijwereld actief was, heeft hij zijn eerste letterontwerp pas op relatief late leeftijd gemaakt. De Trinité die hij in 1982 ontwierp was wel onmiddellijk een schot in de roos en werd een bijzonder succesvolle letter. Gedurende zijn loopbaan had hij zijn ogen goed de

kost gegeven. Uit de ontwerptekeningen die er nog van de Trinité bestaan, blijkt dat ook De Does wel wist wat hij wilde: net als later bij de Lexicon is er in zijn ontwerptekeningen nauwelijks dekwit te zien.

Het komt daarnaast zelden voor dat een eerste letter meteen een (commercieel) succes is. Ook in dat opzicht was de Trinité uniek. Hij werd al snel veel gebruikt in boeken en (in Zweden) op melkpakken. De vraag van Van Dale Lexicografie om de Trinité te mogen toepassen in een nieuwe reeks woordenboeken, leidde, omdat deze letter nog niet digitaal beschikbaar was, tot een tweede ontwerp van De Does, dat in 1992 gereed kwam: de al genoemde Lexicon. De Does' belangrijkste boek is ongetwijfeld *Typefoundries in the Netherlands* (1978); een vertaling van een boek van Charles Enschedé uit 1908. Dit nogal omvangrijke boek noemt hij zelf een ‘excunabel’, omdat het boek volledig met loden zetsel in hoogdruk is geproduceerd - een techniek die voor het zetten van boeken op dat moment al niet meer gangbaar was.

Een van de laatste klassieke vormgevers is Brigitte Slangen, die als afgestudeerde neerlandica bij een aanvullende opleiding grafische vormgeving problemen kreeg met haar docenten. Haar ontwerpen zouden niet vernieuwend genoeg zijn, maar ze is nu vrij succesvol met omslagen voor vooral literaire uitgeverijen.

Ten slotte mag Gerrit Noordzij niet onvermeld blijven. Als ontwerper is zijn betekenis misschien beperkt, als theoreticus van het typografisch ontwerpen daarentegen des te groter. Zijn lessen lettertekenen aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag zijn legendarisch, maar leiden volgens Lommen wel tot een soort Haagse eenheidsworst, die bovendien internationaal weinig weerklank vindt. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Arnhemse school, waarvan onder meer Fred Smeijers en Martin Majoor deel uitmaken. Hun letters worden ook buiten Nederland veel gebruikt.

## Jan de Jong

Twee jaar geleden bestond de combinatie van Uitgeverij De Buitenkant, Offsetdrukkerij Jan de Jong en Zetterij Chang Chi Lan-Ying 25 jaar. Dit



Foto MvG

was de aanleiding voor een jubileumtentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam met een bijbehorende viering. Het proefnummer van het onvolprezen uitgeverijtijdschrift ‘Uitgelezen boeken’ verscheen echter al in 1977, waardoor het

tijdschrift (en daarmee de uitgeverij?) in 2007 al 30 jaar bestaat. Later op de middag bleek dat De Jong niet de enige was die met een dubbele telling van kroonjaren zijn voordeel wilde doen.

Terwijl de uitgeverij op dit moment behoorlijk succesvol is en diverse boeken die het huis hebben verlaten in de prijzen zijn gevallen, is het beeld dat De Jong schetst van de vroege jaren tachtig heel anders. De aanschaf van de quadritek in 1982-1983 - waarover Van Krimpen zei dat deze zo'n mooie, ronde Bembo had - was vanuit financieel oogpunt geen succes door de ongeveer gelijktijdige opkomst van de Mac. Nog vóór het apparaat was afgeschreven kon het al bij het grof vuil. Hoewel de uitgeverij in deze periode ook enkele succesvolle uitgaven maakte, scheurde De Jong in deze periode bijna zijn broek aan een Moluks kookboek. Niet alleen waren de zwart-witfoto's van een zodanige kwaliteit dat de gebakken banaan en de gehaktballetjes op iets heel anders leken, maar ook werd slechts ongeveer de helft van de totale rekening van een kleine dertigduizend gulden betaald. De uitgeverij kon dergelijke miscalculaties echter overleven doordat de zetterij wél geld opleverde. Interne financiering door het zet- en drukwerk in eigen beheer uit te voeren, is nog altijd een manier om de kosten zoveel mogelijk onder controle te houden.

Maar het succes kwam, al is het zelfs voor de uitgevers niet altijd duidelijk geweest waar dat aan lag. Er is een categorie *must-reads*, die om deze reden ook goed blijven verkopen. Hiertoe behoren onder meer Stanley Morisons *Grondbeginselen der typografie*, Eric Gills *Een verhandeling*

*over typografie* en *De proporties van het boek* van Jan Tschichold. Van *De grafisch ontwerper en zijn bagage*, waarin wordt beschreven over welke vaardigheden en kennis een succesvol ontwerper zou moeten beschikken, is na de eerste druk ook de tweede druk volledig uitverkocht. Dat dit boek zo populair zou worden, kwam ook voor De Jong als een verrassing.

Het eerste boek dat Uitgeverij De Buitenkant volledig in eigen beheer uitbracht, was in 1989 *Alles behalve plat* van Charles Jongejans. In 1990 viel dit boek in de prijzen bij de Best Verzorgde Boeken.

Over de reeds door Mathieu Lommen behandelde Lexicon vertelde De Jong dat de ontwikkeling ervan in 1992 in het uiterste geheim plaatsvond. Tijdens het ontwerpproces liet Bram de Does bij De Jong enkele proefpagina's op A3 drukken. Enkele dagen later had De Jong een afspraak met een journalist van *De Volkskrant.* In de marge van het interview, terwijl De Jong de bewuste journalist een kleine rondleiding door de drukkerij gaf, vroeg deze belangstellend of De Jong op het moment ‘nog met iets leuks bezig’ was. Enthousiast antwoordde hij hierop dat hij een paar dagen geleden drie A3-proefpagina's van een nieuwe letter voor de Van Dale-woordenboeken had gedrukt - een quote die de journalist dankbaar in zijn artikel gebruikte. Van Dale Lexicografie riep daarop alle redacteuren terug van vakantie in een buitengewone werkvergadering en het besluit om het hele project af te blazen was bijna genomen. De ontnuchterende opmerking van een van de redacteuren dat in zo'n krant ‘morgen toch de vis wordt verpakt’ heeft uiteindelijk het hele project gered.

Een van de eerste keren dat de Lexicon gebruikt werd buiten de woordenboeken was in het miniatuurboekje *Dutch Windmills* van Uitgeverij De Buitenkant, dat afdrukken van glasplaatnegatieven van Hollandse molens bevat. Miniatuurboekjes zijn voor uitgevers de grootste uitdagingen, omdat eventuele fouten direct opvallen. Een van de recentere boeken waarin de Lexicon gebruikt werd, is het boek van Elly Cockx-Indestege, *Fernand Baudin. Typograaf*, dat in 2002 naar aanleiding van diens tachtigste verjaardag verscheen in samenwerking met zowel Nederlandse als Belgische partners. Over dit boek vertelt De Jong met een glimlach dat tijdens Baudins verjaardag alle visite op een gegeven moment met een boek over ‘opa’ rondliep - hij had natuurlijk wel een doosje meegenomen.

De najaarsaanbieding 2007 van Uitgeverij De Buitenkant bestond volledig uit coproducties. In deze geest sloot De Jong af met het voorstel om het boek van Maurits Sabbe, *De Meesters van de Gulden Passer* (1937) opnieuw uit te geven. Iets voor een samenwerking met het Plantin Genootschap?

## Just Enschedé

De Nederlandse verkiezing van de Best Verzorgde Boeken is de oudste van Europa. De eerste verkiezing vond plaats in 1926 en beoordeelde de boekproductie van het jaar daarvoor. In 2001 bestond de verkiezing dus 75 jaar, maar aangezien er onder andere tijdens de oorlog geen jurering was, werd in 2007 de 48ste jurering gedaan. Deze dubbele telling biedt perspectieven voor een nieuw jubileummoment in 2009. De Stichting Best Verzorgde Boeken is een samenwerking tussen de Grafische

Cultuurstichting (die drukkers vertegenwoordigt), de uitgevers en boekverkopers in de vorm van de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB) en de vormgevers (Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers). Van de 17000 nieuwe titels die per jaar in het Nederlandse taalgebied verschijnen, krijgt de Stichting er ongeveer 400 ter beoordeling ingezonden. De jury, die bestaat uit vijf leden (twee ontwer-

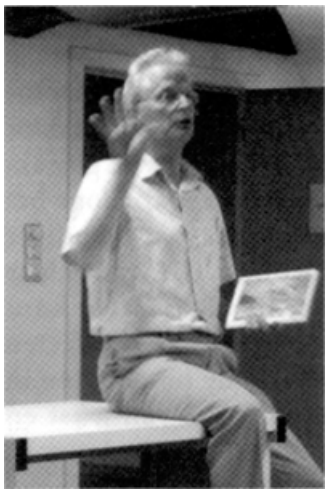


Foto MvG

pers, een drukker, een uitgever en een wisselend profiel), kiest hieruit met kritische blik ongeveer 30 exemplaren, die samen de Nederlandse inzending voor de verkiezing van 'Die schönsten Bücher aus aller Welt' tijdens de Leipziger Buchmesse vormen. Als directeur van de Stichting houdt Just Enschedé de boekproductie het hele jaar wel in de gaten, zodat hij eventueel een bepaald boek alsnog kan suggereren wanneer hij merkt dat het niet werd ingezonden en het naar zijn mening wel een kanshebber is. Dat het Nederlandse ontwerp internationaal gewaardeerd wordt, bleek opnieuw in 2006, toen Nederlandse producties zeven van de in totaal veertien beschikbare prijzen mee naar huis namen. Opvallend hierbij is de grote beheersing van het typografisch idioom door jonge generaties, die dat echter wel op hun eigen voorwaarden toepassen.

Een belangrijke ontwikkeling die Enschedé vaststelt, is de toenemende visualisering. In boekverzorging vertaalt zich dit in een strakke scheiding tussen tekst en beeld in plaats van de combinatie ervan (illustratie met bijschrift). Dit komt onder andere tot uiting in *Broedplaats Europoort v/h 'De Beer'* (selectie 2005) waarin de scheiding tussen beeld en tekst in extremis is doorgevoerd, maar waaruit, ondanks het feit dat het boek uit allemaal losse katernen bestaat, toch een doordacht concept spreekt dankzij de doorlopende paginering. Een andere ontwikkeling op dit vlak is het toenemend gebruik van *infographics.* Een sterk voorbeeld hiervan, dat ook in 2005 in de prijzen viel (zowel in Nederland als in Leipzig), was de *Metropolitan World Atlas.* In dit boek worden diverse parameters van steden of stedelijke gebieden op een visueel aantrekkelijke manier gepresenteerd door het gebruik van de kleur oranje voor het actuele percentage en een vernislaag eronder die 100% aangeeft. Om een visueel consistent geheel te creëren, werden alle kaarten die voor dit boek zijn gebruikt, volledig herwerkt. Als een extreme vorm van de scheiding tussen beeld en tekst toonde Enschedé *Gloed* (selectie 2005) waarin, buiten enkele verplichte vermeldingen in het voorwerk, helemaal geen tekst voorkomt. *De schooltuin. 100 jaar schooltuincultuur in Nederland* is een boek (bekroond in 2004) waarvan de jury de visualisering heeft gekarakteriseerd als 'MTV-ritmiek', maar dat (desondanks?) een zekere gelaagdheid heeft meegekregen. Niet alleen spreekt er uit de foto's een groot plezier in het hebben van of het werken in een schooltuin, ook worden er recepten gegeven met schooltuingroenten en bieden tekstjes achtergrondinformatie.

Een andere tendens die Enschedé constateert, is dat boeken - vooral romans - steeds dikker worden sinds ze op de computer worden geschreven. Waar een boek vroeger maximaal 200 à 250 pagina's bevatte, wordt dat tegenwoordig nogal dun gevonden en haalt een boek wel vaker 600 pagina's. Dat is verrassend als je weet dat auteurs door het toegenomen belang van beelden veel minder hoeven te beschrijven: lezers hebben veel meer beelden in het geheugen om bij aan te haken. Een interessant voorbeeld dat deze tendens lijkt te ondersteunen is *Finnegan's Wake*, een heruitgave van de klassieker van James Joyce uit 2001 (bekroond in 2002), die bijna 700 pagina's telt. De realiteit is echter anders: dit boek bevat op de linkerpagina de (onvertaalbaar geachte) originele tekst in het Engels, en op de rechterpagina de Nederlandse vertaling. Het bijzondere aan dit boek, tevens de reden waarom het is bekroond, is dat de Nederlandse vertaling perfect synchroon loopt met de originele tekst in het Engels, en dat 700 pagina's lang. De kunstgrepen die hiervoor zijn toegepast, zoals handmatige afspatiëring en de toepassing van de Trinité Wide voor het Engels en van de Trinité Narrow voor het wijderlopende Nederlands, zijn zo subtiel toegepast dat deze voor het ongeoefende oog niet of nauwelijks zichtbaar zijn.

Een tendens die Tessa van der Waals al had aangestipt en die ook Just Enschedé ziet, zijn de toenemende mogelijkheden die de industriële boekproductie biedt. Er kan op dunner papier gedrukt worden (het fotoboek *Why Mister, Why? Geert van Kesteren, Irak 2003-2004*) en het door elkaar gebruiken van verschillende papierbreedtes is bijvoorbeeld gemakkelijker (de catalogus van de Best Verzorgde Boeken 2005). Door het algemeen gebruik van vijfkleurenpersen is het daarnaast eenvoudiger om in fullcolourdruk een vijfde steunkleur te gebruiken. Als vijfde kleur wordt ook wel eens vernis gebruikt, waardoor je mooie effecten kunt bereiken als in de eerder besproken *Metropolitan World Atlas*, of effecten als in een uitgave van het Stedelijk Museum, waarin de bijschriften in vernis óp de foto gedrukt zijn (terug naar de integratie van tekst en beeld?). Een laatste gevolg van de technische vooruitgang is dat er in boekverzorging heel nieuwe dingen gedaan kunnen worden. Een goed voorbeeld hiervan is het boek *Murmur. Orbus (Ellen Gallagher)* van Irma Boom, waarin zij in de rug magneetjes heeft laten verwerken die van de serie bijna als vanzelf één geheel maken.

Tijdens het tweede ‘zomertyposium’ van Initiaal kwamen zowel het recente verleden als de actualiteit en de toekomst van typografie en vormgeving ruimschoots aan bod. Dat deze onderwerpen behandeld werden in een museum dat gewijd is aan de oude typografie en in de context van het Plantin Genootschap en zijn oudstudentenvereniging, stond garant voor een inspirerende en druk bijgewoonde studiedag, waarvan iedereen hoopte dat dit niet de laatste zou zijn.

Meer informatie over het Plantin Genootschap en de oudstudentenvereniging Initiaal op www.plantingenootschap.be

# Recensies

## Boekgeschiedenis: algemeen

### André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000.* Leiden: Primavera Pers & Uitgeverij Ginkgo, 2008. XVIII + 471 blz., ill. - isbn 978-90-5997-054-0. €39,50

Deze lijvige publicatie, verschenen naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling die in 2007 in de Leidse Lakenhal liep, overstijgt veruit de status van catalogus en is een toegankelijk standaardwerk over de geschiedenis van het boek en zijn lezers in Leiden. Een primeur, zo claimen de auteurs terecht, want nooit eerder verscheen in Nederland een stadsboekgeschiedenis of boekenstadsgeschiedenis. Het is dan niet verwonderlijk dat achter deze *tour de force* een keur van Leidse boek- en kunstwetenschappers zit. De vijf auteurs van het boek verdeelden het werk in drie gelijke delen en zo is *Stad van boeken* een drieluik geworden: 1. Van schrijven naar drukken. Het Leidse boek tussen begin en beleg (door André Bouwman en Ed van de Vlist), 2. Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw (door Paul Hoftijzer, met een bijdrage van Christiaan Vogelaar over het boek in de Leidse schilderkunst van de Gouden Eeuw) en 3. Van *De brave Hendrik* tot de Speedmaster. Het Leidse boek in de negentiende en twintigste eeuw (door Berry Dongelmans). Het resultaat is een vlot geschreven overzicht van de lokale productie, distributie en consumptie van boeken door de eeuwen heen. De grootste verdienste van dit boek is de manier waarop de doorlopende tekst wordt afgewisseld met concrete voorbeelden. Met vele kleurenillustraties en kaderteksten over interessante en exemplarische voorwerpen, archiefstukken, boeken, auteurs en drukkers staat *Stad van boeken* garant voor een aangename ontdekkingstocht.

In het begin van het eerste deel is deze aanpak door het gebrek aan bronnenmateriaal eerder noodzaak dan keuze. De vroegste geschiedenis van Leiden wordt daarom met rasse schreden doorlopen aan de hand van kleurrijke puzzelstukjes. Een voorbeeld hiervan is de elfde-eeuwse munt geslagen in opdracht van Floris I, die met het opschrift ‘Leitheri Burch’ de oudst overgeleverde letters uit Leiden bevat. Soms overheerst de anekdotiek en staan de auteurs onvoldoende stil bij de ruimere context. Er zou bijvoorbeeld meer aandacht mogen gaan naar gelijktijdige ontwikkelingen in andere Hollandse kloosters.

In de loop van de twaalfde eeuw werd te Leiden voor het eerst gebruik gemaakt van het schrift. De ambtelijke schrijvers vormden wellicht de eerste groep geletterde Leidenaars en spelen daarom een grote rol in het verhaal. Zo hebben de auteurs door archiefonderzoek de carrière gereconstrueerd van de beroepsschrijver Huge Scriver. Voor echte boeken moeten we naar de Leidse kerken en kloosters, waar liturgische en devotionele werken in trek waren. De oudste bewaarde boeken waarvan kan worden aangetoond dat ze zijn geschreven of gebruikt in Leiden, dateren echter pas

van de vroege vijftiende eeuw. Voor Leidse literatuur is het wachten tot circa 1470 wanneer de Leidse stadssecretaris Jan Filipszoon een ‘groeihandschrift’ aanlegt. In dezelfde periode kopieerde burgemeester Jan Hendrik Paedsenzoon eigenhandig een Nederlandse vertaling van de kronieken van de Franse geschiedschrijver Froissart. Vanaf 1483 verschenen in Leiden gedrukte boeken, vooral religieuze en Nederlandstalige werken. Op de productie van boekdrukker Hugo Janszoon van Woerden gaan de auteurs nader in, en zo krijgt de lezer meteen een inleiding tot het bibliografisch incunabelonderzoek - al is dat voor een populariserend werk soms erg technisch met tabellen, lijsten, datums en afkortingen. Ook het hoofdstuk waarin lezen en leren samen worden behandeld, overigens een interessante juxtapositie, moet het vooral hebben van anekdotisch bronnenmateriaal. Vaak gaat het over aanwijzingen voor boek*bezit*, wat daarom nog niet meteen wijst op boek*gebruik*. *Stad van boeken* laat de middeleeuwen in Leiden langer dan gebruikelijk doorlopen: tot aan het Ontzet in 1574. Dat is een goede keuze. Aan de ene kant is het een duidelijke cesuur op politiek, religieus, cultureel en intellectueel vlak. Aan de

andere kant geeft dit de auteurs de mogelijkheid om in te gaan op de geleidelijke veranderingen in de zestiende eeuw, die de nieuwe tijd al voorbereiden. In deze periode bereikt de boekdrukkunst immers haar volle wasdom, onder meer in de figuur van drukker Jan Severszoon. Na een erg onrustige periode veranderde Leiden in 1574 radicaal en ook het boek in Leiden evolueerde: met de oprichting van de universiteit een jaar later werden er vooral protestantse en geleerde boeken gedrukt.

Deel twee belicht de bloeiperiode van het Leidse boek. Vanaf het einde van de zestiende eeuw steeg het bevolkingsaantal van de stad spectaculair, mede door het grote aantal inwijkelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Daarnaast kende de economie, onder impuls van de lakenindustrie, een ongekende groei. Dit alles had een positief effect op de productie en consumptie van boeken, al is de doorslaggevende factor in het succes van het Leidse boek de oprichting van de universiteit. Aangezien dit gouden tijdperk reeds uitvoerig bestudeerd is, kan Hoftijzer de lezer een perfect uitgebalanceerd overzicht aanbieden van de boekenwereld in de zeventiende en achttiende eeuw, geïllustreerd met originele afbeeldingen en tastbaar gemaakt door interessante kaderstukken. De band tussen boek en universiteit wordt terecht dik in de verf gezet. De figuur van de academiedrukker belichaamde het belang van drukwerk voor de jonge universiteit. Hij stond in voor het gelegenheidsdrukwerk, zoals het drukken van proefschriften, maar legde ook regelmatig de wetenschappelijke publicaties van professoren op zijn persen. De hoge concentratie academici in Leiden bracht ook een grote vraag naar boeken met zich mee, wat resulteerde in een bloeiende wetenschappelijke boekhandel. Om de cirkel rond te maken brachten de Leidse boekverkopers de zorgvuldig samengestelde collecties van professoren en studenten opnieuw aan de man via veilingen. Deze veilingen hadden zoveel succes dat de stedelijke overheid het nodig vond ze aan banden te leggen. Op dagen dat er college werd gegeven mochten er geen veilingen meer gehouden worden, omdat de professoren op die dagen anders voor lege lokalen stonden. Daarnaast komt de organisatie van het boekenbedrijf aan bod waarbij Hoftijzer een bondig en duidelijk overzicht geeft van het boekenvak in het ancien régime. Boeiend is ook het hoofdstuk over leescultuur, waarin de auteur aan de hand van boedelinventarissen aantoont dat, alhoewel verscheidene professoren duizenden boeken bezaten, de meerderheid van de middenklasse minder dan tien boeken bezat. Tot slot wijst Vogelaar in zijn artikel op de verschillende betekenissen die drukwerk kon hebben in de Leidse schilderkunst van de zeventiende eeuw, gaande van kennisbron tot vanitassymbool.

In het laatste deel van *Stad van boeken*, geschreven door Berry Dongelmans, doemt drukker-uitgever Sijthoff veelvuldig op. Niet alleen maakte hij met uitgeverij Brill en de Nederlandsche Rotogravure Maatschappij (NRM) deel uit van ‘de grote Leidse drie’, zoals Dongelmans ze bestempelt, ook speelde Sijthoff een hoofdrol wanneer bijvoorbeeld de vakbondsgeschiedenis van de negentiende eeuw in het boek aan de orde komt en was hij de eerste in heel Leiden die aangesloten werd op het elektriciteitsnet. Het zou niet eerlijk zijn om het laatste deel van *Stad van boeken* hier te reduceren als de geschiedenis van Sijthoff. Toch zijn het dit soort namen en bedrijven die de ‘stadsboekgeschiedenis’ typisch Leids maken. De in dit boek beschreven ontwikkelingen over de afgelopen twee eeuwen zijn vrij algemeen. Het verloop van de Tweede Wereldoorlog is bekend, maar het is het schrijnende verhaal van de oude boekhandelaar Ginsberg die in Auschwitz werd omgebracht dat deze periode in de Leidse boekgeschiedenis een gezicht geeft. Neem de roerige jaren

zestig: iedereen kent de verhalen over de vrijheidsdrang, de emancipatie en feminisering. Via de beschrijving van uitgeverij Tango - trouwens een dochteronderneming van Sijthoff - lezen we dat ook deze gebeurtenissen niet aan Leiden zijn voorbij gegaan. Dat geldt eveneens voor de schaalvergroting in het boekenvak. Boekhandel Kooyker nam in 1950 eerst de boekhandel van Van Doesburg over, en in de jaren tachtig ook die van Ginsberg. Zelf werd Kooyker in 1983 door een buitenlands bedrijf opgeslokt, en inmiddels opereert het concern onder de vlag van Selexyz.

Vele boekhandels, drukkers, uitgeverijen, schrijvers en leesgelegenheden passeren in dit deel de revue. Soms schematisch, als bijvoorbeeld aantallen publicaties, studenten of uitgeverijen tabelgewijs worden afgedrukt, soms ietwat opsommerig, wanneer we lezen over de verschillende boekhandels of uitgevers en hun aanbod. Maar ook fris anekdotisch, als bekende schrijvers op het toneel verschijnen. Boudewijn Büch bijvoorbeeld, die door de verkoper van boekhandel Sweris geweerd werd vanwege zijn betalingsachterstand. Bij de jonge Ginsberg betaalde Büch ook niet, maar daar bleef hij welkom omdat de eigenaar een zwak voor hem had. Mooi zijn de fragmenten waarin het Leidse boekbedrijf tot literair materiaal wordt verwerkt, zoals het stuk in *Kort Amerikaans* van Jan Wolkers. Daarin loopt de hoofdpersoon in Leiden een boekhandel binnen en vraagt om een medisch woordenboek.

Hij wil het woord ‘difterie’ opzoeken, vanwege zijn broers ziekte. Als de verkoper bij gebrek aan het gevraagde hem dan zelf op de hoogte stelt van de weerzinwekkende kenmerken en fatale afloop van difterie, druipt de klant verdrietig af.

Samenvattend is *Stad van boeken* een geslaagd huwelijk van synopsis en anekdotiek, aangevuld met prachtige illustraties. De relatie tussen de verschillende delen is echter veel minder hecht. Elk onderdeel is immers niet alleen door andere auteurs geschreven, opmerkelijk genoeg is het ook telkens door andere vormgevers verzorgd. Dat leidt tot een verrassend resultaat: drie totaal verschillende boeken, zelfs telkens op ander papier gedrukt, zitten samen in één fraaie, leren band. Maar vormt het drieluik ook een drieeenheid? Vormelijk alvast niet: buiten de paginanummering en de band is er niets dat de delen met elkaar verbindt. Of het moet dan zijn dat de verschillende ontwerpbureaus alle een typografische stijl hebben gekozen die zich zo ver mogelijk verwijdert van een sobere, functionele opmaak. Het boek lijkt daarom meer op een staalkaart waarin de verschillende vormgevers alles uit de kast hebben gehaald om te lezer te overtuigen van hun durf en kunnen. Er zijn ongetwijfeld plaatsen waar een dergelijke *in your face*-vormgeving op zijn plaats is, maar niet in een boek dat in de eerste plaats bedoeld is als leesboek. De vormgeving is immers zó luidruchtig, dat ze afleidt van de inhoud en door het gebrek aan eenheid tussen de verschillende delen desoriënterend kan werken. Ook inhoudelijk is er weinig wisselwerking tussen de verschillende delen, de auteurs verwijzen bijvoorbeeld nergens naar elkaars werk. Hierdoor ontbreekt een overkoepelende visie. Elk deel is ook even omvangrijk, onafhankelijk van het belang van het boek in deze periode. Hierdoor krijgt de lezer in deel één elke mogelijke bron over het middeleeuwse boek op zijn bord, terwijl hij het voor de bloeiperiode van het Leidse boek in deel twee moet stellen met een sterk synoptische tekst. Je kunt het boek dus het best beschouwen als een modern convoluut dat ontstaan is doordat een imaginaire verzamelaar drie teksten heeft laten samenbinden omdat ze toevallig alle drie over het boek in Leiden gaan in telkens een verschillende periode. Elk deel van het convoluut is uiterst lezenswaardig, en biedt vooral voor deel één (Middeleeuwen) en deel drie (19de en 20ste eeuw) zeer veel nieuwe informatie, maar één plus één plus één is hier niet vier, en in een Olympisch jaar kom je dan net te kort voor goud.

STIJN VAN ROSSEM | STEVEN VAN IMPE |
JANNEKE WEIJERMARS

## **Simon Eliot, Andrew Nash, Ian Willison (eds.), *Literary Cultures and the Material Book.* London: The British Library, 2007. xix + 444 blz. - isbn 978-0-7123-0684-3. £45,00**

Alles in dit boek is erop gericht een einde te maken aan de West-Europees georiënteerde benadering van het boek en aan de bestudering van het boek in een nationale context. Boekgeschiedenis dient vanaf nu het adagium ‘globalisering’ in haar vaandel te voeren waardoor we westerse hoogtepunten als de overgang van rol naar codex, de uitvinding van Gutenberg, de ontwikkeling van het kopijrecht, het

decimale systeem van Dewey of het internet in hun juiste perspectief zien. Althans volgens Robert Darnton die in zijn voorwoord schrijft: ‘Those innovations certainly left a mark on the history of books, but their decisiveness looks smaller when book history is enlarged to the scale of the globe.’

Als leidende gedachte bij alle opstellen stipuleren de samenstellers Eliot, Nash en Willison in hun ‘Inleiding’ dat de relatie tussen nationale literaire culturen en de wijze waarop teksten in deze culturen hun vorm krijgen van het grootste gewicht is. Die vorm hangt onder meer af van de technische mogelijkheden die er binnen een cultuur bestaan, van de tijd waarin een tekst ontstaat en van de functie die een tekst op een bepaald moment vervult. Naarmate de tijd voortschrijdt en de tekst ook buiten de eigen cultuur een rol gaat spelen, bijvoorbeeld in vertaling, verandert de functie evenals de vorm waarin de tekst wordt gepresenteerd. De tekst krijgt een ongekende multifunctionaliteit die zich in allerlei gedaantes manifesteert. En daarmee wijzigt ook de oorspronkelijke betekenis - als die al eenduidig kon worden vastgesteld - en krijgt elke tekst door de nieuwe vorm waarin hij wordt gegoten steeds weer andere betekenis toegekend. Mede daardoor oefent zo'n tekst op zijn beurt weer invloed uit op de cultuur waarin hij functioneert: ‘literary culture is crucially influenced by the nature of the material text in its material context.’ Daarbij dient materialiteit behalve als fysieke manifestatie (bijv. geschreven of gedrukt op papyrus, kleitablet, papier; geschreven of gedrukt in hiërogliefen, gotisch, kapitalen; in gebonden vorm, op rollen of als paperback) ook te worden verstaan in de feitelijke economische context waarbinnen het boek bestaat: de snelheid van productie, de oplage, de productie- en transportkosten, de geletterdheid van een samenleving ‘and all those other economic, technical, and social factors that tend to encourage or discourage the distribution and consumption of texts.’

In het openingsopstel bespreekt Simon Eliot

in ‘Some material factors in literary culture 2500 BCE-1900 CE’ drie voorbeelden van de wederzijdse beïnvloeding van materiële en literaire cultuur. Het eerste voorbeeld heeft betrekking op de verschillende functies die handschriften op diverse momenten in de tijd kunnen vervullen. Het feit dat het beroemde *Gilgamesh*-epos was geschreven op kleitabletten en dat de tekst vooral institutioneel functioneerde heeft er voor gezorgd dat de tekst weinig is verspreid en gedurende lange tijd in een standaardvorm is blijven bestaan. Dit in tegenstelling tot het *Dodenboek*, geschreven op papyrus, dat veel meer in de publieke sfeer werd gebruikt. Het makkelijke transport en de omstandigheid dat elk exemplaar naar eigen smaak op maat werd samengesteld (vergelijk de middeleeuwse getijdenboeken) heeft ervoor gezorgd dat deze tekst in veel gevarieerdere lezingen bewaard is gebleven. De andere voorbeelden hebben betrekking op de invloed van het Engelse kopijrecht op de productie van teksten in de zeventiende eeuw en op de gevolgen van de (hoge) boekenprijs voor de boekproductie en boekverspreiding in negentiende-eeuws Engeland.

De andere 26 opstellen zijn gegroepeerd in vier hoofdstukken: ‘Non-western traditions of the book’ (53-132), ‘The western book in history’ (133-206), ‘Languages empires’ (206-306) en ‘The anglophone tradition’ (307-412). Alleen al de titels van deze vier hoofdstukken laten zien dat de voorgestane globalisering maar zeer betrekkelijk is. Van de 26 opgenomen artikelen hebben er in feite maar vijf een niet-westers land of continent als uitgangspunt (China, Japan, India, Iran en Afrika). Ze zijn dan ook - vanuit het westerse perspectief - het meest interessant en confronterend om te lezen. Glen Dudbridge bespreekt ‘A thousand years of printed narrative in China’ en Peter Kornicki schrijft over ‘Marketing the tale of Genji in seventeenth-century Japan’. Sheldon Pollocks opstel handelt over ‘Literary culture and manuscript culture in precolonial India’ en Robert Hillenbrand verdiept zich in ‘The *Shahnama* and the Persian illustrated book’. Hekkensluiter in deze afdeling is Isabel Hofmeyr die een bijdrage levert ‘Towards a history of the book and literary culture in Africa’.

De rest van het boek is een bundeling van boekhistorische artikelen die soms enkele eeuwen bestrijken (‘France between literary culture and mass culture: seventeenth to twentieth centuries’ van Jean-Yves Mollier), en soms maar enkele decaden omvatten (‘From literary almanacs to “thick journals”. The emergence of a readership for Russian literature, 1820s-1840s’ door Abram Reitblat en Christine Thomas). Nu eens worden een uitgever en zijn invloed centraal gesteld (‘Jacques Hébert. Foremost publisher of the Quiet Revolution’ door Jacques Michon), dan weer is een auteur de invalshoek (‘Petrarca Philobiblon. The author and his books’ door Nicholas Mann). Het zijn stuk voor stuk lezenswaardige artikelen, en wat deze bundel laat zien is dat er uit de diverse opstellen met hun ‘nationale’ uitgangspunten en onderwerpen zeker algemene fenomenen zijn te destilleren. De vraag blijft of die vervolgens leiden tot een internationale geschiedenis van het boek. Dat lijkt voorlopig een brug te ver. Het ligt misschien meer voor de hand om - net zoals zich naast de nationale taal- en letterkundes de Algemene Taalwetenschap en de Algemene Literatuurwetenschap hebben ontwikkeld - te streven naar een discipline Algemene Boekwetenschap. Deze natieoverstijgende discipline formuleert constanten en variabelen die alle landen gemeenschappelijk hebben, terwijl de nationale boekgeschiedenissen de eigenheid en specifieke identiteit van de lokale toepassingen

blijft beschrijven. Dat de (huidige) nationale grenzen zich daarbij steeds minder zullen doen gelden, is een les die we in elk geval uit dit boek moeten trekken.

In een ‘Nawoord’ bespreekt David McKitterick de perspectieven voor een internationale geschiedenis van het boek. Een vraag die hij vrijwel onmiddellijk opwerpt is of het niet veel verantwoorder is te accepteren dat er altijd verschillende perspectieven moeten zijn en dat er daarom geen op zichzelf staande internationale geschiedenis van het boek kan zijn. Zijn conclusie is dat zelfs als er op grond van de hier bijeengebrachte artikelen geen eenduidige these oprijst, ze wel helpen om een aantal thema's dat verder onderzoek verdient meer helder voor het voetlicht te brengen. Met name het bestuderen van langere periodes over de eigen grenzen heen levert onvermijdelijk contrasten op. Nu is comparatief onderzoek natuurlijk altijd verhelderend. En als uit deze bundel studies iets naar voren komt dan is het dat de boekgeschiedenis, zeker de ‘westerse’, inderdaad de confrontatie met andere literaire culturen verder moet aangaan. Die werkt niet alleen verhelderend, maar maakt ook nederig.

BERRY DONGELMANS

**S. Eliot en J. Rose (eds.), *A Companion to the History of the Book.* Malden, Oxford, Victoria: Blackwell, 2007. xvi + 599 blz., ill. - isbn 978-1-4051-2765-3. £85,00; €114,80**

'The history of the book is a new scholarly adventure, still in its pioneering phase, which offers an innovative approach to studying both history and literature,' zo luidt de eerste zin van deze bundel. Dat boekgeschiedenis een verfrissende invalshoek kan bieden voor de studie van literatuur en geschiedenis zal niemand betwijfelen. Maar dat het een nieuw avontuur is, klopt niet meer. Na vele decennia van pioniersarbeid verschijnen er vandaag *Book History Readers* en *Introductions to Book History.* Zelfs het *Lexikon des gesamten Buchwesens* nadert zijn voltooiing, en programma's voor nationale geschiedenissen van het boek werden tot een goed einde gebracht of zijn inmiddels aan herziening toe. Op het SHARP-congres in Oxford, in juni 2008, was een afzonderlijke sessie gewijd aan de *Oxford Companion to the Book*, een naslagwerk dat in 2010 zal verschijnen. En twee oud-voorzitters van de Society for the History of Authorship, Reading and Publishing (SHARP), Simon Eliot en Jonathan Rose, stelden nu dit breed opgezette handboek voor boekhistorici samen. De pionierstijd is voorbij, zoveel is wel duidelijk.

De *Oxford Companion to the Book* van Oxford University Press belooft een veelzijdige en handzame encyclopedie te worden van alles wat met (de geschiedenis van) het boek te maken heeft, zij het vaak in zeer kort uitgewerkte lemmata. De bundel van Eliot en Rose draagt een vergelijkbare titel maar is helemaal anders opgevat. Het is een poging om tegelijk een actuele status quaestionis, een omvattende synthese en een stimulerende aanzet voor nieuw onderzoek te zijn. Het boek bevat veertig bijdragen van evenzoveel auteurs. Veruit de meesten zijn verbonden aan Angelsaksische onderzoeksinstituten, maar ook enkele Franse, Oostenrijkse, Zweedse en Nederlandse auteurs leverden een bijdrage. Ze kregen de ruimte om grondig uitgewerkte overzichtsartikelen te schrijven, aangevuld met erg nuttige, selectieve literatuurlijsten.

Het kan niet ontkend worden - en het is ook enigszins begrijpelijk - dat het geheel ondanks de wereldwijde blik een duidelijke Angelsaksische bias vertoont. Zo lijken de literatuurlijsten samengesteld te zijn voor wie enkel het Engels machtig is. De twee auteurs naar wie in de inleiding het eerst verwezen wordt, zijn niet Febvre en Martin noch Roger Chartier, maar Elisabeth Eisenstein en Robert Darnton. Ook het omvangrijkste van de vier onderdelen, getiteld 'The History of the Material Text', knoopt aan een Europees hoofdstuk als 'Print and Public in Europe 1600-1800' een specifiek Brits en een specifiek Noord-Amerikaans hoofdstuk vast (in dit geval 'The British Book Market 1600-1800' resp. 'North America and Transatlantic Book Culture to 1800'). Hetzelfde doet zich voor bij de behandeling van de 19de en 20ste eeuw. Je kunt de uitgever deze keuze niet kwalijk nemen; Blackwell is tenslotte een wetenschappelijke uitgeverij die het vooral van een Brits en Amerikaans publiek moet hebben. Maar het is zeker een waarschuwing waard. Anderzijds moet gezegd dat er een ernstige inspanning geleverd werd om over de muren van de westerse wereld heen te kijken: verschillende hoofdstukken handelen over het Verre Oosten en Latijns-Amerika, het Hebreeuwse boek en het boek in de islam.

De aanwezigheid van sommige hoofdstukken ligt helemaal in de lijn der verwachtingen, maar niettemin is de structuur van het boek als geheel oorspronkelijk te noemen. Het is veel meer geworden dan een chronologische behandeling van de productie, distributie en consumptie van het boek. Deel 1 heeft het over 'Methods and Approaches' en behandelt bibliografie, tekstoverdracht, kwantificering en lezersonderzoek. In deel 3, getiteld 'Beyond the Book' wordt aandacht besteed aan diverse 'non book materials' als kranten en tijdschriften, efemeer drukwerk en digitale teksten. Deel 4 ('Issues') biedt een staalkaart van uiteenlopende thema's, van het 'oneigenlijke' gebruik van boeken (als medium om de toekomst te voorspellen, als talisman, als relikwie...) over censuur tot het boek als kunstwerk. Maar veruit het belangrijkste deel van de bundel is gewijd aan de geschiedenis van 'de materiële tekst'. Deze keuze wordt in de inleiding kort en krachtig verantwoord: een geschreven of gedrukte tekst is altijd en per definitie ingebed in de materiële cultuur. Daardoor onderscheiden teksten zich van het gesproken woord, en kunnen ze op transport worden gezet om een publiek van op afstand te bereiken. Het begrip 'boek' wordt hier dan ook consequent zeer ruim opgevat, van kleitabletten en papyrusrollen tot de hedendaagse digitale teksttechnologieën.

Ondanks de intercontinentale belangstelling en de diversiteit aan invalshoeken blijft dit handboek toch de nadruk leggen op 'The Codex in the West', zonder de wereld van het handgeschreven boek te vergeten, want de chronologie start hier in 400 na Christus. Bij een handboek dat vooral bedoeld is als een kennismaking met de materie, is het gevaar van oppervlakkigheid niet denkbeeldig. Sommige hoofdstukken in deze *Companion* blijven inderdaad wat meer aan de oppervlakte

dan andere. Toch komen sommige auteurs verrassend uit de hoek, zelfs bij de behandeling van thema's waarover alles reeds gezegd leek te zijn. Lotte Hellinga's tekst over 'The Gutenberg Revolutions', bijvoorbeeld, biedt een mooie synthese van het essentiële dat er over de eerste jaren van de boekdrukkunst te zeggen valt. Maar ze verwerkte ook de recente, baanbrekende inzichten over het gieten van letters door Gutenberg en de vervolmaking van die techniek door Nicolas Jenson. De onderliggende boodschap, dat geschiedenis voortdurend herdacht en herschreven moet worden, is een mooi extra voordeel. Jammer alleen dat de hoofdstukken over het handgedrukte boek het zonder ook maar één illustratie moeten stellen, terwijl het hoofdstuk 'The Industrialization of the Book 1800-1970' naar verhouding overvloedig verlucht is met verhelderende afbeeldingen van ijzeren persen, snelpersen en Linotype-en Monotype-matrijzen. Over het algemeen is het boek trouwens uiterst spaarzaam geïllustreerd, en dat is zeker een minpunt voor een echte *companion* die zich ook richt tot lezers zonder een typografisch museum op loopafstand. Ongetwijfeld hebben economische beperkingen bij deze keuze een rol gespeeld - al moet gezegd dat het boek zeer prijzig is voor de beurs van een gemiddelde bachelorstudent.

Door de veelheid aan invalshoeken, de omvang van de bestreken periode en de geografische reikwijdte valt er over deze *Companion to the History of the Book* ontzettend veel te vertellen. Alleen al de dubbele rode draad ervan: 'books make history (...). Conversely, books are made by history', maakt er een *must-have* van voor al wie belangstelling heeft voor het verleden, het heden en de toekomst van het boek.

PIERRE DELSAERDT

## J.A. Gruys (red.), *Ne quid periret: 35 jaar boekhistorische artikelen.* Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2007. [VI] + 293 + [15] blz., ill. Op bestelling bij de auteur verkrijgbaar op cd-rom. €5,00

Tot zijn pensionering in 2007 was J.A. Gruys verantwoordelijk voor de verzameling oude drukken van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Hij heeft zich van bij zijn aanstelling in 1971 steeds ingezet om de bijzondere collecties beter toegankelijk te maken voor de gebruiker. Met dit doel voor ogen maakte hij van bij aanvang dankbaar gebruik van moderne informatietechnologie. Daarnaast kon hij subsidiegevers en collega's engageren om grote projecten te realiseren. De *Short Title Catalogue Netherlands* (STCN), die hij samen met collega's in 1982 boven de doopvont hield, hebben het boekhistorisch onderzoek in de Lage Landen ontelbare diensten bewezen. De STCN en daarvan afgeleide publicaties zoals de *Thesaurus* van drukkers en uitgevers actief in Nederland vóór 1800, die hij met C. de Wolf in het licht gaf (1989), zijn niet meer uit het boekhistorische landschap weg te denken. Samen vormen ze een belangrijke hoeksteen voor www.bibliopolis.nl dat de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland vertelt.

Naar aanleiding van zijn pensionering bracht Gruys 25 boekhistorische artikelen uit zijn carrière samen in een chronologisch geordende bundel met de fraaie titel *Ne quid periret.* Alle artikels zijn in gedigitaliseerde vorm raadpleegbaar op bibliopolis.

Een voordracht over de STCN uit 1993 en een lezing over Nederlandse gelegenheidsgedichten (2001) verschijnen voor het eerst. Een Engelstalig artikel over boekenlijsten in boeken is in een Nederlandse versie opgenomen.

Met *Ne quid periret* haalt u een heus werkpakket in huis. De papieren versie verscheen immers op een exclusieve oplage van twintig exemplaren en kwam niet in de handel. Door te mailen naar de auteur (jagruys@worldmail.nl) kan u een zelfgebrand schijfje bestellen, maar zoals bekend is de levensduur daarvan vrij beperkt. Dus even de computer opstarten, de printer aan en flink wat papier klaarhouden, want de gelegenheidspublicatie beslaat ruim 300 bladzijden. Hopelijk kan u dubbelzijdig printen en de schaal bepalen, want het pak moet nog worden ingebonden. Zoniet dreigen stukken verloren te gaan... Nu nog lezen.

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, haar geschiedenis, collecties en projecten lopen als rode draden doorheen de bundel. Het ontstaan, het gebruik en de schier onbeperkte mogelijkheden van de STCN krijgen veel aandacht. Het beknopte maar heldere overzichtsartikel met de titel 'Royal Library of the Netherlands' (blz. 239-244), dat oorspronkelijk in de *International Dictionary of Library Histories* (2002) verscheen, zou een perfecte opener van de bundel zijn geweest waarbij verschillende andere, thematisch verwante stukken hadden kunnen aanknopen. Het artikel over de derde Oranje-Nassaubibliotheek (blz. 159-172) is een schoolvoorbeeld van een historische bibliotheekreconstructie. Verder passeren uiteenlopende efemere verschijnselen zoals (veiling)catalogi, boekenlijsten, gelegenheidsgedichten of drukwerk voor een besloten kring ('als handschrift gedrukt') de revue.

De meeste stukken zijn bijzonder informatief en rijk gestoffeerd, maar niet allemaal even vlot

geschreven. Bovendien kampt de bundel met nogal wat overlap. Zo wordt de voortgang van de STCN minstens in drie artikels geschetst, maar geen enkele stand van zaken is volledig of (nog) actueel (vgl. p. 54, voetnoot 8, p. 97, p. 179). Soms worden onderwerpen behandeld op basis van een toevallig gekozen voorbeeld, zeg maar een toevallige steekproef. In 'Boekenlijsten in boeken: een verwaarloosd verschijnsel' (p. 53-67) neemt de auteur lijsten in drukwerk van Daniel van Gaesbeeck (fl. 1655-1693) als uitgangspunt om de dekkingsgraad van de STCN te demonstreren. Dat het om een willekeurige greep uit het geheel gaat, is duidelijk, maar als gevolg daarvan levert deze oefening maar weinig bruikbare resultaten op.

Mijn belangrijkste kritiek betreft de redactie van de teksten - of liever: het gebrek daaraan. Een aantal artikels wordt begeleid door een korte toelichting (bv. p. 89, p. 235), maar veel verder reiken de ingrepen niet. Hoewel verschillende stukken inhoudelijk sterk verwant zijn, ontbreken nuttige kruisverwijzingen. Sommige bijdragen beginnen met bladzijdenlange nevenbeschouwingen vooraleer de eigenlijke opzet van het artikel duidelijk wordt (bv. p. 56, p. 113). Ook maakt de auteur met kennelijk genoegen (p. 20, voetnoot 1) erg spaarzaam gebruik van voetnoten. Als gevolg daarvan wordt de tekst aanzienlijk belast met vervelende parentheses vol noodzakelijke verwijzingen, waardoor de leesbaarheid van het geheel onder druk komt te staan (bv. p. 41). Het van eindnoten - dan toch! - voorziene toemaatje draagt een irritante titel: 'Iets over de eerste uitgave van Kavafis' Gedichten (1935)'. Irritant, want het opstel gaat niet zomaar over 'iets', maar over de bijzondere vormgeving van de dichtbundel.

Ik ga voorbij aan niet bijgewerkte verwijzingen naar paginering, tikfouten, onleesbaar lange zinnen (p. 39!) en de soms slordige interpunctie. Jammer is ook dat afbeeldingen soms twintig bladzijden verderop staan (p. 193) of nauwelijks leesbaar uit de printer rollen (p. 230). Ik had ook graag plaatjes bij de beschrijvingen van de (veiling)catalogi van De Witt (p. 14-17) gezien. Voor een uitgave op CD-ROM moet dat toch beter kunnen? Het niet vermelden van plaatskenmerken van exemplaren is voor een bibliograaf minder goed te verteren (p. 173, noot 2).

Soms schrijft Gruys voor een beperkte kring van ingewijden. Vaak worden namen en verwijzingen slechts in verkorte vorm of zonder enige uitleg aangehaald. Wie is de op p. 111 genoemde Van Goens? Voor Holtrops volledige naam, die zijn intrede doet op p. 2, moet men doorlezen tot p. 229. Hoe luidt de meisjesnaam van Emmy, de vrouw van Bob de Graaf (p. 180)? Wie zijn Simler en Stransky (p. 186), en wanneer leefden Caesar Baronius (p. 245), Leandro Alberti, Joannes Cotovicus en Philippus Honorius (p. 196)? Waarom volgt de verklarende voetnoot bij Gasparo Contarini pas tien bladzijden na zijn vermelding (p. 196, voetnoot 39), enzovoort. Ronduit storend is dat gebruikte afkortingen zelden worden verklaard, soms met opzet (p. 124). Mogen wij ook weten waarvoor 'K&W', 'OKW, 'O&W' (p. 19), 'TEC' (p. 128), 'W' (p. 188 en volgende) en 'ZWO' (p. 233) staan?

Hoe interessant de bundel ook is, om al deze redenen heeft *Ne quid periret* spijtig genoeg het karakter van een soort werkboek waar men zich bij wijlen nagelbijtend doorheen moet worstelen.

GORAN PROOT

**Willem Heijting, *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies.* Hilversum: Verloren, 2007. 342 blz., ill. - isbn 978-90-6550-989-5. €29,00**

Deze bundel bestaat uit zeventien boekhistorische artikelen die eerder elders gepubliceerd zijn. Voor deze gelegenheid zijn ze, als dat nodig was, vertaald en bewerkt zodat ze de actuele stand van het onderzoek weergeven. Bij de bewerking van de *case studies* zijn accenten gelegd die de samenhang van de bundel versterken. In de inleiding (p. 7-12) wordt die samenhang op een geloofwaardige manier verantwoord, terwijl de bundel toch de hele periode en thematiek bestrijkt van het begin van de boekdrukkunst tot en met het hedendaags boekhistorisch onderzoek. De artikelen zijn gerangschikt naar de chronologie van de onderwerpen die erin behandeld worden, waarbij een indeling in vijf categorieën is gemaakt: 1. *Tussen middeleeuwen en reformatie*; 2. *De strijd om het reformatorische boek*; 3. *Het zeventiende-eeuwse vroomheidsoffensief*; 4. *Op zoek naar nieuwe identiteiten* en 5. *De liefde voor het boek en de internetrevolutie.*

Het merendeel van de artikelen bespreekt een zeer concreet boekhistorisch onderwerp maar de behandeling gebeurt altijd in een breder cultuurhistorisch of methodologisch kader. Dat vergroot het belang van de bespreking dermate dat ook de artikelen met een zeer specifieke probleemstelling aangenaam en voor iedereen met vrucht te lezen zijn. Een aantal van deze artikelen introduceert buitenlandse visies en benaderingen en bekijkt in hoeverre ze toepasbaar (en toepasselijk) zijn op de Nederlandse situatie.

Twee meer synthetische artikelen springen in

het oog: ‘Devote en seer schoone boekskens. Boekhistorische verkenningen’, waarvan de oorspronkelijke versie in 1994 verschenen is (p. 53-70), en het slotartikel ‘Het boek tussen de media. Over kader en grondslagen van boekhistorisch onderzoek’ uit 2007 (p. 314-334). In het eerste van deze twee wordt een van de grondmotieven van de hele bundel nadrukkelijk verwoord, namelijk dat boekgeschiedenis en kerkgeschiedenis niet gescheiden moeten blijven: de boekhistoricus moet zijn (voornamelijk) literaire terrein uitbreiden naar onder meer de kerkgeschiedenis; de kerkhistoricus moet de gangbare boekwetenschappelijke methoden in zijn onderzoek corporeren (p. 70). De artikelen uit de bundel illustreren deze stelling en tonen aan dat deze kruisbestuiving grote vruchten kan afwerpen. In de meeste staat de boekgeschiedenis in dienst van de kerkgeschiedenis, alhoewel dat soms al te sterk geformuleerd is, bijvoorbeeld omdat de geschiedenis van de vroege reformatie merendeels de geschiedenis van de drukpers is, naar het woord van C. Augustijn (p. 87). In het artikel over de ‘Protestantse confessies in het Wonderjaar 1566’ (p. 112-123) staat de kerkgeschiedenis uitdrukkelijk in dienst van de boekgeschiedenis (vgl. p. 112).

Het tweede belangrijke synthetische artikel is methodologisch van aard (‘Het boek tussen de media’, p. 314-334). Het begint met de vaststelling dat het boekhistorisch onderzoek in Nederland niet goed theoretisch gefundeerd is en dat er niet voldoende of niet goed is nagedacht over de positie van dit onderzoek in ruimere wetenschappelijke context. Heijting gaat er vanuit dat er een zorgvuldig onderscheid gemaakt moet worden tussen boekgeschiedenis en de geschiedenis van de tekstoverdracht. De boekgeschiedenis is vooral in de Angelsaksische landen sterk filologisch gekleurd en daardoor sterk geconcentreerd op de tekstuele aspecten van het boek. Zodoende heeft de analytische bibliografie in het begin veel betekend voor de ontwikkeling van de boekgeschiedenis, maar is ze later door haar eenzijdige belangstelling voor de tekst remmend gaan werken: het steunkorset is een keurslijf geworden.

Aan de andere kant constateert Heijting dat, ten dele op de vleugels van de Franse, veeleer sociologische benadering, het begrip tekst opgerekt is tot alle vormen van communicatie. Heijting verzet zich sterk tegen het idee dat boekgeschiedenis alle vormen van communicatie en ‘dus eigenlijk alles’ zou moeten omvatten. Boekgeschiedenis is een onderdeel van mediageschiedenis. Het boek is een medium dat een steeds evoluerende positie tussen andere media inneemt. In andere artikelen brengt Heijting deze stelling ook in de praktijk door herhaaldelijk aandacht te besteden aan communicatie die buiten het boek om gaat en die soms veel belangrijker is (zie met name ook p. 57-59 en 63 in ‘Het boek en de overdracht van ideeën bij de eerste Nederlandse evangelisch gezinden’ [p. 71-84; de oorspronkelijke versie van dit artikel is in 1996 verschenen]). Met Heijtings pogingen om de boekgeschiedenis te beperken tot de geschiedenis van het boek als communicatiemiddel kan ik me helemaal verenigen, maar er moet dan ook een uitbreiding plaatsvinden: ook het middeleeuwse boek was een boek, al was het met de hand geschreven.

Heijting laat zich in dit boek kennen als een zorgvuldige auteur. Typefouten of zetfouten heb ik niet gevonden op enkele afbrekingsfouten na (hoewel de signatuur ‘xxx A 80’ in noot 6 op p. 247 er verdacht uitziet). Het boek is voorzien van een personenregister. In de noten worden publicaties de eerste keer volledig en vervolgens verkort aangehaald, hetgeen er toe leidt dat de lezer de noot moet zoeken waarin hij

de volledige titelbeschrijving kan vinden. Een complete lijst van aangehaalde literatuur aan het eind van het boek had dit kunnen vergemakkelijken. Deze kritische *peanuts* moeten niet verdoezelen dat Heijting met deze bundel een prachtige staalkaart geeft van zijn brede wetenschappelijke belangstelling en vermogen.

THOM MERTENS

## ***Bijzondere_collecties van de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam*; samenstelling en redactie Mathieu Lommen. Zwolle: Waanders, 2007. 199 blz., ill. - isbn 978-90-400-8382-2. €29,95**

Hoewel relatief jong - het Athenaeum Illustre uit 1632 werd pas in 1877 een 'echte' universiteit - bewaart de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek een der grootste boekencollecties van Noordwest-Europa. Amsterdam - in de zeventiende eeuw al de boekenhoofdstad van Europa - heeft steeds als vrijplaats gefungeerd voor religieuze en maatschappelijke bewegingen die onder een te strak centraal gezag uit wilden. Deze gemeenschappen en hun boegbeelden waren vooral met geschriften actief. En al dat papier en drukwerk werd gekoesterd en bewaard. Het lag dan ook voor de hand dat vele van deze buitengewone verzamelingen in de Amsterdamse bewaarcollectie terechtkwamen. Vaak waren de Amsterdamse bibliothecarissen geleerde bibliofielen (of bibliofiele geleerden?). Om er twee te

noemen: C.P. Burger jr. (1858-1936), kenner van het oude Amsterdamse boek, en Herman de la Fontaine Verwey (1903-1989), virtuoos jager op de mooiste boeken en boekbanden uit renaissance en barok.

De 'bijzondere collecties' van de Amsterdamse UB zijn dan ook heel bijzonder en gevarieerd. In 2007 werden ze samengebracht in twee schitterend verbouwde panden aan de Oude Turfmarkt. Een tentoonstelling ('Amsterdam in de wereld, de wereld in Amsterdam') en een - hoe kan het ook anders? - 'bijzonder' gelegenheidsboek stellen de gevarieerde samenhang van de verzamelingen in het licht. De tentoonstelling (mei-september 2007) is alweer voorbij, maar het boek *Bijzondere_collecties* is een blijvende oproep tot verkenning van de honderdduizenden schatten én tot permanente aanvulling ervan: medische boeken en cartografie, doopsgezinde en joodse geschriften (Rosenthaliana), het Reveil, Vondel, Multatuli, Van Eeden, typografie (Tetterode) en natuurhistorie (Artis), en de eindeloze facetten van de schitterende diamant Amsterdam zelf. De prachtige foto's van Bettina Neumann brengen je haast van het boek naar de bibliotheek. De verzamelingen worden op drie wijzen voorgesteld: met korte krachtige notities over 'typische' stukken (alfabetisch van 'affiches' tot 'wetenschapsgeschiedenis' - 101 stuks), met een, alweer verrassend rijke, 'Lijst van archieven en collecties (ook alfabetisch van 'affiches sociale geneeskunde' tot 'Zwaan & Ter Burg', een uitgevers- en boekhandelsarchief), en, kleurig daartussendoor, lichtvoetige interviews met 'gebruikers' van al dat moois (van studenten tot experts zoals David McKitterick).

Vanzelfsprekend is dit ook een 'bijzonder' boek geworden: ontworpen door Frederik de Wal, gezet uit de Arnhem & Interstate, door Waanders gedrukt op Arctic the Volume. Een fraai boek van deze eeuw over de boekenschatten van vorige eeuwen...

MARCUS DE SCHEPPER

**Boekgeschiedenis: specifiek (chronologisch)**

**Eva Raffel, *Illustre Gäste: Die Weimarer Inkunabelsammlung in der Badischen Landesbibliothek.* Katalog zur Ausstellung vom 30. August bis 1. Oktober 2005 in der Badischen Landesbibliothek. Karlsruhe: Badische Landesbibliothek, 2005. 111 blz., ill. - isbn 3-89065-055-4. €16,00**

**Eva Raffel, *Welt der Wiegendrucke: Die ersten gedruckten Bücher der Herzogin Anna Amalia Bibliothek [zu Weimar].* (Ausstellung der Klassik Stiftung Weimar, in Weimar, 2. Dezember 2007-3. August 2008). (Leipzig): Koehler & Amelang, 2007. 159 blz., ill. - isbn 978-3-7338-0360-5. €19,90**

**Eva Raffel, *Die Inkunabeln [der] Herzogin Anna Amalia Bibliothek [zu Weimar].* Klassik Stiftung Weimar. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007. 320 blz. - (Bibliographien und Kataloge der Herzogin Anna Amalia Bibliothek zu Weimar, hrsg. Michael Knoche). - issn 1613-0049; isbn 978-3-447-05505-5. €78,00**

Weimar, middelgrote stad in het land Thüringen, doet bij historici, literair historici, kunsthistorici, boekhistorici, ongetwijfeld van alles rinkelen: de stad van Goethe, Schiller en Herder, van de 'Republik', van Henry van de Velde en van het Bauhaus, van Nietzsche en Harry Graf Kessler. Veel minder bekend is de naam van Anna Amalia, Herzogin von Sachsen - Weimar - Eisenach (1739-1807).

Eind zeventiende eeuw begon hertog Wilhelm Ernst von Sachsen-Weimar (1662-1728) bewust met het verzamelen, ordenen en noteren van boeken; hij wordt dan ook als de grondlegger van deze bibliotheek beschouwd. Zijn opvolgers, hertogen en groothertogen, zetten dit verder, tot in de negentiende eeuw. Na politieke machtswisselingen die ook enkele naamswisselingen hebben meegebracht, werd de boekenverzameling, die steeds verder aangroeide, vanaf 1920 Thüringische Landesbibliothek. Omdat hertogin Anna Amalia bijzondere aandacht aan de bibliotheek had geschonken, werd naar aanleiding van het derde eeuwfeest van de officiële stichtingsdatum, in 1991, besloten haar naam aan de collectie te verbinden.

De smaak van de hertogen moet van bij het begin eclectisch zijn geweest: zij lieten zich zo te zien leiden door het etiket oud, zeldzaam, mooi en duur. Concreet betekende dit dat rond 1700 grote particuliere collecties werden verworven en in de tweede helft van de achttiende eeuw kleinere eerder specialistische bestanden. Het gaat duidelijk niet om de oogst van een secularisatieproces, zoals wel vaker het geval is geweest. Wie meer wil weten over de geschiedenis van deze bibliotheek, die Goethe jarenlang onder zijn hoede heeft gehad, kan terecht in het veeldelige *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland* (1992-) opgezet door Bernhard Fabian. In de zeventiende-eeuwse Wilhelmsburg in Weimar stond de collectie, zoals toen gebruikelijk, systematisch opgesteld. Sedert hertogin Anna Amalia was de collectie in het zogenaamde 'Grüne Schloss' ondergebracht, waar de schatten in de fraaie (houten) rococozaal in rekken stonden, verder 'aangekleed' met portretbustes en schilderijen.

Is het overdreven te stellen dat de brand die in de nacht van 2 september 2004 een deel van het gebouw, waaronder de rococozaal en duizenden boeken, in as legde, de bibliotheek de nodige (internationale) aandacht heeft bezorgd? Dankzij de ogenblikkelijke reddingsactie door, onder andere, personeelsleden zijn onvervangbare exemplaren als de Lutherbijbel uit 1534 gered. De inzet van de bibliotheek zelf en van de stichting 'Weimarer Klassik und Kunstsammlungen' heeft een grootse restauratiecampagne voor gebouw en (ca. 50.000) boeken op gang gebracht, die het mogelijk maakte dat de HAAB - zoals ze verkort wordt geciteerd - in een onwaarschijnlijk korte tijdspanne haar deuren opnieuw kon openen.

Jarenlang al heeft Duitsland voorbeeldige catalogi van incunabelbestanden gepubliceerd. De gehanteerde norm bestaat uit een korte titelbeschrijving met verwijzing naar de standaardrepertoria, terwijl de aandacht nadrukkelijk uitgaat naar de bijzonderheden van het exemplaar: als druk en als bezit van een gebruiker. Zoals bekend beschrijft de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) zeer uitvoerig en accuraat alle drukken tot en met 1500, waar ook bewaard; de lijst bekende exemplaren wordt hierbij zo exhaustief mogelijk opgegeven. Gepubliceerd zijn op dit ogenblik de letters A t/m Horae; de in manuscript voorhanden zijnde beschrijvingen die nog wachten op definitieve publicatie, zijn met een M gemerkt en citeerbaar; het geheel is online beschikbaar. Het ligt evenwel voor de hand dat het de taak is van de respectieve bibliotheken hun bestand vanuit een andere invalshoek te ontsluiten en wel die van het exemplaar. Tijdens het drukproces kunnen zich eigenaardigheden voorgedaan hebben

die van een druk een unicum maken. Verder zijn daar de rubricering en verluchting, de oorspronkelijke of latere band, de opeenvolgende bezitters, kortom velerlei gebruikssporen, die even zoveel bouwstenen zijn voor de geschiedenis van het boek in de vijftiende eeuw als voor die van verzamelaars en bibliotheken.

Al van vóór de elektronische gegevensverwerking werd aangewend, zijn verscheidene catalogi van dit type verschenen; denken wij bv. aan de Freiburger incunabelcatalogus van Vera Sack (1985). Rond de eeuwwisseling werd onder leiding van Gerd Brinkhus in de Universiteitsbibliotheek Tübingen een databank ontwikkeld die in de exemplaarkenmerken van incunabelen moet voorzien (TUSTEP). Hieruit groeide een gemeenschappelijke internetcatalogus, de Inkunabelkatalog deutscher Bibliotheken (INKA: http://www.inka.uni-tuebingen.de), misschien slechts voor de insiders bekend maar algemeen toegankelijk.

Omdat de collectie incunabelen van de Herzogin Anna Amalia Bibliothek bij het einde van het tweede millennium zo goed als onbekend was, is er terecht voor gekozen de ‘papieren’ ontsluiting stapsgewijs te doen. Immers, totnogtoe was slechts een geschreven lijst uit de negentiende eeuw voorhanden (waarvan de instigator misschien wel Ludwig Hain is geweest), terwijl bij de GW in Berlijn slechts schaarse medelingen uit Weimar waren binnengekomen. Twintig drukken waarvan het bestaan in de bibliotheek niet meer bekend was, zijn door deze actie aan het licht gekomen; waaronder een Donaatfragment, destijds door Paul Schwenke geïdentificeerd en dat als een stukje van een puzzel bij het Mainzer fragment (GW 8700) aansluit.

Voor de bewerking van dit bestand van om en bij de 500 titels werd een beroep gedaan op Eva Raffel, werkzaam bij de Badische Landesbibliothek in Karlsruhe, waar de hele verzameling incunabelen uit Weimar met het oog op de verwerking een tijdelijk onderkomen had gevonden. Het voortouw werd door Jürgen Weber genomen die besliste om als eerste stap alle gegevens in INKA te verwerken, wat dan moest uitmonden in een gedrukte catalogus volgens het beproefde model.

De aanwezigheid van de collectie in Karlsruhe gaf tegelijk aanleiding tot een (eerste) tentoonstelling in deze bibliotheek. Het tijdstip was ongetwijfeld goed gekozen: de ramp die de bibliotheek in Weimar een half jaar eerder was overkomen, lag nog vers in het geheugen. Daarom ook is voor deze eerste tentoonstelling bij de selectie aan een breed publiek gedacht. Zevenendertig werken zijn rond vier thema's gegroepeerd: (1) de unificatie door de druk mogelijk gemaakt, getoond in Bijbels en liturgica, (2) de eigendomsmerken en de band, (3) het geïllustreerde boek met vaak ingekleurde houtsneden, en (4) de receptie van de klassieken. De catalogus is een fraai ogend boekje, met per nummer één bladzijde beschrijving en toelichting en één of meer bijhorende reproducties. Geen registers, enkel een literatuuropgave, maar wel een echte smaakmaker.

De heropening van de bibliotheek in Weimar in december 2007 werd feestelijk luister bijgezet door een tentoonstelling in eigen huis, iets wat eerder bij gebrek aan de nodige ruimte nooit mogelijk was geweest. Ten dele werden weliswaar dezelfde boeken gekozen als een paar jaar eerder in Karlsruhe maar de keuze was ruimer. Deze catalogus is ditmaal wel voorzien van de gebruikelijke registers; jammer dat niet naar de nummers in de eerste catalogus is verwezen. Eva Raffel legt in de inleiding de nadruk op het verschijnsel incunabel dat ze in zijn historische context

plaatst. Bij de presentatie van de drukken is zij uitgegaan van de oorspronkelijke bijdrage die drukkers/uitgevers met hun merken leverden. Weimar zelf kende geen drukkerij in de vijftiende eeuw. Om dit ‘goed te maken’ heeft de auteur een druk uit de twintigste eeuw erbij betrokken - niet zonder reden: een product van de Cranach Presse uit 1928 dat qua inhoud en typografie niet los van de vijftiende eeuw is te zien, een mooi voorbeeld van hoe men zich kan laten inspireren: Harry Kessler zocht het *in casu* bij Konrad Sweynheym en Arnold Pannartz. Ook deze catalogus is heel fraai vormgegeven en overvloedig in kleur geïllustreerd. Hierdoor komen de oorspronkelijke pagina's met rooddruk, met ingekleurde houtsneden en met randverluchtingen bijzonder goed tot hun recht. Op het omslag staat een uitsnede uit Ovidius' *Ars amandi* van Johannes Tacuinus in Venetië met in de verluchte initiaal L een vedelaar. De hele verluchting van deze druk op perkament kon toegeschreven worden aan de Meester van de Rimini-Ovidius. Waar of wanneer de hertog van Sachsen-Weimar, Wilhelm Ernst, dit superbe boek, met eigendomsmerken van de Venetiaanse familie Cornaro en de humanist Antonius Mylesius, heeft verworven, schijnt niet bekend te zijn.

Is door deze twee tentoonstellingscatalogi vooral het oog gestreeld, met de derde zitten we in de pure wetenschap. De directeur van de Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Michael Knoche, wil hier in zijn (derde) woord vooraf nog enkele bijzonderheden kwijt: inmiddels wordt voortgang

gemaakt met de ontsluiting van de grote verzameling historische landkaarten, de Latijnse en de Griekse handschriften. Tot slot wacht nog de (wereldwijd) omvangrijkste verzameling *alba amicorum.* Men realisere zich wel: deze bibliotheek telt één miljoen boeken!

De inrichting van deze catalogus/inventaris volgt het bekende stramien. Auteurs en anoniemen zijn alfabetisch geordend, titel en impressum zijn gevolgd door de meest relevante bibliografische verwijzingen. De bijgebonden postincunabelen en die welke de GW als incunabel heeft afgevoerd, zijn mee opgenomen, doorgenummerd maar voor alle duidelijkheid uit een kleiner corps gezet. Er is dan verwezen naar, meestal VD 16 (het gaat inderdaad in grote hoofdzaak om Duitse drukken), soms naar Nijhoff/ Kronenberg (NK). Volgen de opgave van eventuele lacunes en de aanwezigheid van rubricering en verluchting.

Grote aandacht is besteed aan het consequent *verbatim* aangeven van eigendomsmerken allerhande. Dit type van catalogus voorziet niet in commentaar door de samensteller bij elk nummer; aan dit manco is op voorbeeldige wijze tegemoet gekomen door de registers van herkomsten en binders/binderijen te stofferen. Alleen al hierom moet de boekhistoricus deze Weimarer catalogus binnen handbereik hebben (zoals dit overigens ook geldt voor de omvangrijke incunabelcollectie van de Bodleian Library). Het huidige boeknummer, 'Inc.' plus een volgnummer, is niet het oorspronkelijke plaatskenmerk toen de boeken in de Wilhelmsburg in drie verschillende kamers stonden opgesteld. Precies omdat de bibliotheek voortdurend is aangegroeid, zou het interessant geweest zijn als laatste element van de rubriek 'Prov.' te vernemen in welk jaar het boek verworven is. Daaruit zou in een oogopslag kunnen blijken wat niet tot de oorspronkelijke historische collectie behoort.

De lijst van verkort geciteerde werken is lang; toch valt mij één lacune op: *Incunabula printed in the Low Countries: a Census.* Ed. Gerard van Thienen & John Goldfinch. Nieuwkoop, 1999 (ILC). Deze verwijzing is a.h.w. het naamkaartje van elke vijftiende-eeuwse druk uit de Nederlanden, en des te vreemder omdat de ILC de exemplaren in Weimar citeert! Niet zelden trouwens heeft Van Thienen, die parallel een watermerkendatabank van de drukken in de Nederlanden heeft ontwikkeld, de datering kunnen bijstellen op grond van dit onderzoek. Analoog heeft Ina Kok onderzoek op gebruik en hergebruik van houtsneden in Nederlandse incunabelen gevoerd die het eveneens mogelijk maakt oude dateringen te herzien.

De om en bij de 500 titels (427 incunabelen plus de bijgebonden postincunabelen) tellende verzameling, waaronder vier unica, bezit behalve een paar heel zeldzame blokboeken, opmerkelijk veel klassieke teksten en geïllustreerde werken. Het humanistische karakter ervan komt ook duidelijk tot uitdrukking: naast Bijbeluitgaven, enkele opmerkelijke missalen, nauwelijks middeleeuwse theologie maar wel de grote kronieken, ontmoeten we vooral Griekse en Latijnse auteurs en werk van humanisten. Een absoluut hoogtepunt in de collectie zijn de drukken in het Grieks (Zacharias Kallierges en Aldus Manutius), waaronder veertien van de 66 bekende edities in het Grieks. De veelheid aan Italiaanse drukken verklaart mede de smaak van de verzamelaars. Zij hadden bovendien veel oog voor fraaie en geïllustreerde drukken met vaak zorgzaam ingekleurde houtsneden en voor het werk van echte verluchters. Zo zijn naast de Duitse Bijbels van Augsburg (GW 4300), Neurenberg (GW 4303) en de Nederduitse van Keulen (GW 4308) ook andere het vermelden waard. Bv. het *Missale benedictinum* dat door Johann Sensenschmidt te Bamberg werd gedrukt

(Goff M-631) en dat door de benedictijnen te (Herren) Breitungen/Werra werd gebonden, en het *Missale Carthusiense* dat voor Henrick Eckert van Homberch in Delft door Peter Drach in Spiers is gedrukt (Goff M-634), met rijk versierde randen en eveneens in de tijd gebonden, door de karthuizers te Erfurt; een kolomwijswieltje of *clavicilla* is nog voorhanden. Een kapittelstokje waaraan vier gevlochten linten hangen zit in *Missale Moguntinum* (Goff M-675), gebonden te Leipzig. Een andere Nederduitse Bijbel (GW 4308) heeft baron van Westreenen uit Den Haag geschonken aan Bernard, hertog van Sachsen-Weimar.

Alle drie de boeken zijn heel verzorgd uitgegeven, het derde in klassieke stijl, in donkerblauw heellinnen band met titel in goudopdruk. De auteur van deze trits heeft zich op voorbeeldige wijze van haar opdracht gekweten. Bij de identificatie van de banden is zij bijgestaan door Konrad von Rabenau, de grote kenner van voornamelijk de Midden- en Zuid-Duitse boekband. Bijna de helft van de incunabelen zit nog in zijn oorspronkelijke laat vijftiende- of vroeg zestiende-eeuwse band, veelal blind bestempeld. Dat is niet niks. Slechts weinig banden zijn afkomstig uit kloosters of abdijen. Het gaat voornamelijk om stedelijke ateliers in Leipzig en Erfurt vooral, verder uit Zuid-Duitse steden. Terecht is dan ook verwezen naar de betreffende stempels in de Duitse online ‘Einbanddatenbank’ (EBDB) van stempels, rollen en panelen. Toch is het erg jammer dat geen wrijfsels gereproduceerd zijn; het online

zoeken blijft nog altijd een enigszins omslachtige werkwijze, vooral als het gaat om snel iets te vergelijken. Er zijn goede voorbeelden van een kopertband en een oude bibliotheekband, banden met opmerkelijk beslag en met geciseleerde snede. Banden uit het noorden en het Rijngebied behoren eerder tot de zeldzaamheden. Weinig drukken of banden komen uit de Nederlanden: twee Antwerpse drukken, een uit Deventer, twee uit Leuven, en een uitgave uit Delft. Van dat weinige laat ik hieronder een lijstje, eventueel aangevuld, volgen.

Nr. (10): GW 745 blijkt = NK 2267 = ILC A10 (Appendix A: vroeger als incunabel nu als zestiende-eeuws aangezien).

Nr. 54: een Bartholomaeus Anglicus door Anton Koberger gedrukt (GW 3413), volgens een aantekening op het voordekblad in de zestiende eeuw in het bezit van een Gorcumse kanunnik, steekt in een [ruit]stempelband van kalfsleer over hout, 'gebonden in het Sint-Agnesklooster in Maaseik'. De argumentatie voor de toeschrijving is niet onderbouwd. De augustinessen hadden zeker wel banden in hun bibliotheek; de fraai versierde zijn echter goeddeels door anderen vervaardigd. Stempels uit dit klooster zijn nauwelijks bekend; zie P. Verheyden, 'Limburgsche boekbanden', in: *Limburg* 26 (1947), vnl. p. 24-27. Is het vermetel te denken aan de binderij van de Broeders des Gemenen Levens in het niet zo ver van Gorinchem gelegen Den Bosch? Een (niet al te duidelijk) wrijfsel van de band uit Weimar laat ten minste drie stempels herkennen: ze behoren tot het veel voorkomende type van drie ruitpalmetstempels (één ruit- en twee driehoekvormig), ook wel ananas of pijnappel geheten, dat in eindeloze varianten bestaat; in onderhavige versie zijn ze onder meer te zien op de band van Hs. 448 in de UB Nijmegen (wrijfsel in eigen collectie); cf. Jan Storm van Leeuwen in *Van kalfsleer tot klatergoud: boeiende boekbanden in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen.* Nijmegen, 2007, nr. 20 (beschreven maar niet afgebeeld).

Nr. 132: een exemplaar van een Romeinse druk uit 1495 in een band waarvan de stempels door Schunke/Von Rabenau op naam van het Antwerpse atelier 'Art des Wappen-Meisters' zijn geplaatst. In de beschrijving van de band worden weliswaar geen stempels genoemd.

Nr. 175 = ILC 647 dateert deze druk tussen [1484-1487] tegenover GW: 1485.

Nr. 263 = ILC 1306 (het exemplaar in Weimar niet vermeld); de stempels op de band van deze druk uit Deventer zijn toegeschreven aan de benedictijnenabdij te Reinhausen in Niedersachsen (Schunke/Von Rabenau).

Nr. 286 = ILC 1489: een Veldener-druk uit Leuven is in 1500 in het bezit geweest van Johannes Botzheim, student te Heidelberg, leerling van Jacob Wimpfeling en als goede humanist, niet in één stad vastgespijkerd. Allicht heeft hij zelf zijn exemplaar gefolieerd?

Nr. 320, (niet in ILC): een *Missale Carthusiense* (BMC II 500), zonder plaats, naam of jaar verschenen, maar toegeschreven aan Peter Drach te Spiers die het in opdracht van Henrick Eckert van Homberch in Delft, heeft gedrukt. Dit blijkt uit het rekeningenboek van Peter Drach die voor Eckert zeshonderd missalen moet drukken, waarvoor hij in 1496 500 Rijnse gulden heeft ontvangen (F. Geldner in *Gutenberg Jahrbuch* 1962, p. 156, en in *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 5 (1964), kol. 28). Niet alle bibliografen hebben met dit gegeven rekening gehouden. Eckert van

Homberch moet dus wel een markt gezien hebben voor een ordesmissaal voor de kartuizers bestemd, allicht niet enkel in Delft zelf waar een kartuizerklooster was.

Nr. 420 = ILC 1882 [1475]. Deze Rolevinck van de Leuvense pers van Veldener moet volgens de auteurs van ILC op goede gronden in 1475 en niet pas in 1476 zijn gedrukt. Het boek is in de eerstgenoemde tentoonstellingscatalogus aan de orde gekomen; of de ruitstempelband met drakenlijst (ik kreeg een wrijfsel toegestuurd) nu uit de Nederlanden stamt of uit Xanten (niet in het register!), zoals in de inventaris-cataloog staat, maakt niet zo'n groot verschil; de vraag is alleen op grond waarvan de verschuiving is gebeurd.

Nr. 507 = NK 2208.

ELLY COCKX-INDESTEGE

## **Adrian Armstrong & Malcolm Quainton (eds.),** ***Book and Text in France, 1400-1600. Poetry on the Page.*** **Aldershot: Ashgate, 2007. xiii + 223 blz., ill. - isbn-13: 978-0-7546-5590-9. £45,00 (bij onlinebestelling)**

'The present volume contributes to the fast-developing field of *mise en livre* studies by examining a range of book-text relationships in late medieval and early modern France' (p. 3), zo vat Adrian Armstrong de essentie van dit boek bondig en tegelijk veelbelovend samen. In *Book and Text in France* staat namelijk een inhoudelijk en temporeel welomlijnd corpus centraal dat bestaat uit Franse poëzie uit de periode tussen 1400 en 1600. In het kielzog van Donald McKenzies *sociology of texts* en de *mise en livre* studies van Roger Chartier, hebben de verschillende auteurs in deze ver-

zamelbundel aandacht besteed aan de materiële context waarin die middeleeuwse en vroegmoderne poëzie werd overgeleverd. Wat kwam er zoal bij kijken om 'poetry on the page' te plaatsen of te lezen? Wat is de impact van bv. lay-out, illustraties, paratekst en punctuatie op de betekenis van teksten, en wat leert dit over hun productie en receptie? Het zijn maar enkele vragen die de negen auteurs, allemaal specialisten op het vlak van Franse literatuur trachten te beantwoorden, en wel in een Engelstalige publicatie. Hoewel de lezer veel Franstalige citaten uit het primaire bronnenmateriaal krijgt voorgeschoteld, worden die fragmenten ook altijd in het Engels vertaald. Dat verhoogt de behapbaarheid van citaten die, zeker voor de lezer die het oude Frans niet al te best machtig is, behoorlijk moeilijk te begrijpen zijn.

Deze bundel is min of meer chronologisch opgebouwd en de vele relaties tussen tekst en boek lopen als een rode draad door de artikelen. Het eerste artikel is van J.H.M. Taylor. Zij pleit er in haar 'Courtly Gatherings and Poetic Games: "Coterie" Anthologies in the Late Middle Ages in France' voor om gedichten en liederen in verzamelhandschriften in hun geheel te bekijken en er niet alleen de teksten van grootmeesters als Charles d'Orléans of François Villon uit te lichten. Door zo'n 'inclusieve' en 'sociologische' manier van lezen komt de functie van de teksten, en van de bundels, immers veel nadrukkelijker naar voren. Werk van de reeds genoemde Charles d'Orléans komt aan bod in het artikel van J.-C. Mühlethaler, 'Inversions, Omissions and the Cotextual Reorientation of Reading: The *Ballades* of Charles d'Orléans in Vérard's *La Chasse et le Départ d'Amours* (1509)' waarin hij beschrijft welke veranderingen plaatsgrijpen bij het overzetten van een in handschrift circulerende tekst naar een gedrukte versie. C.J. Brown besteedt in 'From Stage to Page: Royal Entry Performances in Honour of Mary Tudor (1514)' aandacht aan de literaire festiviteiten die schrijver/dramaturg Pierre Gringore ter gelegenheid van het bezoek van Mary Tudor (de vrouw van de Franse koning Louis XII) op touw had gezet. Aangezien er na afloop foutieve nieuwsberichten over haar Parijse intrede in druk waren verschenen, besloot Gringore om zelf een verslag te maken van de gebeurtenissen. Hij deed dat in de vorm van een luxueus verlucht handschrift dat hij opdroeg aan Mary Tudor. In haar boeiende beschrijving van dit manuscript balanceert Brown de hele tijd tussen het relaas van de eigenlijke vertoningen en de manier waarop Gringore die heeft willen weergeven in het handschrift, of anders, tussen *mise en scène* en *mise en page.* Poëzie van geestelijke strekking komt aan bod in M.B. Winn, '(Re)sonner les *Matines*: Martial d'Auvergne's Text in Books of Hours'. Na zijn uitspattingen in liefdespoëzie, legde Martial d'Auvergne zich toe op een heel ander genre. In dit artikel staat zijn *Matines de la Vierge* centraal. De tekst dateert van voor 1483 en er zijn verschillende versies van overgeleverd in handschrift en in druk. Bijzonder interessant is het feit dat deze tekst ook voorkomt in de marge van verschillende getijdenboeken. Winn staat enerzijds stil bij de manieren waarop de samenstellers van de getijdenboeken de *Matines de la Vierge* lazen, bewerkten en apprecieerden, maar anderzijds beschrijft ze dat deze praktijk ook veelzeggend was voor de wijze waarop de getijdenboeken werden gelezen in de late zestiende eeuw.

Waar bovenstaande artikelen zich voornamelijk focusten op de tekst-boekrelatie, gaat het in de volgende drie bijdragen veeleer over de tekstbeeldrelatie. A. Armstrong schrijft over 'Love on the Page: Materiality and Literariness in Jean Bouchet's *Amoureux transi* and its Avatars' en bespreekt daarbij de verschillende functies van (hergebruikte) houtsneden. In het artikel van R. Cooper, 'Picturing Marot', gaat het

over de tekstbeeldrelatie in Marots geïllustreerde handschriften en edities, met name over zijn vertalingen (bv. van Ovidius' *Metamorfosen* en gedichten van Petrarca) en psalmbewerkingen. Verder schrijft hij over het publiek waarvoor die verschillende teksten/bronnen waren bestemd en over de relatie van Marot met zijn lezers en patroons. De laatste in deze rij is T. Conley die in zijn 'An Eclogue Engraved: Maurice Scève and Bernard Salomon's *Saulsaye* (1547)' verhaalt hoe de illustratie in *Saulsaye* verbanden doet ontstaan tussen de tekst en Lyon, de plaats waar het werk oorspronkelijk werd geproduceerd.

F. Rigolot wijst in zijn artikel, 'Paratextual Strategy and Sexual Politics: Louise Labé's *OEuvres lyonnaises*' op het belang van paratekst om te verklaren waarom Labé, een vrouw van lage komaf, erin geslaagd was om haar *OEuvres* te laten uitgeven bij de invloedrijke drukker Jean de Tournes. Bovendien beschrijft Rigolot op boeiende wijze hoe belangrijk Labé's *OEuvres* waren in de bredere context van het boekbedrijf in Lyon, en omgekeerd, welke grote rol Lyon speelde in de publicatie van haar werk en de mythevorming rond Labé. De laatste tekst in de bundel is van mederedacteur M. Quainton, 'The Exploitation of Parenthesis and Lunulae in Ronsard's *Hymne de Calays et de Zethés*'. Poëzie van Ronsard wordt aangewend als casestudy in een betoog over de punctuatie en decoratie van teksten en hun functies als (bv.) structurerende en betekenisgevende elementen.

De meeste auteurs van dit boek zijn filologen die zich aan een boekhistorische zijsprong hebben gewaagd om extra betekenislagen toe te voegen aan hun tekstanalyses. Daar is hoegenaamd niets mis mee, maar de boekhistoricus pur sang blijft misschien wel op zijn of haar honger zitten. Misschien, want anderzijds verwijst elk artikel naar uitstekende (boekhistorische) vakliteratuur die meteen weer kan aanzetten tot nieuwe ideëen en toepassingen. In dat opzicht is deze bundel zeker en vast geslaagd, hoewel er zich toch een aantal schoonheidsfoutjes voordoen. Zo is het jammer dat er niet meer illustraties werden ingezet om de artikelen te ondersteunen. De afbeeldingen die wel in het boek stonden, waren soms onduidelijk en wazig (bv. Fig. 4,1 en Fig. 4,4) en de bijschriften bij Fig. 7,2 en 7,3 werden omgewisseld. Ook enkele tikfouten en inconsistente spellingkeuzes ontsieren het geheel. Die tekorten worden echter goedgemaakt door een uitmuntende bibliografie - opgedeeld in drie rubrieken (manuscripten, primaire bronnen van vóór en na 1800) - en secundaire literatuur die weerom is opgedeeld in referentiewerken en andere studies. Een index op zaken en eigennamen sluit het boek af.

MAARTJE DE WILDE

## **Karen L. Bowen & Dirk Imhof, *Christopher Plantin and Engraved Book Illustrations in Sixteenth-Century Europe.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2008. xvi + 458 blz., ill. - isbn 978-0-521-85276-0 hardback. £70,00; $140,00**

Het is tekenend voor de rijkdom van de collecties en het archief van de Officina Plantiniana dat het onderzoek naar Christoffel Plantijn en zijn nazaten na de verschijning, nu al weer bijna veertig jaar geleden, van het magnum opus *The Golden Compasses* van Leon Voet bepaald niet is stilgevallen. De afgelopen decennia is een grote hoeveelheid studies verschenen, in de vorm van tijdschriftartikelen (bovenal in *De Gulden Passer*), bijdragen aan bundels, tentoonstellingscatalogi en wat dies meer zij. Zelfstandige monografieën zijn aanmerkelijk dunner gezaaid - begrijpelijk vanwege de reikwijdte en diepgang van Voets werk -, maar juist hier valt het werk van Karen L. Bowen, tot voor kort werkzaam als zelfstandig onderzoekster, en Dirk Imhof, conservator van het Museum Plantin-Moretus, op. In 1997 verscheen van haar hand een uitstekende studie over door Plantijn gedrukte getijdenboeken, hij verdedigde in 2008 aan de Universiteit Antwerpen een vuistdikke dissertatie over het uitgeversfonds van Jan Moretus, die hopelijk spoedig als handelsuitgave zal verschijnen. Samen publiceerden zij in 2008 bij Cambridge University Press het boek dat hier besproken wordt. Is het toeval dat beiden ook een echtpaar vormen?

Het onderwerp is belangwekkend genoeg. In de tweede helft van de zestiende eeuw brak eindelijk, na een lange aanloopperiode, naast de vertrouwde houtsnede (hoogdruk) het gebruik van etsen en gravures (diepdruk) voor de illustratie van boeken door. Plantijn speelde in deze ontwikkeling een hoofdrol, doordat hij deze veel verfijnder illustratietechniek op ongekende schaal toepaste in een grote verscheidenheid aan uitgaven. Zo verschenen bij hem rijk versierde liturgische en devotionele werken, maar ook geïllustreerde bijbels, boeken over anatomie, historische

verhandelingen, literaire teksten, beschrijvingen van optochten en begrafenissen en portretverzamelingen. De ambitieuze doelstelling van het onderzoek van Bowen en Imhof wordt reeds op de eerste pagina van de inleiding kernachtig geformuleerd: 'We will demonstrate how one publisher - Christopher Plantin - could make such production viable economically and practically, and we will reveal the means by which a revolution in book design came about.' Hoe zijn zij daarbij te werk gegaan en zijn zij in hun opzet geslaagd?

Het boek is goed gestructureerd. Het eerste hoofdstuk biedt een uiteenzetting over de techniek van gravure en ets en gaat in op de rol van uitgevers, kunstenaars en graveurs, de praktische problemen die zij moesten overwinnen, het hergebruik van platen en dergelijke zaken meer. Hoofdstuk 2 beschrijft enerzijds de gunstige positie van Antwerpen in de zestiende eeuw als economisch centrum van Noordwest Europa met betrekking tot de productie van en handel in boeken en prenten, anderzijds de obstakels die Plantijn juist als gevolg van die positie had te overwinnen. Dat gold bijvoorbeeld voor de oorlogsomstandigheden in Europa en in de Lage Landen, die de Antwerpse handel en nijverheid zwaar troffen, maar ook de eigengereidheid van kunstenaars en graveurs, die liever voor zichzelf werkten en zich voor hun arbeid zo duur mogelijk lieten betalen. Om die reden werkte Plantijn, en na hem trouwens ook zijn schoonzoon Jan I Moretus, bij voorkeur met een kleine, vertrouwde groep van toeleveranciers die hem niet het vel over de neus haalden. Onder hen was ook de weduwe van de graveur Frans Huys, Mynken Liefrinck, de belangrijkste drukster van prenten voor Plantijn.

De volgende hoofdstukken laten zien hoe Plantijn na een aanvankelijke aarzeling ten aanzien van de toepassing van de diepdruk voor zijn boekillustraties uitgroeide tot de belangrijkste uitgever op dit gebied. Financiële en commerciele overwegingen waren daarbij steeds van doorslaggevende betekenis, zowel met betrekking tot de productie als de afzet op de internationale markt. Een hoofdrol in deze ontwikkeling was weggelegd voor de na het Concilie van Trente voorgeschreven vernieuwde liturgische handboeken. Dankzij goede contacten aan het Spaanse hof, waar uitgesproken ideeën bestonden over de fysieke presentatie van dergelijke uitgaven, wist Plantijn in de jaren zeventig een monopoliepositie in de afzet van geïllustreerde missalen, brevieren en gebedenboeken in verschillende formaten op de Spaanse markt op te bouwen. Een bijkomend voordeel was dat hij hierdoor ruime ervaring kon opdoen met allerlei praktische kanten van de productie van diepdrukillustraties, inclusief het hergebruik van platen.

Kenmerkend voor het ondernemerschap van Plantijn is dat hij in de jaren tachtig steeds meer gebruik ging maken van etsen in plaats van gravures voor de boekillustraties. De voornaamste reden hiervoor was opnieuw een commerciële. De productie van etsen was goedkoper dan die van gravures en waar het steeds moeilijker werd om kunstenaars te vinden voor de uitvoering van de gravures tegen een redelijke prijs, kon Plantijn beschikken over de trouwe diensten van de ervaren etser Peeter van der Borcht. Het was een overlevingsstrategie in een periode waarin de productie en afzet van geïllustreerde boeken steeds meer te lijden hadden onder de gevolgen van de Nederlandse Opstand. Pas in de zeventiende eeuw zou de productie van de Officina Plantiniana van gegraveerde boekillustraties weer aantrekken.

In het zesde en laatste hoofdstuk gaan de auteurs in op de productie van typografische teksten bij geïllustreerde boeken van Antwerpse prentuitgevers als Philips Galle en Gerard de Jode. Winstoogmerk lijkt hier echter niet de belangrijkste overweging te zijn geweest. Eerder wilde Plantijn op deze manier zijn relatie met deze vooraanstaande ondernemers bestendigen en zijn prestige als drukker benadrukken.

Bowen en Imhof hebben met deze studie een indrukwekkende prestatie geleverd. Dankzij hun fenomenale kennis van het Plantijnse archief zijn zij er in geslaagd om een diepgaande analyse te geven van de werkzaamheid van de Officina Plantiniana in de tweede helft van de zestiende eeuw op het gebied van de boekillustratie in diepdruk. Maar nog belangrijker is welke algemene conclusies zij hieraan verbinden met betrekking tot de productie van geïllustreerde boeken in de vroegmoderne tijd. De succesvolle uitgave van boeken met *intaglio* prenten was alleen mogelijk indien de uitgever werkte met een uitgekiende en flexibele lange-termijn strategie, waarin commerciële factoren als de kosten en praktijk van de productie, de afzet van de uitgaven op verschillende markten en het potentiële hergebruik van de platen werden meegewogen. De auteurs stellen terecht dat dit nieuw licht werpt op de uitgave van geïllustreerde boeken in de vroegmoderne tijd. Het zal echter bepaald niet eenvoudig zijn dit even voorbeeldig en overtuigend aan te tonen in de productie van andere uitgevers en kunstenaars.

PAUL HOFTIJZER

**Stijn van Rossem (red.), *Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden.* Antwerpen: Provincie Antwerpen Departement Cultuur, 2007. 232 blz., ill. - isbn 9789066251045. €25,00**

Dit fraai uitgevoerde en rijk geïllustreerde boek bevat twee grote onderdelen. In het eerste vindt men bijdragen van tien specialisten die zich hebben gebogen over het leven van Cornelis Kiliaan (ca. 1530-1607), alsmede over zijn lexicografische productie en literaire nalatenschap. Ook het *Nachleben* van Kiliaan komt hierin aan de beurt. Het tweede onderdeel behelst de catalogus van alle tentoongestelde objecten die te zien waren op de overzichtstentoonstelling. Deze laatste werd van 10 november 2007 tot en met 6 januari 2008 te Antwerpen in de Koningin Fabiolazaal (KFZ) gehouden.

Het boek is terecht opgedragen aan de jezuïet Frans Claes (1928-2006). Als lexicograaf heeft hij een aanzienlijk deel van zijn leven gewijd aan het Kiliaanonderzoek. Het is dan ook geen toeval dat de meest waardevolle bijdragen in dit boek eveneens van de hand van lexicografen als Nicoline van der Sijs en Piet van Sterkenburg afkomstig zijn. Uit de bijdrage van Van der Sijs blijkt haar preoccupatie met leenwoorden. Zo merkt ze op dat de humanisten zich tegen het middeleeuwse Latijn hebben afgezet, onder meer omdat dit te veel leenwoorden uit de landstalen bevatte (p. 22). Ze betoogt dat Kiliaans *Etymologicum* uit 1599 ten minste veertien woorden en vier woordbetekenissen aan Simon Stevin heeft ontleend, terwijl Kiliaan Stevins naam niet vermeldt in de lijst van 99 geraadpleegde auteurs (p. 24-25). Ze

laat ook zien dat sommige woorden die in Kiliaans ogen nog Duits waren, momenteel heel gebruikelijk zijn in het Nederlands (p. 26). Aan Kiliaans etymologieën wordt in de moderne wetenschap niet veel waarde meer toegekend, meent zij, toch heeft zijn *Etymologicum* grote invloed uitgeoefend op alle Nederlandse woordenboeken uit latere eeuwen.

De bijdrage van Van Sterkenburg, getiteld 'Hoe wordt een woordenboek in de praktijk gemaakt? Een historisch overzicht' zou voor mij voldoende aanleiding zijn om dit boek aan te schaffen. In heldere bewoordingen schetst deze vakman, die jarenlang leiding gaf aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, de hele ontwikkeling vanaf de oertijden van het schrift. We leren dat de *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon* uit 1286 van de dominicaan Johannes Balbi de Janua een eerste belangrijke lexicografische mijlpaal is geweest. Wat de oudste Nederlandse woordenlijsten betreft, gaat het om glossenverzamelingen. Zo kennen we bijvoorbeeld de Malbergse glossen die Nederfrankische verklaringen zijn bij de *Lex Salica* en die vermoedelijk uit de zesde eeuw stammen. Van Sterkenburg eindigt met de huidige online woordenboeken waarbij hij tenslotte het semagram onder de aandacht brengt (p. 46). Het loont de moeite zijn uitleg bij dit verschijnsel te lezen.

Door vergelijking met de verzen van Cornelius Schonaeus kan Dirk Sacré laten zien dat de epigrammen van Kiliaan qua kwaliteit niet onderdoen voor werk van zijn tijdgenoten (p. 93). Uit Sacré's bijdrage blijkt tevens dat een kritische editie, of liever nog: een *variorum editio*, van Kiliaans Latijnse verzen op zijn plaats zou zijn. Interessant is de mededeling van Hubert Meeus (p. 107) dat de seculiere geestelijkheid in 1575 te Antwerpen een middelbare school wilde oprichten waar - naast Latijn en Grieks - ook Frans, Italiaans, Spaans, Duits en Nederlands op het lesrooster zouden staan. Maar in hetzelfde jaar richtten de jezuïeten hun college op, zodat de eerdergenoemde school geen kans meer maakte. De vraag is of de calvinisten die de stad drie jaar later overnamen, niet op de gedachte zijn gekomen om een middelbare school op te richten die kon concurreren met het jezuïetencollege? Bij het *Nachleben* van Kiliaan in de bijdrage van Frank Keersmaekers staat het opmerkelijke feit dat de Duffelse beeldhouwer Constant Jacobs in 1861 het medaillon op de titelpagina van *Den nieuwen dictionaris* uit 1659 van De la Porte heeft gebruikt om Kiliaans borstbeeld te maken. Dit is verbluffend omdat hij zich zodoende op het enige betrouwbare portret van Kiliaan heeft gebaseerd. Voorts is het grappig om te lezen hoe striptekenaar Willy Vandersteen zich in 1970 door de Duffelse CVP liet inhuren om politieke propaganda te bedrijven met behulp van hetzelfde betrouwbare Kiliaanicoon.

Bij de grote overvloed aan gegevens die *Portret van een woordenaar* biedt, is enige detailkritiek altijd mogelijk. Zo heb ik vergeefs gezocht naar de tekst waar de noten 13 en 14 op p. 71 naar verwijzen. Hetzelfde geldt voor noot 7 op p. 112. Op p. 42 had het zinnetje 'die zich in 1830 van het Noorden hadden afgescheiden' dat volgt op 'de Vlamingen' beter kunnen verdwijnen. Dat klinkt namelijk vreemd, nog afgezien van het feit dat die bewering voor de Zeeuws-Vlamingen niet opgaat. In tegenstelling tot wat op p. 64 wordt vermeld, bezitten we niet het *album amicorum* van Johan Radermacher de Oude, maar zijn handschriftenverzameling die in de UB Gent berust onder de titel *Album Joannis Rotarii.* Vrij eigenaardig doet ook de formulering aan op p. 65 dat 'het contact tussen Kiliaan en Lipsius via Christoffel Plantijn zal zijn gelegd'. Is het niet eerder zo dat zowel Lipsius als Kiliaan vaak

samen op de Plantijnse drukkerij aan het werk zijn geweest en op die manier elkaar goed hebben leren kennen? Op p. 95 en 96 worden de termen ‘Belgen’, ‘Belgische’ gebruikt zonder dat er expliciet wordt gewezen op het gevaar van een anachronistische interpretatie.

Het boek is uitstekend ontsloten door middel van een selectieve bibliografie (p. 123-131) bij de artikelen uit het eerste onderdeel en door een literatuuropgave (p. 224-226) alsmede een register (p. 227-230) bij het catalogusgedeelte.

KAREL BOSTOEN

## **William H. Sherman, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. xx + 259 blz., ill. - (Material Texts) - isbn 978-0-81224043-6. $45,00; £29,50**

Schrijven in boeken is voor veel moderne lezers een taboe. Dat doet men niet. Zeker niet in boeken van de bibliotheek. In het laatste hoofdstuk van *Used Books* citeert W.H. Sherman een waarschuwing die op de leestafels van Cambridge University Library staat: ‘Marking of books is forbidden’ (p. 156). Maar uiteraard lappen veel lezers daar hun laars aan. Dat soort lezers - ‘marking readers’ - staat centraal in *Used Books.* Sherman concentreert zich op Engeland in de renaissance, maar zijn conclusies zijn een belangrijke bijdrage voor de leesgeschiedenis (‘history of reading’) in het algemeen.

De markeringen van renaissancelezers zijn minder psychologisch veelzeggend dan die van moderne lezers, geeft Sherman meteen toe, maar ze zijn op talloze andere manieren erg boeiend. Om te beginnen verkiest hij de term ‘gebruik’ (use) boven het beperkende begrip ‘lectuur’ (reading). Het motto dat hij voor zijn stelling kiest, komt uit Geoffrey Whitney's *Choice of Emblems* (1586): ‘Usus libri, non lectio prudentes facit’ [Het gebruik, niet het lezen van boeken maakt ons verstandig.] Een van de redenen waarom Sherman dit onderscheid van in het begin aanbrengt, is de vaststelling dat de definitie van ‘lezen’ gedurende de voorbije eeuwen steeds enger is geworden: ‘we have moved from a culture in which readers take hold of texts for specific purposes to one in which texts generally take hold of readers’ (p. xvi). Het idee dat een boek ‘lekker moet weglezen’ of dat een lezer van een boek enkel ‘a good read’ verwacht, was totaal vreemd aan de leescultuur van de renaissance. In tegenstelling tot hedendaagse scholieren, werden leerlingen destijds zelfs expliciet onderricht in het maken van aantekeningen in boeken. Het kwam er op aan te weten waarvoor je je lectuur kon gebruiken en annotaties hielpen je focussen op dat doel.

Leesgeschiedenis is een discipline waarvan het onderwerp zich halsstarrig lijkt te onttrekken aan elke vorm van systematisering. Daarom is het erg moeilijk om een algemene methodologie uit te werken. Toch onderscheidt Sherman twee manieren om tekens in de marge te bestuderen. Eén enkel exemplaar van een boek kan sporen van verscheidene lezers bevatten en op die manier een uitstekend uitgangspunt zijn voor vergelijkend leessporenonderzoek. De andere methode bestaat uit het bestuderen van verscheidene exemplaren van hetzelfde boek. Het voorbeeld dat Sherman aanhaalt is de eerste editie van Francis Bacons *Advancement of Learning* (1605). Maar meteen blijkt zijn categorisering tekort te schieten. Een zeker zo interessante derde methode is het onderzoek naar de persoonlijke bibliotheek van één enkele lezer, waarbij meestal verschillen vast te stellen zijn tussen de jonge en de oude lezer.

Ook typologieën van leessporen blijken zelden waterdicht. Sherman somt de drie categorieën van Elaine Whitaker op (I. redigeren; II. interageren; III. ontwijken [zoals poppetjes tekenen en dagdromen]), die hij confronteert met de veel uitgebreidere typologie van Carl James Grindley (p. 16-17). Misschien de meest bruikbare categorisering is het onderscheid tussen intensieve lectuur (waarbij de lezer zich uitsluitend op de onderhavige tekst richt) en extensieve lectuur, met marginalia die verwijzen naar andere teksten die de lezer gelezen heeft.

De term ‘marginalia’ is enigszins problematisch als het gaat om boeken uit de renaissance. Het begrip raakte pas ingeburgerd in de Engelse taal dankzij Samuel Taylor Coleridge, die van marginalia niet alleen een Engels woord, maar zelfs een literair genre maakte. Sherman somt tal van alternatieven op die veel gangbaarder waren in de renaissance - bv. glossen, annotaties en adversaria. Op zich zijn al die methodologieën, typologieën en benamingen niet zo belangrijk en het is ook niet Shermans bedoeling geweest om een definitieve nomenclatuur vast te leggen. Het is wel belangrijk dat hij op die manier een fijngevoeliger besef creëert van de nuances van het fenomeen ‘leessporen’, al was het maar om te vermijden dat termen anachronistisch worden gebruikt.

Het meest indrukwekkende hoofdstuk in het boek is een aanzet ‘Toward a History of the Manicule’, een beknopte geschiedenis van het handje dat heel veel renaisancelezers gebruikten om interessante passages te markeren. Heel knap aan Shermans aanpak is dat hij dit kleine symbooltje aangrijpt om aan te tonen dat lezen

voor renaissancelezers werkelijk handenarbeid was, een handtastelijke manier van lezen om een tekst ook fysiek te be-grijpen.

Sherman analyseert heel uiteenlopende aspecten van de leesgewoonten in de renaissance; hij lanceert het begrip ‘matriarchief’; hij vertelt over de intensiteit waarmee renaissancelezers hun boeken verslonden (p. 84), soms zelfs letterlijk (in navolging van een passage in de Apocalyps waar de engel zegt: ‘neem het boeken eet het op’). Maar hij maakt ook de link met het heden door het lot van al die oude leessporen doorheen de eeuwen te bespreken, zoals de manier waarop sommige bibliofielen marginalia gebruiken of misbruiken om zichzelf en anderen ervan te overtuigen dat ze bv. van de hand van Francis Bacon zijn (p. 169). Zeldzame boeken uit de renaissance zijn bijzonder kwetsbaar voor fetisjisering en commodificering. Sherman benadrukt de ‘gebruikswaarde’ van boeken, de mate waarin ze een functie kunnen vervullen die een concreet nut heeft voor concrete mensen. Shermans vermogen om in te zoomen op zeer concrete gevallen en daarna de casestudies in een brede visie in te passen, maakt van *Used Books* een belangrijk want nuttig werk dat zijn marges expliciet openstelt voor kanttekeningen.

DIRK VAN HULLE

**Werner Waterschoot, *Naar eigen smaak. Individualisering van het gedrukte boek in de zestiende en zeventiende eeuw.* Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2007. 32 blz., ill., met inlegvel. - (Zestiende Bert van Selmlezing) - isbn 978-90-78531-04-3. €11,50**

Het gebeurt maar zelden dat een boek als voorbeeld dient van de eigen inhoud. Dit beknopte maar door De Ammoniet zeer verzorgd en toepasselijk vormgegeven boek bevat de tekst van de zestiende Bert van Selmlezing door Werner Waterschoot. Hij toont hierin aan dat de overgang van het individuele handschrift naar het collectieve gedrukte boek, waarvan elk exemplaar er hetzelfde uitziet, niet bruusk is verlopen. In de eerste eeuw van de boekdrukkunst kon men nog gerust spreken van een symbiose tussen handschrift en druk. Tot een heel eind in de zestiende eeuw lieten kapitaalkrachtige aristocraten luxehandschriften produceren, vooral van gedrukte boeken. Maar ook de gedrukte boeken bewaarden nog tot in de zeventiende eeuw om uiteenlopende redenen een individueel karakter. Zeer overzichtelijk en gestructureerd overloopt Waterschoot een aantal elementen die hiertoe bijdragen.

Om van een drukwerk een volwaardig boek te maken was in het begin nog steeds de hand van de kopiist nodig. De uitvinding van de boekdrukkunst betekende immers niet dat alle handschriftelijke inbreng meteen was verdwenen. De drukkers ontleenden in het begin zowat alles aan de handschriften. Zelfs het materiaal, perkament, werd door de vroege drukkers soms nog gebruikt. De eerste drukkers gebruikten ook veel ligaturen, een praktijk waar later werd van afgestapt omwille van de economie van de letterkast.

Waterschoot neemt vaak Plantijn, die toch al meer dan honderd jaar na de uitvinding van de boekdrukkunst actief was, als referentiepunt. Nochtans kan men moeilijk beweren dat Plantijn representatief is voor de drukkers van zijn tijd. Plantijn zorgde voor het exclusieve karakter van zijn drukwerk. Was elke incunabel uniek omdat hij handschriftelijke toevoegingen bevatte, ten tijde van Plantijn kregen boeken een individueel karakter omdat drukkers hun eigen werk wilden accentueren en onderscheiden van anderen. Zo drukte Plantijn dertien exemplaren van de Polyglotbijbel op perkament voor Filips II. Hij streefde naar een monopolie op bepaalde lettertypen om te vermijden dat andere drukkers ook van het materiaal zouden gebruik maken. Door de invoering van de koperplaten gingen illustraties soms een eigen leven leiden en ook geïllustreerde titelbladen werden belangrijk. Voor de band veranderde er het minst. Elk exemplaar kreeg nog steeds een eigen band. Wel ging men boeken niet langer liggend maar rechtopstaand opstellen zodat er een behoefte groeide om de rug te versieren.

Nog lang na de incunabelperiode werden de gedrukte exemplaren geïndividualiseerd door de afwerking van de band, toegevoegde en of ingekleurde illustraties en de keuze van het papier. Ook de inhoud werd soms geïndividualiseerd. Het gaat dan om de opportunistische tactieken toegepast door de drukker om zich vanuit commercieel standpunt aan te passen aan de situatie en aan de politieke gevoeligheden. Jan van der Noot wordt opgevoerd als het voorbeeld van een auteur die zijn werk telkens aanpast voor elke bestemmeling.

De boeiende inhoud van dit boek wordt onderstreept door de vorm, die herinnert aan de incunabelen tot de schikking van de voetnoten en de bindwijze toe.

Geïnspireerd door Van der Noot wil Waterschoot de moderne bibliograaf uitdagen met een boek waarvan de 250 exemplaren er allemaal verschillend kunnen uitzien. Door een inlegvel met drie reeksen van losse initialen in drie verschillende stijlen toe te voegen, kan elke bezitter een eigen individueel exemplaar samenstellen. Bovendien worden de bezitters ook nog uitgenodigd om de initialen door een tekenaar of kalligraaf te laten invullen. Dit zal tot gevolg hebbend dat de 250 exemplaren uit de oplage er allemaal anders zullen uitzien, 'naar eigen smaak' van de bezitter. Ik durf de auteur er niet van verdenken dat hij toekomstige bibliografen de duivel heeft willen aandoen, maar als het een beetje meezit wordt elk exemplaar een verzamelobject.

HUBERT MEEUS

**Jan Bos & August den Hollander (eds.), *Disgenoten. Short-title catalogue van Het rechte gebruyck van des heeren H. avondtmael.* Amstelveen: eon Pers, 2007. 308 blz., ill. - isbn 978 90 77246 17 7. €35,00**

Grote digitale projecten zoals de Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN) hebben het vaak moeilijk om de uitgebreide mogelijkheden van hun databank aan onderzoekers en andere gebruikers duidelijk te maken. Al te vaak worden digitale publicaties trouwens nog steeds over het hoofd gezien. De STCN lost dit probleem op door regelmatig traditionele, gedrukte publicaties te verzorgen. Het recentste voorbeeld daarvan is

*Disgenoten*, uitgegeven om te vieren dat de collectie van de Vrije Universiteit te Amsterdam volledig in de STCN werd opgenomen.

Het boek bestaat uit drie onderdelen. Een eerste deel, zoals in de titel aangegeven, is een short-title catalogus van het werkje *Het rechte gebruyck van des heeren H. avondtmael*, een bijzonder populaire piëtistische tekst die voor het eerst verscheen in 1670 en waarvan welgeteld 101 verschillende edities beschreven werden. Een opvallende afwijking tegenover de normale gang van zaken bij de STCN is dat in deze lijst ook exemplaren in privécollecties zijn opgenomen (bv. nr. 1, de oudst bekende editie), en beschrijvingen van edities waarvan geen exemplaar werd teruggevonden maar waarvan het bestaan uit andere elementen kon worden afgeleid (nrs. 4, 18, 25, 49...). De beschrijvingen volgen het model van de records in de STCN, en zijn dus in het Engels geredigeerd.

In deze catalogus wordt het verschil tussen tekst die letterlijk van de titelpagina overgenomen werd en tekst die door de bibliografen geredigeerd werd typografisch aangegeven, wat al comfortabeler is dan in de online versie. Toch blijven de beschrijvingen compacte blokken boordevol informatie die niet gemakkelijk te lezen zijn. Persoonsnamen worden genormaliseerd, met initialen in plaats van volledige voornamen. Het opnemen van de collatieformule en de vingerafdruk is logisch voor een STCN-publicatie, maar wordt nog al te weinig toegepast in andere catalogi. Bij de syntaxis van de vingerafdruk is hier en daar iets misgelopen (nr. 23, 24, 26, 31, 31b, 41... hebben duidelijk een dubbele punt te veel) - hopelijk is dat niet het geval voor de inhoud van de vingerafdruk! De beschrijvingen hebben ditmaal ook bibliografische verwijzingen en nemen meer auteurs op dan in de reguliere STCN-beschrijvingen.

Korte bijdragen van STCN-medewerkers en -gebruikers vormen een tweede onderdeel van deze bundel. Iedereen die een grootschalig onderzoek heeft uitgevoerd of heeft meegewerkt aan een project kent het fenomeen: je komt voortdurend interessante dingen en losse eindjes tegen waarmee je bijna niets kan beginnen. Ze leveren korte artikels op van zelden meer dan drie bladzijden die bijvoorbeeld terechtkomen in feestbundels tussen andere, soortgelijke stukjes die niets met elkaar te maken hebben. Vaker wordt dit soort leuke informatie helemaal niet gepubliceerd. Bij *Disgenoten* is er natuurlijk wel een verband tussen de verschillende bijdragen, waarbij *Het rechte gebruyck* als rode draad op een heel veelzijdige manier wordt benaderd. Zo tonen de auteurs van de bijdragen tal van onderzoekssporen die verder uitgewerkt zouden kunnen/ moeten worden. En dat is meteen ook de zwakte van dit opzet: telkens wordt slechts een tipje van de sluier opgelicht, en slechts zelden krijgt de lezer antwoord op de vragen die worden opgeroepen.

De short-title catalogus wordt telkens afgedrukt op de rectozijde van een blad, terwijl de versozijde wordt gevuld met de korte bijdragen. Dit typografische experiment is bedoeld om het opzoeken te vergemakkelijken en om wat variatie in de saaie opsomming te brengen. Het gevolg is echter rommelig en vergemakkelijkt het lezen en opzoeken hoegenaamd niet. Helemaal verwarrend wordt het wanneer de catalogus op de rechterbladzijde ophoudt en vervangen wordt door een onderdelenlijst van *Het rechte gebruyck*, samengesteld door W.J. Op't Hof. In deze onderdelenlijst worden de verschillende hoofdstukjes van de opeenvolgende edities van het avondmaalsboekje systematisch inhoudelijk beschreven, waarbij ook wordt

gezocht naar de bronnen van deze stukjes en de evolutie doorheen de verschillende uitgaven wordt gevolgd.

In een derde, en gelukkig doorlopend afgedrukt tekstdeel wordt het onderzochte boek uitvoerig gekaderd: de bronnen van de teksten (door W.J. Postema), de editiegeschiedenis (door W.J. Op't Hof) en de context waarin het boekje ontstond, evolueerde en gebruikt werd (eveneens door Op't Hof). Vooral deze laatste studie had misschien beter vooraan in het werk gestaan, want nu pas komt de lezer te weten waarom *Het rechte gebruyck* is ontstaan en waarom het zo populair is geweest. Bovendien blijkt de inhoud van dit ene boekje doorheen de tijd sterk veranderd te zijn, zodat de vraag opduikt of het wel correct is hier nog te spreken van verschillende edities van hetzelfde werk. Ook die (impliciete) vraag blijft, net als zovele andere, onbeantwoord. Maar misschien is deze studie daarom net zo stimulerend.

Leuk om weten is nog dat de vijftien korte bijdragen van STCN-medewerkers ook gratis online beschikbaar zijn als webtentoonstelling: http://www.kb.nl/webexpo/avondtmael.html. Ook de STCN-databank zelf is gratis te raadplegen op http://www.kb.nl/stcn.

STEVEN VAN IMPE

**Arianne Baggerman & Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1797).* Amsterdam: Wereldbibliotheek, [2005]. 622 blz., ill. - isbn 90 284 2083 5. €27,50**

Af en toe lees je een boek dat je zelf geschreven zou willen hebben. *Kind van de toekomst* is zo'n boek. Het is een intrigerende studie die met meer dan 600 pagina's niet alleen een schat aan historische informatie bevat, maar die kennis bovendien zo weet te verpakken dat je je af en toe in een roman waant. Dat Baggerman en Dekker op beide vlakken uitmuntend werk hebben verricht, staat buiten kijf: het boek werd immers zowel opgenomen in de *Basisbibliotheek. Duizend sleutelteksten uit de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen* (een lijst met de belangrijkste bronnen en studies van de middeleeuwen tot heden, te raadplegen op www.dbnl.org) als genomineerd voor de AKO Literatuurprijs (2005), en haalde daarnaast nog een rist andere bekroningen binnen.

Otto van Eck, de centrale figuur van het boek was de zoon van Lambert van Eck, een vooraanstaand regent van Holland, die samen met zijn schoonbroer Pieter Paulus een belangrijke rol speelde in het politieke leven van de Republiek op het einde van de achttiende eeuw. Otto's ouders waren vurige aanhangers van de Verlichting en wilden hun zoon dan ook opvoeden volgens deze nieuwe inzichten. Een van deze pedagogische nieuwigheden was het bijhouden van een dagboek. Otto's dagboek was in de eerste plaats een hulpmiddel voor zijn ouders om de gevoelens van hun zoon te controleren en zo nodig bij te sturen. Het maakte deel uit van een veelomvattend pedagogisch regime en moest Otto in de eerste plaats zelfkennis en introspectie bijbrengen. In dat opzicht zegt dit dagboek meer over Otto's ouders dan over zijn zielenroerselen.

Het dagboek is een van de vroegste en omvangrijkste kinderdagboeken uit Europa. Dit belangrijke egodocument is in de voorbije jaren dan ook reeds uitvoerig bestudeerd. Al in 1998 publiceerden de auteurs een geannoteerde tekstuitgave bij Uitgeverij Verloren. *Kind van de toekomst* vormt het orgelpunt van hun jarenlange onderzoek. De verplichte schrijfsels van Otto brengen niet alleen de microgeschiedenis rond de familie Van Eck tot leven, ze vormen het uitgangspunt voor een mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlandse Verlichting.

De reikwijdte van dit boek is zeer groot. Door de ogen van Otto reconstrueren de auteurs toenmalige opvattingen over pedagogie, reiscultuur, tijd en ruimte, tuinaanleg, omgang met ziekte, het godsbeeld en sociale omgangsvormen. De beschermde, met verlichtingsidealen opgetrokken burcht waarin Otto werd grootgebracht, contrasteert met de werkelijke revolutietijd waarin zijn ouders leefden. Het boek telt ook een aantal hoofdstukken over de rol die Otto's vader en oom speelden ten tijde van de patriottentijd en de Bataafse revolutie, waaronder de schitterend geschreven proloog van het boek waarin beide heren als gezant naar Parijs worden gestuurd om bij de Fransen steun te zoeken voor de revolutionaire zaak, verteld aan de hand van - alweer - een dagboek, ditmaal geschreven door de vader van Otto.

In een tijd waarin het geloof in de maakbaarheid van de mens hoogdagen beleefde, speelde het boek een centrale rol. Aan de keuze van de juiste lectuur voor de opvoeding van kinderen werd veel belang gehecht en daarom ontstond er op het einde van de achttiende eeuw een nieuw genre van pedagogisch verantwoord leesvoer,

vaak geschreven door pedagogen. Bij de keuze van de juiste lectuur moesten ouders *die* boeken kiezen waarmee ze doeltreffend konden ingrijpen wanneer de emoties of driften van hun kinderen de verkeerde kant dreigden uit te gaan. Via zijn dagboek, waarin Otto nauwkeurig zijn leeservaringen moest neerschrijven, zijn we zeer goed ingelicht over het leesdieet dat zijn ouders voor hem hadden samengesteld. Elke dag las hij gemiddeld 5 pagina's in 4 verschillende werken. 's Ochtends las hij meestal een religieus werk, in de namiddag en 's avonds een historisch werk en literatuur. Otto las boeken niet van kaft tot kaft: om de pedagogische waarde te verhogen kozen Otto's ouders voor welbepaalde passages die inspeelden op de actualiteit.

Elders illustreren de auteurs heel mooi hoe de ouders van Otto verlichte werken zoals Rousseau's *Emile* interpreteerden en hoe ze die in de praktijk trachtten toe te passen in de opvoeding van hun kinderen. Ook de rol van drukwerk in de vorm van politieke pamfletten wordt treffend aangeduid. Steeds vaker vochten politici hun meningsverschillen uit via de drukpers en in de hoop met steun van de publieke opinie hun gelijk te halen. Ook op deze nieuwe politieke cultuur werd Otto voorbereid. Aan de vooravond van de Bataafse revolutie, nog voor zijn oom Pieter Paulus de vrijheid van drukpers zou afkondigen, kreeg Otto van diezelfde oom reeds een handdrukpers cadeau, zodat hij alvast wat kon oefenen.

*Kind van de toekomst* is een meesterwerk geworden dat al een paar jaar na zijn verschijnen tot de canon van de Nederlandse cultuurgeschiedenis behoort. De keuze van de auteurs om de

mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlandse Verlichting te bekijken vanuit de ogen van een kind werkt wonderwel, en wel om twee redenen: 1. het voor de Verlichting typische geloof in de maakbaarheid van de mens komt nergens duidelijker tot uiting dan in de opvoeding van kinderen en het is dus een ideale manier om het verlichtingsdenken uitvergroot aan het werk te zien en 2. als lezer voel je je automatisch verbonden met Otto, die net als de hedendaagse lezer zijn weg moet zoeken in een denkwereld die niet de zijne is.

Tot slot toch een kritische noot. Het breed uitwaaierende en gedetailleerde discours van de auteurs is naar mijn mening niet altijd een schot in de roos. De link tussen Otto's wereld en sommige onderwerpen komt soms geforceerd over en hier en daar ondergraaft de veelheid aan opgesomde informatie het leesplezier. Afgezien van deze twee bemerkingen, die alleen vermeldenswaardig zijn omdat dit boek de lat voor zichzelf zo hoog heeft gelegd, niets dan lof voor deze prestatie.

STIJN VAN ROSSEM

## **Anne-Marie Claessens-Peré, *Zilveren hemelsleutels: Twee eeuwen Belgische boekbandjes.* Met een bijdrage van Theo Clemens. Antwerpen: Provincie Antwerpen; Deurne: Zilvermuseum Sterckshof, 2008. 280 blz., ill. - (Sterckshof Studies, 36) - isbn 9789066251083. €24,95**

In 2006 was in het Bijbels Museum te Amsterdam een opmerkelijke tentoonstelling te zien van gebedenboekjes met zilverbeslag en -sluitwerk, afkomstig uit een Nederlandse particuliere verzameling (zie bespreking in jaargang 85 van dit tijdschrift). Het siert de eigenaar, Bernard van Noordwijk, dat hij de tentoonstelling aan het Zilvermuseum Sterckshof in Deurne (Antwerpen) heeft aangeboden. Omdat het zilver het belangrijkste onderdeel van deze collectie boeken uitmaakt, is terecht geopteerd voor het Sterckshof. Dat dit een schot in de roos was, mag blijken uit twee dingen: de prospectie in België heeft de verwachtingen overtroffen en er is onderzoek door zilverdeskundigen verricht. Het voorstel van Van Noordwijk bood het museum immers de unieke gelegenheid een nauwelijks ontgonnen aspect van de zilverproductie in eigen land te onderzoeken. Zijn eigen collectie van in hoofdzaak Nederlandse protestantse kerkboekjes, kreeg daardoor een verrassend belangrijk luik van Nederlands- en Franstalige katholieke kerken devotieboekjes. Vijfenzeventig van deze laatste categorie zijn in de catalogus opgenomen; het overgrote deel hiervan komt uit Belgische openbare en particuliere verzamelingen. Op de tentoonstelling zelf was overigens heel veel uit de Nederlandse collectie te zien, zodat vergelijken aantrekkelijk werd.

In het noorden is het versierd beslag opvallend aanwezig, waardoor het een luxeband wordt. De band in België heeft eenvoudiger beslag, zoals de vaak met zwart leer beklede boekjes in octavoformaat, ‘afgezoomd’ met metalen beslag en voorzien van metalen sluitwerk waarvan klampen en muiters en aanzetstukken zijn versierd. Anderzijds is het bandleer meer dan eens bestempeld (blind en goud): het beslag is niet het enige onderdeel van de band dat versierd is. De sluitingen zijn welhaast exclusief kantsluitingen, in verschillende varianten: geheel in metaal, met

scharnierende klamparmen zonder ook maar enig gebruik van leer. Wat de vorm van de sloten betreft zijn, althans voor het Belgische luik, twee typen nadrukkelijk vertegenwoordigd: dat met op de plek van de muiter het zogenaamde druiventrosmotief of in driehoeksvorm uit meestal bolle nagels samengesteld, het andere bestaande uit zogenaamde cartouchevormige muiters en aanzetstukken, veelal in combinatie met hoekbeslag, het geheel telkens in dezelfde stijl gegraveerd. In het algemeen is het beslag meestal versierd: gegraveerd, geajoureerd, gedreven, of ook geheel vlak gelaten maar altijd fraai van vorm. Om stijlen te onderscheiden en conclusies te trekken, is het te vroeg. Toch schijnen zich bepaalde kenmerken af te tekenen eigen aan deze of gene stad. De inhoud is allicht beter bekend. Het zijn vrijwel allemaal devotieboekjes die in de achttiende en negentiende eeuw in talloze drukken zijn verschenen: *Christelyke onderwysingen*, *L'ange conducteur*, *Het hemels palmhof* zijn de meest voorkomende titels. Gaande van de tweede helft van de zeventiende eeuw tot omstreeks 1800 ligt de 'bloeitijd' in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Anne-Marie Claessens-Peré, conservator bij het Zilvermuseum, heeft - zo blijkt ook uit de inleiding - grondig onderzoek verricht. Zij heeft zich onder meer afgevraagd hoe en door wie dergelijke kerkboekjes aan de man werden gebracht. Uit boedel- en andere inventarissen komt naar voren dat naast boeken al of niet met sloten, het zilverwerk ook los van het boek geïnventariseerd is, bijv. *boecksloten, silveren hoecken van boecken:* gemaakt door een zilversmid en gekocht door de boekbinder; hetzelfde geldt voor de (zilveren) kapittelstok. Verder rijst de vraag of uitgevers-

boekhandelaars ook de boekjes gebonden verkochten. Verder legt de auteur ook de relatie met wat op schilderijen is te zien. Tenslotte gaat zij in op de bezitters in zover die zich kenbaar hebben gemaakt op schut- of titelbladen. In een tweede opstel gaat Theo Clemens (Ruusbroecgenootschap, Univ. Antwerpen) de relatie na tussen kerkboeken en zilverwerk. Drie openbare instellingen, twee in Antwerpen en één in Leuven, hebben véél kerk- en devotieboeken maar verhoudingsgewijs weinig daarvan met zilverwerk. Men kan zich dus afvragen of die relatie zo innig was als men geneigd is te denken. Begrijpelijkerwijs oefent het zilverwerk een attractie op de verzamelaar uit en is het bijgevolg niet verrassend dat de meerderheid op deze tentoonstelling uit particuliere collecties komt.

De catalogus is een even fraai 'kerkboekje' geworden als zijn Amsterdamse evenknie: links de afbeelding, rechts de tekst. Overigens is die laatste anders opgevat in de twee uitgaven. In de Antwerpse is volgens een strak stramien een complete titelbeschrijving gegeven terwijl de bandbeschrijving tot een minimum is herleid (waarom niet 'leer' hanteren in plaats van het zware 'leder'?). Verder zijn de geschreven eigendomsmerken en aantekeningen *verbatim* overgenomen, zodat de geschiedenis van het exemplaar althans ten dele kan gereconstrueerd worden - niet zonder belang. Soms voegde de bezitter er zelfs een familiekroniek aan toe! Extra aandacht is besteed aan het zilveren beslag zelf, inclusief het sluitwerk: het wordt beschreven, de merken en teksten die veelal op de klamparmen staan, zijn getranscribeerd en in de mate van het mogelijke geïdentificeerd. Aan het beroep van de zilversmeden is ook de nodige aandacht besteed. Wanneer achteraf blijkt dat een aantal meestertekens tot nu toe onbekend was, betekent alleen dit aspect al echt winst. Tot slot is de collectie vermeld waar het boekje zich bevindt. Achterin is bij wijze van register een merkenrepertorium met afbeelding opgenomen, een klein lexicon en een literatuurlijst. Eén register moet je zelf aanleggen: dat van bibliotheken en particulieren. De afbeeldingen, met veel detailopnamen van inscripties, merken, aantekeningen, een kapittelstok als toemaatje, zijn van uitstekende kwaliteit. Zoals het Amsterdamse 'kerkboek' is ook het Antwerpse een bibliofiel object.

ELLY COCKX-INDESTEGE

**Marcus de Schepper, Ann Kelders, Jan Pauwels (red.), *In de ban van boeken. Grote verzamelaars uit de negentiende eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België.* Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling 1 februari - 23 augustus 2008 in de Koninklijke Bibliotheek van België. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2008. 217 blz., ill. - isbn 90-6637-145-5. €40,00**

In deze catalogus worden twintig verzamelaars aan het publiek voorgesteld, wiens boeken, prenten en handschriften in de loop van de negentiende eeuw geheel of gedeeltelijk een hopelijk laatste rustplaats hebben gevonden in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Op een enkele wetenschappelijke bibliotheek na zijn de verzamelingen stuk voor stuk bijeengebracht door gepassioneerde bibliofielen. Ze

waren allemaal op hun eigen wijze in de ban van het boek. Vanaf het laatste kwart van de achttiende en doorlopend tot ver in de negentiende eeuw konden zij, toen de bibliotheken van kloosters, kapittels of colleges door diverse omstandigheden op drift raakten, hun slag slaan. Zo zorgde bijvoorbeeld de opheffing van de jezuïetenorde in september 1773 door keizerin Maria-Theresia ervoor dat ongeveer 150.000 boeken en handschriften uit de scholen van de orde kort daarna werden verkocht. En haar zoon en opvolger keizer Jozef II hief kort daarna, in 1780, nogmaals 150 zogenaamde contemplatieve, dus 'nutteloze' kloosters op: 'Tussen 1782 en 1792 kwamen daardoor ongeveer 60.000 extra banden onder hamer.' Hoewel een deel van deze boeken rechtstreeks in het bezit van de Bourgondische Bibliotheek, de voorloper van de latere Koninklijke Bibliotheek, kwam, verspreidde een ander deel ervan zich over een groot aantal kooplustigen.

Van twintig daarvan schetst deze catalogus een beeld: zestien Belgen, onder wie Karel van Hulthem, Constant Philippe Serrure en Jan Frans Willems, en vier buitenlanders, te weten de Engelsen Richard Heber en Sir Thomas Phillipps en de Duitsers Johannes Peter Müller en Henri Helbig. Laatstgenoemde, geboren in 1813 in Mainz, kwam kort na 1818 met zijn moeder naar Luik en is de rest van zijn leven in België blijven wonen. De keuze van deze twintig is bepaald door het feit dat zij de voornaamste bijdragen hebben geleverd aan de collecties boeken en handschriften van de Koninklijke Bibliotheek: 'Door schenking, door aankoop "en bloc" of door een kleiner aantal gerichte acquisities: elk van de geselecteerde verzamelaars heeft op een substantiële manier bijgedragen tot de huidige rijkdom van de Koninklijke Bibliotheek.' Dat boeken verza-

melen toch vooral een mannenzaak was, moge blijken uit het feit dat er slechts één vrouw wordt voorgesteld. Het is Henriette de Maldeghem, Gravin de Lalaing (1787-1866), die op dertigjarige leeftijd weduwe werd en als een verwoed lezeres te boek staat. Tijdens haar leven schonk ze al regelmatig boeken van eigen hand aan de Koninklijke Bibliotheek. Ten slotte liet ze er haar hele bibliotheek aan na, vooral bestaande uit moderne edities bellettrie uit de tweede helft van de achttiende en uit de negentiende eeuw.

Behalve een geschreven portret worden ook circa vijf boeken of handschriften van iedere verzamelaar getoond, elk voorzien van een uitvoerige toelichting van de hand van een keur van deskundigen. Het geheel levert een gevarieerd beeld op van het specimen β□βλ□οφ□λοσ, dat er soms vreemde opvattingen op na hield. Vanuit hedendaags perspectief is het verbijsterend te lezen dat bijvoorbeeld Karel van Hulthem zo achteloos omging met herkomstaanduidingen in een boek: 'Als verzamelaar schrok hij er dan ook niet voor terug een aantal exemplaren uit zijn collectie te laten wassen en duizenden boeken opnieuw te laten binden.' Mooi is ook de uitspraak van de puissant rijke Richard Heber die bij zijn dood meer dan 200.000 boeken naliet: 'No gentleman can be without three copies of a book: one for show, one for use, and one for borrowers.' En jaloersmakend is het feit dat verzamelaar François Xavier Borluut de Noortdonck (1771-1857) na het behalen van zijn licentiaat in de beide rechten dankzij zijn immense fortuin een ambteloos leven kon leiden en zich gedurende vijftig jaar heeft kunnen overgeven aan het verzamelen van boeken en prenten.

De afbeeldingen van de beschreven objecten zijn alle in kleur en fraai, veelal losstaand, in de tekst gepositioneerd. We komen bekende toppers tegen zoals *Reynaerts historie* (*Reynaert II*), aangekocht voor 113 ponden uit de bibliotheek van Richard Heber, en J. van der Noot *Cort Begryp der XII. Boeken Olympiades* (1579). Daarnaast zeker ook wat minder spectaculair ogende stukken als een convoluut met gedrukte veilingcatalogi uit Leuven, of een eenvoudig, maar uiterst zeldzaam muziekdrukje van de Zwitsers-Duitse zanger en componist Ludwig Senfl uit 1537: *Magnificat octo tenorum.* Het betreft een opdracht-exemplaar aan Maarten Luther, afkomstig uit de bijna achtduizend titels tellende muziekverzameling van François-Joseph Fétis (1784-1871), die de Belgische staat in 1872 in haar geheel aankocht.

Duidelijk is dat het Belgisch patrimonium in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel voor een flink deel te danken is aan de verzamelwoede van deze boekenliefhebbers. Dankzij de samenstellers en auteurs van deze catalogus kan een aantal van deze schatten nu permanent worden getoond.

BERRY DONGELMANS

**Marieke van Delft, Marco de Niet & Kees Thomassen (red.), *Bijzonder divers. Studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw.* Den Haag: Koninklijke Bibliotheek; Amsterdam: De Buitenkant, 2007. 333 blz., ill. - isbn 978 90 76452 029. €30,00**

Deze feestbundel ter ere van Clemens de Wolf verscheen bij zijn afscheid van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (4 juli 2007). De wetenschappelijke wereld kent De Wolf als autoriteit van het oude boek, maar de huidige bundel honoreert zijn beroepsactiviteit inzake het bijzondere boek uit de laatste twee voorbije eeuwen. Na een schets van het werk van de gevierde op dit gebied door Wim van Drimmelen, algemeen directeur van de KB, volgen zeventien bijdragen over inderdaad opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw. Bij de bespreking ervan dringt een keuze zich noodzakelijkerwijze op.

Onder de verzamelaars komt als eerste Marco de Niet aan het woord. Hij verrast met 'Rock-in-de-marge. Het verzamelen van bibliofiele muziekobjecten'. Vooral de popmuziek brengt onverwacht bibliografisch materiaal aan: elpee- en singlehoezen bieden plaats voor colofons. Bij de eerste persing van albums horen grafische extra's (uitsnijdingen van hoezen, beweegbare onderdelen). In grote depotbibliotheken ontbreken efemera als 'tourboeken' die bij optredens van popgroepen te koop zijn. De bibliofilie van deze muziek kent ook kleine oplagen en bootlegs of illegale uitgaven (opnames van live-optredens). Een onvermoede bibliografische diversiteit!

Dan de wereld van de drukkerijen. Johan de Zoete schenkt aandacht aan 'De vignettenproeven van Joh. Enschedé en Zonen van 1894 en 1907'. Die vignetten waren populair, ook buiten de eigenlijke boekdruk, zo in handelsdrukwerk en advertenties. Enschedé en Zonen gaf in 1894 een proef uit met 2245 vignetten en dertien jaar later kwam, na de overname van enkele gieterijen, een nieuwe versie uit met niet minder dan 4876 stuks. Het einde voor de vignetten kwam met de fotomechanische reproductie. Paul van Capelleveen heeft een meer labiele wereld bezocht met 'Stampen, rollen, schudden, zetten: de Nederlandse scheepsdrukkerij'. Die drukkerijen stonden aan boord van de lijnboten die op Nederlands-Indië of Amerika voeren. Twee soor-

ten drukwerk werden gefabriceerd: nieuws (de scheepskrant) en praktische informatie. Die laatste categorie omvatte in hoofdzaak menukaarten en programmaboekjes. Menukaarten werden niet zelden ten dele voorgedrukt: de gekleurde omslagen waren aan de wal geproduceerd, terwijl aan boord een inlegvel met het menu van de dag werd toegevoegd. Dit type drukwerk wordt verzameld door maritieme instanties, minder door bibliotheken.

Onder de bijdragen over boekverzorging signaleer ik vooreerst Marieke van Delft, 'Boekmerken in Nederlandse bibliofiele boeken in het interbellum'. Zij komt bijna automatisch terecht bij het werk van de Grote Vijf: S.H. de Roos, J.F. van Royen, J. van Krimpen, Ch. Nypels en A.A.M. Stols. Peter van Beest en Peter de Bode laten in 'Willet Lesen en Ionstich Betrachten' het fonds van W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij de revue passeren. Dat fonds was opmerkelijk naar vorm en inhoud. Voor de boekverzorging werden kunstenaars als H.P. Berlage, J.B. Heukelom en S.H. de Roos aangetrokken. Inhoudelijk valt het sterk educatieve en sociale karakter van de uitgaven op. Lisa Kuitert richt de schijnwerper op 'Fokko Mees, kunstenaar en boekverzorger'. Hij werkte voor zijn broer, de uitgever C.A. Mees, sneed de tekst voor de befaamde bibliofiele druk van A. Roland Holsts *De vagebond*, gedrukt door De Roos, en werd een zeer gewaardeerd graficus in het circuit van het Nederlandse ex libris. Elly Cockx-Indestege evoceert het werk van een groot handpersdrukker in 'Giovanni Mardersteig, San Zeno en de evangelist Mattheus'. De titel is aldus te verklaren: Mardersteig vestigde zich in Verona, van welke stad de heilige Zeno de patroon is. Naar hem noemde Mardersteig de letter waarmee hij de Bergrede volgens Mattheus drukte. In diezelfde tijd had hij kennisgemaakt met de Vlaamse dichter en bibliofiel Luc Indestege. Die zorgde voor een tentoonstelling van Mardersteigs werk in het Museum Plantin-Moretus en in het vooruitzicht daarvan verscheen de Bergrede met naast de Latijnse ook de Nederlandse en de Franse tekst. Het bleef de enige Nederlandstalige druk in Mardersteigs oeuvre. J.A. Gruys reveleert 'Iets over de eerste uitgave van Kavafis' Gedichten (1935)'. De grote Nieuwgriekse lyricus, woonachtig te Alexandrië, verspreidde zijn gedichten sinds 1912 op losse bladen, bestemd voor vrienden en belangstellenden. Zo ontstond een canon van honderd drieënvijftig gedichten. Na Kavafis' dood (1933) bezorgden zijn vrienden een complete uitgave (nog vermeerderd met één persklaar gedicht) waarvan de vormgeving werd toevertrouwd aan de Atheense kunstenaar Takis Kalmouchos. Het boek vertoont invloed van de (Duitse) 'Nieuwe Typogafie' en van art deco. Het ontbreekt in alle vooraanstaande bibliotheken. Met zichtbaar genoegen gaat Sjoerd van Faassen nader in op 'Bertus Aafjes' Omne animal: "de letter is die van een kind die 1000 strafregels moet schrijven"'. *Omne animal* was de zevende en laatste uitgave van de clandestiene Mansarde Pers. Die was in juli 1943 gestart door uitgever Bert Bakker, tekenaar C.A. Bantzinger en drukker Fokko Tamminga. De productie was luxueus opgevat. Tegenover Aafjes gaf Bakker hoog op over de gekozen letter, de Excelsior Schrijfletter. De dichter was minder enthousiast en dat terecht: voor boekdruk is die fantasieletter hoegenaamd niet geschikt. Wel heeft Tamminga de pagina's zo vakkundig opgemaakt, dat de fraaie tekeningen van Bantzinger zich schijnen voort te zetten in de druk.

Johan Velter sluit de bundel af met een naar eigen zeggen 'zwartgallige' reflectie 'Over de schoonheid en het boek'. Bibliofilie heeft volgens hem aan belang ingeboet omdat zowel het boek (de zindragende codex) als de roman (tot louter verhaal

verworden tekst) in crisis verkeren. De lectuur van het stuk prikkelt tot tegenspraak - wat wel de bedoeling is. Enerzijds leest men pertinente opmerkingen (zo p. 320: ‘De bibliofilie zelf geeft nauwelijks nog boeken uit. Er worden aparte gedichten, hoogstens cycli uitgegeven’); anderzijds hindert een te haastige voorstelling van zaken (p. 316: ‘Adorno [...] werd vermoord’ - toch niet Theodor Wiesengrund Adorno? Uit de context meen ik op te maken dat Walter Benjamin bedoeld wordt).

De overige bijdragen reiken van modestijlen tot surrealistische collecties, behandelen boeken zowel in openbaar als in privébezit en schenken aandacht aan gereputeerde kunstenaars, maar ook aan proeven van bekwaamheid. Enkele constanten vallen wel op: de universele betekenis van William Morris en de Arts and Crafts Movement en, voor de Nederlandse 20ste-eeuwse productie, het blijvend belang van de Grote Vijf.

De verzorging van het boek door de uitgeverij De Buitenkant verdient, zoals men van dit bedrijf gewoon is, alle lof. Opmaak, druk en bindwerk zijn uiterst smaakvol. De illustraties zijn doorgaans scherp, maar op p. 234-235 is het lettertype van Kavafis' poëzie bijna niet te ontcijferen. En helaas kan ik niet aan een zeer storende zetfout voorbijgaan op p. 326: in de lijst van ‘Medewerkers’ is juist de initiaal van de familienaam van een auteur foutief (L voor K). Volmaaktheid is niet van deze wereld.

WERNER WATERSCHOOT

## Humanisme

### *Carolus Clusius. Towards a cultural history of a Renaissance naturalist*; edited by Florike Egmond, Paul Hoftijzer, Robert Visser. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2007. VI + 349 blz., ill. - (History of Science and Scholarship in the Netherlands, vol. 8) - isbn 978-90-6984-506-7. €59,00

Carolus Clusius (Atrecht 1526 - Leiden 1609), sterauteur van de Officina Plantiniana, is een sleutelfiguur in de 'botanische renaissance' van de zestiende eeuw. Studies over hem waren vooral gericht op zijn biografie (met als hoogtepunt F.W.T. Hungers tweedelige monografie 1927-1943) en op zijn bijdrage aan het empirische fundament van de botanica. Recente nieuwe vraagstellingen en perspectieven uit de wetenschapsgeschiedenis werpen nu echter een heel ander licht op zijn activiteiten. De aandacht is thans verschoven naar sociale en culturele aspecten. Paradoxaal genoeg levert die aanpak een niet gering aantal voorheen onbekende of onderschatte gegevens op voor Clusius' biografie en de ontwikkelingsgang van zijn wetenschappelijk onderzoek. De omvangrijke briefwisseling - zo'n 1300 brieven van ruim 300 correspondenten - is niet enkel een Fundgrube voor de kennis van zijn leven en werk. Het overvloedig aanwezige materiaal maakt het ook mogelijk om een aantal recentelijk gestelde vragen nauwkeuriger te formuleren, of zelfs (deels) te beantwoorden. De professionalisering van de natuurwetenschap, het circuleren en uitwisselen van kennis, de interactie met niet-academische beoefenaren van empirisch onderzoek, de rol van universiteiten en geleerde genootschappen, de rage van natuurhistorische verzamelingen in musea en plantentuinen, het contact met 'exotische' (d.w.z. niet-Europese) volkeren en culturen, en nog veel meer thema's worden thans interdisciplinair en internationaal onderzocht.

De hier besproken bundel brengt een staalkaart van een dergelijke aanpak, grotendeels op basis van bijdragen aan het congres 'Clusius in a new context' (Leiden, september 2004). Twaalf uitvoerig gedocumenteerde artikels belichten Clusius' netwerk en ruilverkeer (plantenbollen!), twee exemplarische deelcorrespondenties, zijn Latijnse vertalingen van Spaanse werken en hun bijdrage tot de beeldvorming over 'Amerika', en uiteraard de invloed van zijn opvattingen tijdens zijn lange leven en in de daaropvolgende eeuwen. Het loont de moeite om ze even te overlopen en enkele ervan nader voor te stellen. Pièce de résistance is het openingsstuk door Florike Egmond 'Clusius and friends: cultures of exchange in the circles of European naturalists' (p. 9-48). Zij analyseert Clusius' netwerk en wijst op het 'democratische' karakter ervan, en dat wegens de opmerkelijke aanwezigheid van talrijke niet-academici en Clusius' nadrukkelijke aandacht voor het botanische 'handwerk' (zaaien, wieden, tuinaanleg enz.). Marie-Elisabeth Boutroue belicht 'French manuscript sources on Carolus Clusius' (p. 49-64), terwijl Gillian Lewis nauwkeuriger kijkt naar 'Clusius in Montpellier, 1551-1554: a humanist education completed?' (p. 65-98). Hij wijst onder meer op de cruciale rol van Guillaume Rondelet in de oriëntering en motivering van Clusius' wetenschappelijke ambitie. Joseph L. Barona bespreekt 'Clusius' exchange of botanical information with Spanish scholars' (p. 99-116) en met name de rol daarbij van Benito Arias Montano. '*Qui me unice amabat.*

Carolus Clusius and Boldiszár Batthyány' (p. 119-144) van Dóra Bobory is een van de boeiendste bijdragen: een verrassend panorama van de verwevenheid van humanisme, tuincultuur en wetenschappelijke bibliotheken in Hongarije. Het ontstaan van een botanische wetenschap in Noorwegen is het onderwerp van Kjell Lundquist 'Lilies to Norway and cloudberry jam to the Netherlands: on the correspondence between Carolus Clusius and Hendrik Høyer, 1597-1604' (p. 145-169). Clusius was de West-Europese draaischijf in de verwerkingen doorstroming van natuurhistorische en medische informatie uit de Nieuwe Wereld. Dat blijkt uit José Pardo Tomás 'Two glimpses of America from a distance: Carolus Clusius and Nicolás Monardes' (p. 173-193) en Peter Mason '*Americana* in the *Exoticorum libri decem* of Charles de l'Écluse' (p. 195-219). Irene Baldriga onderzoekt 'The influence of Clusius in Italy. Federico Cesi and the Accademia dei Lincei' (p. 249-265), Andrea Ubrizsy Savoia 'Some aspects of Clusius' Hungarian and Italian relations' (p. 267-292), en Sabine Anagnostou 'The international transfer of medicinal drugs by the Society of Jesus (sixteenth to eighteenth centuries) and connections with the work of Carolus Clusius' (p. 293-312).

Boek- en kunsthistorici worden bediend door Sachiko Kusukawa 'Uses of pictures in printed books: the case ot Clusius' *Exoticorum libri decem*' (p. 221-246). En met dat artikel zijn we uitdrukkelijk in Clusius' boekenwereld beland. Hoewel de bundel (uiteraard) niet in de eerste

plaats boekhistorisch is geörienteerd, is hij ook voor boekenliefhebbers van belang vanwege de vele contextuele gegevens over door de Officina Plantiniana op de markt gebrachte werken, over bijzondere exemplaren, over de plaats van botanische werken in particuliere bibliotheken enz. De teksten zijn goed geredigeerd, met waar nodig (Engelse) vertalingen van citaten, een uitvoerige bibliografie (p. 313-331) en een namenregister. Het geheel vormt een stevige bijdrage tot de kennis van Clusius en zijn tijd, en tevens - een gelukkige uitzondering! - een boeiende introductie op het bestreken terrein voor een veel ruimere lezerskring dan enkel vakspecialisten. De fraaie kleurenfoto's zijn niet enkel illustratief voor de behandelde onderwerpen, maar ook een lust voor het oog van de plantenliefhebber. Een waardevolle én aantrekkelijke bundel. Dat doet verlangen naar meer...

MARCUS DE SCHEPPER

**J. De Landtsheer, D. Sacré en C. Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober - 20 december 2006.* Leuven: Leuven University Press, 2006. xviii + 626 blz. ill. - (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 21) - isbn 9789058675675. €65,00**

Het onderhavige boek is veel meer dan een tentoonstellingscatalogus: het is een soort Nederlandstalige tegenhanger van het beroemde *Contemporaries of Erasmus*, maar dan op te vatten als *Tijdgenoten van Lipsius.* Tegelijkertijd is het een bloemlezing uit de briefwisseling van Lipsius in goedlopende en levendige Nederlandse vertalingen. Het is bovendien een soort biografie over Lipsius (en deels autobiografie), aan de hand van zijn brieven en zijn contacten. De opzet is verder niet alleen biografisch, maar ook bibliografisch: tal van belangrijke werken van Lipsius zelf en zijn tijdgenoten komen aan de orde en worden besproken, niet alleen in hun relatie tot Lipsius, maar vooral in hun eigen culturele en sociale context. Tot slot is het door de vele afbeeldingen van portretten ook nog eens een prentenkabinet van geleerd Europa. Dit alles is wonderwel overzichtelijk gebleven door de eenheid in opzet: elk lemma over een contact begint met een pagina of drie getiteld ‘Biografica en relatie met Lipsius’, gevolgd door een paragraaf ‘In de kijker’, die een korte beschrijving geeft van een, soms ook afgebeelde, gravure (doorgaans een portret, meestal beschreven door Coppens), plus een beschrijving en beschouwing over het tentoongestelde boek van de correspondent. Daarna volgt een paragraaf met een of twee brieven van Lipsius en soms ook aan Lipsius, in Nederlandse vertaling met een historische toelichting. De lemmata tellen daarmee al gauw elk zes tot acht pagina's.

IJkpunt voor de selectie van Lipsius' vele correspondenten lijkt telkens te zijn geweest: de mate van vriendschap met de Vlaamse humanist. Zo komen niet alleen belangrijke auteurs aan bod, maar ook minder bekende briefschrijvers, die voor Lipsius wel belangrijk waren. Door de centrale positie van vriendschap hebben sommige brieven iets celebraals: vermoeiende retorische oefeningen in vriendschapstopiek. Anderzijds zijn er ook brieven met een fascinerende concrete

inhoud, zoals bijvoorbeeld een brief van Marcus Welser, die uitgebreid in woord en beeld ingaat op de werking van een rekenbord.

Dit boek weerspiegelt over vier eeuwen heen het belang van geleerde netwerken: een dwarsdoorsnede van geleerd Nederland en Vlaanderen werkte samen in de totstandkoming van de zeventig lemmata. (Ondergetekende is een van de weinigen uit het netwerk van de editores die geen bijdrage heeft geleverd). Dat laat onverlet dat het meeste werk is gedaan door de editeurs zelf, hoewel ook een aantal promovendi verantwoordelijk was voor veel fraaie vertalingen van de brieven.

Men zou zich wel kunnen afvragen voor welk publiek dit boek bedoeld is. Als iets dat het midden houdt tussen een biografisch overzicht en een bio-bibliografisch woordenboek is het niet gemaakt om van kaft tot kaft door te lezen. Als schets over Lipsius en zijn vrienden is het voor het grote publiek tegelijkertijd overcompleet en te weinig samenhangend (daarvoor is De Landtsheers korte biografie *Lieveling van de Latijnse Taal* veel beter geschikt). Als Nederlandse publicatie heeft het helaas een wat beperkte afzetmarkt; het zou een Engelse editie verdiend hebben om als internationale *Companion to the Lipsius' Network* te hebben kunnen dienen. Het biedt misschien immers weliswaar weinig interpretatie, maar wel een schat aan informatie. Ik beveel het boek daarom van harte aan iedereen die interesse heeft in de geleerde wereld ten tijde van Lipsius.

DIRK VAN MIERT

**Justus Lipsius, *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus* = *Dialogue sur la prononciation correcte du Latin*; édition, traduction française et commentaire par Elisabeth Dévière. Hildesheim [etc.]: Georg Olms Verlag, 2007. XXV + 345 blz. - (Noctes Neolatinae. Neo-Latin Texts and Studies. Bd. 7) - isbn 978-3-487-13375-1. €78,00**

Babare, cicinnus, pipillo, pullatus, tatare, turdulus - het zijn speelse Neolatijnse neologismen die de lezer verrassen in wat ogenschijnlijk een dor filologisch traktaat lijkt te zijn: *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus* (Dialoog over de correcte uitspraak van het Latijn). De humanistische zoektocht naar de bronnen van de Klassieke Oudheid (Ad fontes!) bracht ook een bezinning teweeg over taalverandering en taalgeschiedenis. De contacten met uit Constantinopel gevluchte Byzantijnse geleerden waren het startsein van een speurtocht naar de 'correcte' uitspraak van het antieke Grieks. Aan die discussie namen humanisten uit de Nederlanden gretig deel: Erasmus met zijn *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus* (Bazel: J. Froben, 1528) en de Bruggeling Adolf van Meetkerke (1528-1591) met *De veteri et recta pronuntiatione linguae Graecae commentarius* (Brugge: H. Goltzius, 1565), beide in resp. 1978 en 1981 kritisch heruitgegeven en in het Duits vertaald door J. Kramer. De enorme uitspraakcontrasten tussen Europese Latijnsprekenden leidden tot satirische reacties, maar ook tot bittere controverses over de 'correcte' uitspraak van het antieke Latijn, over de wenselijkheid van een reconstructie van de antieke uitspraak en over het nut van een uniforme uitspraak voor tijdgenoten. In dat rijtje hoort ook Lipsius' traktaat thuis.

Met de voortreffelijke teksteditie en de keurige Franse vertaling door Elisabeth Dévière kan elke belangstellende voortaan kennis nemen van Lipsius' standpunt terzake. Het werk is, niet ongebruikelijk bij Lipsius (als bij *De constantia*, 1584), in dialoogvorm geschreven met als 'gespreksleider' de door de jonge Lipsius hogelijk bewonderde in Rome levende Franse humanist Marcus Antonius Muretus (1526-1575). Lipsius had met Muretus kennis gemaakt tijdens zijn studieverblijf in Rome (1568-1570). De teksteditie, terecht met genormaliseerde spelling en interpunctie, blijkt betrouwbaar te zijn (een steekproef met hoofdstukken 9-12 heeft geen foutieve lezingen of dubieuze tekstkeuzes aan het licht gebracht); het filologisch commentaar is adequaat. Des te jammer is dat de historische context van Lipsius' traktaat zo ondermaats is behandeld in de inleiding. Een uitvoerige biografie van Lipsius hoefde niet echt, maar de amper 13 (!) regels over 'vie et oeuvre de Juste Lipse' slaan nergens op. De opdracht van het werk aan de Engelse edelman-literator Sir Philip Sidney had nog beter kunnen worden gesitueerd in de eigentijdse context van Lipsius' professoraat in Leiden en de steun van de Engelse koningin Elizabeth I aan de Nederlandse opstandelingen tegen Spanje. In de bibliografie mis ik bv. *Sir Philip Sidney: 1586 and the Creation of a Legend* (ed. Jan van Dorsten [et al.]. Leiden, 1986), of Elizabeth Mazzola, *Favorite Sons: the Politics and Poetics of the Sidney Family* (New York, 2003). Het lijkt er overigens op alsof er na 2000 (promotiejaar van de auteur?) nauwelijks iets rond Lipsius is gebeurd. De oogst van het ene Lipsiusjaar (1997) is goed verwerkt, die van het andere (2006) helemaal niet. Vooral de Leidse en Leuvense bundels (*Lieveling van de Latijnse taal* en *Justus Lipsius (1547-1606): een geleerde en zijn Europese netwerk*) hadden tot een

genuanceerder beeld kunnen leiden van Lipsius' wetenschappelijke en culturele positie.

Klassieke filologen zijn meestal goed op de hoogte van epigrafische bronnen, papyri, en soms ook van middeleeuwse handschriften. Maar daar houdt het meestal ook op. Dat teksten uit en over de Oudheid al ruim vijf eeuwen als gedrukte boeken (voort)bestaan lijkt evenwel nog niet bij allen te zijn doorgedrongen. Evenmin dat er ook zoiets zou kunnen bestaan als boekgeschiedenis of boekwetenschap... Onkunde op dat terrein leidt dus tot uitspraken als 'Le De recta [...] fut imprimé pour la première fois en 1586, simultanément à Leyde (chez Francois van Raphelengen) et à Anvers (chez Christophe Plantin) par l'*Officina Plantiniana* [...]' (p. xxiii). 'Imprimé simultanément à Leyde et à Anvers' en dat in volle oorlogstijd? Wat is dan wel de boekhistorische werkelijkheid? Lipsius was in Leiden en daar (en enkel daar!) is het traktaat dan ook gedrukt door Franciscus Raphelengius, Plantijns schoonzoon en tevens filiaalhouder van de Leidse tak van de *Officina Plantiniana.* Een (klein) deel van de oplage kreeg, naar Plantijns gewoonte, een titelblad met het Antwerpse (i.p.v. het Leidse) adres van de *Officina*, om het boek ook makkelijk in de Zuidelijke Nederlanden te kunnen verspreiden. Probleem hierbij was nu echter de uitdrukkelijke vermelding van Sidneys naam op het titelblad. Hoe Plantijn dat oploste vernemen we niet in het hier besproken werk, maar uiteraard wel in Leon Voets *The Plantin Press* onder nummer 1553. Die ene referentie zou hebben volstaan om de boekhistorische context uit te klaren. Dévière verwijst echter - in de lijn van de o zo exclusief francofone 'wetenschapscultuur' - enkel naar de 'Bibliographie générale des Pays-

Bas' (d.w.z. de ondertitel i.p.v. de titel van de *Bibliotheca Belgica*) en naar de 'BNF' (Bibliothèque nationale de France), blijkbaar nog steeds de enige boekencollectie ter wereld in de ogen van Franstaligen. Haar wetenschappelijke begeleiders hadden hier moeten ingrijpen! - of wisten ook zij niet beter? Tot overmaat van ramp is de editeur dan ook nog eens het slachtoffer geworden van een van die zeldzame ondermaatse beschrijvingen in de *Bibliotheca Belgica.* Als L-488 vermeldt die een uitgave zonder plaatsnaam, uitgever of jaartal. Gelukkig heeft een artikel van D. Sacré haar de juiste oplossing aangereikt. Het gaat hier immers om een soms apart voorkomend onderdeel van de door Henri Estienne in 1587 te Genève uitgegeven verzamelbundel *De vera pronunciatione graecae linguae commentarii Theodori Bezae, Jacobi Ceratini, Adolphi Mekerchi Brugensis, Mic. Hospitalii: et de recta pronunciatione linguae latinae Justi Lipsii dialogus.* Boekenkenners hebben dat altijd al geweten, en het staat ook zo te lezen in het onvolprezen oude (en Franse!) standaardwerk van Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne (...)*, 2de uitg., Parijs 1843 (m.n. in dl. I, blz. 151 i.v. 'M.D.LXXXVII' onder nr. 3). Van beide varianten (zowel de verzamelbundel als het afzonderlijke derde deel met Lipsius' tekst) is trouwens een exemplaar aanwezig in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek (zie *Bibliotheca Lipsiana Bruxellensis*, Brussel 2006, nrs. 309-310). Zoals reeds vermeld is de juiste toedracht rond de 'editio princeps' te vinden in *The Plantin Press* (dl. III: Amsterdam, 1981, nr. 1553). Voor de Leidse boekgeschiedenis had ook best mogen worden verwezen naar Paul Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600* (Nieuwkoop, 1998), nrs. 3152-3153.

Kortom: een degelijke teksteditie, die echter louter filologisch is geörienteerd en de 'Sitz im Leben' van Lipsius' arbeid geen recht doet.

MARCUS DE SCHEPPER

## Signalementen

### Richard de Bury, *Philobiblon. Over de liefde voor boeken.* Voor het eerst in het Nederlands vertaald door Wim Devriendt. Met houtsneden van Bram Malisse. Kalmthout: De Carbolineum Pers, 2006. 207 blz., ill. - d-5458-2006-1. €350,00

Het *Philobiblon* geniet grote faam als het oudst bekende werk over bibliofilie. Toch heeft de auteur, een Engelse bisschop en vertrouweling van Edward III, meer antiquarische dan zuiver bibliofiele belangstelling. Hij verzamelt zoveel mogelijk boeken als dragers van wijsheid. Het behoud en de redding van antieke teksten zijn voor hem essentieel. Wanneer hij als zaakgelastigde van de Engelse koning kloosters en kapittelkerken bezoekt, dan stemmen zijn klachten over verwaarloosde bibliotheken woordelijk overeen met die van latere Florentijnse jagers op handschriften als Poggio Bracciolini. Hij bekent dat men zijn gunst 'gemakkelijker met katernen dan met geld kon verwerven' (p. 88). In zijn dienst heeft hij kopiisten, correctoren, boekbinders, verluchters 'en in het algemeen iedereen die door zijn dienst aan boeken goed werk kon leveren' (p. 103), maar een esthetische appreciatie van hun activiteiten volgt niet. Zij zijn er dan ook om 'door ouderdom uiteengevallen boeken door nieuwe exemplaren te vervangen' (p. 157). De tekst primeert, niet de individuele codex. Men meent opnieuw een vroege Florentijnse humanist te horen. Zijn publiek, de studerende clerus, houdt hij dan ook grote zorg voor de boeken voor: geen druipneuzen boven de bladen en geen etensresten of drank in de nabijheid ervan. En opgepast voor 'het tweevoetig zoogdier' (p. 49), de huishoudster, voor wie boeken het meest overbodige deel van de huisraad zijn!

Het drukken van deze uitvoerige tekst (207 blz.!) op de handpers moet geen gering karwei geweest zijn. Wie al ooit een drukproef van De Carbolineum Pers onder ogen kreeg, kon vaststellen dat de correcties zelden zetfouten betreffen, maar wel de technische onvolkomenheden van individuele letters. Boris Rousseeuw heeft de tekst mooi gezet, niet te gedrongen, met ruimte voor zintekens en voldoende wit tussen de regels. Aan het register (het overeenstemmen van schoon- en weerdruk) is zorg besteed. Slechts één typografisch minpunt: het ontbreken van accenten en deeltekens in de gebruikte letter. De illustraties confronteren op een intelligente manier oud en nieuw, antieke reminiscenties en hedendaagse verwijzingen. De bibliofiel die zich deze uitgave aanschaft, doet een solide investering.

WERNER WATERSCHOOT

### W.P. Gerritsen, *Europa's leerschool: de zeven vrije kunsten in de Middeleeuwen. Een rondgang langs Leidse handschriften.* Leiden:

**Primavera Pers, 2007. 48 blz., ill. - (Scaliger Lectures, 3) - isbn 978-90-5997-048-9. €7,50**

Na zijn emeritaat als hoogleraar Middelnederlandse Letterkunde aan de Utrechtse universiteit was W.P. Gerritsen van 2001 tot 2007 verbonden aan het Scaliger Instituut te Leiden. Na afloop hield hij op 7 juni 2007 een afscheidscollege waarvan de neerslag in de reeks *Scaliger Lectures* werd gepubliceerd.

In dit boekje worden de middeleeuwse *artes liberales* of 'vrije kunsten' belicht aan de hand van zeven handschriften. Het trivium wordt vertegenwoordigd door het *Liber manualis* van Ademar van Chabannes (Leiden UB, VLO 15) voor de grammatica, de *Rhetorica ad Herennium* (Leiden UB, GRO 6) voor de rhetorica en de *De syllogismis hypotheticis* van Abbo van Fleury (Leiden UB, BPL 139B) voor de dialectica. Ter illustratie van het quadrivium viel de keuze op de *Tractatus de abaco* van Hermannus Contractus (Leiden UB, VLO 95) voor de arithmetica, op de Latijnse vertaling van de *Elementen* van Euclides (Leiden UB, VLQ 92) voor de geometria, op de *Computus emendatus* van Reinherus van Paderborn (Leiden UB, BPL 191E) voor de astronomia en, tot slot, op de *Micrologus* van Guido van Arezzo (Leiden UB, BPL 194) voor de musica.

Dat alle besproken codices in Leiden worden bewaard, is geen toeval. Het Scaliger Instituut was in 2000 immers opgericht vanuit de intentie om de studie en het gebruik van de Bijzondere Collecties uit de Universiteitsbibliotheek te bevorderen. Tijdens zijn hoogleraarschap heeft Gerritsen zich dan ook op deze verzamelingen, en meer bepaald op de collectie Westerse handschriften, geconcentreerd.

Op de *Rhetorica ad Herennium* na, dat uit de veertiende eeuw stamt, dateren alle vermelde handschriften uit de periode tussen de tiende en de twaalfde eeuw. De keuze voor oude codices is bewust: Gerritsen heeft ervoor geopteerd de periode van de grote klooster- en kathedraalscholen te belichten, die actief waren vóór de bloeiperiode van de universiteiten in de dertiende eeuw en vóór de opkomst van de wetenschappelijke literatuur in de volkstaal. Zijn belangstelling ging daarbij uit naar de wijze waarop wetenschappelijke kennis vorm kreeg en vervolgens werd overgeleverd. Dit impliceert dat de auteur zich voornamelijk met de inhoud van de voorgestelde teksten heeft ingelaten. Eerder dan codicologische en boekhistorische gegevens, vindt de lezer in dit boekje dan ook voornamelijk cultuur- en wetenschapshistorische informatie terug.

ANN KELDERS

## **K. van Ommen, A. Vrolijk en G. Warnar (red.),** ***Aangeraakt. Boeken in contact met hun lezers. Een bundel opstellen voor Wim Gerritsen en Paul Hoftijzer.*** **Leiden: Scaliger Instituut en Universiteitsbibliotheek Leiden, 2007. 269 blz., ill. - (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 75) - issn 0921-9293, deel 75. €15,00**

Sinds 2000 stimuleert het Scaliger Instituut de bestudering van de bijzondere collecties van de Leidse universiteitsbibliotheek. De boekhistoricus Paul Hoftijzer en de mediëvist Wim Gerritsen, beiden van bij het begin nauw betrokken bij de talrijke initiatieven van het instituut, namen er in juni 2007 afscheid van. Bij die gelegenheid verscheen deze bundel, die de centrale doelstelling van het instituut combineert met een licht modieuze benadering van historische documenten: wat vertellen gebruikssporen in boeken, prenten en kaarten over de wijze waarop de eigenaars en gebruikers ermee omgingen? Een thema dat overigens ook ter sprake kwam tijdens het symposium van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging in hetzelfde jaar (‘Licht beduimeld... Lees- en gebruikerssporen in handschriften en boeken en op internet.’)

De samenstellers kozen ervoor om een zo groot mogelijk aantal auteurs bij de bundel te betrekken. Het boek telt niet minder dan 29 teksten die geschreven zijn door collega's van de Leidse universiteit en bibliotheek, door leden van de Wetenschappelijke Raad en door (oud-)fellows van het Scaliger Instituut. Daardoor is elke bijdrage beperkt van omvang, maar kan het geheel zowel naar chronologie als naar invalshoeken zeer veelzijdig worden genoemd. Wie bijvoorbeeld belangstelling heeft voor het late humanisme zal graag kennisnemen van de hoofdstukjes over Hadrianus Junius, Rembert Dodoens, Justus Lipsius, Carolus

Clusius en Josephus Justus Scaliger. Een mooie, aanschouwelijke kennismaking met vele aspecten van herkomstonderzoek.

PIERRE DELSAERDT

**A.C.F. Koch, *Zwarte kunst in de Bisschopstraat. Boek en druk te Deventer in de 15de eeuw.* Met een woord vooraf door Henk Nalis en ingeleid door Otto S. Lankhorst. 2de, aangepaste dr. Deventer: Corps 9 Publishers / Boekhandel Praamstra, 2007. 96 blz., ill. - isbn 90-8089932-5-0. €14,90**

In 1977 verscheen ter gelegenheid van de vijfhonderdste verjaardag van de eerste in Deventer gedrukte incunabel van de hand van dr. A.C.F. Koch *Zwarte kunst in de Bisschopstraat. Boek en druk te Deventer in de 15de eeuw.* Anno 2007 is het boekje opnieuw, vrijwel ongewijzigd herdrukt. In het 'Woord vooraf bij de heruitgave' noemt Henk Nalis het Kochs literaire meesterwerk. Wie het boekje leest, zal dat bevestigen. Zoals Otto Lankhorst - een leerling van Koch - in zijn introductie 'Anton Koch en boekenstad Deventer' schrijft: 'Hij verweeft de algemene geschiedenis met de geschiedenis van het boek, de gebeurtenissen in Europa met de besognes van de Deventer boekdrukkers en boekverkopers. In 1977 was in Nederland een dergelijke aanpak nog volstrekt nieuw.' Misschien dat de tekst om die reden nauwelijks gedateerd aandoet. Want hoewel er in de afgelopen dertig jaar nieuwe literatuur is verschenen - achterin het boekje opgenomen en deels nog geschreven door de in 1990 overleden Koch zelf - blijft onder meer het hoofdstuk over de inventaris van de boekwinkel van Wolter de Hoge uit 1459 een juweeltje. Het boekje leest dertig jaar na dato nog even prettig en het is vooral de combinatie van deze leesbaar-

heid met een gedegen ‘moderne’ wetenschappelijkheid die deze herdruk rechtvaardigt.

BERRY DONGELMANS

**Gisbertus Voetius, Jos van Heel (vert.), *Over de noodzaak van het opsporen, verzamelen en bewaren van Oude Drukken.* Amstelveen: eon Pers, 2007. 16 blz., ill. - isbn 978 90 77246 19 1. €10,00**

In 2007 nam Willem Heijting na bijna 35 jaar dienst afscheid van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit, en dat ging niet onopgemerkt voorbij. Voor de gelegenheid organiseerde de VU het symposium ‘Het protestantse handschrift’, waarop niet alleen de handschriftencatalogus van de Universiteitsbibliotheek werd gepresenteerd maar ook *Profijtelijke boekskens*, een herwerkte bundeling van Heijtings wetenschappelijke artikelen. Maar Heijting is niet alleen bekend om zijn erudiete kennis van het protestantse boek: jarenlang was hij ook conservator van de Universiteitsbibliotheek. Vanuit die invalshoek bedacht Jos van Heel zijn collega met dit fraai vormgegeven en gedrukte gelegenheidsstukje: een uitgave en synoptische vertaling van een aansporing van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius aan bibliothecarissen en onderzoekers om toch vooral die oudere boeken met zorg te bewaren en ze niet op te offeren aan de zucht om steeds de nieuwste editie in huis te hebben.

De bezorgdheid van Voetius ging vooral uit van een brandend actueel thema: de polemiek tegen het katholicisme. Oudere uitgaven van gecontesteerde auteurs waren vaak betrouwbaarder dan de nieuwere, gecensureerde edities. Religieuze teksten werden na het Concilie van Trente herzien, of zoals Voetius schrijft, vervalst. Door ze te vergelijken met oudere en nieuwere edities wordt de sluwheid van de katholieke theologen vanzelf duidelijk. Het opsporen en aankopen van deze werken is geen sinecure, maar ook daarvoor geeft Voetius enkele tips. Bevriende geleerden die deze boeken in hun eigen collectie hebben, moeten ze bij leven schenken aan openbare instellingen zodat ze niet verloren gaan of verspreid worden bij veilingen na hun dood. Ook de katholieke kloosters zijn goede bronnen waar dergelijke werken kunnen worden opgeëist. De reguliere boekhandelaars moeten worden ingeschakeld bij het opsporen van zeldzame werken. En tenslotte: ‘Men moet ze opkopen bij zalfwinkels (seplasiariis) en bij lieden die uit stapels verlijmd papier kartonnen borden voor textielverkopers vervaardigen.’

Hoewel Voetius' motief erg partijdig is, klinken veel van zijn argumenten nog opvallend modern. Ook vandaag nog moeten bibliothecarissen (en letterkundigen!) aandacht hebben voor het verschil tussen edities en zich vragen stellen bij de motieven voor die variaties.

STEVEN VAN IMPE

**Hans Devisscher (samenstelling en eindred.), *Wonderlycke dieren op papier in de tijd van Plantin.* Antwerpen: Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, 2007. 219 blz., ill. - (Publicaties van het Museum Plantin-Moretus/ Prentenkabinet, 44) - isbn 978-9081-185-3. €25,00**

**An Renard, Fernand Schrevens en Roland De Winter; eindred. Ive Van Orshoven, *Een wereld van schoonheid.* Antwerpen: Stadsbibliotheek, 2007. 56 blz., ill. - d/2007/0306/89. €7,50**

**Koen Broucke en Antonio Demènech; eindred. Ive Van Orshoven, *Metamorphosis naturalis.* Antwerpen: Stadsbibliotheek, 2007. 56 blz., ill. - d/2007/0306/88. €7,50**

Het was een behoorlijke beestenboel in Antwerpen in 2007. Het Museum Plantin-Moretus pakte uit met een thematische expositie over exotische dieren in de zestiende en begin zeventiende eeuw en de Stadsbibliotheek organiseerde een tentoonstelling rondom de verwerving van het permanente bruikleen van de bibliotheek van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde Antwerpen (KMDA). En zoals gebruikelijk in Vlaanderen horen daar inhoudelijk en uiterlijk prachtig verzorgde catalogi bij.

De genoemde en andere activiteiten van de Antwerpse culturele instellingen waren ingepast in het *Zooproject* en niet - zoals men zou kunnen verwachten in 2007 - in de wereldwijde herdenking van de driehonderdste geboortedag van Carolus Linnaeus. Niettemin zijn de overeenkomsten tussen de Antwerpse exposities en die in de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam treffend.[1] Zowel in Antwerpen als in Amsterdam werden de zestiende- en zeven-

1 *Aap*, *vis*, *boek. Linnaeus in Amsterdam* in Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam, 4 oktober 2007 - 24 februari 2008 met bijbehorende publicatie onder redactie van Piet Verkruijsse en Chunglin Kwa, *Aap*, *vis*, *boek. Linnaeus in de Artis Bibliotheek.* Zwolle: Waanders, 2007.

tiende-eeuwse bronnen getoond waarop Linnaeus zich in zijn *Systema naturae* baseert. Tijdgenoten, navolgers en tegenstrevers van Linnaeus waren te zien in de Stadsbibliotheek. En die prachtig geïllustreerde werken komen in beide gevallen voor een groot deel uit negentiende-eeuwse dierentuinbibliotheken: die van de Antwerpse Zoo en van het Amsterdamse Artis.

De Plantin-catalogus pakt het grondig aan met een inleidend hoofdstuk van Roland Baetens over 'Dieren tot nut en vermaak' waarin de veranderende verhouding tussen mens en dier door de eeuwen heen aan de orde komt, en een epiloog van Rudi Verheyen die uitmondt in de hedendaagse discussie over de wereldmilieuproblematiek. En daar tussenin worden we nog geconfronteerd met een overdenking van Fernand Schrevens, die zijn bijdrage over 'Walvissen en vreemde zeemonsters' op p. 73 afsluit met de vraag 'in hoeverre dé wetenschap die door onze hedendaagse maatschappij zo hoog in het vaandel wordt gevoerd en aan het mysterie blijkbaar geen ruimte meer laat, ook niet haar beperkingen dient in te zien. Blijft de mens niet de eeuwig zoekende?'

Of dit een retorische vraag is, zal de toekomst leren; in ieder geval is er voor de Plantin-expositie veel interessant onderzoek gedaan. In de stad van de niet onomstreden vogeltjesmarkt blijken al heel vroeg 'Vreemde vogels' als gezelschapsdieren gehouden te zijn. Tom De Roo heeft tal van papegaaien en kanaries gezien in boedelinventarissen en literaire teksten en op schilderijen en prenten van de zestiende tot de achttiende eeuw. In een geheel andere categorie dan onze gevederde vrienden vallen de walvissen en vreemde zeemonsters waarover Fernand Schrevens bericht. Langs de Noordzeekust en in de Schelde gestrande walvissen en andere enorme zeedieren zijn vanaf de zestiende eeuw in de Antwerpse folklore, cultuur en wetenschap doorgedrongen en zij verloren daardoor geleidelijk hun mythische dimensies van onheilsprofeten.

Aan de hand van boedelinventarissen, prenten en kunstvoorwerpen weet Ria Fabri een beeld op te roepen van afbeeldingen van dieren in Antwerpse huizen van de late zestiende en de zeventiende eeuw. We komen ze tegen in de bibliotheken van kunstliefhebbers en kunstschilders, in de kunst- en wonderkamers van verzamelaars en als versiering op zogenaamde kunstkasten en schrijfkabinetten. Bert Schepers behandelt de aanwezigheid en symbolische betekenis van de aap in de maatschappij en beeldcultuur van de Lage Landen in de periode 1500-1700, het dier dat door Linnaeus later in één hok gestopt zal worden met de homo sapiens. De eerste mensaap, een chimpansee, zette voor het eerst poot aan wal in Europa in 1630, in Amsterdam, waar de beroemde arts Nicolaes Tulp hem beschreef (als orang-oetang of bosmens) en afbeeldde. Het op de mens gelijkende dier stond symbool - zowel in de literatuur als in de prent- en schilderkunst - voor een aantal zaken, variërend van de zondige mens tot de smaakzin en de dwaasheid.

Het opstel van Geert Vanpaemel, 'Wonderlijk, exotisch en vreemd; dierenboeken in de vroegmoderne wetenschap', sluit aan bij en overlapt ten dele met de catalogus *Een wereld van schoonheid* van de Stadsbibliotheek. Alle grote namen uit de biologie, zoölogie en entomologie sinds Aristoteles en Plinius passeren de revue: de zestiende-eeuwers Pierre Belon, Conrad Gessner, Ulyssus Aldrovandus, Guillaume Rondelet en Adriaen Coenen, wiens manuscript het *Walvisboek* - één van de prachtige bruiklenen van de KMDA - ook ruim aandacht krijgt in de eerder genoemde bijdrage van Schrevens. In de catalogusafdeling van de Plantin-catalogus worden alle

geëxposeerde objecten - naast boeken ook vele prenten uit het zo rijke Prentenkabinet - van uitgebreide en deskundige beschrijvingen voorzien. Het werk besluit met een uitvoerige bibliografie, maar ontbeert helaas een index.

Fernand Schrevens, oud-bibliothecaris van de Zoo, is alweer degene die een chronologisch overzicht verschaft van de dierenboeken vanaf de zestiende eeuw in de catalogus van de Stadsbibliotheek. Naast de eerder genoemde zestiende-eeuwers komen we hier natuurlijk de zeventiende-eeuwse entomologen Maria Sybilla Merian en Johannes Goedaert tegen en de werken van John Jonston, Georg Eberhard Rumphius en de reisbeschrijving van François Valentijn. De achttiende eeuw staat in het teken van Linnaeus en Buffon, maar ook hier vormt het insectenboek van August Rösel von Rosenhof een hoogtepunt van boekillustratie. De negentiende eeuw is de eeuw van de prachtige vogelboeken, *The birds of America* van Audubon - dat in de Benelux alleen in Teylers Museum in Haarlem is te bewonderen - in de eerste plaats, maar ook de werken van vooral de Engelse ornithologen Gould, Elliot, Dresser, Sharpe, Shelley, Sclater en Rothschild mogen gezien worden. De KMDA is eveneens in het bezit van het prachtige vogelboek van Hermann Schlegel over *De toerako's* van Artis.

Dat zoölogische collecties alleen interessant zouden zijn voor biologen is een misvatting. Ook voor kunst- en boekhistorici vormen ze studiemateriaal. Daarom is de toegift van Roland De Winter over illustratietechnieken in *Een wereld van schoonheid* ook zeer welkom. Houtsnede, gravure, ets, mezzotint, heliogravure, lithografie

en chromolithografie worden achtereenvolgens behandeld. Wat in dit rijtje nog gemist wordt behalve de moderne fotografische technieken, is de *contre-épreuve* of tegendruk, waarbij een pas afgedrukt vel van een koperplaat nogmaals door de plaatpers gaat met een nieuw vel papier. De zo verkregen afdruk (die dus weer spiegelbeeldig is!) heeft minder geprononceerde lijnen waardoor het afzetten (inkleuren) waarschijnlijk eenvoudiger wordt. Deze techniek is bijvoorbeeld toegepast in een aantal exemplaren van Maria Sybilla Merians Surinaams insectenboek en herkenbaar aan het ontbreken van de moet van de koperplaat in het papier. *Een wereld van schoonheid* besluit met een overzicht van de 88 titels van de bruikleen van de KMDA aan de Stadsbibliotheek. Voorwaar een collectie van allure.

De tweede catalogus van de Stadsbibliotheek, *Metamorphosis naturalis*, ontleent zijn naam aan het in 1662 verschenen werk van de Middelburgse entomoloog Johannes Goedaert. Beeldend kunstenaar Koen Broucke confronteert dit werk en dat van enkele andere oudere biologen met dat van de hedendaagse kunstenaars Marco Jacobs, Antonio Domènech en Léon Spilliaert, hetgeen curieuze effecten teweeg brengt.

De verbazing over de hier naast en na elkaar getoonde plaatjes komt echter niet in de buurt van hoe de zestiende- en zeventiende-eeuwse Antwerpenaren en Amsterdammers gekeken moeten hebben naar wat er in hun wereldhavens uit verre oorden werd aangevoerd. Die 'wonderlycke dieren' zetten hun wereldbeeld op zijn kop, want dat die allemaal in de ark van Noach gepast zouden hebben, leek zelfs voor de meest rechtzinnige in de bijbelse leer toch zeer de vraag. De achttiende-eeuwse fysicotheologie wist alles weer keurig in het 'boek der natuur' te ordenen en - bij monde van Linnaeus - er een doortimmerd 'systema naturae' van te maken. En toen kwam Darwin en nu is er weer *intelligent design.*

PIET VERKRUIJSSE

## ***Hout in boeken, houten boeken en de 'fraaye konst van houtdraayen'*; onder redactie van Luc Knapen en Leo Kenis. Leuven: Maurits Sabbebibliotheek Faculteit Godgeleerdheid; Leuven: Peeters, 2008. XV + 374 blz., ill. - (Documenta libraria, XXXV) - isbn 978-90-429-2057-6. €90,00**

In de religieuze liefdesembleembundel *Typus Mundi*, in 1627 te Antwerpen uitgegeven door Jan Cnobbaert, komt een wel heel bijzonder embleem voor (nr. 31). De 'goddelijke liefde' - voorgesteld als een engeltje - bewerkt de aardbol op een wipdraaibank. De betekenis van het embleem is duidelijk: de geestelijke vooruitgang van de christen wordt bevorderd door zich te ontdoen van de ijdelheid, de typisch wereldse kant van het menselijk bestaan. Maar wat is en hoe werkt een wipdraaibank? En is zo'n instrument inderdaad maakbaar? Rond deze vraagstelling heeft houtliefhebber-bibliothecaris Luc Knapen een boeiende tentoonstelling en een fascinerend boek tot stand gebracht, waarin nagenoeg alle raakpunten tussen hout en boek aan bod komen, en nog veel meer. Het initiële embleem wordt geanalyseerd door Agnès Guiderdoni-Bruslé in 'Hout draaien, zielen bewerken: de emblematische

wipdraaibank van het jezuïetencollege van Antwerpen (1627)' (p. 214-230) en door Marc van Vaeck in '*Leert haer prachten hier verachten*: Adriaen Poirters' emblematische draaibank-allegorie als inzet in de strijd tegen de *Ydelheyt des Werelts* (1645)' (p. 231-247). Emiel Pelssers, Willy Magel & Hugo Wahlen belichten in 'De bouw van een symbolische engeltjesdraaibank uit 1627 door Limburgse leden van de Vlaamse Gilde van Houtdraaiers' (p. 249-253) hun reconstructie van de engeltjes-draaibank.

De bundel *Hout in boeken* is een Fundgrube voor liefhebbers van boeken en van houtbewerking. Uit het rijke aanbod van overvloedig geïllustreerde bijdragen (41 stuks!) worden hier enkele titels vermeld die vooral het boekhistorische aspect belichten. Over boekbanden handelen: Jérôme Eeckhout, Salvatore Failla & Pascale Fraiture 'Dendrochronologie toegepast op houten platkernen: methodologie en enkele concrete voorbeelden uit de handschriften van de kruisheren van Luik en Hoei bewaard in de universiteitsbibliotheek van Luik' (p. 13-25); Aagje van Cauwelaert 'Een responsoriale uit het prinsbisdom Luik (1503) in de bibliotheek van het Cultura Fonds te Dilbeek' (p. 26-28); Lieve Watteeuw '*Berderen*, binders en bibliotheken: het boek als een *pépinière de vers*' (p. 29-41); Constant Lem & Jos Schrijen 'Het gebruik van zeemleren beschermruggen op boeken met houten platkernen in de Maurits Sabbebibliotheek in Leuven' (p. 43-50). Hout als illustratiemateriaal is het onderwerp van: Nigel F. Palmer 'Blokboeken: tekst en illustraties gesneden in houtblokken' (p. 51-62); Barbara Baert 'De legende van het kruishout in de Nederlanden' (p. 63-78); Veronique Vandekerchove 'De *Grote Passie*: een houtsnede uit de Bibliothèque nationale de France (ca. 1490)' (p. 79-83); Ina Kok 'Enkele voorbeelden van gebruik en hergebruik van houtsneden bij twee 15de-eeuwse Overijsselse drukkers: Peter van Os in Zwolle en Jacobus de Breda in Deven-

ter' (p. 85-95); Dirk Imhof & Karen L. Bowen 'De illustratie van embleemboeken van de *Officina Plantiniana*' (p. 97-113); Karen L. Bowen & Luc Knapen 'De samenstelling van het Pinksterentafereel uit het *Missale Romanum* van Christoffel Plantijn (1574)' (p. 114-117); Ellen Daneels 'De conservatieproblematiek van houtsnede- en houtgravureblokken' (p. 119-125). Boekentransport, (draaiende) lezenaars en gedraaide levensbomen komen aan bod in: Erik Breuls 'Het boekentransport door de *Officina Plantiniana* in vroegmodern Europa' (p. 131-136); Marcus de Schepper 'Het boekenrad of de wereld binnen handbereik' (p. 147-152); Luc Dequeker 'Een authentieke *Sefer Tora* in de Maurits Sabbebibliotheek van de Faculteit Godgeleerdheid, K.U. Leuven' (p. 153-163); Pierre-Maurice Bogaert & Luc Knapen 'Twee Esterrollen uit de bibliotheek van de abdij van Maredsous' (p. 165-168). Na 'Xylotheken en xylaria' (p. 169-212) volgen 'Werken met draaibanken in de literaire verbeelding en de technische praktijk' (p. 213-325) en 'Houtdraaiwerk als vaardigheid en kunst' (p. 327-365), met onder meer de reeds vermelde embleemanalyses van Guiderdoni-Bruslé en Van Vaeck, Liesbet Kusters 'Oosterse mirre in een Hollands interieur: het meubilair ten huize van Simon de farizeeër in het *Theatrum biblicum* van Nicolaas Johannes Visscher (1650)' (p. 271-283) en Luc Knapen 'Het ontstaan van *L'art de tourner en perfection* van Charles Plumier (1646-1704) en de subtiliteit van *Contrefaitkugeln*' (p. 289-310), en nog veel ander fraais. Aanbevolen voor specialist én liefhebber.

MARCUS DE SCHEPPER

## **Frans. A. Janssen, *Goud en koper in de boekenwereld.* Amsterdam: Bert Bakker, 2008. 255 blz., ill. - isbn 9035131290. €35,00**

Wie zich altijd heeft verwonderd over de vele mispagineringen en andere zetfouten in oud drukwerk vindt in Frans A. Janssens artikel 'Alcohol in de drukkerij' een mogelijke verklaring. De titel geeft het al weg: er werd heel wat afgezopen tussen pers en zetkast. Benjamin Franklin, in zijn jonge jaren werkzaam bij een drukker, ergerde zich, getuige zijn autobiografie, groen en geel aan collega's die van 's ochtends vroeg tot het eind van de werkdag de ene pul bier na de andere achterover sloegen. Van hogerhand trachtte men het drankgebruik op de werkvloer aan banden te leggen. Werknemers van Plantijn mochten per dag niet meer dan drie potten bier drinken, tenzij er bijvoorbeeld op een werkdag een vriend van de zetter op bezoek kwam, dan mocht er meer getapt worden. Was de dorst écht onlesbaar, dan moest het gezelschap zich maar naar de kroeg verplaatsen. Drukken en drinken lijken tot ver in de negentiende eeuw (verder gaat Janssen niet) onlosmakelijk met elkaar verbonden te zijn.

'Alcohol in de drukkerij' is opgenomen in Janssens jongste bundel *Goud en koper in de boekenwereld.* Net als de meeste artikelen in de bundel verscheen het 'alcoholische' stuk eerst in een tijdschrift; voor publicatie in *Goud en koper in de boekenwereld* werd het echter grondig herschreven en uitgebreid. Dat het werkterrein van de boekhistoricus, of preciezer gezegd, van de boekhistoricus Janssen, uitgestrekt is, blijkt uit de verscheidenheid aan onderwerpen die in de bundel aan de orde komen.

Vrij technisch van aard is bijvoorbeeld ‘De rechthoek in de typografie’. De codexvorm van het boek en de gesloten rechthoekige zetspiegel lijken vanaf het prille begin als vanzelfsprekend bij elkaar te horen. Waarom eigenlijk? Is de vrije regelval niet veel economischer en praktischer? Janssen probeert op deze vragen een antwoord te vinden en laat zien dat de blokvorm in de loop van de geschiedenis van het boek enkele malen is aangetast. Het vermelden waard is ook ‘Het goud van de Gutenbergbijbel’, dat past in het de traditie van het *provenance*-onderzoek. Janssen volgt een exemplaar van ‘het boek der boeken’ naar Moskou: het boek als oorlogsbuit. Hoe valide is de stelling ‘toon mij uw bibliotheek, en ik zal zeggen wie u bent’? In een stuk over de veiling van het boekenbezit van Karl Popper plaatst Janssen een aantal kanttekeningen bij het gebruik van de veilingcatalogus als gids van ‘the workshop of a great mind’.

Inhoudelijk zit de bundel goed in elkaar. Dat geldt helaas minder voor de vorm van het boek, toch een beetje pijnlijk voor een boekhistoricus die zo meeslepend kan schrijven over het mooie en goede boek. Uitgever Bert Bakker, algemeen bekend als een kwaliteitsuitgeverij, heeft er zich met name bij de beeldredactie erg makkelijk vanaf gemaakt. Diverse afbeeldingen (ik noem p. 58 en 111) zijn matig tot slecht van kwaliteit. Als een beeld niet scherp genoeg is, waarom het dan toch *full page* afdrukken? Het wekt de indruk dat de bundel in grote haast tot stand is gekomen. De interessante stukken van Frans Janssen verdienen beter.

MENNO ANBEEK

**Joan Hemels, *Uitgever in de wetenschap. Henk Prakke (1900-1992) en zijn actuele boodschap.* Den Haag: Dr. P.A. Tiele-Stichting; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. 40 blz. - (Tiele-lezing, 7) - isbn 978-90-8964-006-2. €14,50**

In deze zevende Tiele-lezing, uitgesproken op 8 mei 2008 in de aula van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, brengt Joan Hemels op twee manieren een hommage aan Henk Prakke (1900-1992). In de eerste plaats geeft hij een uitvoerige schets van zijn leven en werkzaamheid als uitgever en man van boeken, in de tweede plaats zet hij Prakke neer als wetenschapper.

In beide gevallen is het een door nauwe persoonlijke bekendheid met Prakke gekleurd verhaal, waarbij Hemels in zijn inleiding zichzelf de vraag stelt of hij daarom ongeschikt of gediskwalificeerd is om over Prakke te spreken. Het lijkt van niet wanneer we Hemels verhaal over deze Drentse uitgever, boekhandelaar en drukker verder vervolgen. Hij zet hem neer als een bevlogen ondernemer die 'als het ware met drukinkt aan de vingers geboren' werd. Na een korte leertijd (1917-1919) in Nijmegen in de boek- en kunsthandel van zijn oom Herman Prakke en enkele jaren bij J.B. Wolters in Groningen (1919-1925) trad hij in 1925 in dienst van H.P. van Gorcum te Assen die een opvolger zocht voor zijn uitgeverijdrukkerij. Prakke zou er, samen met zijn zoon Gerard die van 1952 tot 1981 in de onderneming werkzaam was, tot 1972 mee verbonden blijven. Prakke weet een breed fonds op te bouwen, waarin niet alleen sociale wetenschappen, geneeskunde, economie en wijsbegeerte zwaartepunten vormden, maar ook bijvoorbeeld de taal- en letterkunde, godsdienst, natuurwetenschappen en muziek niet ontbraken. Van *Jan Pierewiet*, de zangbundel voor bezoekers van jeugdherbergen (1e dr. 1933) was de totaaloplaag in 1950 gestegen tot honderdduizend exemplaren. Van *Revolutie der eenzamen* (1953) van zijn promotor P.J. Bouman verschenen tot 1976 maar liefst 34 drukken.

De tweede lijn die Hemels volgt, is die van Prakke als wetenschapper. Het feit dat Prakke in 1960 op zestigjarige leeftijd werd uitgenodigd om in Münster hoogleraar Publizistik te worden grijpt Hemels aan voor een excursie naar de historische ontwikkeling van en de verhouding tussen (massa)communicatiewetenschap, perswetenschap en publicistiek. Prakke weet in de tien jaar dat hij er werkzaam is zijn vak duidelijk op de kaart te zetten.

Aan het slot van zijn voordracht gaat Hemels op zoek naar de in de titel beloofde actuele boodschap en betekenis van Prakke. Ze blijkt vooral te liggen in diens 'stijl' en omgangsvormen, zowel in de academische omgeving als 'binnen uitgeverijconcerns en van uitgevers met hun auteurs'. Daar heeft het binnen de steeds groter worden uitgeefconcerns aan het begin van het derde millennium volgens Hemels nogal eens aan ontbroken.

BERRY DONGELMANS

**G.A. Unger, *Typografie als voertuig van de wetenschap. Typograpby as Vehicle of Science.* Amsterdam: Uitgeverij De Buitenkant, 2007. 36 blz. - isbn 978 90 76452 67 8. €12,00**

De typograaf Gerard Unger wijst je letterlijk de weg in Nederland. Zo is het letterontwerp voor de ANWB-bewegwijzering van zijn hand en ook in de Amsterdamse metro komen pendelaars zijn letterdesign tegen. Van in de jaren '70 ontwerpt hij lettertypes; 23 heeft hij er intussen op zijn naam. Ze zijn internationaal verspreid en duiken op in tijdschriften, kranten en boeken. Unger werkt bovendien als vormgever van bv. postzegels en logo's. Naast het beoefenen van al die letterpraktijken doceert en schrijft hij daar ook over, onder meer in *Typografie als voertuig van de wetenschap.* Dat is de rede die Unger op 16 maart 2007 uitsprak aan de Faculteit der Kunsten van de Universiteit Leiden bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Typografische Vormgeving vanwege de Dr. P.A. Tiele-stichting. Deze publicatie bevat de tekst van zijn lezing, in het Nederlands (op de rectozijde) en het Engels (op de versozijde), en werd gezet in twee van Ungers lettertypes (Capitolium News en BigVesta). De auteur tekende eveneens voor de vormgeving.

In zijn rede overloopt Unger belangrijke momenten, personen en inzichten uit zijn studie en professionele loopbaan. Dat persoonlijke relaas is doorspekt met fragmenten van beschouwende aard. Hij staat stil bij het belang van het (kunnen) lezen om een eigen mening te vormen (blz. 3-7) en weidt uit over het verschil tussen kijken en lezen (blz. 13-17). Hij beschrijft de impact die technische ontwikkelingen zoals de boekdrukkunst en de lancering van het internet hebben (gehad) op lezers, schrijvers en vormgevers (p. 17-21). Daarna zet Unger zijn pet van letterontwerper op. Unger vindt letters mooi, prachtig en spannend. Aan de hand van vier voorbeelden laat hij ons delen in zijn fascinatie. Hij dwingt ons bewust te kijken naar de estheti-

sche kwaliteiten van letters door ze even te onttrekken aan hun functie van voertuig van wetenschap en kennis (blz. 23-29). Aan het einde van zijn rede pleit Unger voor een groter bewustzijn van het 'typografisch instrumentarium' waarmee lezers, schrijvers en vormgevers dagelijks aan de slag gaan (blz. 29-31).

Ondanks de waaier aan mogelijkheden die het onderwerp van deze rede liet vermoeden, beperkt het verhaal zich tot een associatieve opeenvolging van boeiende, maar losse flarden die te oppervlakkig worden belicht. Bovendien weegt het subjectieve karakter van de tekst te zwaar door. Meer aandacht voor objectieve argumenten om typografie als (voertuig van de) wetenschap te beschouwen, hadden het evenwicht kunnen herstellen. Daarenboven wekken taalfouten zoals 'de Unicef' (blz. 3) en 'Lettergrootes' (blz. 15) in de Nederlandse versie een slordige en storende indruk. Ook de Engelse vertaling loopt mank. De vertaling steunt soms te letterlijk op de Nederlandse tekst en dan krijg je vreemde zinnen als: 'But the *Century Schoolbook* I always considered very fine as a whole indeed.' (blz. 24) als vertaling van: 'Maar het lettertype *Century Schoolbook* heb ik als geheel altijd zeer sympathiek gevonden.' (blz. 27) De verzen van Koos J. Versteeg op de kaft van het boek zijn niet correct vertaald. 'Wie eenmaal lezen kan, die leert het nooit meer af' is immers niet hetzelfde als 'Who once has learned to read, can never give up again.' Ungers *Typografie als voertuig van de wetenschap* raakt door dergelijke fouten en de van de hak op de tak springende (vertel)stijl het noorden kwijt en laat vooral een stuurloze indruk na.

MAARTJE DE WILDE

## **Mieke Lietaer m.m.v. Martine de Reu, Jan Pauwels en Dirk Van Eldere, *Goed gegeven! Gids voor schenkingen aan bibliotheken.* Antwerpen: Erfgoedbibliotheken Vlaanderen, 2008. 75 blz., ill. - (Armarium. Publicaties voor erfgoedbibliotheken, 2) - isbn 978-90-72679-338. €15,00**

De 'concrete, doelgerichte en praktisch georiënteerde' aanpak van de *Armarium*-reeks wordt in dit tweede nummer toegepast op de praktijken rond schenkingen aan bibliotheken. Dat *Goed gegeven!* een werkstuk is van auteurs die zeer vertrouwd zijn met deze problematiek, is duidelijk te merken. Het boek biedt immers niet alleen *best practices* in een formaat dat bruikbaar is voor de hele sector maar heeft ook aandacht voor de praktijk in Vlaanderen op dit moment, de tekortkomingen daarvan en mogelijke verbeteringen. Daarvoor wordt vooral naar de Verenigde Staten gekeken maar de kiemen van verandering blijken toch ook vaak al in Vlaanderen aanwezig.

In een eerste hoofdstuk worden de praktijken rond schenkingen in Vlaanderen gekenschetst en wordt gewezen op de voor- en nadelen van schenkingen. In tijden van krimpende aankoopbudgetten kunnen schenkingen voor erfgoedbibliotheken een belangrijke factor van het acquisitiebeleid vormen. De verwerving van een schenking mag dan wel (quasi) kosteloos zijn, de verwerking is dat allerminst en dat is meteen ook het grote nadeel van een schenking. Een goed vooronderzoek, duidelijke afspraken met de schenker en een goede coördinatie in overleg met alle betrokken diensten binnen een bibliotheek, zijn noodzakelijk om het arbeidsintensieve

verwerkingsproces te laten renderen. Het tweede hoofdstuk belicht op zeer praktische wijze de verschillende fases van het schenkingsproces. Dat start met het vastleggen van een schenkingsbeleid en standaardprocedures. De voor- en nadelen van verschillende vormen van schenkingen worden behandeld. Juridische en fiscale aspecten worden verduidelijkt. Bijzonder handig zijn de bijgevoegde lijstjes met aandachtspunten en de documentmodellen die ook minder ervaren schenkers en ontvangers kunnen helpen om schenkingen correct af te handelen. Bruikleenovereenkomsten worden kort belicht en tenslotte wordt ingegaan op het wegschenken, verkopen, ruilen of vernietigen van onbruikbare delen van schenkingen.

Tussen de praktische tips en suggesties voor verbeteringen door wordt het belang benadrukt van een expliciet schenkingsbeleid dat is afgestemd op het bredere collectiebeleidsplan, en van een gecoördineerde en in de verdere bibliotheekwerking geïntegreerde aanpak van schenkingen. Ook wordt er gepleit voor een collectief schenkingsbeleid voor de Vlaamse erfgoedbibliotheken, een opdracht waarin de Vlaamse Erfgoedbibliotheek in oprichting mogelijk een belangrijke rol kan krijgen.

DIEDERIK LANOYE

**Danny Dobbelaere, *Plantin-Moretusprijs voor de best verzorgde boeken van 2006.* Els de Ridder, Annemie Verheeke (red.). Borgerhout: Vlaamse Uitgevers Vereniging; Antwerpen: Plantin Genootschap, 2006. 24 blz., ill. Integraal als pdf beschikbaar op www.boek.be**

Net als in 2006 (zie *De Gulden Passer*, 85, 2007, p. 223) presenteren de Vlaamse Uitgevers Vereniging en het Plantin Genootschap in 2007 de fraaiste Vlaamse boeken van het voorgaande jaar. In hun inleiding betreuren Rudy Vanschoonbeek en Pierre Delsaerdt het gebrek aan publieksaandacht voor de vormgeving van boeken, in schril contrast tot andere vormen van design zoals mode, interieur, of architectuur. Toch zijn er enkele hoopvolle blikvangers in de Vlaamse boekenwereld. Die worden bekroond met een tentoonstelling en worden met een - noblesse oblige - fijnverzorgde publicatie aan een ruimer publiek voorgesteld. In 2006 vielen werken uit volgende categorieën in de prijzen: educatieve en wetenschappelijke uitgaven (*Steinway 170* en *Mozart 06* door Jurgen Maelfeyt), kunst- en fotoboeken (*Collectie Vlaamse gemeenschap. Aanwinsten* door Jurgen Persyn), nonfictie (*Les Ballets C de la B* door Betty Reyniers & Peter de Roy), kinder- en jeugdboeken (*Reinaart de Vos* door Peter de Mayer), werk van Vlaamse vormgevers (*Craigie Harsfield. Relation* door Luc Derycke). Tevens waren er nominaties voor Dooreman & Houbrechts, Wim & Remco Crouwel, Filiep Tacq, Luc Derycke, en Ever Meulen & Fanclubproject. De elf boeken worden in de publicatie individueel besproken en met (kleine) illustraties toegelicht. Uiteraard is het ‘prijsboekje’ zelf keurig verzorgd in een vormgeving van Johan van Looveren & Hilde Princen, gezet uit de Collis en gedrukt in FM-raster op Lessebo Design Smooth door Bema-Graphics (Wommelgem).

MARCUS DE SCHEPPER

***De Best Verzorgde Boeken 2006.* Amsterdam: Stedelijk Museum CS, 2007. isbn 978 90 5965 064. €24,50**

Elk jaar bekroont de Stichting De Best Verzorgde Boeken maximaal 33 Nederlandse boeken die uitmunten door hun vormgeving, typografie, beeldbehandeling en grafisch-technische productie. Nederland heeft een sterke traditie op het vlak van boekvormgeving en typografie. Het is dus niet verwonderlijk dat de oogst aan ‘best verzorgde boeken’ jaarlijks rijk is. In Nederland wordt allicht meer geëxperimenteerd met het artefact boek. Er is meer avontuur, al is er ook in Vlaanderen een kentering merkbaar.

Volgens de jury zijn er dit jaar een aantal frappante trends. Fotografie is dominant aanwezig. Vooral grote aflopende foto's zijn een trend. De klassieke typografische vormgeving wordt wat in een hoekje gedrukt. De papierkeuze is soms bont en buitenissig. En natuurlijk, ook hier wordt de stem van de digitale generatie luider en luider. Boeken worden meer ‘zapvoorwerpen’: je bladert, leest een stukje, bladert verder etc. Je zou kunnen gewagen van ‘lezend kijken’ of ‘kijkend lezen’. Er is meer willekeur en gejongleer met structuur. De ‘iconic turn’ zet zich door.

Veel ‘aparte boekwerken’ - niet verkrijgbaar in het reguliere circuit - werden bekroond. Duidt dit erop dat het fenomeen boek ter discussie staat en dat er meer vormelijk interessante boeken in de marge verschijnen? Uiteraard is de druk van de commercie hier kleiner of onbestaande. In de marge krijgt het boek soms een echte laboratoriumfunctie.

Prototype van zo een ‘apart boek’ is DUF, een ‘onafhankelijk gedurfd boektijdschrift’ (categorie kinder- en jeugdboeken). De jury stelt: ‘DUF prikkelt de zinnen en verschaft veel, heel veel lees- en kijkplezier voor een generatie die al bijna is opgegeven waar het lezen betreft.’ Dit is typisch zo'n zappend boek, heel bont en weelderig, decoratief, met wilde typografie en vormgeving. Er zitten zelfs ‘anti-verveelpagina's’ in! Maar er is ook het tegenwicht van de klassieke typografie. De prachtige uitgave van de *Hypnerotomachia Poliphili* in luxe-editie is meer dan een paradepaardje. Het is een volmaakt voorbeeld van een geslaagde synthese van vorm en inhoud.

De vormgeving van de catalogus is opvallend en geslaagd. Het voorplat is een spiegelend oppervlak: de lezer is kijker of een cultureel voyeur... De rug verbeeldt de Nederlandse driekleur waarop de titel in goud gedrukt is. De driekleur is ook een rode draad doorheen het binnenwerk. Het achterplat is dan weer een koel zwart bord, waarop je warempel zou kunnen schrijven met krijt... een knipoog naar het basale schrijven en lezen.

DANNY DOBBELAERE

***Dit is geen boek. De best verzorgde boeken 2007 / This is not a book. The best Dutch book designs 2007.*** **Amsterdam: Stichting De Best Verzorgde Boeken, 2008. 160 blz., ill. - isbn 978 90 5965 082 4. €24,50**

***De best verzorgde boeken. Plantin-Moretusprijs 2008.*** **Annemie Verheeke (eindred.). Borgerhout: Vlaamse Uitgevers Vereniging; Antwerpen: Plantin Genootschap, 2008. 72 blz., ill. Op aanvraag beschikbaar bij de**

## Vlaamse Uitgevers Vereniging of het Plantin Genootschap, ook integraal als pdf beschikbaar op www.boek.be.

Naar jaarlijkse gewoonte bekronen twee vakjury's de best verzorgde boeken uit Nederland en België na een zorgvuldige selectieprocedure. In Nederland dongen maar liefst 465 publicaties mee naar een plek op de fel begeerde A-list! Daar is slechts ruimte voor 33 prijsbeesten, dus kwam het er voor de vakjury op aan om te wikken en te wegen en die keuzes te motiveren. In de inleiding van het tweetalige *Dit is geen boek / This is not a book* gaan de juryleden nader in op hun werkwijze. Het uitkiezen van mooie en/of verzorgde boeken mag dan al vaak met een hevig onderbuikgevoel gepaard gaan, toch doet de jury haar best om dat gevoel te vertalen in waarneembare en meetbare criteria. Dat geeft deze catalogus een extraatje.

Alle 33 prijsboeken worden als smakelijke *amuse-gueules* aan de lezer gepresenteerd en in een heldere notitie bericht de jury zowel over de intuïtieve schoonheid van elk boek, als over de objectieve kwaliteiten waarmee de bekroonde publicatie uitpakt. In combinatie met een technische fiche en foto's van het boekomslag en het binnenwerk krijg je als lezer een voorproefje van al dat boekenmoois. Er zijn slechts twee minpunten aan *Dit is geen boek.* Enerzijds slopen er slordigheden in de weergave van de lopende titel. Per boekbespreking verschijnt onderaan de even pagina's namelijk de titel van de daar behandelde publicatie, maar vaak verschilt die van de titel op het titelblad of in het juryverslag. Zo staat er bijvoorbeeld op p. 102 ‘Geschiedenis van de Koninklijke Shell’ [i.p.v. Geschiedenis van Koninklijke Shell], op p. 118 ‘De vernuftige edelman Don Quichote [i.p.v. Quichot] van La Mancha’ en op p. 130 ‘De leeglopers’ [i.p.v. De Leeglopers]. Anderzijds is het geen goede zet van de vormgever om de in rood gedrukte tekst van de technische fiche te laten overlopen in de foto van het binnenwerk. Dat zorgt voor enkele onduidelijkheden (bv. p. 24, 48, 152).

Soberder van opzet, maar net zo lekkerbekkend, is de catalogus met de Belgische winnaars. Gespreid over zeven categorieën (literatuur, school- en studieboeken, kunstboeken, overige non-fictie, kinder- en jeugdboeken, werk van Vlaamse vormgevers bij buitenlandse uitgevers, mooiste boekomslag) selecteerde de jury veertien winnaars die uitblonken in (typo)grafisch ontwerp. Het resultaat levert een enthousiaste, zeer doordacht geïllustreerde en evenwichtig vormgegeven catalogus. Het eerste deel bevat een voorstelling van de winnende boeken, telkens voorzien van een juryverslag. In het tweede deel passeren de winnende vormgevers de revue. Toe te juichen nieuwigheden in 2008 zijn de vroegere uitreiking van de prijzen (niet langer in het najaar, maar in juni zodat beter wordt aangesloten bij de actualiteit) en het feit dat rekening werd gehouden met de stem van het brede publiek. Via een website konden zij namelijk kiezen welke van tien boekcovers hen het meest kon bekoren. Hopelijk wordt de volgende editie van beide prijsuitreikingen geconfronteerd met een net zo vruchtbare boekenoogst, met even smaakmakende catalogi als resultaat.

MAARTJE DE WILDE

## *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2007.* **Amsterdam: De Buitenkant, 2008. 274 blz., ill. - isbn 978 90 76452 27 2; issn 1383-4584. €37,50**

Een helder Pruisisch blauwlinnen band met okergele titelopdruk is dit jaar het omhulsel van het steeds lijviger wordende jaarboek van de Nederlandse bibliofielen. Ik geef slechts een opsomming van de wisselende bijdragen. Vooraf een 'In memoriam Sjaak Hubregtse (1944-2007)', redacteur van het eerste uur en een groot kenner van typografie uit de negentiende en twintigste eeuw. Voor het hoek van het jaar stond Ton Croiset van Uchelen in: 'Maria Strick, schoolhoudster en kalligrafe in de Gouden Eeuw'. Verder schrijft Gerard Jaspers over de drukker Lienhart Ysenhut en Bazel in de late vijftiende eeuw, dan volgt een stuk over problemen en oplossingen in de muziekdruk in de achttiende eeuw door Anneke van den Bergh. Loes Kuiper-Brussen heeft haar toelichtingen bij een bezoek van leden van het genootschap aan de UB Utrecht in artikelvorm gepresenteerd: 'Zoölogische topstukken uit vier eeuwen in de Universiteitsbibliotheek Utrecht'. Piet Buijnsters schrijft over 'Jacob Doedes en de jacht op het bijzondere boek', Frederik Schrueder bespreekt de rol van schrijver en bibliofiel Octave Uzanne. Een paar kortere stukken door leden over hun eigen collectie ronden dit geheel af.

ELLY COCKX-INDESTEGE

## Index nominum

Adrianus, Matthias, 16
Aeschylus, 34
Albonesi, Teseo Ambrogio degli, 24
Alcalá, Alfonso de, 16
Aldhelmus van Malmesbury, 39-40
Ancelle, François Modeste, 170, 172-175, 177, 178-180, 183-186
Anjou, François van, 196
Anselmus van Canterbury, 30, 39
Aquin, Philippe d', 25
Arias Montano, Benito, 12-14, 16, 26, 191
Augustinus, 30, 39
Austen, Jane, 179
Avila, Theresa van, 52, 55

Backer, Thomas, 69
Bacon, Francis, 148
Balde, Henry, 47
Bale, John, 40
Ballard, Christophe, 48, 50
Baudry, René, 46, 49-50
Bellerus, Petrus, 198
Bernardus van Clairvaux, 30, 39
Bernartius, Johannes, 34
Berthot, Simon Louis, 170, 173-174, 177, 179, 183
Boethius, 41
Bomberghen, Cornelis van, 11, 15
Bomberghen, Daniel van, 8-17
Bomberghen, Karel van, 11
Bonaparte, Napoleon, 176, 183
Bontekoe, Willem Ysbrants, 117
Boom, Irma, 208
Bouché, Franciscus, 69
Boskma, Pieter, 202
Bouché, Martin, 69
Bouché, Petrus Paulus, 69
Bouttats, Gaspar, 46, 51
Bouttats, Petrus Balthasar, 57
Brandt, Herman Franciscus van den, 49

Campra, André, 56
Cases, Emmanuel de las, 176
Casaubonus, Isaac, 17, 19
Causé, Henricus, 69, 71

zoon Lamberecht, 69
Chateaubriand, François-René de, 183
Chayim, Jacob ben, 11, 16
Chevallier, Antoine Rodolphe, 20-21
zoon Immanuel, 21
Chevallier, Pierre, 20
Cicero, 29, 38, 195
Clement, John, 31
Clewits, Hendrik, 204
Clusius, Carolus, 191
Cockx-Indestege, Elly, 206
Cogels, Henri François-Xavier, 169-186
broer Albert, 172
broer Jean-Baptiste, 182
echtg. Adelaide van Havre, 169-170, 172, 180-181
dochter Henriette, 172, 180
zonen Alexandre en Clément, 172, 180
Colasse, Pascal, 44
Conat, Estellina, 25
Conscience, Hendrik, 184
Corneille, Pierre, 178
Coronel, Pablo, 16

David, Jan Baptist, 151, 155-156, 165
Defoe, Daniel, 179
Delalande, Michel-Richard, 44, 56
Delille, Jacques, 179
Demosthenes, 195
Denucé, Jan, 7, 9, 15-16, 22, 25
Desmarest, Henry, 56
Destouches (André Cardinal), 44, 58
Dionysius Alexandrinus, 34
Dodonaeus, Rembertus, 191
Does, Bram de, 204-206
Doesburg, Theo van, 203
Draconites, Johannes, 17
Drusius, Johannes sr., 20
Duffel, Wouter van, 192
Dunwalt, Hendrick van, 46-57, 59
vader Artus, 46, 59
moeder Johanna van de Velde, 47
echtg. Maria Magdalena Jouret, 47, 55, 57
dochter Maria Magdalena, 57
oom Geeraerdt, 50

Elizabeth I, koningin van Engeland, 16
Elst, Franciscus-Josephus van der, 154
Elzevier, Abraham, 13
Elzevier, Bonaventura, 13

Enschedé, Charles, 205
Enschedé, Jan-Willem, 203

Enschedé, Just, 201, 206-208
Erasmus, Desiderius, 16, 191
Erpenius, Thomas, 19

Falck, Anton Reinhard, 155, 159
Fénélon, François, 179
Fèvre de la Boderie, Guy le (Boderianus), 20, 24-26
Filips II, koning van Spanje, 12, 17, 196
Fontaine, Jean de la, 178
Foppens, Bartholomeus, 55-57, 59
Freculfus van Lisieux, 30, 38
Frisius, Gemma, 191
Froissard, Johan, 190

Galatinus, Petrus, 23
Genabeth, Petrus van, 159
Gérard, Georges-Joseph, 32
Gevartius, Johannes, 31, 37
zoon Caspar, 32, 36
Gill, Eric, 205
Goes, Mathias van der, 191
Grapheus, Cornelius, 196
Grapheus, Joannes, 196
Grangé, Petrus, 57-59
Gregorius IX, paus, 198
Gregorius van Nazianze, 34
Grimm, Jacob en Wilhelm, 179
Grolier, Jean, 30
Gronovius, Johannes F., 21
Groot, Michiel de, 49-50
Grotius, Hugo, 20
Gruterus, Janus (De Gruytere), 17-22

Ha-Cohen, Jozef, 10
Hamont, Michiel van, 197
Hanicq, Peeter-Jozef, 154, 160
zoon Frans-Peeter, 154
Ha-Penini, Jedaiah (En Bonet Abram), 24-26
vader Abraham Bedersi, 25-26
Haqana, Nechunia ben, 22
Heinsius, Daniel, 13
Hemel, Jan Baptist van, 155
Hendrik VIII, koning van Engeland, 31
Hermans, Gabriël, 151
Hoeschel, David, 35
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 155
Horn, Max, 192

Huysmans, Willem, 151

Jong, Jan de, 201, 203-206
Jongejans, Charles, 204, 206
Jonghe, Egide de, 125
Jouret, Nicolas, 47
Joyce, James, 207
Junius, Franciscus, 40
Juvenalis, 34

Karel V, keizer, 37
Kiliaan, Cornelis, 191
Krimpen, Jan van, 204-205

Lacépède, Bernard Germain Étienne (de Laville-sur-Illon, baron de) 177
Lagnerius, Petrus, 195
La Harpe, Jean-François de, 175
Laurinus, Marcus, 30
Levita, Elias, 17
Levita, Johannes Isaac, 17, 20
zoon Jacob (Stephanus), 17
Lipsius, Justus, 17, 32-33, 35, 190-191, 198
Livineius, Johannes, 31-36, 38-39
Lobelius, Mathias, 191
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, 43, 54
Lommen, Mathieu, 201, 203-204, 206
Loredano, Leonardo, 12
Lucas, Jean-François, 54, 58
Lully, Jean-Baptiste, 43-49, 56, 58

Maanen, Felix van, 155
Magnus, Albert, 50
Majoor, Martin, 205
Mansion, Collard, 191
Manutius, Aldus sr., 191
Manutius, Paulus, 195
Martens, Dirk, 191
Masius, Andreas, 10, 12, 17, 24-26
Méan, Franciscus-Antonius de, 151, 154
Mechanicus, Philip, 204
Meerhout, Johannes de, 37
Mercator, Gerardus, 191
Michaud, Louis-Gabriel, 184
Möring, Marcel, 202
Moeyaert, Bart, 203
Molière (Jean-Baptiste Poquelin), 178
Moons, Jacob, 47
Moretus, Balthasar I, 31, 190
Moretus, Balthasar II, 190, 198-199

echtg. Anna Goos, 199
Moretus, Edward, 190
Moretus, Johannes I, 35, 190, 192, 198-199
Moretus, Ludovicus-Franciscus-Xaverius, 190
Morison, Stanley, 205

Nieuwenhuyzen, Jan, 159
Noordzij, Gerit, 205
Noot, Jan Vander, 124

Ogiers, Guilliam, 50-51
Orosius, 30, 38
Ortelius, Abraham, 29-41, 191

Pagninus, Sanctes, 13-14
Papenbroeck, Daniel van, 71
Parys, Marcelis, 56
Persius, 34
Pigault-Lebrun, Charles-Antoine-Guillaume, 179, 185
Pithou, Pierre, 40
Plantijn, Christoffel, 10-11, 14, 17, 21, 24, 27, 189-192, 195-199
Poelman, Joseph-Bernard, 163

vader Bernard, 163
Postel, Guillaume, 14
Pratensis, Felix (Felice da Prato), 8, 11, 16
Prateolus, Gabriel, 195
Prosperus, 191
Ptolemaeus, 33
Pulmannus, Theodorus (Poelman), 41, 191
Puteanus, Jacobus (Jacques Dupuis), 198

Quinault, Philippe, 44, 54

Rabelais, François, 148
Ram, Petrus F.X. De, 151, 155
Raphelengius, Franciscus, 12-14, 18-19, 191
Rapp, Jean, 176
Regnard, Jean-François, 43
Renecherus, Hermannus (Reinecher), 19
Robiano de Borsbeek, Louis, 152
Roos, Sjoerd de, 203
Rooses, Max, 7
Rosweyde, Heribertus (van), 40
Rottendorff, Bernhard, 198-199
Rousseau, Jean-Jacques, 157, 178, 184
Rudolf II, keizer, 27
Rycke, Matthias de, 21

Sabbe, Maurits, 206
Sage ten Broek, Joachim le, 152
Salden, Helmut, 204
Salomon, Joseph-François, 58
Sandberg, Willem, 204
Scaliger, Josephus Justus, 13, 17-20
Schelte, Henri, 54
Schoondonck, Gilles, 32-33, 36
Schottus, Andreas, 31, 35-36, 39-40
Schwitters, Kurt, 203
Scott, Walter, 179
Sedulius, 190
Ségur, Louis-Philippe de, 176
Seth, Simeon, 36
Sidonius Appolinaris, 30, 38
Siegenbeek, Matthijs, 156, 165
Sierman, Harry, 204
Silber, Eucharisius, 26
Silvius, Willem, 191
St. Aldegonde, Marnix van, 18
Six, Joannes, 21

Sixtinus, Suffridus, 21
Slangen, Brigitte, 205
Smeijers, Fred, 205
Smetius, Martinus, 18
Soest, Joannes van, 79, 82
Soncino, Josua Salomon ben Israel Nathan, 25
Statius, 33
Steelsius, Joannes, 198
Stenhartsius, Quentin, 195
Sterckx, Engelbertus, 154
Stevin, Simon, 191

Terentius, 195-196
Teurlinckx, Louis, 156
Thijn, Ed van, 203

Thou, Jacques-Auguste De, 21
Torrentius, Laevinus, 33
Tremellius, Immanuel, 16-17, 20-21
Trollope, Frances, 183
Tschichold, Jan, 203-204, 206

Unger, Gerard, 204

Valverde, Juan, 191
Vandevoir, René, 192
Vatable, François, 20
Verdussen, Hieronymus VII, 66, 78, 82
grootv. Verdussen, Hieronymus V, 66
Verhaeren, Emile, 192
Verhoeven, Abraham, 192
Verhulst, Godtgaf, 46, 180
Vesalius, Andreas, 191
Vettori, Paolo, 34
Viterbo, Egidio da, 23-24
Voltaire (François-Marie Arouet), 157-158
Vonck, Jan-Frans, 124
Vossius, Gerardus Johannes, 19
Vulcanius, Bonaventura, 20

Waals, Tessa van der, 201-204, 208
Waghenaer, Lucas Jansz, 191
Weijnootz, Peter, 2
Weischer, Wilbrand, 198
Welbergen, Hendrik Willem van, 79
Welserus, Marcus, 33
Wenceslas IV, koning van Bohemen, 190
Wijdeveld, Hendricus Theodorus, 203
Willem I, koning van Nederland, 151, 155, 157-158, 165, 172, 176

Wils, Balthasar, 49
Wils, Cornelis, 49
Wolfgang, Abraham, 49-50, 52-53

Ximenes de Cisneros, Francisco, 16

Zamora, Alfonso da, 12, 16

JEANINE DE LANDTSHEER

## Personalia

THEO CLEMENS (1948) is als universitair hoofddocent kerkgeschiedenis werkzaam aan de universiteiten van Tilburg en Antwerpen. Hij is daarnaast onder meer redactiesecretaris voor Nederland van het Belgisch-Nederlandse kerkhistorische tijdschrift *Trajecta* en directeur van het Ruusbroecgenootschap.

TIM DANKERS studeerde moderne geschiedenis aan de KU Leuven. Zijn masterproef handelde over de typografische vormgeving van pamfletten rond de Brabantse Omwenteling. Momenteel studeert hij Culturele Studies aan de KU Leuven.

FRANCINE DE NAVE is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (geschiedenis) en oud-directeur van het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet. Zij is voorzitter van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen. Op haar naam staan talrijke publicaties over de geschiedenis van Antwerpen en de Antwerpse regio, de Antwerpse boekdrukkunst en prentkunst en het Zuid-Nederlandse 16de-eeuwse humanisme.

TIMOTHY DE PAEPE studeerde Germaanse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Antwerpen en Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen Management School. Sinds 2006 is hij, als aspirant van het FWO Vlaanderen, verbonden aan het Instituut voor de Studie van de Letterkunde in de Nederlanden: afdeling Renaissance van de Universiteit Antwerpen en bereidt hij een proefschrift voor over de relatie tussen en de evolutie van het repertoire en de toneelgebouwen in Antwerpen (1610-1746/1762).

THEODOR DUNKELGRÜN (Delft, 1976) studeerde in Leiden, Tel Aviv en Parijs, en is momenteel als promovendus verbonden aan het Committee on Social Thought van de University of Chicago. Hij is voormalig fellow van de Belgian American Educational Foundation en van het Scaliger Instituut in Leiden, en was als gastonderzoeker verbonden aan de universiteiten van Princeton en Oxford.

STEVEN GYSENS studeerde klassieke filologie en Byzantijnse filologie en geschiedenis aan de KU Leuven. Thans is hij als vertaler bij een internationale instelling werkzaam. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar vroegmoderne uitgaven van Kerkvaders.

DIRK IMHOF is conservator boeken en archief in het Museum Plantin-Moretus en promoveerde in 2008 aan de Universiteit Antwerpen op een proefschrift over Jan I Moretus. *dirk.imhof@stad.antwerpen.be*

MARTIJN VAN GRONINGEN studeerde Algemene Kunst en Cultuurwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is jarenlang administratief secretaris geweest van het Plantin Genootschap en is sinds 2006 actief als vertaler. Momenteel werkt hij aan de lokalisatie en implementatie van een klantenbeheersysteem van een groot remarketingbedrijf in Antwerpen.

GERRIT VERHOEVEN (1980) is werkzaam als FWO-postdoc aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. In 2008 promoveerde hij op een

proefschrift met als titel: *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*. Daarnaast publiceerde hij met regelmaat over de Noord- en Zuid-Nederlandse *Grand Tour.* Tegenwoordig werkt hij aan een project over tijdsbeleving en regulering (1750-1830). Boek- en leesgeschiedenis behoren tot zijn vaste interessegebieden. *gerrit.verhoeven@ua.ac.be*

JANNEKE WEIJERMARS studeerde Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en werkt als onderzoeker aan het Departement Letterkunde van de Universiteit Antwerpen. Ze bereidt een proefschrift voor in het kader van het project 'De Nederlandse literatuur en het literaire bedrijf in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: interactie en differentiatie'.